

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

4

1987

56 -йил чиқиши

Бош редактор:

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)

Омон МУҲТОРОВ

(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙГУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлабберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

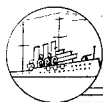
Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги   Адабиёт ва санъат   нашриёти

УШБУ СОНДА

Октябрь-70

Анатолий ИВАНОВ

МАНГУ ДАЪВАТ

Романдан боблар

Социалистик жамиятни барпо этиш тарихида ҳеч қачон осойишта, енгил давр бўлмаган. Янги жамият қураётган совет кишиларининг барча авлоди ўт кечиби, курашиб бахтга эришган.

Шоғирият

Жуманиёз ЖАББОРОВ

ҲАЁТ — ОҚИБ ЕТГАН БУЮК БИР ДАРЕ

Одамлар! Сиз кўпсиз, аммо тасаввур Менга яқин этар ҳар биттангизни. Сиздан мен томонга оққан майин нур Акс этур қалбингиз, орбитангизни.

Ҳаср

Анвар ОБИДЖОН

ЯЛТИРОҚ ТУГМА

Қисса-ҳангома

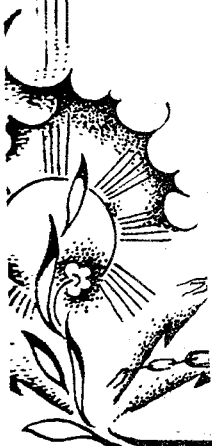
— Мен сизга айтсам, тасаддуқ, автобусда текин юришнинг ўн еттита усули бор, — олимона гердайиб маълум қилди Бек Бўриевич. — Ҳозиргача кашф этилгани шу...

Сўфизода

Октябрь таронаси

Бу кун йиқилди у кунги ҳисори аҳли фасод,
Бу кун йиқилди у кунги шиканжаи бедод.
Бу кун йўқ ўлди ўшал золими жафо бунёд,
Жаҳонга қўйди қадам янги дилбари навзод,
Бу кун қорин қули руҳониларга мужиби ғам,
Яканчи дангаса бойлар гуруҳига мотам.
Тамоми ишчига байналминал улўғ байрам,
Салом сизга солики саҳнаи олам,
Шарафли, шонли, гўзал чашнангиз муборакбод,
Ки биздан ибрат олинг, бирлашинг, бўлинг озод.
Ҳамиша элга қилиб адли омили жамъил,
Яшашга ҳақли ҳукумат, кечирди ўн беш йил.
Асосий мақсадига бўлди камбағал восил,
Шунинг учун бўжириб зор йиғлади Черчил.
Чунончи тантанали Октябрда йўқсил шод,
Фақат тўшакда касал «болдивин» деган наррод.
Сидсий раҳбаримиз фирқа одилпарвар,
Ишончли қувватимиз — қаҳрамон қизил аскар.
Ҳамиша кўрсатадир дунёга ҳунар, зафар,
Амалда ер юзининг халқига вафо густар,
Қўлингни торт ёқамиздан, кўзингни оч, сайёд,
Уринма кўп барибир заҳматинг бўлур барбод.
Суюнчи бер, қанисан, қумри, қайдасан, булбул,
Чаманда бошқача байрам очилди жонли гул,
Суюкли соқи, узат навбатимда соғар мўл,
Қиё боқиб менга, байрам туфайли бир гул...
Кўмак қўлини чўзиб қил харобани обод,
Оёқ яланг, бош очиқ Сўфизодани эт шод.

Алекс Ла Гума
(Жанубий Африка Республикаси)

МЕҲМОНХОНАДАГИ ПОРТРЕТ

Бу мўъжазгина хонанинг деразаси девор билан ўралган орқа ҳовлига очилар, одатда, ювилган кирлар шу ерга тортилган арқон-дорларда қуритиларди. Кўчага ҳовлининг бир четидаги қийшайиб қолган эски эшикчадан чиқиларди. Шу боисданми, хона ёз пайтида ҳам салқин ва нимқоронғи бўларди. Тўр пардалар орқали тушган қуёш шуъласи филофи титилиб кетган узун курсида, оёқ остига тўшалган оҳу териси — пўстақда, ёхуд стуллар устига ташланган гулдор сочиқчаларда ғаройиб жимжимадор кўланкалар ҳосил қиларди. Бамбук поясидан ясалган этажеркада қалашиб ётган ўйинчоқ ва тақинчоқлар орасида шиша қалпоқчалар остига қўйилган иккита тўтиқушнинг тулуми турарди. Бутун уй ва уйдаги барча жиҳозлар бизларни боқиб олган бувимга қарашли эди.

Бутун уйнинг, демакки меҳмонхонанинг ҳам яккаю ягона ҳокимаси бувим эдилар. Бувим, гарчи баджаҳл қиёфада кўринсалар ҳам, аслида у кишининг думалоқ юзларидан нур ёғилиб турарди. Оқара бошлаган сочларини энсаларига турмаклаб олардилар.

Меҳмонхона деворига бобомнинг зарҳал рамкага солинган каттакон фотосуврати осилган. Унинг жиддий кўзлари биз — болаларнинг шўхликларимизни ёқтирмаётгандек тикилар, оппоқ оқарган қуюқ соқоли эса кўйлагининг тиккайган қайтарма ёқаси устига тушиб турарди.

Бобомни кўрмаганман. Айтишларига қараганда, бувим ёшликлариди жуда ҳам чиройли бўлган эканлар. Негаки, уларнинг аждодлари Ява оролидан чиққан экан-да! Улғайиб Кап мустамлакаси парламентида хизматкор бўлиб ишлай бошлабдилар. Шунда бир таниқли депутат бувимга муҳаббат изҳор этиб, уйланмоқчи бўлган экан-у, буни қарангки, шотландиялик дурадгор йигитни афзал кўриб, ўша билан турмуш қурган ва ундан бир қиз — менинг ойимни туққан эканлар.

Ойим тамаки фабрикасида ишлар, дадам касабаси союзларининг ходими эди. Мен шўх бола эдим, энг яхши кўрган нарсам — аскар-аскар ўйнаш-у, энг ёмон кўрганим — сартарошлар эди. Деярли кун бўйи меҳмонхонада қолиб кетиб, шу ўйин билан машғул бўлардим. Менинг бу «жанговар фаолиятимни» бувижоним кузатиб ўтирардилар.

Бувимни «ойи» деб атардик. Улар мени — арзанда набираларини анбар ҳидли музқаймоқ билан сийлардилар. Бу лаззатли таомни ўзлари ҳам яхши кўрардилар.

Хонанинг деворида яна битта портрет осиглиқ бўлиб, унда бошига одмигина кепка, эгнига шунга яраша костюм кийган киши тош терилган кўчада, бир қўли шимининг чўнтагида — узоқ-узоқларни кўраётгандек турарди. Орқасида қандайдир баланд миноралар. Назаримда у одам диққат билан келажакка тикилиб турганга ўхшарди. Бобом билан унинг ўртасидаги тафовут шу эдики, бобом тиккайган қотирма ёқали, чакка соқолли бўлса, бу одам кичкинагина чўққи соқол қўйган ва одмигина кўйлак кийган эди.

Мен у одамнинг кимлигини ҳали билмасдим. Лекин, суратнинг рамкаси ва ойнасини ҳаммиша зўр ҳафсала билан авайлаб артишларидан унинг қадрли одам эканлигини, портрети ҳам бу ерга бежиз осиб қўйилмаганини англардим.

Ниҳоят кунларнинг бирида бувимдан сўрадим:

— Суратдаги амаки ким ўзи?

— Бу суратни даданг Россия деган жуда-жуда олис мамлакатдан олиб келган, — деб жавоб қилди бувим ўз «тахти» — узун курсида ўтирар экан. — Жуда керакли одам... Музқаймоқни тўқворма, ҳозиргина полни артиб чиқдим!

— «Керакли одам» дегани нима дегани? — деб сўраганимда бувим шундай жавоб берганди:

— Кимда-ким одамларга яхшилиқ қилса, ўша керакли одам ҳисобланади. Сен яхшиси, даданг билан ойингдан сўра, улар мендан дурустроқ тушунтириб беришади.

Мен дадамни жуда кам кўрардим. У доим қандайдир митингларга қатнашиб юрар эди. Шунинг учун портрет тўғрисида ойимдан сўрадим.

— Бу одамнинг исми — Ленин, — деб жавоб қилди ойим. — У рус халқи ҳаётида катта ўзгариш ясади. Ўз мамлакатида қашшоқликни йўқ қилди. Даданг ҳам Лениннинг шогирди.

— Уша руслар биз ёқларгайм келишадими?

— Йўқ, — деб жавоб қилди ойим, — Лекин Лениндан сабоқ олган даданг ва бошқа кишилар мамлакатимизда камбағал одамларни бахтиёр қиладиган истиқбол йўлини кўрсатиб беришади.

— Ушанда ҳамма болалар ҳам анбар ҳидли музқаймоқни тўйганларича ейишади-а?

— Шундай бўлади! — деб тасдиқлади ойим.

Биз бувимникида яшаган пайтимизда одмигина костюм ва кепка кийган, нигоҳи истиқбол сари тикилган одамнинг сурати ҳамиша кўз олдимда бўлди. Дадам муттасил кураш билан банд бўлар, исёнчиларга бошчилик қилар, митингларда сўзга чиқар эди. Унинг бир марта ўроқ ва болға расми туширилган қизил байроқ остида туриб нутқ сўзлаганини кўрганман. Кейин қамашди. У қамоқ муддатини ўтаб бўлганида қарши олгани турма дарвозаси олдига бордик. Шунда мен отамни танимай қолдим — соқоли юзини жуда ҳам ўзгартириб юборган эди. Уйга қайтиб, соқолини олгандан кейингина у аввалги қиёфасига кирди. Уйимизда ҳамиша Ленин таълимоти тўғрисида суҳбатлашишар, баҳслашишар эди. Деворда портрети осилиб турган бу одамнинг ғоялари бу ерда, дунёнинг бир чеккасида шунчалик кучли мубоҳасага сабаб бўлиши ниҳоятда ғайритабиий ҳол ва уни ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдигандек туюларди.

Мен улғайдим, мактабни ҳам битирдим, лекин портрет ҳамон ўша — ўз ўрнида осиглиқ тураверди. Энди мен ҳам митингларга борадиган, марш ва намойишларга қатнашадиган бўлдим. Ўзимга чарм камзул ва одми матодан тикилган кепка сотиб олдим — «революционер» деган романтик сўз менга жуда хуш ёқарди. Комсомол сафига кирдим. Шунда дадам, коммунист бўлиш ғоят шарафли ва масъулиятли эканлигини муфассал изоҳлаб берди. Биз комсомоллар Ленин асарларини ўрганар ва ёшларга хос шижоат билан баҳслашардик. Аксари, хароба кулбаларда яшовчи билим ва зиёга ташна аҳолига варақалар, китоблар тарқатар — наинки Ленин ғояларини пухта ўрганар, шунингдек, бу ғояларни одамлар ўртасида тарғиб ҳам қилардик. Ёмон комсомол бўлганам бўлсам керак, чунки орадан озгина вақт ўтиши билан мени коммунистик партия сафига қабул қилишди.

Мамлакатимиз миллатчилик руҳидаги ҳокимият қўлига ўтгач, коммунистик партия ғайриқонуний деб эълон қилинди. Ушанда менинг кўпгина тенгқурларим сиёсатдан ўзларини четга олдилар. Фақат энг матонатли йигитларгина кураш майдонида қолди. Полиция коммунистларни таъқиб қилар, уларнинг уйларига бостириб кириб, сўроқ қилгани судраб олиб кетарди. Бизлар китоб ва варақаларни чордоқлар, ертўлаларга яширар, гоҳо ерга кўмардик. Лекин Лениннинг портрети ҳамон ўз ўрнида, меҳмонхона деворида осиглиқ тураверди.

Уйландим. Шунда отам менга никоҳ совғаларига қўшиб, шу портретни ҳам тортиқ қилди. Уни ўзимизнинг янги уйимизга осиб қўйдим. Мени ҳам, хотинимни ҳам кўп марта ҳибсга олишди, лекин Лениннинг портрети ўз ўрнида осиглиқ тураверди. Менимча, полициячилар ўз ғофилликлари, омиликлари туфайли портретдаги одамнинг кимлигини билмаган бўлсалар керак.

Ўғилчаларимиз ҳам бу портретга кўп тикилишар ва ундаги одамни «Ленин амаки» деб аташарди. Ўзим ҳам болалигимда уни шундай деб атардим.

Бизни она Ватан тупроғини тарк этишга мажбур қилишди. Кетаётиб фақат энг зарур буюмларнигина олдик. Лениннинг портрети ҳам китоблар, кийимлар ва рўзгор буюмлари солинган яшикка жойлаштирилди.

Энди биз, Ватанимиздан жуда йироқда, Лондонда яшаяпмиз. Лекин, 1927 йилда Москвада отамга совға қилинган Ленин портрети — одмигина костюм ва кепка кийиб, келажак сари тикилиб турган одамнинг ўша ойнаванд рамкадаги портрети яна ўзимиз билан бирга — меҳмонхонамиз деворида осиглиқ турибди.

Яқинда тўққиз ёшли ўғлим Ленин портретига узоқ вақт ўйчанлик билан тикилиб ўтирди-да, ногоҳ янгроқ овоз билан деди:

— Мактабда эркин темада гапиришга тайёрланинглар, дейишди. Яқинда менга ҳам навбат келади.

— Хўш, сен қандай темани танладинг? — деб сўради хотиним.

— Мен Ленин ҳақида гапираман! — жавоб қилди ўғлим.

МАТЕ ЗАЛКА

1918 йилнинг бошларида Сибирдаги ҳарбий асирлар қизил гвардиячи отрядлар туза бошладилар. Венгер ва австриялик асирлардан ташкил топган группа Мате Залкани отряд командири этиб сайлади.

Венгер адиби Мате Залканинг граждандар уруши йилларидаги бутун фаолиятини таърифламоқчи бўлсак, унинг бошидан кечган барча воқеаларни тилга олишимизга тўғри келарди. Зотан Мате Залка Колчак, Врангелу Деникинлар билан ҳам, Украина гетмани босқинчилари билан ҳам, Польша ва Франциянинг интервент қўшинлари билан ҳам жанг қилган. Жанг қилганда ҳам чакки жанг қилмаган.

Бу ерда мен фақат иккита воқеа хусусида тўхталиб ўтмоқчиманки, бири командир Матенинг Ленин билан бевосита учрашгани ҳақидадир.

Залка юз берган ҳодиса тўғрисида Ленинга оғзаки доклад қилганди. Бу — «олтин поезд» тақдири ҳақидаги доклад эди. Оқлар томонидан босиб олиниши хавфи туғилган Екатеринбургдан¹ зудлик билан жўнатилиши лозим бўлган поездни ўша пайтда «олтин поезд» деб атаган эдилар. Поездни Москвага кузатиб бораётган командирлар орасида Мате Залка ҳам бор эди. Поезд Москвага етиб боролмади. Бошлиқ йўлнинг душманлар томонидан тўсилгани ҳақида маълумот олади. Шундан кейин у олтин ортилган вагонларни туннеллардан бирига киритади ва душман қўлига тушмасин деб, портлатиб юборади. Олтин тоғ остида кўмилиб қолади. Лекин портлаш юз бергандан кейин бир неча дақиқа ўтар-ўтмас поезд бошлиғи ўзининг алданганлигидан хабар топади: маълум бўлишича, Москва йўли тўсилмаган экан.

Олтин ортилган поезднинг тақдири ва унинг кўмилиб қолган ери харитасини Москвага Мате Залка олиб боради. Докладдан сўнг у харитани Ленинга беради (кейинчалик, бу харита ёрдамида туннелга кўмилиб қолган олтин кавлаб олинган эди).

Ўшанда поезд қўриқчиларини енгилтакликда айблаган ёш қизил командирга Ленин бир оз шубҳа билан қараган эди.

— Сиз ўртоқ, туннелни портлатишга қаршилик билдирган бўлсангиз керак, албатта? — деб сўраганди Ленин.

— Аксинча, Владимир Ильич! Ҳамма гап шундаки, ўша зарарли ва аҳмоқона ҳазилнинг ташаббусчиларидан бири менинг ўзим эдим.

Ленин жилмайиб қўйиб Залканинг қўлини сиқади.

— Бу бошқа гап. Ўртоқларимизнинг ўз хатоларини мана шундай қизғин ва шафқатсиз равишда қоралашлари жуда яхши.

Дождорж
(Монголия)

ЎТОВИМНИНГ БОЙЛИГИ

Биздаги дашту саҳроларнинг ҳеч поёни йўқдек туюлади. Аммо мен, бутун умр бўйи кўчманчилик қилганим сабабли, кунларнинг бирида, заминнинг энг чеккасида бўлса керак, қад кўтарган баланд мовий тоғларни ва бу тоғлардан илоҳдек тўлғаниб, кўпириб-тошиб оқиб тушаётган оппоқ дарёни кўриб қолдим. Менинг умрим ҳам саҳрога ўхшайди. Ешлигимда умр йўлдошим — эрим бор эди. Биз бир-биримизни севар эдик. Ўшанда менга бахтимиз худди саҳроларимиз сингари бепоёндек бўлиб кўринган эди, бироқ кейинчалик у ҳалок бўлиб, яккаю ёлғиз сўппайиб қолдим. Умр ўтиб қаридим, шунда кечалари тушимга ўша мовий тоғлар кирадиган бўлди. Мен булутларнинг шу тоғлар ортига сузиб кетаётганини кўрардим, ваҳоланки бу тоғлар орти — йўқлик эди.

Улан-Баторда ўқийдиган жияним ҳар келганида мендан ҳол-аҳвол сўрайди:

— Аҳволларингиз қалай, Намжилма хола?

— Шукур, яхши, — деб жавоб қиламан.

Жияним меникида йилига икки бор: бир марта қадрдон овулидан ўқишга

¹ Хозирги Свердловск шаҳри.

кетаётганида тўхтаб ўтади. Охирги марта у меникига бир қиз билан кириб келди. Қиз ўқишга кираётган экан, жияним унга ҳамроҳ бўлибди. Улар ўтовимда қимиз ичишиб, дам олишди. Мен баҳор кўкатлари каби гуркираб ўсиб, айна кучга тўлган бу навқирон йигит билан навниҳол қизга ҳавас билан тикиламан. Улар ўтовимнинг тўрида ўтиришар, деворга Лениннинг қиёфаси туширилган гиламча осилганди.

— Ким тўқинган бу гиламни? — сўради қиз.

— Тўқинларнинг бари оламдан ўтиб кетишди, — жавоб қилдим мен. — Фақат мен ҳануз яшаяпман...

— Бу портретнинг тарихи жуда қизик, — деди жияним ҳамроҳига.

Шунда қиз менинг ҳикоя қилишимни кутиб, юзимга тикилиб қолди ва мен ҳикоямни бошладим:

...Бу воқеа инқилоб бошланган йили юз берган эди. Дунёда Ленин ва Сухэ-Батор отли ботирилар пайдо бўлишипти, деган гап бизга ҳам етиб келганди.

Ушанда мен ёш келинчак эдим. Биз ўтовимизни дарё бўйига ўрнатган эдик. Дарё ёқалаб катта йўл ўтган эди. Кунларнинг бирида шу йўлдан ўтиб кетаётган қора чопон кийган бир одам ўтовимизга кирди. Бу одам жуда олисдан келаётган бўлса керак, ҳорғин юзига чанг ўтирган, отининг ҳам йўл азобидан силласи қуриган эди.

«Мен Россиядан келаяпман, — деди йўловчи. — У ерда граждандар уруши бўлаяпти».

У кўйнидан бир даста газета ва қандайдир ҳужжатлар чиқариб, бизга кўрсатди. Уларнинг кўп ерига ўқ тегиб, илма-тешик бўлиб кетган эди. Шу газетаю ҳужжатлар уни ўлимдан қутқариб қолибди.

«Бахтингиз бор экан», — деди унга эрим.

«Ҳа», — деб қўшилди қора чопон кийган одам.

Газетада босилган бир сурат эрим билан менинг диққатимизни ўзига тортди. Биз унга узоқ тикилиб қолдик: билсак, у аратлар исмини пичирлаб айтиб юрган ўша ботирнинг, яъни Лениннинг фотосурати экан.

«Шу газетани бизга совға қилинг», — деб илтимос қилди эрим.

«Йўқ».

«Эвазига, майли сурувимдаги отларнинг ярмини берай...»

«Йўқ», — деди яна қора чопон кийган одам.

«Сиз қаттиқ чарчагансиз, — деди эрим. — Бизларникида қолиб, дамингизни олинг, эртага кетарсиз».

Шундай деб эрим менга кўз қисиб қўйди. Гўшт пиширдим, нон ёпдим. Эрим хонтахтага бир шиша сут ароғи қўйди. Кечкурун дастурхон атрофига ўтирганимизда меҳмон алламаҳалгача бизга Россия мамлакати, граждандар уруши ҳақида, янги тузилган Совет ҳокимияти тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Ташқарида эса, шундоққина ёнгинамизда оқаётган дарёнинг шовуллашию шамолнинг увиллаши эшитиларди.

Кейин меҳмонга яп-янги оқ наमत тўшаб жой солдим. У ёстиққа бош қўйган заҳоти ухлаб қолди — тонг палласи йўлга тушмоқчи эди. Эрим меҳмон учун яхши бир от тутиб келгани даштга жўнади. Мен бўлсам кўшни ўтовлардан дугоналаримни чақириб келдим-да, ҳаммамиз туни билан Лениннинг сувратини гиламга кўчиришга тушдик. Биз ишқилиб шам ёруғидан меҳмон уйғониб кетмасин-да, деб хавотирланар, яна бемаҳалда ўтовимизда чироқ ёниб турганини ҳокимимиз малайлари кўриб қолишидан қўрқардик. Эрим дашдан қайтиб келгач, ўтов олдида то тонг отгунча бизни бегона кўздан қўриқлаб турди.

Эрталабга бориб бизлар ишимизни тугатиб, гиламни яшириб қўйдик. Қора чопон кийган одам ҳеч нима сезмади. Жўнаш олдидан у от учун ҳақ тўламоқчи бўлди.

«Кераги йўқ, — деди эрим. — Сиз бизга ортиқроқ яхшилиқ қилдингиз».

«Раҳмат» — деди қора чопон кийган одам.

Шундан кейин у халқ ҳокимияти ғалаба қозонган Улан-Баторга жўнаб кетди. У қизиллардан эди.

Лениннинг портрети туширилган гиламчанинг довуғи бутун дашт бўйлаб узоқ-узоқларга таралди. Жамики қашшоқларнинг ҳимоячиси бўлган бу рус ботирининг суратини кўргани ўтовимизга вилоятнинг ҳамма ёғидан одамлар кела бошлашди. Ҳоким бу гиламчанинг қайси ўтовда эканлигини айтиб берган одамга катта пул ваъда қилди. Лекин аратлар орасида биронта ҳам сотқин топилмади. Орадан сал вақт ўтгач инқилоб бизнинг даштларга ҳам етиб келдию ҳоким жон ҳовучлаб қочиб қолди.

Юртимизда янгича ҳаёт бошланди.

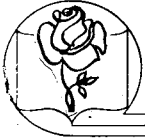
Мен ҳикоямни шу ерда тугатдим. Жияним билан унга ҳамроҳ бўлиб келган қиз анчагача сукутга толиб ўтиришди.

— Мен ҳам ҳадемай ўламан, — дедим, — ўшанда, бу гиламчани ўзингларга олинглар, болаларим.

— Сиз юз йил умр кўрасиз, холажон! — деди қиз қизғин эътироз билдириб.

— Эҳтимол, — деб жилмайдим мен. — Илло, гиламча янаям узоқроқ умр кўради-ку!..

Қодир МИРМУҲАМЕДОВ таржимаси.

НАВБАҲОР ОЧИЛДИ ГУЛЛАР

Муқимий

Навбаҳор

Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Сухбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоқлар.

Хуш бу маҳфилда тириклик улфату аҳбоб ила,
Ўйнашиб, гоҳе табиатни қилайлик чоғлар.

Рух очиб кўздин ниҳон бўлса паридек, найлайн,
Айрилиб ҳушу ақлдин телба бўлмай соғлар.

Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошенин зоғлар.

Марҳам истаб кимсадин, захми дил изҳор айласанг,
Чорае қилмоқдин ўзга, устиға тирноғлар.

Тобақай мундоғ маломат кунжида доим Муқим,
Бу замон кўз тутгин эмди сенга бўлсун тоғлар.

Усмон Темур

Навбаҳор кунда

Болаларни кийинтир, хотин,
Ҳа, ўзинг ҳам кийингин тезроқ.
Мен унгача боғни уйғотиб,
Совға-салом олайн озроқ

Турфа гулдан гулдаста қилай,
Тўплай беҳи гулларин, майин.

Ялпизлардан бир қучоқ олай,
Ўш тоғига борамиз кейин...

Юракка энг яқин кишинин
Йўқлаш азал одамзод расми.
Ўзинг айтгил, ҳаммамиз учун
Шу тоғ, азиз она эмасми?!

Хаёлимда ширин сўз кутиб
Юраги ғаш, кўзлари намдир —
Чорлар бизни соғинчин ютиб,
Ўз ўғлига интизор кампир.

Бугун тушда айтгандай онам,
Тоққа деймиз: «Байрам муборақ!»
Ва гулларни бошида шул дам
Сочқи каби сочиб юборай!

Баҳорнинг ташрифи
ҳақида икки шеър

I

Баргак тақди яшил фусункор
Мажнунтолнинг чилвир сочлари.
Эриб битди тоғлардаги қор,
Келди баҳор қалдирғочлари.

Жилғалар ҳам шошиб шу замон,
Чопа кетди сойларга томон.
Ўрик эса хурраму шодон
Тақди оппоқ гуллардан маржон.

Мовий кўкда ясаб арғимчоқ
Гала-гала келар турналар.
Боғу кирга тақиб гул-мунчок,
Баҳор майин елар, куйманар.

II

Ҳали қиш совуғи кетмаган абас,
Қуёш шуъласида ёнар зумрад қор.
Қалбда исён билан қорга басма-бас,
Қирда бойчечаклар кўрсатди рухсор.

Ханжар чўққиларнинг собит музлари,
Сел бўлиб тошмайин ҳали қирғоқдан,
Чулдирар: бўғзида соғинч сўзлари,
Қалдирғоч келади йироқ-йироқдан.

Бу икки кудратнинг ўтли нафаси,
Уйғотиб юборар мудроқ Дунёни.
Шу кундан бошланар ҳамма-ҳаммаси —
Борлиқда Баҳорнинг буюк имкони.

Эргашали Абдуллаев

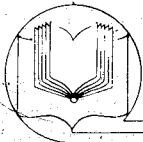
* * *

Келаркан-ку диловар чоғлар,
Кетаркан-ку дилгирлик нари.
Йўлларимга чиқар чечаклар,
Қўлларимни ўпар гулларим!

Бундан ортиқ толе қаёқда?
Насибамнинг бориға кўндим.
Ҳўплаб ичгил таниш сўқмоқда
Майсаларнинг севинчин, кўнглим.

Эзгин-эзгин куйласин энди
Бисотдаги энг нозик торлар.
Тўрғайларни чақириб келгин,
Булбулларни давраға чорла.

Қувонсанг, бас, кўнглим бу чоқлар,
Бекор бўлди соғинч, ғам — бари...
Йўлларимда кулар чечаклар,
Қўлларимни ўпар гулларим!

Шойим Бўтаев

Қисса

«...Зулун одамга қўшилмайди, Абдининг бошида дўппи, оғзида гап турмайди — қулоғи тик этган товуш эшитса, тили қичийверади! Ўзи чўзинчоқдан келган каллада фаросат битмаскан-ов! Кўрган бўлсаларингиз, ўзларингиз гувоҳ, кўрмаган бўлсаларингиз, эшитган чиқарсизлар, Улғай кампирнинг ўғли, ҳа-а, ўша-а... расм чизаман дебми-ей, нима балоларни ўйлаб, катта шаҳарда неча йиллардан буён улоқиб юрган Тўхтасин ҳам чуввабош¹ эди! Абдини гапирамиз, Зулунни ундоқ-бундоқ деймизу нимаики бўлса, дўппини қийшиқ кийсаям, Абди — элнинг орасида, Зулун ҳам шу тупроқда юрибди! У-чи?! Улғай кампирнинг ўғли-чи?! Барибир қайтиб келмайди! Келмайди у! Юриш-туришидан аён...»

Биров бу ҳақда сўрайдими-сўрамайдими, қизиқадими-қизиқмайдими, заррача иши йўқ, Нуъмон қиртиш учраган одамга оғзидан кўпик сачратгудек ошиқиб-шошиқиб шу сўзларни тўкиб соларди. Унинг қўл силкишларини, томоғи ҳирқираб энтиқиб қолишларини кўрганлар: «Бу одам шу гапларни айтмаганда, бирор фалокатга йўлиқарди-ёв!» деган фикрга борарди, Нуъмон қиртиш Улғай энагаям, унинг ўғлигаям жуда-жуда ачинаётгандек куйиб-пишар, қайғу ва ачиниш аломатлари зуҳур этган юз-кўзларига қараб туриб, ғофил одамлар унга ишонишлари ҳам эҳтимолдан холи эмасди.

...Қишлоқ қияликда. Уттиз-қирқ хўжалик. Эркаклар қўй боқишади, жун

¹ Чўзинчоқ бошли (шева).

қирқишади, мол сотишади, олишади; аёллар сигир соғишади, гилам тўқишади, таппи қилишади; турмуш қимирлаганга яраша ўтади. Ун сероб, гўшт узилмайди, эғни-бошлари бут. Фақат сув танқис. Билакдеккина ариқчада бўлса ҳам, ҳовлига сув кирганига нима етсин. Йўқ, юқоридан сув келмайди. Агар пастдаги булоқнинг суви юқорига ўрмалатилса ёинки булоқ этагига кўчиб келинса... Бари хомхаёл!

Ёз ойлари кўчаларда, ҳовли саҳнларида тупроқ билқиллаб, қизиб ётади, оёқ босиб бўлмайди, сал шамол кўзғалса, чанг-тўзон кўз очирмай кўяди. Толдан бўлак тангадек соя ташлайдиган дарахт йўқ. Саратон авжида, толларнинг шохлари, барглари кун тиғига дош беролмай сўлжаяди. Уйга қамалиб, тешиқ-тирқишларни беркитиб, дераза-эшиқларига қора парда тортиб жонга жиндаккина ҳаловату ҳузур бахш этишдан ўзга чора қолмайди.

Қишлоқнинг кунботар тарафида, икки-уч қақирим масофада ёлғиз тепалик бор — Яккатепа. Тепа бўлиб тепамас, кўксида ҳамиша яшанган арчалар узоқ-узоқлардан кўзга ташланади; тоғ десанг тоққа ўхшамайди: харсанглар уёқда турсин, оддий тош ҳам учрамайди. Унинг ён-атрофини баҳор чоғлари майин, сап-сарик гулли қашқайўнғичқа қоплайди. Тепаликнинг шундоққина остида, камарчаларда сон-саноксиз булоқ кўзлари бор, бири қуриса, иккинчиси қайнаб чиқаверади, бу ерликлар уни Галабулоқ дейишади. Баъзан Қайнарбулоқ деб ҳам айтаверади. Пастроқда беш-олти хўжаликнинг тоқзору ўрикзор боғлари бор. Боғ эгаларининг аксари кексалар. Баҳорданок кўч-кўронларини эшак-аравага ортиб келишади-да, боғу уйчаларнинг уёқ-буёғини тузатишиб, кеч кузакча муқим бўлиб қолишади. Тўй-маросим ёинки бирор лозиманда чиқиб қолсагина қишлоққа келиб-кетишади. Қўни-қўшниларга, қариндош-уруғларга ўрик пишганда ўрик, узум пишганда узум келтириб беришади.

Боққа биргина одам кўчиб борса, бас, Галабулоқ дарров қишлоқнинг бир бўлагига айланади. Қишлоқнинг аллақандай кўз илғамас томирлари у ерга беихтиёр боғланади. Умумий янгиликларда тез-тез тилга олинади:

«Эшитдингми, Қурбон ота боққа кўчибди!»

«Баҳор ҳам кепти-да!»

«Улғай энанинг эртапишар ўриги қизарибди.»

«Ўрикни таёқ билан қоқмаслик керак.»

«Териб олса бўлмайдимиз?»

«Шохини силкитса бўлади.»

«Тагига гилам тутиш керак.»

«Эртага Хушқол энанинг тоқ чопиғига ҳашарга!»

«Биратўла Холвой буваникени ҳам чопа қолайлик!»

Одамларнинг гап-сўзлари оҳангидан Галабулоқ уларнинг ўзлариники эканлигини, кўчиб борганлар ҳам буни ҳеч қачон рад этмасликларини англаш мумкин эди.

Фақат... Бир йилдики, Нуъмон қиртишнинг дилига аллақандай мудҳиш бир нарса ғулу солади. Бир йилдики, «Улғай кампирнинг ўғли энди қайтмайди! Қайтмайди у», дея куйиб-пишаверади.

«Нега қайтмайди?» деб сўрашса: «Чуввабошлар бефаросат келади», дейди. Уйлаган донолигини! Қойил-э!

Шу асно у, Улғай кампирнинг ўғли бир умр чуввабошлигича қолади, деган фикрини исботлашга ҳаракат қилар, ҳатто девор-дармиён қўшниси Абди ва ҳеч кимга озори тегмаган Зулуннинг неки қусуру иллатлари мавжуд бўлса, сабаби — чўзинчоқ бошларидан, дер, Абдию Зулунга «тан олмай иложларинг йўқ» дегандек мунофиқона тиржайиб қарар эди.

«Хў-ўш, Улғай кампирнинг ўғли қайтиб келиш-келмаслигининг Нуъмон қиртишга нима дахли бор?» деб ўйлаётгандирсиз. Гап бошқа ёқда.

* * *

Боққа кўчган Улғай эна бугун қишлоқ ҳовлига, пахса деворлару тезак-хоналар теварагига ёпиштирган таппиларини йиғиштириб олгани келди. Қўллари титраб, юраги ҳаяжондан дук-дук урганича эшикни итариб очди. Уй, ҳовли кўчганида қандай бўлса, шундай турибди, фақат супа остида ёввойи супурги, ёронгуллар ғовлаб кетибди. Этакдаги қудуқ бўйидаги

толлардан тўкилган қизғиш япроқлар ҳовли саҳнига сочилган. Супанинг бир четига аллақандай қуш ин қўйибди. Кампир бир тутам қуруқ пичан устида хол-хол кулранг тухумчаларни кўрди. Яқин бормади, ҳуркиб юрмасин. Уйга кирди. Кўрпаси йиғиштириб олинган сандал устидаги патнисга зимдан назар ташлади. Иккита нон, бир пиёла қаймоқ, нон устидаги беш-олти бўлак чақмоқ қанд.

«Тўхтасиннинг насибаси» деб ўйлади. Кўриниб-билиниб турсин, деб патнис устига ёпган доканинг бир четини сал очиб қўйганди. Очиқ жойдан кирган бир-иккита чивин йўлини тополмай тинимсиз ғинғилларди. Улғай эна хўрсинди. Докани кўтарди. Озод чивинлар зумда болорларга бориб кўнди. «Насибаси насиб этсин!..» деди кампир ўғлининг ризқини олиб қўяркан. У жойнамоз устида ҳам, тандир бошида ҳам ҳамиша юрак-юракдан илтижо қилиб пичирлайди. Ўғли Тўхтасиннинг тегиши борлиги дилига таскин бағишлайди.

Улғай эна кўчирган таппилар ўрнида доира шаклида излар қолди. У сал букчайганча уч-тўрт таппини устма-уст қўйиб таппихонага ташир, эринмай тахлаб чиқар эди. У ердан чириган гўнг ва чириган сомон ҳиди анқирди. Кампирнинг қўли ишда-ю, паришон хаёли аллақайларда саросар кезар, ҳаракатлари суст эди. «Оз қолди, эртага йиғиб-териб кетарман», деб ўйлади у обрез олдида чўнқайиб, обдастадан сув қўйиб қўл ювар экан. Рўмолини бошига елвагай ташлаган, енглари шимариғлиқ, томирлари бўртган билаги совуқ сувнинг ҳузурбахшлигидан куч-қувватга тўлаётгандек. У обрез устига эски шолча ташлаб қўйди. Шу маҳал кўча эшикнинг зулфини бетиним шиқирлаётгани қулоғига чалинди. Юраги ҳаприқди. Оёқ-қўли титраб: «Ман ўлмасам, ман ўлмасам, ичкаридан занжирлаб қўйибман-ку!» деганича пичирлаб, ҳарсиллаганча эшик томон шошилди. «Келдимикан?» деб ўйлаб, эшикни очдию ҳафсаласи пир бўлди.

Руқия келинбиби энанинг рангу рўйи оппоқ оқариб, бир ҳолатда эканлигидан аввал саросималанди, ҳатто қўрқиб кетди.

— Сизга нима бўлди, Улғай эна? — деб сўради.

Улғай эна ўзини тутолмади. Эшик кесақисига беҳол-бемажол суяниб қолди. Кўзларидан дув-дув ёш оқаверди.

— Билмадим, Руқия, билмадим... — деди астагина.

Руқия келинбиби тўзғиган сочлари устидан дурраси сирғалганча бўйнига тушганини чамаси пайқамас, ажин туша бошлаган кулча юзи ҳам, очиқ кўзлари ҳам нам, лаблари пирпирар эди.

— Келганингизни билиб, кўриб ўтай дедим, эна! — деди у.

Улғай эна кўз ёшларини артди. Руқия келинбибининг йўқлови дилини бир оз ёриштирди. Улар бир-бирларининг елкаларига қўл ташлашиб кўришишди. Улғай эна ичкарига бошлаган эди, индамай эргашигга Руқия келинбибининг сабри чидамай, пайдар-пай сўзлай бошлади:

— Нон нон-у, овқат овқат-у, Илёсим бир қултум сув ҳам ютолмаяпти. Ранги синиқиб, данакдек чақилляпти болагинам! Маслаҳат беринг, эна, нима қилай?! Маслаҳат беринг...

— Томоғи оғрипти-да.

— Оғриган, оғриган! Оғригандаям ёмон оғриган!

Руқия келинбибининг катта-катта, майин кўзлари унга мўлтайиб термулди. Илёс — Руқия келинбибининг омон қолган иккинчи боласи. Тўққизта туғди. Еттитасини тупроққа қўйди. Каттаси Элёр, кичиги Илёс қолди. Элёр бу йил ўнни битиради. Уйчан, босиқ йигит. Илёс унинг аксича, ҳамма нарсага қизиқувчан, тез-тез дардга чалинар, Руқия келинбиби унинг оппоқ юзи қизармаётганидан, гунгурсдай бўлиб юрмаётганидан надомат чекар эди.

«Кун бўйи қора тупроққа беланган яланғоч-саланғоч болалар қайтанга қилич-қамчиндек, — ўйлади Улғай эна. — Асраган кўзга чўп тушади, деганлари шу экан-да!»

— Нашвати қайнатиб ичирдингми, Руқия?

— Ичирдим, ичирдим! — Руқия келинбиби шошқалоқлик билан жавоб қайтарди. — Файзи сийним юборган икки челақ нашватини офтобга ёйиб қуришиб қўювдим, — у этагини йиғиштириб суфа четига омонат чўкди. — Қайнатиб ичиряпман. Ютолмайди, ютсаям фойдаси сезилмайди.

Руқия келинбиби сал нарсага дув-дув ёш тўкаверадиган кўнгли бўш аёл эди. Қариндошми, етти ёт бегонами — одам насли азасида кўзига тупук суртиб

ўтирмас, куюнганича, айтиб-айтиб йиғлайверар эди. Ҳозир ҳам киприкларидан узилган бир-икки томчи бетидан сирғалиб тушаётганини сезиб-сезмай шоша-пиша:

— Дадасига «дўхтирга оборинг» десам, қўл силтадилар, — деди. — Пармон дўхтир кўк дори суртиб қўяди, тамом-да, дейдилар. Бувишнинг ўғлини кўзи оғригандаям қабоғига кўк дори суртиб қўйибди, шу-шу ўртоқлари «кўккўз» дейишармиш. Кимнинг ҳам келини қорни оғриб борса, унгаям кўк дори берибди, ётар чоғи киндигинга боғлаб ётасан, деб. Ҳамма айб ўзимда! — Руқия келинбиби тиззасига шапатилади. — Утинсиз, тезаксиз қоладигандек эрталаб, пода ҳайдарда, подачига: «Подани бугун менга ётқизиб берасан!» дедим. «Хўп, келинбибижон!» деди Тўйчи. Тўйчи менга доимо: «Қачон менга келин топиб берасиз», деб ҳазиллашиб юради. Топар-тутари яхши, қизларга ҳам одам ҳайрон, «подачи» дейишади. Абитда денг, подани Сангиннинг уйи ёнидаги қиямаликка келтириб ётқизди. Хамир ёйиб, туппа қилиб турувдим. Тўйчи кириб келди. Чангга ботган. Кўзлари йилтираб кўринади. Шўрлаган ердек қақроқ лабларини ялаб: «Келинбиби, айронингиз борми?» деди. Обрездаги кўзадан шокосани лиммо-лим тўлдириб айрон қуйиб бердим. Косани бошига кўтарди. Офтобни ютганми, дедим. Бир қатра қолдирмай симирди. Чархин товоққа туппа сузиб бердим. Устига кўк пиёз, помидор, гармдорилардан тўғраганман денг. Паққос туширди. «Келинбибижон, ярим соат мизғиб олай», деди. Ёнбошига болиш қўйдим. Боши ёстиққа тегар-тегмас хуррак тортди-ку! Раҳимон келди. Тирикчиликнинг уйи куйсин, ёлғиз бошим, ёлғиз қорним деб кун бўйи чопади. Бу маҳал Илёсим «ча-ча»лаб эчкиларни қайтариб юрган. Чанқаб-чанқаб муздай сув ичган... Қилтамоққа ўхшаб бир кечанинг ўзида рангини олдирди-қўйдирди...

— Хушҳол кампирга олиб борайлик, — хаёлига илкис келган фикрдан Улғай энанинг чеҳраси ёришди. — Боғ қўшним-ку, айтиб чиқаман. Хушҳол билар давосини.

— Рост! — Руқия келинбиби ўрнидан турди. — Анчадан буён сизнинг олдингизга ўтиб, бир кеча ётиб келаман, деб юргандим ўзим.

Улғай эна супадаги қуш ини атрофига нон ушоқларини сепиб қўйди. Ҳовли эшигини қулфлаб, калитни кўзга кўринарли жойга қистирди. Зипиллаб кетаётган Руқия келинбибига қараб, ўзи етиб олар, деган ўйда йўлга тушмоқчи бўлиб турганди, тарғил буқачани олдига солиб келаётган Нуъмон қиртишни кўриб, тўхтади. Нуъмоннинг ёши қирқ-қирқ бешларда, соч-соқолининг қорасидан оқи кўп. Узига қарамай исқирт юргани учун одамлар орқаворотдан исмига «қиртиш» сўзини қўшиб айтишади.

— Ҳа-а, қориндо-ош! — У Улғай эна билан салом-алик ҳам қилмай ишшайди. — Боққа кетяпсизми?

Нуъмон қиртиш кампирнинг раҳматли эрига узоқ қариндош. Улғай энанинг наздида ҳамма одам ҳам бир уруғдан тарқаган. Шундай бўлса-да, кампирга қайишадиган, унинг иссиқ-совуғидан хабар олиб турадиган Руқия келинбибигина холос. Лекин унинг эри, районда мелисаликда ишлайдиган Сафаров, кампирга кўп ҳам рўйхуш бермасди. «Қитмир кампир, — дерди у укаси Нуъмон қиртишнинг сўзини такрорлаб. — Завжаси Отақул тоғадан тилла қолган, пенсиясининг ҳам бир тийинини кўрсатмай сандиғига босади...» Унинг нимадир таъма қилаётганидан Руқия келинбиби ранжиса-да, индамасди.

Нуъмон қиртишнинг салом бермаганига Улғай эна озорланди.

— Боққа кетяпман. Нега салом бермайсан, Нуъмон? — деди.

— Э, шуниям кўнглингизга олиб ўтирибсизми, — Нуъмон қиртиш муғомбирона илжайди. — Муни кўрмайсизми? — дея, юлқинаётган буқачага ишора қилди. — Сиз билан гаплашиб олишга ҳам қўймайди. Аслида нима кераги бор эди жонимни азобга қўйиб, деб ўйлайман. Тирикчилик қурсин. Оёғимни узатиб бир кун ўтирай-чи, биров бурда нон тутқазармикан? Қайда?

У чексиз азобу изтиробга тушган одам қиёфасида жимиб қолди.

Улғай энанинг ҳам нимадир дегиси келди. Нуъмонга қандай сўз айтса тасалли топаркин, кўнгли кўтариларкин?

— Ана шунақа гаплар... — Нуъмон қиртиш хўрсинди. — Хаёл билан салом бермай ўтгандирман, хафа бўлманг.

Улғай эна дилида уни аллақачон кечирган эди...

Ангордан қайтаётган пода ортидан кўтарилган қуюқ чанг бир муддат муаллақ туриб қоларди, сўнгра кенг дала бўйлаб ёйилиб кетарди. Қип-қизарган уфқ чанг ортидан ғира-шира кўринарди. Ангор узра учиб юрган тўрғай шувоқ шохида ўтирганча ўзича нималарнидир вижирларди. Илёс томоғига сочиқ ўраган, Руқия келинбиби унга кўярда-қўймай чопон ҳам кийдирганди. Йўлда эшакларига сомон тўла қанор ортиб, ўзлари қанор устига ўтириб олишган болалар дуч келишар, Илёсга ҳар хил гап отишар эди:

- Шамол едингми, Илёс?!
- Совқотиб қолибсанми?
- Касал экансан-да, кўринмайсан...
- Томоғинг қичияптими?
- Қашла қўй-да, тузалади!

Юзи чангга беланган, кўзлари аранг милтираб кўринаётган бўлса-да, овозлари хандон-хушон. Кун бўйи хаскаш билан ўнқир-чўнқир ерлардан сомон супуриб, қанорларини тўлғазиб қайтишаётганидан бошлари осмонда. Кўринганга салом беришади, мақтов кутишади.

— Ҳу-у тирмизак, балосан-ку?! — дея тилининг остига нос ташлаб олиб, дала томошасига чиққанми, подадан қайтмаётган улоғини қидираётганми, бирорта чол бош чайқаб, ҳайратлангандек бўлса, яғир дўппили каллаларини камтарона эгишади, қиқирлаб кулишади. Уша чолнинг тишлари кемтик, афти ғижимланган қоғоздек бўлса-да, кўзларига иссиқ кўринади.

Айғирлар кўриқлаб юрган бияларнинг сағрилари офтобда йилтирайди. Улар қадрдон дашт қўйнида тинимсиз чопишади. Шамоллар билан ўйнашишади. Пишқиришиб, бошларини силташади. Офтоб ва мезон шамолининг таъмидан териларига сиғмай кетишади. Даладан қайтаётган пода, уфқ яқинидаги отлар уюри, узун-қисқа бўлиб сомон ортиб келишаётган болалар, ботаётган қуёш, муздек шамол Руқия келинбибига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Сўзланиб-сўзланиб боради:

— Ана шу далаларда буғдой ўриб, ҳўп ҳайдаганларимиз эсингиздами, эна?! Орипуф раис. Қўлида қамчи. Ҳеч кимнинг бошида синмаган бўлса-да, илондек биланглашидан зирилламаган, ҳайиқмаган одам йўқ. Мен у пайтларда эсини таниб-танимаган ёшгина қизча эдим-ку, ёдингиздами, эна?!

— Ёдимда, ҳаммаси ёдимда! Ушанда-да, Отақул амакингининг ўрмон ичидамиз, совуқдан қўл-оёқларимиз акашак бўлиб қолса-да, олов ёқиш мумкинмас, душман билиб қолади, деб ёзгани. Қилаётган ишларимиз кўзимга осон бўлиб кўриниб кетарди.

Ангорнинг қоқ ўртасидаги мой тупроқ билқиллаган йўлдан кесиб ўтишди. Боққа етишди. Ҳамма ёқ кўк-кўк, салқин. Айниқса, дов-дарахтсиз қишлоқдан келган кишига бу ер жаннатдай туюлади. Бир-бирларига кўшилишган булоқ сувлари каттагина ариқда шу ерга оқиб келади. Ариқ бўйларини ялпизлар, майда пуштиранг гулли совунўтлар, отқулоқлар қоплаган. Одамларнинг боғларидан сал пастроқда колхознинг узумзори, олмазори. Улар ҳам Галабулоқ сувидан баҳраманд бўлади.

Улғай эна она-болани шифтидан қуруқ шох-шаббалар осилиб турган пастқамгина чайлага бошлади. Кампир кўпинча чайла ўртасига ёзилган кигиз устида бош бармоғини лабига босганча, кўзларини бурчакка қадаб унсиз ўтирарди. Уй йўларди. Нималарни ўйлаётгани гоҳ шодонлик жилваланаётган, гоҳ ғам-андух кўлкалари кезинаётган юзларида акс этарди. Узоқ-узоқ йиллар ортида қолган болалиги назарида кечагина ўтгандек туюлар, хаёлида у даврнинг ҳар дақиқасини аниқ, жонли гавдалантира олар эди. Ана шу дамда кампирнинг кўзлари янада тиниқлашар, чеҳрасига мурғак маъсумлик ифодаси қалқар, унга қараган киши бу оламда беиз нарсанинг йўқлигига ишонч ҳосил қилар эди... У Хушҳол энани айтгани кетди. Кўп фурсат ўтмай бурни чўмичдек, оплоқ сочлари патила-патила бўлиб серажин пешонасига тушган кампир — Хушҳол энани бошлаб келди. Хушҳол эна йўл-йўлакай пайдар-пай сўзларди: «Гулафшону бадахшоннинг томири юракда бўлади. Етти хил бўлиб баданга тошади. Кўкиям бўлади, қорасиям бўлади, саригиям бўлади... Етти хил донни — тариқни, буғдойни, арпани... сачратқи билан қайнатиб сўртса...»

Руқия келинбиби Хушқол энага пешвоз чиқди. Кўришиб, сўрашиб, Улғай энага айтганларини нафаси қайтгудек бўлиб шоша-пиша қайтадан арзи ҳол этишга киришди.

Хушқол эна калишини ташқарида ечди. Ичкарига кираркан, ўзининг, касбининг таърифун тавсифини келтирди, дўхтирлар ҳали камчил эканликларида жуда «бообрў, саркор» бўлганлигини айтди. «Илм бошқа-да, илм» — деди калласини чайқаб. — Илмим бўлганида, каттакон дўхтир бўлиб кетардим!»

— Ҳалиям зўр табибсиз, — деди Руқия келинбиби унинг кўнглини кўтариб қўйиш учун.

— Қайдам, — мақтов мойдек ёққанлигини билдирмасликка ҳаракат қилиб, Хушқол эна юз-кўзларига хомуш бир ифода берди. — Менга баъзан гўдакларни келтиришади. Хотиннинг аҳмоғи, боласига сутдан чиқмай узум беради, нон беради. Томоғига тикилади шўрлик боланинг. Менга опкелишади. Нафас ололмай, пешонаси қайнаб турган бўлади шўрлик боланинг. Нафасини қайтариб бераман. Чатоқроқ кўринса, ғизиллатиб дўхтирга жўнатаман.

Хушқол эна гапираверади-гапираверади. Ташқарида эса шамол. «Тап-тап» этади — кимдир юраётгандек...

— Ўрик тушди! — деди Улғай эна чиқиб кетаётиб.

— Тушган заҳоти териб олмаса ҳаммаёқнинг шатмоғини чиқаради, — Хушқол эна чой ичиб, қошига тушиб кетаётган докасини дам-бадам орқага суриб қўяркан, Улғай энанинг ҳаракатини маъқуллади.

Улғай эна қайтиб кирди. Қўлида шафтолидек-шафтолидек уч-тўртта оқ ўрик. Бир оз лат еган. Уларни сандиқ устидаги товоққа солиб қўйди. Илёснинг кўзлари мўлтиради. Оғзининг суви келиб минг машаққат билан ютинди.

— Ўрук тушуб-тушуб тагиминам битта бўлди-ку, Улғай! — дея Хушқол эна чойни ичиб бўлиб, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Илёсга яқин келиб:

— Жоним болам, а-а, де! — дея ингичка бармоғи билан унинг тилини босиб, томоғининг тубига тикилди. — Гулзундонак! Жоним болам, гулзундонак! — хулоса чиқарди сўнгра. — Гулзундонак уч хил бўлади, — деди ташқарига обдаста кўтариб чиқаётиб. — Иссиқ-совуқдан ҳам бўлади. Жоним боламники иссиқ-совуқдан. Ёнғоқ, данак, асал-новвотдан ҳам бўлади. Раис Ашрапўф осмонга қараб юрса ҳам, боласининг томоғига гулзундонак чиққанида менга салом берган. Алик олмаганман, — ювиниб кираётиб, сўзида давом этди. — Болангни опке, дедим. Гулзундонани олиб ташладим. Ашрапўф, раҳмат, деб чиқиб кетаётибди қарасам... Урганиб қолган-да! Аччиғим чиқди. Ҳо-ой, пулини бер, дедим. Мен пул олмайман. Унга шундай дедим. Атай. Қизариб-бўзарди...

Илёс бошқа сўз эшитмади. Хушқол энанинг бигизга ўшаган асбоби томоғига санчилди. Оғриқ жисму жонини ўртади. Кўз олди қоронғилашди. Бир оёғидан Улғай эна, иккинчисини Руқия келинбиби босиб туришди. Аясининг қўллари қалт-қалт титрайди. Илёс лахта-лахта қора қон тупуради...

Балки ярим тун, балки субҳи козиб эди, кўз очди. Сандиқ устида липиллаб ёғчироқ ёнарди. Шифтда, бурчакларда соя ўйнардди.

Улғай эна... қўлида бир жуфт оппоқ ўрик, кафтини иягига тираганча Илёснинг бошида ўтирарди...

— Аянгни қўярда-қўймай ухлатдим, болам, — ранги оппоқ оқарган Улғай эна синиқ жилмайди. — Уйқум қочиб ўй ўйлаб ўтираверибман.

Илёснинг томоғига шўртаъм нимадир тикилди.

...Кунлар ўтди, ўтаверди. Тўшакка михланган Улғай эна қув-қув йўталиб, зўр-базўр бошини кўтарди. Йўталганда кўзлари пахтаси чиқиб кетгудек олайиб, остидаги халтачалари кўкарди. Унинг ранги заҳил тортган, синиққан. Ичдан тўлғониб келаётган хуружини зўр-базўр босиб қийналади. Кичкинагина деразадан жарнинг нарёғидаги намхуш, қорамтил тепаликлар кўринади. Жар бўйидаги турли-туман дарахтлар: ёввойи жийда, наъматакларнинг томирлари очилиб қолган, иланг-биланг осилиб ётибди. Уларнинг айримлари жар тубида оқаётган тип-тиниқ шаффоф ариқчага тушган.

Руқия келинбиби дераза рўпарасида ўтирарди. Ташқарига, ўт-ўланларнинг, дов-дарахтларнинг сокин оромига қутқу солиб кезинган баҳорга жимгина боқаркан, юраги қандайдир ғалати ҳиссиётларга тўлиб-тошади.

Улғай энанинг томоғи қақради. Кўрпа устида бемажол ётган сарғиш-қорамтир тусдаги қўллари қимирлатди, нигоҳи, кўзлари билан «Су-ув!..» дегандай тамшанди.

Руқия келинбиби Улғай энанинг кўзидаги сўзни дарҳол илғаб, совутиб қўйилган доғ сувни кампирга тутди: «Манг, эна, ичинг...» деди.

Кампир зўр-базўр бир-икки қултум ютинди. Пойгакда икки киши тиззалашган. Ҳамқишлоқлари. Хабар олгани келишган. Гаплашиб ўтиришибди.

— Улғай эна, — деди улардан бири кампир томон эгилиб. — Сиз ҳеч нарсадан хавотир олмай, хотиржам даволанинг, тузалиб кетасиз.

Кампир унга умидвор термулди.

— Акромжон, ҳеч бўлмаса Қурбон чолга айтинглар, ўзининг токини суғорганда, Улғай кампирникига ҳам жилдиратиб сув қуйиб қўйсин, — деди у кўзлари ёшланиб. — Ток жонивор увол бўлади. Қандай қилай, дармоним йўқ. Ўзим бориб суғорардим.

— Э, ташвиш чекманг, — деди Акромжон. — Ҳозиргина Гулмурод укамга айтиб ўтиргандимки... — у жиккаккина, ёноқлари ичига ботган, қиррабурун, биткўз кишига тезгина қараб олди. — Шундоқ-шундоқ, энамизнинг боғидаги токларни суғориб, кесиб қўямиз, деб. А-а, Гулмурод ука-а?!

— Шундоқ, шундоқ. Майизжоларни ҳам бадастур қилиб қўйиш керак. Ҳозир камдан-кам одамнинг боғида майизжо қолган... — Гулмурод гавдасига мос бўлмаган йўғон, гулдирак товuşда шовқин солди, бақириб-бақириб гапирди — одати шу, бурнининг тағидаги одамга ҳам бақириб гапиради. Тракторчи-да, шовқинга ўрганиб қолган.

— Илгариги майизлар қайда... — хўрсинди кампир.

— Ялтиллаган чиллаки майизлар!

— Бармоқдек-бармоқдек ҳусайнилар!

— Тилни танглайга ёпиштирарди-я!

— Бошқа ишларингиз бўлса ҳам... — Гулмурод энди сўз бошлаганди, Акромжон шоша-пиша унинг тиззасидан босиб, тўхтатди:

— Гапирмай тур, шу бақиринишда соғ одамни ҳам касал қиласан! — деб шипшиди.

Гулмурод унга еб қўйгудек қаради-да, қовоғини уйиб ўтираверди. Бир нима деса, ёши катта.

— Бошқа ишларингиз бўлса ҳам буюринг, — деди Акромжон. — Мана-а, Гулмурод укамизга айтамыз, қойиллатиб ташлайди. А-а, Гулмурод ука-а...

— Ўзингиз... — Гулмурод оғиз жуфтлайман деганда, Акромжон унинг тиззасидан қаттиқроқ босиб қўйди-да, Улғай энадан кетишга изн сўради.

— Бола-чақаларингизнинг роҳатини кўриб, ували-жували, соғ-омон бўлиб юринглар! — деб кампир уларга яхши ният қилди.

Акромжон билан Гулмурод чиқиб кетишди. Йўлда Гулмурод: «Овоз мениким, сизникими?» дея Акромжонга дўқ урди.

Бу маҳал Улғай энаникига Нуъмон қиртиш кириб келди. Остонада тик турганча токчалардаги эски мис обдаста, лаганларга, тахмонга тўсиб қўйилган, Улғай эна ўз қўли билан тиккан сўзанага бирма-бир назар ташлаб чиқди.

— Аҳвол қалай, кампир, — дея оғзининг бир четини сал очиб, илжайди.

Улғай эна бош ирғаб уни ўтиришга таклиф қилди. Нуъмон қиртиш этигини пойгакдаги шолчага арта-арта, ечмасдан тўрдаги кўрпачага келиб ўтирди. Руқия келинбиби узатган чойни хўриллатиб ичаркан, Улғай энага қараб:

— Юрагим оғрийди денг-а! — деди. Шундай бир оҳангда айтдики, гўё дунёда бундан оғир дард йўқ.

Улғай эна унинг афтига мўлтайиб қаради. Ич-ичига ботган кўзларига изтироб қалқди. Уғлини ўйлаётгани аён бўлди. Нуъмон қиртиш бирор тукини ўзгартирмади.

— Тўхтасин энди қайтмайди... — деди пиёлани дастурхон четига тўнкариб. — Қайтсаям бу ерларда туролмайди. Ўзи турсаям, хотини чидамайди. Оқбиллак-да! Битта қиз туққанига ўзини асраб юрибди-ку?! — Нуъмон қиртишнинг кўзлари йилтиради. — Қайтмаса қайтмасин! Парво қилиб ётманг, кампи-ир! Ўзи шу, камдан кам одам фарзанддан роҳат кўради. Фарзанднинг турган-битгани жафо. Жойу жалолингиздан хавотирланманг. Бегонага ўтқазиб қўймасмиз. Ўзимиз қараймиз!..

Нуъмон қиртиш анча ўтирди. Кетишга чоғланаркан, ортига бурилиб:

— Саксонга яқинлашдингиз, яхши умр кўрдингиз. Сизники энди тўй ҳисобида! — деди; остонадан ҳатларкан, ишшайиб қўйди.

Руқия келинбиби исириқ тутатиб, унинг сассиқ сўзларини, ачиқ нафасини ортидан «қувиб» юборди: «Эганга бор, ёқасига ёпиш!» деди.

Улғай эна одамлардан холи қолгач, шифтга термулди. Хаёлини бир жойга жамлаб, азоб-изтиробини ёлғиз чеккиси келди. Кун ботган чоғларда кампирнинг кўнглини «бу узун тунни қандай ўтказаман» деган ташвиш-тахлика қуюндек ўраб-чирмайди... Уйку уни аллақачонлар тарк этган. Кўзи очиқ ётаверади, ётаверади, хаёли айланиб-айланиб яна Тўхтасинга кетади. Беихтиёр кўзларидан қайноқ ёш сачраб чиқади: «Увв Тўхтасинжоним-эй!» деганича хўнграб-хўнграб йиғлайверади...

Улғай эна шифтга термулиб-термулиб, болорларнинг бир вақтлар дарахт бўлганини ўйлайди. Қачонлардир, кимдандир эшитган сўзларини эслайди: «Одам ўлса дарахтга, гулга айланади. Бировнинг қабридан гул унса, бировниқидан тикан... Нимадан, бу нимадан?!. Уларнинг илдизи инсон юрагига бориб тақалганмиш...»

Шифтдаги болорлар дарахт бўлиб тилга киради, ўз ўтмишини, ҳаётини сўйлаётгандек бўлади...

* * *

Руқия келинбибига Улғай эна билан ораларидаги уч-тўрт ҳовли бир қадам. У кампирнинг иссиқ-совуғидан хабар олгани бўзчининг моки-сидек қатнайди. Эри қайтадиган пайтда уйга чопади. Кўрбулоқдаги колхоз боғига қоровулликка кирган Нуъмон қиртишнинг айтарли қиладиган иши йўқ, уёқдан буюққа гангиб юриб вақтни бекор ўтказади. Кексалар: «Сен ҳам кўчат эк, обод қил, савлат тўкиб туришга тасқараям ярайди-да», деб койишса, ҳафсаласиз қўл силтайди. «Э, шунча кўчат экиб, обод қилганлар қаерга бордики, мен бораё», дейди.

— От қариса, дўсти эшак, одам қариса, дўсти тўшак бўлади, — Нуъмон қиртиш жийда остидаги ажриқзорга ёнбошлаганча учраган одамга ҳасратини тўқади. — Улғай кампир шу ётишида қайтиб турмайди! Фўй! Чироғини ёқади-я?! Уғли-я?! Қайси кун ўша катта шаҳарга картошка сотгани бордик. Бозорда учрашиб қолсак бўладими? Юринглар, деди. Каталакдек тору танг бир уйга олиб борди. Ижодхонам, дейди. Деворларда ҳар хил хотинлару коса-товоқлар, абруққа ўхшаб-ўхшамаган бир нарсаларнинг суратлари денг. Яна: «тушунишмаяпти, тушунишса, тан олинсам, устахонамни ҳам кенгайтириб беришлари керак», деб айтади. Аллакимлар уни кўролмаётгани, аллақайси катта ишда ишлайдиган одамнинг қариндоши бўлган расмқаш билан айтишиб қолганини гапирди. Душманлари кўп эмиш! Кетар чоғимизда онасини сўради...

Одамлар ишонилмай, Нуъмон қиртишга ола қарашади.

— Қўй-э, лофлама! — дейди бири.

— Лофи йўқ, бари рост! — дейди Нуъмон қиртиш.

— Яхши расмлар ҳам чизиб қолар... — дейди бири. Бошқа биров эса:

— Ҳаммаям бирданига зўр бўлиб қолмагандир?! — дея умидвор бир оҳангда Нуъмон қиртишни инсофга чақиради.

— Уч ойгина илгари келиб кетганди-ку Тўхтасин, — дея бир четда индамайгина ўтирган Гулмурод гулдуреган овоз билан сўзга аралашди.

— Бақирма, бақирма! — Ақромжон дарров унга каманд ташлади. — Тўғри, келиб кетувди. Дод солишинг керакми шунга? Қарим бобонинг қазосидаям келиб кетувди. Ушанда мен билан анча гаплашиб ўтирди. Қишлоққа қайтсам, бошлаб қўйган ҳамма ишларим ўлда-жўлда қолиб кетади-да, дейди. Қайтма, от айланиб-айланиб қозиғини топгандек бирор кун келарсан-да шу ерга, дедим.

— Мен ҳам шуни айтмоқчийдимки... — қизариб-бўзариб кетган Гулмурод сўзини давом қилдирилмади. Ақромжон «об-бо» дегандек унга норози қиёфада қаради:

— Бўлди-да, энди! — деди. — Қалласи бор одам ҳаммасини ўзи англаб олади. Шаҳар узок, маоши шусиз ҳам ўзига зўрға етар.

— Мен шуни айтмоқчийдимки, — Гулмурод энди чидаб туролмай, Ақрамжонга парво қилмай гапир бошлади. — Тўхтасин келгусида қишлоғимизнинг номини ёяди. Қайдансан, деб сўрашса, Галабулоқданман денгчи, э,

фалончи рассом юртиданми, дейишади ўшанда одамлар. Аллақандай Ақромжон-пақромжоннинг номини ким биларди? — Гулмурод «ўч» олганидан оғзининг таноби қочиб, жўшиб кетди. — Тўхтасин менгаям айтган, Гулмурод ака, шундоқ-шундоқ, боғимизга қараб, Галабулоқнинг болаларини атрофимга ййғиб, чизишга ўргатиб юрсам, шунинг ўзи катта бахт-ку, деб. Мен эса, бу гапларинг тузук, бироқ катта бир ишни дўндирмай қайтсанг, эл назаридан ҳам тушасан. Галабулоқ ҳам шундайлигича қолади деганман...

— Бечоранинг жуда қулоқ-миясини еган кўринадан, — деди Ақрамжон қитмирлик билан.

— Гапларим жа-а маъқул тушди унга, — Гулмурод илжайди. — Хўп, ака, сизлар бор экансизлар қишлоғимиздан ҳам, энамдан ҳам хавотир олмайман, деди. Мияси бутун. Нуъмон ака бўлса... Э, қўйинг-э!

— Яхши расмлар чизар, зўр бўлар, лекигин қайтиб келмайди, ўша ерга ўрганган! — дейди қатъий, дағдағали овозда Нуъмон қиртиш. Унинг муддаоси аён...

* * *

Улғай эна ташқарига ўзи чиқиб келадиغان бўлди. Ранги анча тиниқлашди. Иторчи қишлоғидан келиб-кетиб юрган синглизининг қизига: «Энди келма», деди. Унинг эри мактабда ишлайди. Хокисор, камсуқум ййғиди. Изми эридагина бўлса майли-я! Бошида қайнота, қайнояси бор — уларнинг қош-қовоғига қараса тузук. Руқия келинбибига: «Қўй, мени ташвишимни чекаверма, тузукман», деса, у жилмайиб: «Эна, юлдузингиз юлдузимга тўғри келиб қолганми, бир кўриб кетмасам кўнглим хижил юраман», дейди.

Бир куни улар анчагача гаплашиб ўтиришди. Руқия келинбиби ҳовлига қайтиб, не кўз билан кўрсинки...

Улар тўрт-беш сотихча ерга картошка экишганди. Эри, Сафаров, ишдан келиши биланоқ оладиган даромадни кўз олдига келтирибми: «Картошка қалай? Чопиқ қилдиларингми? Гўнг солдиларингми? Суғордиларингми?» деб қайта-қайта сўраб-суриштиради. Сафаровнинг исми Фармон, Нуъмон қиртишнинг туғишган акаси. Армия хизматидан қайтиб, мелисаликка ишга киргандан бери ҳам, мана, алланеча замонлар ўтди. У баъзан эрта тонгда кетиб кеч қоронғусида қайтар, шундаям болаларини эркалатиб-ўйнатмас, Элёру Илёс ҳам унга худди бегона бир кимсага қарашгандек қарашарди... Бундан ташвишланган Руқия келинбиби жон койитиб эридан яхши фазилатлар топишга, болаларига намуна қилиб кўрсатишга интиларди. Шу боис, айни кунларда Сафаров ишдан қайтибоқ томорқа ҳақида сўз очиши, бир хил саволни такоррайвериши Руқия келинбибининг ранжитарди, унинг кўзларига беихтиёр ёш қалқарди: «Болаларни сўраса-чи? Яхши ўтирибсизларми, деса-чи?! Картошка, картошка...»

Галабулоқликларнинг аксарияти томорқаларига картошка экишиб, шунинг ортидан кун кўришади. Сафаров деҳқончиликни яхши кўрмас, уни бошқаларга ўршиб картошканинг гуллаши, сув қуйиш, чопиқ қизиқтирмас, ўшандан келадиغان даромадга зориқаётган бўлмаса-да, ҳаммадан ортда қолиб кетаётгандек ерга дам бермай картошка эктирарди. Деҳқончиликнинг бутун ташвиши Руқия келинбибининг зиммасида-ю, пули ўзининг чўнтагида.

«Сигирга қаерлардан ўт ташиб келяпмиз, болаларнинг елкаси эзилиб кетди, беда экайлик, ер ҳам қувватга киради», деб Руқия келинбиби эрига неча бор айтди. «Йўқ, картошка экамиз! Бедани сигир ейди, картошка бозорда пул», деди Сафаров.

Гулга кирган картошка пояларини нўхтасини узган оқ эшак кунпаякун қилган, етмагандек ахлатга тўлғазган эди. Руқия келинбибининг ранги бўздек оқариб, юраги увишди: «Бошим балога ўзгди», деб ўйлади.

Афт-башараси ваҳшиёна тарзда ўзгариб кетган, жамики жаҳолату сафолату юзига урган эрининг гимнастёркаси тугмалари ечилган, пешонасидан, йўғон бўйнидан шаррос тер қуйилар, жун босган кўкраги бетиним кўтарилиб тушар, эшакни симтўр тўсилган бурчакка қамаб, камари билан саваларди: «Мана-а сенга-а! Мана-а сенга-а! Мана-а бўлмаса-а!» Тўқими остига тушиб кетган эшак ҳар зарбда орқасини энгаштирар, белини букчайтирар, қулоқлари чимарилган бошини ҳар ёнга ноилож бурар, нолиб ҳанграр, бурчакдан қочиб чиқишнинг йўлини тополмас эди...

Эрининг нигоҳи қўллари икки ёнга шалвираб осилганча эшик бўсағасида шамдек қотиб турган Руқия келинбибига тушди.

— Хоту-ун бўлмайдилар! — дея у эшак қолиб, унинг устига бостириб кела бошлади. — Кўчада номаъқул қилиб юрибсанми?! А-а?! Номаъқул қилиб юрибсанми?! Расвосини чиқарибди-ку ҳаммаёқнинг! Бирим икки, икким уч, учим тўрт бўлмайди са-ан била-ан!

Камар илондек биланглаб Руқия келинбининг боши узра кўтарилди. У ихтиёрсиз равишда кафтларини юзига босди. Орқага ўгирилиб энгашди, елкаси чўғ бостирилгандек ачишди. Додламади. Кўзларидан қатра ёш ҳам чиқмади. Энгашган кўйи тураверди. «Уринг, яна уринг! — дея алами келиб юрак-юракдан нидо қилди у. — Танимни нимта-нимта қилинг! Уринг, яна уринг! Ҳеч қачон индамаганман, кўзимдан ёш оққан, холос! Яна уринг, уринг! Энди йиғламайман ҳам! Кўз ёшим қуримайди йиғлаганим билан! Азобим аримайди дод солганим билан!..»

Томларда, деворларда кўни-қўшнилар, катта-кичик, соқолли-соқолсиз хангоматалаблар пайдо бўлишди. Руқиянинг фарёдини уларнинг гап-сўзлари босиб кетди.

— Урманг, Сафаров!

— Хотинни ана шундай савалаб ҳам туриш керак!

— Руқия, судга бер! Закўн тарафингни олади!

— Кўй-э!

— Адҳамни хотинчаси уч йилга кесдириб юборибди-ку?!

— Йўғ-э!

— Сапаровнинг жаҳли чиқса, шер бўлиб кетаркан!..

— Рост!..

— Сўкишини!..

— Урганиб қолган-да!

— Шунга чидаб келаётган хотини маладес!..

Айримлар тап тортмай ҳовлига кириб келди, супага чиқиб ўтириб ҳам олишди. Бир-бирларидан нос сўраб чекишди. Картошка пояниям бориб кўришди. Бош чайқашди, қўл силташди. Қаердандир Нуъмон қиртиш пайдо бўлди.

— Янга, уйда ўтиринг-да! — деди воқеани англагач ғўдайиб. — Улғай кампир онангизмиди?! Бор-йўғи эри узоқ қариндош эди, уям ўлиб кетган! Кампир ўзини ўзи эплар. Эпламаса садқаи сар! Фирт бегона, қариган-чириган бир кампир деб рўзгорингизга қарамайсизми, янга!

Шу гапи Руқия келинбининг жон-жонидан ўтиб кетди. Юрагини жароҳатдек парчинлади. Бошини кўтармади. Нуъмон қиртишнинг афт-башарасига тупуриш истаги дилида қанчалик қайнаб-тошмасин, тупугини ҳам, нафратини ҳам ичига ютди...

Индинига Руқия келинбиби Улғай энага сут қайнатиб борганда, кампир унинг ич-ичига ботган кўзларига, синиққан рангига боқиб, саросималанди:

— Йиғладингми, Руқия? — дея товуши титраб сўради.

— Йўқ, йиғлаганим йўқ, эна... — Руқия келинбиби бошини қуйи эгди. — Тутундан кўзларим ёшланибди, тутундан...

Улғай энанинг ўйчан нигоҳи: «Ў, болам! Нимадан кўзинг ёшланганини, нималардан дилинг ғашланганини билмасам экан...» дер эди. Сут ича бош-лашди.

— Нон тўғра, Руқия.

— Иштаҳам йўқ.

Улғай энанинг ҳам томоғига бир нима тиқилгандек бўлди. Косани нарироққа суриб кўйди. Руқия ерга қараганча дастурхон барини ҳимирар эди. Пашша учса эшитилгудек жимлик. Гап-сўз қўшилмагач, нигоҳлар ботиниб бири-бирига тик қарай олмас экан. Улғай эна Руқия келинбининг ғамгин юзига зимдан қараб, дили хуфтонлашди: ойсиз-юлдузсиз ғариб кеча осмонидек сим-сиёҳ бўлди. Қақроқ лаблари орасидан бир-икки сўз қуруқшаб чиқди:

— Айтавер, қизим, хафаҳолсан...

Руқия келинбиби хаёлга чўмган эканми, бир сесканди. Ялт этиб бошини кўтарди — қоп-қора кўзлари филт-филт ёшга тўлиб турарди, ялтирарди. Юраги ҳам лиммо-лим турган экан шу чоғ, сўз демай ўкраб юборди-ю, узалиб, бошини

Улғай энанинг кўксига яширди. Улғай эна унинг сочларини силади, ёш қизни овуtgандек овутди. Руқия келинбиби қадрдон бир ҳидни туйди. Бошини энанинг кўксига қаттиқроқ буркади. Беихтиёр, алам ва армон билан, бир таскин истагандек, болалигини эслади.

Тол тагидаги супачада Руқия, майда-майда тошларни олдига териб қўйганча, ҳаппак ўнар, сочларим узайсин, деб толпопуклар тақар, қуёш, осмон, ўт-ўланлар — ҳаммаси кўзига бошқача кўринарди. Баҳор келиши билан адирдаги равотга кўчишар, атрофи пахса девор билан тўсилган қўтоннинг бир бурчагидаги уйчада ётиб-туришар эди. Тўридаги ёқчироқ, пўстак, сут-қатиқ идишлари, паст-баланд ун қопчиқлари... бари ёдида. Жун қирқишга, кўзиларни ажратиб олишга келганлар гугурт, чой, қанд келтиришарди, бир кун-ярим кун меҳмон бўлишиб, қўй сутига тўйиб-тўйиб қайтишарди. Супа остидаги ертандирни аяси қўй қийи билан қиздириб, чапати нонлар ёпар, улар бу нонлар ўртасига сариёғ эритиб ейишни яхши кўришарди. Устига кигиз ёпиб ташланган қозонтовоқлар олдида калласи катта ит қоровуллик қилиб ётарди. Қуёш тепалар ортидан чиқиб, тепалар ортига ботарди. Дадаси кунбўйи Қоратоғ этакларидagi яйловларда қўй боқар, кечқурун чанга ботганича, ҳориган-толғин товушда «қур-эй, қур-эй» дея, ирғай таёгини боши узра айлантирганча, отарни қўтонга қамарди. Аяси сигир соға бошлар, Руқия унинг пинжиги тиқиларди. «Нарироқ тур, қизим, сут тўкиляпти», дерди у. Руқия баттар тирғаларди. Кўзлари сузилиб, аллақандай ҳиддан боши айлангудек бўларди. «Кел, Руқия, бирпасгина тиззамга ўтир», дерди ювиниб, супа четига чўккан отаси унинг сочларидан силаб, пешонасидан ўпиб эркалай бошлаганда ҳам шу ҳид димоғини тарк этмасди...

Қадрдон ҳид!

Яйловлардан, тепаликлардан, нималарнидир ваъда қилиб ўзига чорлаётган олис-олис уфқлардан — ҳамма-ҳамма ердан биргина таниш ҳид анқиб, дилида англаб бўлмас ҳисларни жўш урдирарди.

Руқия келинбиби Улғай энанинг кўксига юзини яшириб шу ҳидни туяркан, бу ҳид уни йироқ-йироқларга, аллақанча йиллар ортига қайтарарди. Пешонаси, бурни нимадандир қичимсираётгандек эди, тинимсиз ҳиқилларди, юраги ториқиб, тўлиб-тўлиб кетарди, ўзини қандайдир тубсиз жарликка қулаётгандек ҳис этарди, бу худди онасидан ажраган етим боланинг эртаси кунни тонг маҳали ўлан тўшагида уйғониб ўзини ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмаган узоқ-узоқ мусофир ўлкага бориб қолгандек ҳис этишига, вужудида қўзғалган бениҳоя оғриқ, азобга дош беролмай инграганига ўхшарди. Бу, яна, кимсасиз ва ниҳоясиз самода, канорасиз бўшлиқда яккаю ёлғиз қолишга ўхшаб кетарди...

Бу кечаги ўтган аламдангина, хўрликдангина эмасди!.. Бир зум, бир он ўз ҳолига — ғам нима, алам нима билмаган даврига қайтган Руқия келинбиби чўкаётгандай туюлган тубсиз жарлик — ўша кунларнинг бир умр, ҳеч қачон қайтмаслиги эди!..

* * *

Т ушдан бери эсаётган шамол тинди. Теракларнинг ўнгу терс бўлиб чайқалаётган барглари ҳам қилт этмай қолди. Узоқда, намхуш қорамтил тепаликлар ортида шаффоф тоғлар булутларга бурканган. Кенг дала. Шувоқ, абруқ айқаш-уйқаш ўсган пичанзор...

Кеч кирди.

Улғай эна Илёсни олдига чақириб, қўлига ғижимланган уч сўмлик, бир сўмликлар тутқазди.

— Эртаминан капаратипга чоп... Уч-тўртта чопонлик, белбоғлик лас ол. Улғай энам айтдилар, дегин. Етмаса, қолганини пенсалари чиққанда берадилар экан, дегин.

— Ласни нима қиласиз, эна?

— Белимда мадор борлигида юртимга — отамнинг, онамнинг юртига борай. Сийнимнинг болаларига тўнлик элтиб берай, белбоғлик элтиб берай. Кийиб, боғлаб йиғлашсин...

— Унақа гапларни гапирманг... — Илёс Улғай энанинг ёнидан илкис йўқолиб қолганини тасаввур этиб, дили алланечук орқага тортиб кетди.

— Гапирсам-гапирмасам пишиб қолдим, пишиб қолдим. Тутдай тўкилишим бор. Ишқилиб, тобутни дарров қабристонга етказмай, узоқроқдан олиб ўтинлар... Одамлар кўрсин, билсин... куядигани, йиғлайдигани бор экан, десин...

Улғай эна шу сўзларни айтаркан, юз-кўзлари нурдай чарақлаб турар, чеҳрасида заррача ғам шарпаси, кўрқинч кўланкаси кезинмасди. Илès кейин-кейин билдики, пок ва бокира бир ўлим инсоннинг азал-абад армони экан. Ахир, нурдай келиб, ҳурдай кетиш дунёни оппоқ-оппоқ кўрганлик эмасми? Бокира олам мавжудлигига, уни ҳеч ким, ҳеч қачон йўқ қила олмаслигига шукроналик эмасми?! Пок руҳга ишонмаганлар нетсин?! Талвасага тушиб ҳўнг-ҳўнг йиғласинларми?! Улим ҳақ! Чаман-чаман юлдузларнинг бирига айланиб кета олмаслик... кўрқинч ўшадир, талваса ўшадир.

* * *

Улғай эна «отамнинг юрти, онамнинг юрти — мани юртим» дегани қир ортидаги Иторчи қишлоғи. Қоровултепага чиқиб қаралса, нариги қир ёнбағрида, сойлик бўйида яккам-дуккам сочилган пахсалинсиз, гувалали-синчли уйлар, экин-тикинсиз, очиқ-соқиқ ҳовлилардаги мол-соналар, улар томига бостирилган пичан ғарамлари, гўнгтепалар кўринади. Дов-дарахтлар жуда кам — толу садагина кўзга ташланади, ўша ҳам бир ҳовлида икки-учта. Ана шу қишлоқни Иторчи дейишади.

Мол қувиб юрган бошланг, оёқяланг болакайлар, сойликдан, суви жилдирабгина оқаётган, қуриб-қуриб, кўмилиб-кўмилиб йўқолган булоқларнинг сўнгги кўмилмай-қуримай қолганидан челақ билан сув олиб чиқишаётган узун-узун кўйлакли аёллар, тепаларда гуппи чопон кийган, бошларига қийиқ боғлаган тўп-тўп эркаклар кўринади. Булар — иторчиликлар.

Сойликда бир вақтлар булоқларнинг сувини қониб-қониб ичган ўриқлар қуриб-қовжираган, кўкка маломат қилиб, қоқшол панжаларини узатиб туришгандек. Ҳар ер-ҳар ерда буришган-қуришган ток занглари очилиб-сочилиб ётибди. Сув бўлмагач, экин бекор экан.

Қишлоқдан сал юрар-юрмас сўнгсиз қирлар, поёнсиз даштлар бошланади. Уша ёққа қараркан, «Юртимнинг оҳанрабоси бор-да, — деди Улғай эна, тепаларга тикилган кўзларида ўзгача бир ёлқин акс этиб. — Тупроғи тоза, ҳавоси енгил...» Тепанинг бу томонига келин бўлиб тушганлигини ширавагина туйғу билан эслайди. Ушанда аёллар: «Ўзга юртга, ўзга элга кетди», деб чуввос солиб йиғлашган, Улғай энанинг дили бу сўзларнинг маъносидан ҳам кўра мунглуғ-мунглуғ оҳангидан тўлган эди. Бу мунглуғ оҳанг киндик қони тўкилган тупроқдан таралган экан. Кейин-кейин, туққанини тупроққа қўявериб эрининг юртига, бу юртнинг тупроғига ҳам жигари, юраги боғланди. Ушандагина шамоллару қуёнларга манзилгоҳ бўлган талотўп саҳрони ҳам, гулу райҳонлар, чечаклар қулф уриб, турфа ранг таратган боғу бўстонни ҳам, харобазору ташландиқ, ободу нообод жойларни ҳам одамлар юрт тутишса, нега ташлаб кетмасликларини, кета олмасликларини тушуниб етди. Иторчига бораётганида Улғай Тўхтасинини опичлаб, кўйлагининг барини липпасига қистириб, этагига беш-ўнта тош солиб олар эди. Жон ҳалпида югуриб чиққан саёқ итларга чап қўллаб тош отарди, ўнг қўли билан Тўхтасинни маҳкамроқ ушлаб, тепага кўтарилиб борарди, ниҳоят кўз олдида ястаниб ётган Аравасой дашти намоён бўларди. Аравасойда улоқ чопиларди. Икки томони қир. Қиямаликда не-не қизиққон, улоқ деса ўзини томдан ташлаб юборадиган томошабинлар ўтиришмаган дейсиз. Даштнинг этаги қадимий чинорлар ўсган мазоротга, бу ёғи Қоратоққа туташган. Ҳар сафар Аравасойдан ўтар экан, Улғай энанинг ранги оқаринқираб, пешонаси терчилларди. Бутун умри кўз олдидан ўтаверади. Бутун бир умр...

* * *

Улғай эна Илès магазиндан келтирган ласни бўҳчага тугди. Рўмолини ўраб, маҳси-ковуш кийди.
— Эчкини соғиб тур, — дея тайинлади Руқия келинбига. —

Сутни йиғиб ивит. Соғмасанг, сут тўлиб, эмчаги оғрийди. Тўхтасиним келиб қолса, юртимга хабар юборинглар...

Кўлига ҳассасини олди. Инқиллаб-синқиллаб йўлга тушди. Тор кўчадан тош йўлга етгунча, учраганларга сўзланиб-сўзланиб борди: «Юртимга кетяпман. Сийнимнинг болаларига, Ҳайит укамга чопонлик, белбоғлик элтяпман. Чопон тикиб тайёрлик кўраверишсин. Йиғлаб-йиғлаб, тепиб-тепиб кўмишсин...»

Тош йўлда ҳам яёв кетаверди. Ёнидан бир-икки катта-кичик машина ўтди. Тўхтамади. Кампир ҳам қайрилиб қўл кўтаргани йўқ. Кетаверди. Енгил машина ёнгинасида тўхтаганини пайқаса ҳам парво қилмади.

— Юл бўлсин, оча? — кўзлари кулиб турган қорақош, кулча юзли йигит кабинадан бошини чиқариб, тожикча талаффузда сўради.

— Иторчига, ачанг айлансин, сийнимникига...

— Утурунг... — йигит орқа эшикни очди. Бу тожик йигити зўр-базўр қийналиб бўлса-да, ёнидаги шериги билан ўзбек тилида гапиришиб келаётгани учун, Улғай энага ҳам ўзбекчалаб мурожаат қилди.

Кампир иккиланди. «Чақам йўқ» дейишга ийманди. Йигит сезгир экан, хушмуомаласини қўймади:

— Утурунг, оча, утурунг. Тилло ома, дуо о, дейишган... Алқаб куёсиз...

Кампирнинг дили сув ичгандек ёришди: «Садағанг кетай!» деди. Уриниб-суришиб орқа ўриндиққа ўтирди. Рулдаги йигит эшикни қайта очиб, зичлаб ёпди. Унинг ёнида пешонасидаги сочи сийраклашган, ёноғи ичига ботган қирқ-қирқ беш ёшлардаги киши бор эди.

— Бўхча-тугун кўтарибсиз, буви? — у ортига ўгирилиб, қизиқсиниб сўради.

— Юртимга боряпман, — кампирнинг овози ҳазин эди. — Бир қадам олис бир қадам олис экан-да! Улимимга кийсин, деб чопонлик элтяпман.

— Йўлга чиққанда яхши ният билан чиқинг-да!

— Биздай кампирларнинг яхши нияти ўзига яхши ўлим тилаш, ўғлим.

— Чорбоғ билан Иторчининг ораси бир қадам-ку?! Юртим дейсиз. Ҳаммаси бир юрт, бир элат-да.

— Рост, рост. Лекигин киндик қони тўкилган ер бошқача-да.

...Кампир қолиб, улар ўзаро бозор, нарх-наво тўғрисида гапириб боришди. Ёноғи ичига ботган киши Уратепанинг бозорига биринчи марта келиши экан, мақтади:

— Уратепанинг бозорида ҳеч нарса харид қилмасанг ҳам, фақат айлани-иб кўриш керак...

— Одамнинг кўплигини айтинг.

— Болалигига қайтгандек бўлади киши. Елкаларида хуржун, кичкин-тойларига хўрозқанд, бодроқ харид қилаётганлар чехрасидаги соддалик дилингни илитворади!..

— Тўғрэ, тўғрэ! — шофёр йигит ҳовлиқиб, уни қувватлади. — Манда ҳам шундоғ настроениелар бўладики... — у бош чайқади. — Эҳ-ҳ! Айтиб беролмайман-да! Қандоғ айтиб бўлоди охи?!

Улғай эна бозорга алланеча замонлардан бери бормаган. Гапга қулоқ тутгандек бўлди-ю, хаёли далаларга кетди...

Шамол ўт-ўлану буталар шохини эгар-букар, салдан кейин улар қад ростлашар, яна эгилиб-букилишар эди. Пастликда, бир-бирига туташ икки тепа орасида мавжланган сув кўринди. Даҳана Кийик сув омбори. Ёмғир, қор сувларини йиғиб, фончи узумзорларига, мевазорларига таркатади.

Ёмғир-қорлардан уваланиб тушавериш ўркач-ўркач бўлиб қолган пахса девор билан ўралган қабристонга етишганда Улғай эна уйқудан уйғонгандек сергакланди:

— Ҳа-ай... ҳа-ай, болам, тўхтат!.. — деди.

Машинадан тушди. Кафт ёзиб, астойдил дуо қилди: «Пойларинг юртдан узилмасин, қоракўзларим! Эккан толларинг, кўпайтирган молларинг элларингга насиб этсин! Меҳмонларинг меҳмондай бўлсин, мезбонларинг мезбондай қолсин! Овмин!»

У қабристонга салом бериб кирди. Кампир ота-онасининг қабри қаердалигини кўз юмиб ҳам топиб бера олади. Қабрлар ёнига келиб, пичирлаб дуо ўқиди, кўзлари тиниқлашди, руҳи енгиллашди...

Кираверишдаги уч-тўртта тол ёнида устунга ўхшаш қора тош қаққайиб тургани учун бу ерни Тошмозор ҳам дейишади. Кимнингки кўнгли пок, нияти бутун бўлса, қулочи тошга етармиш. Кўнгли нопок, нияти эгрининг дасти қанча дароз бўлмасин, тошга етмасмиш. «Бари сафсата, уйдирма! — деган-ди бир куни Тўхтасин Улғай энанинг аччиғини келтириб. — Бир неча йиллардан бери динга қарши курашиб ётибмиз-ку, буларнинг ўйлаб топишганини?..» «Болам, одамлар беҳудадан беҳуда гапиришавермас!» деб, Улғай эна унга бобосининг сўзларини айтганди: «Кўнгли нопокнинг дасти кўтоҳ. Ана, қора тош айтсин! Муқаддас тош у — айтсин, айтсин!..» «Қандайдир диний насихатнинг ҳиди келиб турибди!» дея Тўхтасин бурнини жийриб, Улғай эна тушунмайдиган яна аллақандай сўзларни мингирлаганди. Улғай эна ўшанда Тўхтасинни қарийб танимай қолаётганди, ўғлига жавдираб тикиларкан, кўнглидан кечган фикр уни сескантириб юборганди: «Кимга, кимларга ўхшадинг, болам?»

У анча вақт ана шундай тан бермай юрди. Кейин-кейин онасининг кўнгли учунми ёинки ўзида қандайдир ўзгариш рўй бердими, ҳарқалай Улғай эна айтган афсонаю ривоятларни берилиб тинглайдиган бўлди. Узиям кампирнинг билмаган нарсаси йўқ, хоҳ бирор тепаликнингми, хоҳ олисдаги тоғларнингми — ҳамма-ҳамма нарсанинг ўз афсонаси бор эди. Буларга унинг ўзи шундай ишонардики...

— Айтаётганларимнинг бари одамларнинг оғзидан қолган, — дерди ўғлининг «шунча нарсани қаердан ўргангансиз?» деган сўроғига жавобан.

— Одамлар алдашмайди, адирларнинг расмларини чизгандиму нимагадир кўнглим тўлмаганди, — деб қолди бир куни Тўхтасин. — Камчилик нимада эканлигига энди ақлим етаяпти...

Албатта, Улғай эна ўғлининг сўзларига тушунмади, бироқ гап оҳангидан сўйлаётганлари ўғли учун ҳам фойдали эканлигини сезиб, қувонди.

Кампир тошни ихлос билан кучоқлади. Бармоқлари бир-бирини толғач, қалбига ажиб ёруғлик қуюлди. У, «хайр, хайр» деганича, қабристондан орқаси билан юриб чиқди. Жар ёқалаб ёлғизоёқ йўлдан кетди. Синглисининг болалари қиямаликда почаларини тиззагача шимариб, чалма босишаётган экан. Чалмахонадан иссиқ ҳовур кўтариларди.

— Энам келдилар, энам келдилар, — дея ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги қизча кўлидаги паншахани ташлаб югуриб чиқди. Узоқдан у жигарранг этикча кийиб олганга ўхшаб кўринарди. Бошқалар ҳам ялт этиб қарашди. Кампир уларни бир-бир ўпди. Оналарини сўради.

— Опамизнинг сигири туққан экан, ўшаққа кетдилар! — барабар жавоб беришди болалар.

Дастлаб югуриб чиққан қизча кўл-оёғини ювиб бўлгач, пешайвонга, сўрига жой қилди. Кўрпача ёзди. Улғай энани етаклаб келиб ўтқазди. Пешайвоннинг бурчагида тиззасидаги бароқ мушукни эркалатиб ўтирган Ҳайит малла ўрнидан силжиб, бир томонга оқсай-оқсай келиб, Улғай эна билан куюқ сўрашди.

Ҳайит уруш бошланиши билан фронтга жўнаганди. Кўпчилик кетиб, озчилик қайтишди. Ҳайит ҳам... Йўқ! Йўқ! Илгариги Ҳайит энди йўқ! Унинг қувноқ чехраси чуқур-чуқур ажинлар соясида қолиб кетганди. Кўм-кўк, тиниқ кўзлари изтиробнинг йилтираган чўғига айланган эди. Малларанг сочлари... оппоқ оқарган! Бир оёғидан ажраган. Оёғини қаерда, нега қолдирганини ҳеч кимга айтмади. Уруш тўғрисида гап кўпайса, ўтиролмай қолар, тишлари ғижирлай бошлар... беҳосдан олдида турган нарсани — чойнакми, пиёлами — отиб юборар... баттар азоб чекиб, инграй бошлар эди. Серзардалигидан, сочи оппоқ оқарганидан одамлар Ҳайит исмининг ёнига «малла» сўзини тиркаб айтадиган бўлишди. Кўникди. Ҳатто ёш болалар ҳам «Ҳайит малла амаки» дейишади.

— Келибсиз-да, Улғай опа, — деди у, бир ёни билан сўрига чиқаётиб.

— Келдим. Суягим тутар ўғлим йўқ, суяк тутар кишим йўқ, деб келдим-да!..

Чой ичиб гаплашиб ўтиришди.

«Чўтир амаки келдилар, — дея ювиниб қайтган қизлардан бири хабар бериб, жунжикканча уйга кириб кетди.

Ҳайит малланинг ранги ўзгарди, кўзларида норозилик учқунланди.

Эшак устига бўш кашай ташлаган, уст-боши чанг-тупроқ, оқ оралаган соқол-мўйловига хас-хус илашган Носир чўтир:

— Ассалому алайкум, — деб сўридагиларга бош тебратди. Эшагини ҳовли ўртасидаги отқозиққа боғлади. Уст-бошини қоқа-қоқа келиб Улғай эна билан омонлашди: — Қалай юрибсиз? Тани-жонингиз соғ-саломат... Текис омон, текис омон... Ҳа-а, ҳа-а... Рост, рост... Бегона тупроқ, девона тупроқ. Агаротга кул ташийдирган эдим. Шу ҳовлида кул сероб, деб эшитган жойим бор эди...

Носир чўтир сўрига чиқиб ўтирди. Улғай эна узатган пиёлани ерга қўймай хўриллатиб чой хўплади. Қўллари ёрилган, енглари титилиб кетган.

— Болам-чақам деб умр ўтаверар экан, — Носир чўтир хўрсинди. — Шуларни деб қонларни кечиб келдим. Ҳалиям тиним йўқ, ҳалиям... Уғил-қизим қариндош, мардона бўл ёлғиз бош! Эҳ, эски одамлар жа-а топиб айтишганда!.. — у пиёлага нон бўктириб ер, тиззаларига думалаб тушган ушоқларни тергилаб оғзига тикар, тинимсиз чой ичар, ўзини бечораҳол кўрсатиб, болаларини оғзини кўпиртириб ёмонларди. Носир чўтир сўзлаган сайин Ҳайит малланинг жағи билан ёноғи орасидаги без тинимсиз қимирлаб, ияклари пир-пир уча бошлади.

— Кет-э! — деди у чидаб туролмай таҳдид қилиб, кўкраги билан олдинга ташланиб, кўзларининг пахтаси чиққанча. — Тур, кет! Кет, кет! Ҳар ерда ёмонлайверасанми? Ўз болаларинг-ку?! Узингники-ку? Сен ёмонки, боланг шундай! Ҳаммаси ўзингдан, ўзингдан! Тур кет!

— Ие, ие, — Носир чўтир шоша-пиша ўрнидан турди. — Ман кулга келувдим агаротга кул таший деб...

Ҳайит малланинг кўзлари олайган, сап-сарик ориқ қўллари қалт-қалт титраб эди.

Носир чўтир тўқим устидан сирғалиб тушган кашайни тахлаб-буклаб эшакка минди. «Қайдан келдинг, қайга кетяпсан?» демади ҳеч ким.

Кечқурун Улғай энанинг синглиси қайтди. Эри тўнғичи билан Марғилонга қўй-қўзиларни сотгани олиб кетган, шундан у хавотирланаётган экан. Қизиники-да узунқулоқ гапларни эшитганми, хавотири баттар ошибди.

— Йўлда мелисалар ушладимикин, — деди у.

— Мелиса ушлаб нима қилади? — Улғай эна тушунмади.

— Олибсотарлар кўпайиб кетган-да. Улар бировларнинг молини арзонга олишади-да, узоқларга элтишиб қимматига пуллашади.

— Во-ой, ноинсофлар-ей! Бунақалар қадимда, очарчилик йилларида бўларди-ку? — Улғай эна буни биринчи эшитиши эди, ҳайратдан ёқа ушлади.

— Ҳозир ҳам тўймаслар бор-да! — Улуғой аламли кулди. — Ушалар баъзи мелисаларга пул бериб ёмон ўргатиб қўйишган. Қўлга тушишганда пул билан қутулиб кетавериб, уларниям мазахўрак қилиб қўйишган.

— Мазахўрак бўлмай қора ерга киришсин! — қарғади Улғай эна.

Улуғой овқатга уннади. Шўрва қилди. Дастурхон ёзди. Тўрда ўтирган Ҳайит малла олдидаги шўрва тўла чинни косани дастурхон ўртасига суриб қўйди-ю, юзи азобли буришиб, ўрнидан турди. Бир томонга оқсай-оқсай чиқиб кетди.

Улғай эна синглиси кўз ёшларини артаётганини кўрди.

— Сенга нима бўлди, Улуғой?

— Ҳайит ака сопол косада овқат ичардилар, хаёлим кетиб...

Урушда Ҳайит малла асабийлик билан бирга алоҳида идишда, темир қошиқда овқат ичиш одатини ҳам орттирганди.

— Қўй, хафа бўлаверма, — дея Улғай эна унга таскин берди.

— Йўқ, опа! — синглиси хиқиллаб йиғлаб юборди. — Энди мен... мен энди Ҳайит акамнинг юзларига қандай қарайман, қандай қарайман!

Улғай эна не деярини билмади. «Одамнинг юзи иссиқ, азиз», дея кўнглидан кечирди у.

Ана холос, Ҳайит укамнинг кўнгли чўкиб қолди, таскинбахш бирор сўз айтишим керак, — деган ниятда укасининг уйига қадам босди-ю, айтмоқчи бўлган гапи ҳам пардай тўзиди-кетди.

Ҳайит малла оппоқ бошини солинтириб, орқасини деворга тираганча кесилган оёғига оғир изтироб ичида қараб ўтирарди.

— Ҳайи-ит... — Улғай эна унга яқинлашди. — Ини-им!..

Ҳайит бошини кўтарди. «Э, воҳ одам боласининг юзи шунчалик ҳам азобли бўладими-я, шунчалик ҳам азобли бўладими-я, шунчалик ҳам азобли бўладими-я», деб ўйлади кампир.

— Келинг, — дея Ҳайит малла ўрнидан туришга интилди.

— Утиравер, ўтиравер! — дея Улғай эна унинг елкасига қўлини қўйди. —

Ман чопонлик келтирдим. Улуғой тикиб беради. Улсам, боргин...

Оғир сукунат чўкди. Улар бир-бирларини кучоқлашиб, хўнграшиб-хўнграшиб, юракларини бўшатиб олмоқчи бўлишарди-ю, нимадир, нималардир монелик қилаётганга ўхшарди. Иккаласи ҳам изтиробларини ичга юта-юта ўрганиб қолишганди...

* * *

Танасини қурт кемиравериш ғовак қилиб ташлаган эшаколма остини Улғай эна супуриб-сидирди. Шолча ёзди. Урчуғини бир қабза майин-жун билан бирга супа четиға келтириб қўйди. Боласи тортқилайвермасин, деб эчкининг елиниға қий суртганди. Обдастадаги илиқ сув билан обдан ювди. Соғди. Лиммо-лим косани чамбаракка қўйди. Элёрми, Илёмси келиб қолишса, ичишади. Супачаға ўтириб, урчук йигирмоқчи бўлди. Кўнглиға сиғмади. Кўм-кўк томирлари бўртган қўллари тиззалари устиға ҳолсиз тушди. Хаёл элитди.

Йўлакда Нуъмон қиртиш кўринди. У ўзини хотиржам, сипо тутишга қанчалик уринмасин, чор атрофга аланг-жаланг қараб, тимирскиланаётган кўзлари ичидаги таъмани фош қиларди. Фикри-зикри нима биландир банддек кўринарди. Ундан сал олдинроқ, Улғай энанинг ҳол-аҳволидан хабар олиш мақсадида Элёр билан Илём келишган, кампирнинг хаёлини бузмайлик деб, пастак томға чиқиб чалқанча ётишганди. Нуъмон қиртиш томда оппоқ булутларға термулиб ётган болаларни пайқамади.

Боши айланган қўйдек ҳовли ўртасида бирпас серрайиб туриб қолди.

— Кампир-ир, — деди ниҳоят, овози ҳирқираб чиқди. Улғай эна эшитмади.

— Улғай кампир-ир! — Нуъмон қиртиш овозини бир парда юқори кўтарди. Улғай эна эшитмади.

«Ҳадемай одамлар боққа кўча бошлашади. Кампирға мана шу эшаколманнинг ҳам сояси етади-да, — деб ўйлади у. — Боққа кўчиб бора қолинлар, Нуъмон, кўпчиликсизлар, демайди-я шундаям! Алдаб-авраб кўндириш керакмикан ё? Раисға бориб, камбағал тухум олсаям сариғи бўлмаскан-да, ҳовли-жойдан ёлчимадим, Улғай кампирнинг боғини олиб беринг, десаммикан?!»

Бири-бирдан бадбин ўй-хаёллар оғушида Нуъмон қиртиш яна овоз берди:

— Кампир-ир! Хў-ўв кампи-ир!

Улғай эна эшитмади. Қайда эшитсин? Покиза бир хаёл уни оғушиға олганди, аллалаганди...

Нуъмон қиртиш ҳафсаласиз қўл силтади:

— Кар бўлибди! — деди ғўлдираб. — Бир ками шу эди. Барибир, оёқдан қолсаям, боққа кўчаман, дейди; сўқир бўлсаям, кўчаман, дейди, басир бўлсаям...

— Сиз нега унақа дейсиз? Нега унақа дейсиз? — томдан сакраб тушган Элёрнинг ҳаяжонли қалтироқ овози Нуъмон қиртишнинг товушини кесди.

— Нима депман? — Нуъмон қиртишнинг ранги бўздек оқарди, саросималанганини билдирмасликка уриниб елка қисди. Элёрнинг титраётган лабларига, ёшланган кўзларига афтини бужмайтириб қаради-да, чиқиб кета бошлади. Дарвозаға етмай ортиға ўгирилди-да:

— Амакиға бундай тик қарамайди, бола! — деди насиҳатомуз тарзда.

Нуъмон қиртиш тор кўчада битта-битта қадам ташлаб кетар экан, муштдай боланинг юзига тик қараб гапиргани нашъа қилиб кетди.

— Отасиға айтмоқ керак! — деди ғўлдираган товушда. — Тарбияси бузуқ буларнинг! Сухан қилиш у ёқда турсин, юзига тик қаролмасдик ўзимиздан катталарнинг.

«Э, менга нима, шу-у Улғай кампирнинг боғи деб юраманми? Ҳамма гап шундан чиқяпти. Иложини қилса, акам ҳам ўзиники қилиб олади, — илкис келган фикрдан унинг кўзлари чақнади. — Шошма, шошма, у болаларини беҳудаға кампирға қоровулликка қўймагандир. Ҳа-а, ер деса жонини беради.

Гулмурод Тўхтасинни қайтиб келади, деяпти. Уям бир ҳовлиқма одам. Ишониш қийин. Нимаики бўлса, ҳаракат қилавериш керак...»

У кўча четидаги тошга ўтириб ўйга толди. Юрагида олишаётган икки ҳиснинг қай бирига бўйин эгишни билмай боши қотди.

Улғай эна кўзини очиб, жунжикканча бир муддат деразадан ташқарига боқиб ётди. Тонг оқаришиб келмоқда эди. У ториқди. Неча йилки, тонгни мана шундай ёлғиз қаршилайди. Бедор қаршилайди. Хўрозлар қичқира бошлаганида ташқари чиқиб, қишлоқни осудалик қўйнида кўради. Туни билан тиниқлашиб, сукунат бағрида ором топган тоғларга термулади. Тоғлар...

Улғай эна ҳозир ҳам белининг зирқираб оғриётганига қарамай, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Сирғалиб елкасига тушган рўмолини қайта ўради. Нимчасининг устидан бахмал чопонини кийди. Ошхонага чиқди. Қурумдан қорайган шифтдаги қалдирғоч ини оқариб кўринарди...

Улғай эна бурчакдаги чалма, таппилар устидан уч-тўртта қуриган ток зангини олди. Синдириб ўчоққа, қумғон остига қалади. Хас ёқиб ўт олдиртирди. Чой қайнагунча супани супуриб-сидирай, деб чиқди. Ҳаммаёқ оппоқ. Дарахт шохлари биллурий, ларзон-ларзон. Томларни уйқу босгандек. Девор остларидаги захкаш жойларнинг ҳам қорлари эриб битган. Қор бошқа ёғмаса керак, деб ўйлашганида одамлар. Баҳор ҳидини олиб келиб, қиш алдабди. Сархуш хиддан тану жонига сиғмай ҳовлиқиб очилган бойчечаклар эрта хазон бўлишди.

Улғай эна тоб ташлаган, тахталари орасига латта-путталар тикилган эчкихона эшигини очди. Ичкари кирди. Нушхўрдларни йиғиб олди. Уйга кираётганида, пастак девор ортида қора телпак, сўнг ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамасидаги боланинг совуқдан қизарган кулча юзи кўринди. У устига иккита нон бостирилган палов тўла товоқни деворга қўйиб, Улғай энани чақирди.

— Товоқни бўшатиб беринг экан, юртники, — деди бола Улғай энанинг насибасини узатаётиб.

— Кириб исиниб ол, болам.

— Кўки бобонинг, Нарзи момонинг насибаларини ҳам элтиб беришим керак, шошиб турибман.

— Тўй кимники, айланай!

— Ҳаби амакиники.

— Қиз чиқаряптими?

— Келин туширяптилар.

— Шундай де. Овмин, бахт йўлдош бўлсин, қўша қаришсин!

Улғай эна девор ёнида боланинг қордаги изига қараганча туриб қолди. «Мана, Ҳабиям келин оладиган бўпти. Тўхтасинимдан уч-тўрт ёшгина катта эди-я!» деб ўйлади.

Ҳабининг онаси Сайрам биби Улғай энага дугона эди. Қаттиқчилик йиллари эди, бир куни Тўхтасинни етаклаб уникига кирди. Сайрам биби ҳувиллаб шамол изғиётган ошхонада қозон тўла кўк ўт қайнатарди.

— Нима қиялпсан, Сайрам? — дея Улғай эна қозонга ажабсиниб тикилганди.

— Ўт қайнатаяпман, — деганди Сайрам биби.

Улғай эна чаён чаққандек сапчиб тушиб тилига калолат келганча қотиб қолганди.

— Болаларимга дейсанми? — дея ишонқирамай Сайрам бибининг маъюс кўзларига тикилганди.

— Бир ҳовучгина бугдойим бор эди. Қўғирмоч қилиб пўстакка сочиб юборувдим, зумда пўстак талош бўлиб кетди, — деганди Сайрам биби чидолмай, кўзларидан ёш қуйиларкан. — Болаларим териб олган донларни жун аралаш оғизларига солишди. Индамадим. Энди яна чирқиллашяпти...

— Ичларини оғритиб, болаларингни бир кечада ўлдириб қўйма, Сайрам! — деганди Улғай эна.

— Дадалари даладан бирон нима топиб келгунларича шуни қайнатиб турай, Улғайжон. Шуни қайнатсам, чирқиллашмайди, йиғлашмайди. Овқат деб ўйлашади-да! Кутишади... Умид қилишади... Эсимни ебманми, уларга ўт бериб... — деганди ўшанда Сайрам биби.

Уша воқеа Тўхтасинининг ҳам хаёлида қолган экан-а! Уйлаб юриб-юриб расм чизибди. Учоқ бошида ўтирган Сайрам биби, унинг теварагини қуршаган

яланғоч-саланғоч, қозонга умидвор термулишган болалар. Расмни томоша қилаётиб, Улғай энанинг кўзлари ийиб кетганди, ҳовуч-ҳовуч ёш тўкканди, юраги тўлқинланганди: «Ҳар ким нимаики деса десин — минг ортингдан гапирсин, минг иғво қилсин, барибир, мен уларга ишонмайман. Ишонмайман! Сен ёмон одам бўлмайсан, ўғлим! Қоқиларсан, адашарсан, бироқ юрагинг тоза! Шунинг ўзи катта гап!..» деб ўйлаганди.

Қумғон шақирлаб қайнаб, олов устига сув тўкила бошлади. Улғай энанинг хаёли бўлинди. Қумғоннинг дастагига косов суқиб уни олов бағридан кўтариб олди...

* * *

Ялпизлар ҳидини таратиб хушбўй шамоллар эсди... Ут-ўланлар кўкариб қолди. Болалар кўчаларда бойчечак айтишди, ҳовлиларга киришиб, бинафшадай келинчакларга некбин ниётлар билдиришди:

Хулли бўлсин, хулли бўлсин,
Бойчечакдай гулли бўлсин.
Келар йили шу маҳалда
Қўш кокилли улли бўлсин.

Беғуноҳ, мусаффо кўнгилдан чиққан ниётлар тезда ижобат бўлармиш. Хурсанд бўлган кампирлар бойчечакчиларнинг қопчиқларига ун солишди, мамнун қиёфадаги келинчаклар мушку анбар бўйи анқиган рўмолчалар тақдим қилишди.

Улғай эна уй шифтларига, болорларга узум оспанди. Майизга айланди. Бандлари чириб узилиб тушди. Пўстак узра сочилди. Кампир супурмади. Ирим қилди. Хаёлга толди.

Ёдида, ҳар баҳор болалар Галабулоққа ёпирилишарди. Галабулоқда дарахтларнинг энг улкани Шарофат ачанинг ўриги эди. Шарофат ача этагини липпасига қистирганча кенг енглари тирсаги қадар шимариб, бир қўлини белига тираб, иккинчи қўлини пахса қилиб, ўрик шохларига чиқиб олишган болаларга бўғотда турганча жаврарди:

— Ҳо-ой, чилликчаларинг синсун, нима бор сенларга у ерда?! Тушинглар! Тушинглар, деяпман! Гулини тамом тўкиб қўясизлар-ку! Эртага довучча, довучча деб чирқилламайсанларми?!

Орадан кунлар ўтган эса:

— Ҳў-ў, довучча емай тишларинг тўқилгурлар! Чиллакчаларинг синсун! Тушинглар! Тушинглар деяпман! Эртага нима ейсизлар?! Ача, ўрик беринг, дея ялинибгина келмайсанларми?! — дерди.

Яна анча кунлар ўтган:

— Бўлди-да, энди-и! Кўп еманглар! Тириллаб ичларинг кетади! Ағдарилиб тушасанлар ўрик шохидан! — дея жавраб-саннайверарди. Улғай эна у пайтларда ёш жувон, иккала кафтини тиззасига ура-ура, қотиб-қотиб куларди. Шарофат-ача қанчалик бақариб, дўқ урмасин, овозида койиниш сезилмасди. Болалар бу арпа дўқи эканлигини яхши билишарди.

— Ҳо-ой, сан нега куласан, нега куласан-а?! — дея у Улғай энага қўлини пахса қиларди. — Шуларнинг орасида сани шумтаканг ҳам бор. Тўхтасининг ҳам бор. Йиқилса-ю, бирор кори ҳол юз берса, кегин нима бўлади?

Улғай эна кейин-кейин билдики, болалар бўлмаса, уларни койимаса, улар учун куюнмаса, Шарофат ача бир кун ҳам яшолмас экан. Урганиб қолган экан.

Мана, ҳозир Улғай энанинг ўзи ҳам ўрикларнинг малла чумолилар ўрмалашган бужур танасида Тўхтасиннинг дастпанжаларини кўраркан, чечаклар очилганда, унинг хандон-хандон кулгисини эшитгандек, бағри тўлгандек бўларкан, бинафшаларнинг бош эғиб туриши болакайнинг аразлаган дамлардаги ҳолатини ёдига соларкан, дили энтикиблар кетди, мусаффолашди.

«Нуъмонжон, узумлардан олиб кетавер, ўрикларни қоқиб-териб ол. Манга индама. Бу боғда кўп яхши одамларни кўрганман.. Шарофат ача, Карим бобо, Ҳотам бобо, Кумуш момо... Ҳар бири бир олам эди, дунёдай кенг эди. Энди улар тупроқни табаррук қилиб ётишибди. Боққа келганимда эса улар тирилишадди, кўз олдимда пайдо бўлишади, мен билан суҳбатлашиб, дилимга мадад беришади...» дея Улғай эна неча марта айтди.

Нуъмон қиртиш эса юрагини пармалаётган нарсадан қутулмади, хаёлида шу ўй: «Ўзимга бўлсин, ўзимга! Боғда ўзимнинг уйим бўлса, девор урсам. Кимнинг боғи, деб сўрашганда, Нуъмонники, дейишса...»

Нуъмон қиртиш баҳор келиши биланоқ Улғай энанинг деярли ҳар куни боққа қатнаб юрганини кўриб: «Бу йил ҳам боққа ўзи кўчиб боради-ёв» дея кўнгли ғашланиб ўйлади. Уйқуси қочди, кўз остлари алланечук чўкди. Уйлаб-ўйлаб, бригадирнинг олдига борди. Бригадир ҳозиргина даладан қайтганди. Юз-кўзлари чанг. Пешайвонда ёнбошлаб чой ичарди. Нуъмон қиртиш кўришиб, гиламнинг бир четига омонатгина ўрнашди.

— Биргад, — деди ўзини ер билан битта кўрсатиб ялтоқланганча, — биласиз. Улғай кампирнинг бир томони бизга узоқроқ бўлса-да, қариндош. Ўзи қариб қолди. Би-ир қарашиб юборсангиз, боғини менга ўтказса.

Бригадир ўрнидан силжимади. Гапиряпсанми-гапирмаяпсанми, одамми-сан-одаммасмисан, деб қараб ҳам қўймади. Одати шу: хоҳласа, гаплашади, тинглайди; хоҳламаса, ёқтирмаса — суҳбатдоши ўзини ўлдириб юборсам, қовоқ уюб ўтираверади. Нуъмон қиртиш Аҳмад бригадирнинг авзойидан билдики, «Менга ўтказса» деб хато айтди, қовун туширди. Нимаики бўлса, ниятини охиригача баён этишга чоғланди:

— Кампирнинг ҳеч кими йўқ. Менда бир этак бола. Бари ейман-ичаман, дейди. Қоровулликнинг ўзигина ҳеч нарса бўлмаскан... — деди.

— Ҳм-м... — дея Аҳмад бригадир унга шундай қараш қилдики, Нуъмон қиртишнинг дами тамоман ичига тушиб кетди. Бригадирнинг қарашида нафрат, ғазаб, жирканиш аксланиб турарди.

— Ҳовлингизни какра, ёввойи супургилар босиб ётибди, — Аҳмад муштини ерга тираб кескин сўзлади. — Фронтовикнинг аёлини бир парча ерига қараб қолдингизми? Уялинг! Урушда ўлганлар ўлмаган, йўқолганлар йўқолмаган. Қоровулман, деб аюҳаннос соласиз. Кўрбулоқда Ражаб бобо эккан ноклардан беш-олти тупи қурибди. Қир устига чайла тикиб минг қўйлик бойдек ётасиз, ишламайсизу ейишга нон йўқ дейсиз, нолийсиз!

Бригадир индамай ўрнидан турди-да, олма шохига қистириб қўйган кетмонни олиб, болғача билан тера бошлади.

Нуъмон қиртиш қизариб-бўзарганча, пилдирпис бўлиб жўнаб қолди. Бригадирнинг қаттиқ-қаттиқ, кесиб-кесиб гапиргани юрагида адоват туйғусини кўзғади. Боғни эгаллаш — бригадирдан ўч олиш ҳам бўлиб қолди. Ўзини колхоз раисига яқин киши кўрсатиб, уникида баъзи юмушларни бажариб юрди.

Раис, машхур бир хўжалик раҳбарига таассуб қилиб, мўйловини шопдек ўстирган киши, индамади.

— Ҳа-а, қарашиб юрибсанми, Нуъмонвой?! — дерди оғзини очиб, тилла тишларини ярқиратиб, ҳиҳилаб куларкан.

— Раис бова! — дея Нуъмон қиртиш баъзан унинг хушнуд чоғини топиб, ўроқдек эгиларди, муҳим бир нарсани айтиш истаги бор одамнинг қиёфасига кирарди.

— Ҳў-ўш, Нуъмонвой! — раис бош бармоғини эгиб, қолган бармоқларнинг учинигина кенг ени орасидан чиқариб кўришар, кўришаётганда қўлини эмас, биқинининг ёнидан бармоқ учларининг ўзинигина узатиб турарди. Нуъмон қиртиш бармоқларни ихлос билан олар, боши осмонга етгудек бўларди.

— Келгуси йил ҳовлингизнинг ҳаммасини нокзор қилиб юбораман. Ўзиям зўр нокларингиз бор-да! Тухумдай силлиқ бўлса кераг-а, пишганда. Бир-иккитаси қурий бошлаган экан, шохларининг уч-учини бутадим, тикланиб қолар. Бу ҳовлиннинг нокими, олмасими — ишқилиб, ҳамма меваси яхши. Қўйларингиздан ажрололмай қолибман. Бирам қобил, бирам мўмин. Эчкиларингизнинг шўхлиги ўзига ярашган. Улғай кампирда бор-йўғи биттагина кўк эчки бор-у, ҳовлисига кирсангиз, ҳаммаёқ қий...

— Ҳи-ҳи-ҳи! Об-бо Нуъмон-эй, биларкансан-а!

— Йўғ-э, сиз билганингизнинг юздан бирини, йўғ-э, мингдан бирини, йўғ-э милён-тирлөндан бирини ҳам билмаймиз-ку, раис бова-а! Сизни пақат хў-ўв катта раис бор-ку, ўша кишига тенглаштириш мумкин холос. Икковингизниям донғингиз кетган. Аслида сиз ўтгансизку-я!

— Ҳали ўтганимча йўқ, лекигин ўтаман...

— Ўтгансиз, ўтасиз, ўтгансиз, ўтасиз...

— Хи-хи-хи... Об-бо, Нуъмон-эй!

— Шу ёзда, айна саратонда кунлар исиб, тангадек соя жой тополмай қоламиз, — деди бир куни Нуъмон қиртиш пайт топиб. — Мани кўчиб бориб ўтиришимга Галабулоқан беш-олти сотих ер олиб берсангиз...

— Галабулоқдаги боғларнинг ҳаммаси эгали-ку, Нуъмонвой? — деди раис.

— Улғай кампирни биласиз... — Нуъмон қиртиш чайналди.

— Хў-ўш?

— Тўхтасин деган ёлғиз ўғли бор. Тамоман шаҳарлик бўп кетган.

— Хўш-ўш?

— Ана ўша ўғли...

— Гапирма! Қишлоқ хўжалигига фойдаси тегмаса, сомон ташишга чиқмаса, пичан ўришга бормаса, нима кераги бор бизга унақа одамларнинг. Текинтомоқ. Юраверсин шаҳрида.

— Кампирнинг Отакул деган завжаси бўларди, — давом этди Нуъмон қиртиш шоша-пиша. — Узоқроқ бўлса-да, қариндошчилигимиз бор эди. Пода боқиб, деҳқончилик қилиб, пахса уриб, хуллас, ўзини ўтгаям, чўққаям солавериб, пул йиққанди. Уруш бошлангач, бир-икки йилдан сўнг фронтга кетди, биз у пайтларда мишиғини эпполмаган ёш бола эдик денг. Йиғиб-териб, кампирига тилла қолдириб кетган, чамаси. Кампир баъзан эшикни ичкаридан қулфлаб олади, тилла санаса керак-да! Одамлар унинг эрини гирой бўлган, дейишади, — Нуъмон қиртиш мунофиқона тиржайди. — Аммо-лекигин, раис бова, гиройман, гирой бўлган, деган гапларнинг бари пуч. Шундоқ-шундоқ воқеалар бўлиб, тиллалар кампирда қолиб кетган. Кампир уларни кўзага солиб, кўмган. Қаерга кўмганини ўзи-ю, худо билади. Айтмайди у!

— Хў-ўш!.. Хў-ўш!..

— Кампир қариди, пишиб қолди. Галабулоқда боғи бор. Тўрт-беш сотих. Номингга ўтказиб ол, деб юриб эди. Ҳовлимиз тор-да, раис бова! Нонхўр кўпу қоққанда қоziқ, осганда хурмача йўқ.

— Об-бо, аферис-эй! — раис ёзилиб кулди. — Ушладинг! Бўпти, кўчиб боравер. Аммо-лекигин, — шипшитди Нуъмон қиртишга, — кўзани қидир. Изла, топ! Топсанг, хабар бер, «Хазина топилган колхоз» деб, газетга чиқартирамиз.

Ширин орзиқиш Нуъмон қиртишнинг дилини энтиктириб юборди. «Топамиз, топилади, топамиз, топилади!» дерди қийшанглаб, нима деяётганининг фарқига ўзи ҳам бормай. Қанот чиқариб Улғай энаникига қараб кетди. Йўл-йўлакай режалар тузар, лабларини йиғиштиролмай илжайар, хаёли аллақаярларда кезинар эди. У дарвоза ёнига етганда, нафасини бир оз ростлади, қиёфасини жиддийлаштирди. Товуш чиқармасдан, йўталмасдан одатдагидек ими-жимиди ҳовлига кирди.

Улғай эна офтобрўя супачада жомдаги сумалакни пиёлага солаётган эди. Нуъмон қиртиш, келганимни билсин, деб томоқ қирди. Кампир ўгирилди. Сирғалиб тушган рўмолини орқага ташлаб:

— Ке, Нуъмон. Уй ичларинг, болаларинг, ҳаммаси омонми? — дея сўрашди. Кулранг қорачиқли кўзларида қувонч аксланди. Кўпчиликка ўрганган киши бир кун уйда ёлғиз қолиб, остонада кимдир биров турганига илкис нигоҳи тушса, ана шундай қувонади.

— Ҳа-а, ти-инч, — дея Нуъмон қиртиш чайналди, кўриб-билиб турган нарсасини сўради. — Сумалакнинг вақти етибди-да!

— Етди, етди! — дея кампир суюнди. Ундан биров ана шунақа нарсаларни сўраса, терисига сиғмай кетарди. — Илгари замонларда сумалакка етармиканман деб орзиқмаган одам йўқ эди...

Нуъмон қиртиш: «Об-бо, бошлади-ку, ҳали-вери гапи тугамайди!» деган ўйда талвасага тушди, қўйиб берса кампир аямажуз тўғрисида гапирарди, наврўздаям қор ёғиб юбориши мумкинлигини, ҳатто ёққанлигини айтади.

— Улғай кампи-ир, — деди шоша-пиша унинг сўзини кесиб. — Боққа кўчадиган бўлдик!

— Боққа дейсанми?! Мингбулоқдан беришдим, Галабулоқдан?

Нуъмон қиртиш кўзларини олиб қочиб, осмонга тикди — осмон беғубор эди, бирдан мустабид бўлди, унга қаҳрли кўринди; тоғларга боқди — чўққилар шаффоф эди, кўзларига ханжардек санчилди; дарахтларга қаради — қорачиғи-

да синишди улар; югурик назари ерни топди — ер титрагандай бўлди, кўзларини чирт юмди.

— Сизнинг боғингизга кўчадиган бўлдик... — деди ерга қараганча.

— Меникига? — Улғай энанинг нигоҳида ҳайрат, қўрқув, шу асно юрагида кўзғалган бениҳоя оғриқ акс этди, шамдек қотди.

— Раис буюрди, — Нуъмон қиртиш қўлларини саланглатиб, шоша-пиша гапирди. — Раиснинг буйруғи!

Улғай эна осмонга боқди. «Шу менга равомиди, Тўхтасинимнинг, унинг дадасининг қолдирган изларини ўйламадингми, фалак?!» — дея дилидан ўтказди. Осмон мустабиддай туюлди. Тоғларга, дарахтларга назар ташлади — тоғлар маъюс, дарахтлар синган эди. Ерга боқди-ю, кўзлари ёшланиб, нимадандир дили таскин топгандек бўлди...

— Майлинг, — деди бемажол овозда. — Тўхтасиним боғсиз қоларкан-да.

— Раис буюрди-да, нима қилай?! — деди Нуъмон жаҳл билан. Шундай маҳзун, чидаб бўлмас бир ҳолат эдики, Нуъмон қиртишнинг бақириб юборишига оз қолди. — Ноиложман, ноилож! — деди. Овози титради. Агар шоша-пиша чиқиб кетмаганида, йиғлаган, ўзини ерга отиб тўлғонган ёинки аламидан кампирни туртиб юборган бўларди. Ҳолбуки, Улғай эна унга бирор сўз ҳам айтмагани, ҳолбуки, ҳовлида ҳеч ким йўқ эди.

Осмону тоғлар, дарахтлару тупроқ, ўт-ўланлар ўрнида атрофни одамлар қуршаганида Нуъмон қиртишнинг овози титрамаган, кампирнинг кўзларидаги дард чекаётган одамга ботиниб қараган бўларди.

Нуъмон қиртишнинг ўзи бировга айтганми, деворнинг ҳам қулоғи бор эканми, Улғай эна билан ораларида бўлиб ўтган гап-сўзлар қишлоққа тумандай тарқади. Миш-мишлар, ёлғон-яшиқлар ҳам қўшилди.

«Нуъмон акага Улғай эна боғини берибди!» дерди кимдир. «Нуъмон акангиз тортиб олибди», дея бошқаси мутлақо тескарисини айтарди. Хуллас, одамларнинг гапи шундай эди:

— Қизиқ, бир киши жон койитиб, экиб-ундириб боғ барпо қилади, обод қилади. Ундан қанчадан-қанча одамлар баҳраманд бўлишади-ю, умрида ниҳол нималигини билмаганлар «мана, биз келдик», деб эга чиқиб, асл боғбонни масхаралашадиям...

— Улғай энанинг боғини хомталаш қилмаслик керак. Отақул бобонинг меҳнати кўп сингган.

— Раис қўшилганмиш орага...

— Уларга қўйиб берсанг, уй-жойингни ҳам бировларга қўшқўллаб топширишади. Ўзлари яхши кўринишса, бас, қолгани билан ишлари бўлмайди.

— Ноинсофлик қилишибди, кампирнинг кўнгли ярим...

— Тилласи бор экан-ку?!

— Тилла нима қилади унда? Кошки, танимасам, билмасам.

— Одам бир кўза тилла топиб олса-я!

— Мазза. Еб ётасан!

— Молдек!

— Қўйдек!

Боғдан очилган гап тоққа уланиб, тоғдан яна боққа қайтиб, мана шундай айланаверди.

Кечқурун одамлар бирин-кетин қишлоқ четидаги тепаликка кўнгиллари эзгани чиқиб келишади. Остларига чопонларини тўшаб, давра қуришади. Чоллар ботаётган қуёшга маъюс термулишган; ўрта яшарлилар савдо-сотиқ, тирикчилик ғамида сўз талашинган... вақт қандай ўтди, само шамларига ким ўт ёқди — билишмайди, сезишмайди. Гап, гап, гап... Тонггача ҳам гапнинг тубига ета олмасликларини билишиб, қолганини эртага қолдиришади — ҳар куни аҳвол шу, умр ўтаверади. Кун ботдими, чоллар туриб кетишади — уларнинг қуёшдан бошқа илинжлари йўқ. Ёшларгина юлдузларга тўла сим-сиёҳ бепоён осмондан кўз узишмай, ярим тунгача чалқанча ҳолда, ажриқ устида ётишади. Сомон йўли, тилларанг из қолдириб учган юлдуз... бари-бари кўнгиллариға ғалати-ғалати туйғуларни қуяди, ҳаприқтириб юборади. Кўзларидан ёш сачрайди, хўрсинишади, неғалигини билишмайди, юзлари лов-лов ёнади.

Аҳмад бригадир боғ тўғрисида эшитган, тепаликка Нуъмон қиртишни учратиш, одамлар олдида қийноқ-қистокқа олиш ниятида чиққан эди. Кўрдик, одам кўп. Нимаики бўлса, Нуъмон қиртиш унинг бригадасидан. «Усадиган эл бир-бирин ботирим дейди» — хаёлидан шу нақл ўтди. Нуъмон қиртишни чеккага имлади. Нуъмон қиртишнинг кўзлари аланг-жалаң, яғир бўйинини дам-бадам қашлар эди.

— Улғай энанинг боғи ҳақида яна оғиз очсангиз, хафа қиламан, Нуъмон-ака! — деди Аҳмад бригадир унинг башарасига қарамай, қатъий, босиқ овозда. — Сизга айтганман: ишланг! Эркак одам йиқилсаям нон топади. Орият, номусни ўйланг-да сиз ҳам! Ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир! — Бригадир нигоҳи билан пастликдаги тераклар қуршаган қабристонга ишора қилди. — Тушунинг-да, томиримиз туташ. Боғдан сиз уч-тўрт пуд майиз оларсиз, шуни ўйлайсиз. Улғай энанинг ҳаёти, юраги шу ерга боғланиб қолган. Яқин одамларининг изи қолган, бу кампир учун ҳамма нарсадан қимматлигини наҳотки тушунмасангиз?! Одам номини қандай кўтариб юрибсиз, Нуъмон ака! Тўхтасин катта шаҳарда юрган бўлса, қишлоғимиз шаънини кўтариб юрибди. «Фалончи рассом қаердан?» деб сўрашса, қишлоғимизни айтади-да! Ушаларсиз бизни ким танийди, ким билади? Радиодан эшитмадингизми, Африкадан келган занжига «қаерни кўришни хоҳлайсиз?» дейишса, «Чингиз Айтматов туғилган овулни», дебди. Жаннатдай жойлар каммиди? Э, қўйинг-э, наҳотки, Айтматов кимлигини ҳам билмасангиз. Тамоман ғофил, дунёдан беҳабар одам экансиз-ку!..

Аҳмад бригадир маъюслашиб қолди. Олдида Нуъмон қиртиш турганлигини, у билан гаплашаётганини ҳам унутди. Кўзида мунг пайдо бўлиб, чеҳраси сўлғинлашди. Ботгувчи кунга кўзларини ярим юмиб қараганича, битта-битта, ўйчан қадам ташлаб дала томонга кета бошлади. Борган сари уфққа сингиша-верди. Уфқдаги рангларнинг жилоланишидан, муаллақ қаҳрабо булутлар ҳолидан шу топда ким ҳам хабардор дейсиз?! Камалак рангларнинг жилоланишидан ҳаммиша уфққина огоҳ... Булутларнинг сиру синоати булутларга аён. Бироқ Аҳмад бригадирнинг хаёлидан нималар кечаётганини уфқ, булутлар аллақачон билиб олишгандек, номини нима деб аташни билмайдиган юрак тўлқинланишларидан хабар топишгандек...

Нуъмон қиртиш унинг ортидан бир зум симрайиб қараб турди. Башарасида турли-туман ифодалар зуҳур этиб, қошлари пешонасининг нақ ярмигача керилди. «Мани алдаб бўпсан! — дея чирт этказиб тупураркан, ўзича сўзланди. — Ҳамманинг тераклар билан қуршалган жойга боришини раис бова ўйламаганми?! Ё унинг қабристонга назари тушмаганми?! Оғзи тўла тилла. Қўша-қўша иморат. Бир эмас, иккита машинаси бор, ўғиллари катайса қилиб юришибди. Ҳовлиси нақ бир гектар. Қодир ҳисобчи-чи?! Улар ўлишмайдими?! Кўмилмайдими улар?! Аҳмад бригадир мани бошлаб лақиллатди. Борди-ю, у рост гапирган бўлса, аҳмоқ экан, ҳа-а, айтмоқчи, эси пастлигига ишонса бўлади — нима дейди, нима қилади, ўзиям билмайди, кўзлари ғалати...» деб хулоса чиқарди.

Аҳмад бригадир... Эҳ, билмади-да! Унинг тушунмаслигини тушунмади-да! Билганида, одамлар орасида сиқувга, қийноқ-қистокқа оларди. Нуъмон қиртиш қизариб-бўзарарди, терларди — бир замбилу тўртта ҳаммол керак бўларди. Ёхуд ичдан зил кетганча дами чиқмай жим-дим кетарди. Чоллар унга ачиниб қарашган, ўрта яшарлилар болохонадор қилиб сўкишган, ёшлар устидан кулишган бўлар эди. Нуъмон қиртиш ҳам раиснинг олдида қайта йўламасди, бормасди. Энди борди!

Айбдор ким — Нуъмон, хор ким — Нуъмон! Нима қилсин у? Бошини қайси деворга урсин?

Раис унинг гапларини бесаранжом бўлиб тинглади.

— Аҳмад бригадир шундай дедими? — оғир сўлиш олди сўнг.

— Аҳмад биргад... раис бова!

— У қайсар одам! — раис арчилган тухумдай силлиқ бошидан бир ҳовуч тер сидириб олди. — Айтганини қилади, қилмаса қўймайди. Райондаям ҳурмат қилишади, Закўнчи-да, закўнчи!

— Закўнчи! — Нуъмон қиртиш ҳовлиқиб бошини тасдиқ маъносида силкитди.

— Ҳар жойга боради...

— Боради, боради!

— Бетгачопар бўлса-да, ишлайдиям-да, занғар!

— Ишлайди, ишлайди!

— Сабр қил. Яхшиси, сабр қил! — раис товушига сирли тус бериб, кўзларини мақрли қисди. Қип-қизил қон томирлари тўрлаган юзида ғалати ифода барқ уриб ўтди. Нуъмон қиртишнинг вужуди қалтираб, ичидан нимадир тирнаб-қонатиб, сидирилиб тушгандек бўлди. Типирчилаб, тезроқ кетиш, раис юзидаги ифодани унутиш ҳаракатига тушди:

— Хў-ўп, раис бова! Хў-ўп!

— Оғайнила-ар чалпақпазон¹ дан қолманглоро-ов!.. — дея Эргаш калта бўғриқиб, бўйин томирлари қабариб қийқиради. Қишлоқда мўридан қуюқроқ тутун, ҳовлидан ис чиқдимми, бас, у кўчада. Кимникада тўй-маросим бошланса, ҳозир у нозир. Эринмай жар солади: «Оғайнила-ар, тўйда-ан қоманглоро-ов!» деб ҳаммани огоҳ қилади, эшикма-эшик юриб одам айтишга ҳожат қолмайди.

Улғай энанинг кечагидай эсида, Суюн полвон тўй қилганида, Эргаш калта Мастчоҳга аммасидан хабар олгани кетганди. Ўшандагина жарчилик қилолмаган. Қоровул Ғовсиддин қишлоқда яккаю ягона ҳисобланган саманни миниб, уйма-уй одам айтиб юрди. Ғовсиддин от-ку от, эшақкаям минмаганди. Эгарнинг устига бесўнақай жойлашди, пастга қараб, юраги орқага тортди. «От деганлари ҳам минганинга жа-а баланд бўлар экан» деб ўйлади. Сал лўкилласса, «ди-ир» дея юган тортди. Тўхтаса, қамчи урмай қараб турди. Корсонни оғриди. Узангига оёқ тираб тик туришга мажбур бўлди. Ёрматнинг дарвозасига етганда эгардан тушмай чақираман деганди, улов очиқ турган ён эшиқдан уриб ичкари кириб кетди. Ғовсиддин энкайишга улгурмади, елкаси эшик кесақисига, боши сомонли лойшувоқ қилинган деворга зарб билан урилди, юган қўлидан, оёғи узангидан чиқиб кетди. Кўзларидан ўт сачради. Орқага учиб тушиб, ҳушидан кетди... Ёрматнинг кир юваётган аёли ҳовлида, дарахтлар остидаги ўт-ўланларни кемтиб юрган эгар-жабдуқли отни кўриб, биров келдимикан, деб ўйлади. Ташқари чиқиб, уст-боши қон, пешонаси тирналган, рангида ранг қолмаган, ўзидан кетиб ётган Ғовсиддинни кўриб, жонҳолатда қичқириб юборди. Қўни-қўшниларни чақирди. Суюн полвоннинг тўйи сал бўлмаса азага айланарди...

«Эргаш бўлмади-да. Қишлоқнинг ўртасидан туриб ҳаммани чақирарди-қўярди», дея одамлар таассуф билан бош чайқашганди. Эргаш калта кейинчалик дея воқеани эшитиб, ўзини-ўзи чангитиб сўкди, эр қуриб кетгандек қизини Мастчоҳдек жойига узатган аммасини койиб, отсининг гўрига гишт қалади.. Ҳа, Эргаш калтанинг кадри ўтди, дейишса бас, у ўзидан кечишга тайёр. Кўримсизгина, ораси очиқ-очиқ, рангсиз, ориқ бу одамга табиат овоздан берган. У табиат эҳсонини эл корига яратаётганидан мамнун, боши осмонда.

Эргаш калтанинг жар солишини кутганлар, эшитмай қолмайлик, деб қулоқларини динг қилишганлар унинг: «Оғайнила-ар, чалпақпазондан қолманглоро-ов!» деганини эшитишлари биланоқ юраклари ҳаприқиб кетди. Саросималанишди. Аёллар барча юмушларини йиғиштириб, ўчоққа таппи қалай бошладилар. Буруқсаган чалманинг хушбўй ҳиди таралди.

Улғай эна супра ёйиб, хамир қоришга киришди. Илгарилари хамир қорганда олган зуваласи тош-метиндек қаттиқгина бўлганини эслаб, чуқур хўрсинди. Ўнг кўзи учди. Қабоғига хас ҳўллаб қўйди. Қабоғи бежиз учмаган экан. Чеҳрасида қувонч, лабларида табассум жилваланган Руқия келинбиби бир товоқ ун кўтариб келди. Шоша-пиша супра четига чўкди, бир шаклга киролмай оқиб тушаётган зувалани Улғай энанинг қўлларидан олди:

— Сиз уринманг, эна, — деди.

— Ўзимга сиғмай кетдим... — деди хурсанд бўлган Улғай эна.

Қозон осишди.

— Тўхтасин кириб келса эди, — Улғай эна остонага умидвор термуларди. — Чалпақка оғзи тегарди. Чалпақ бўладиган кун туни билан осмонга қараб, ухламасдан чиқарди болам. Энтикарди, хўрсинарди. Ўзимни ухлаганга

¹ Чалпақпазон — қўш чиқар маҳали ўтказиладиган маросим.

солиб, унга тўймай қараб ётардим. Уйқу қаёқда? Суюнганимдан туриб кетгудекман. У ён-бу ёнига ағдарилаётганидан сезардимки, ўзига сигмай кетаётибди. Боши тошдан бўлсин, яккаю ёлғиз эса-да, бошқача ўғлим бор, деб ўйлардим... — кампир гапирган кўйи останага умидвор термулар, йўлдан кўз узмас эди.

Илёсларнинг шаҳарга кўчишганига анча бўлди. Бугун ака-укалар Улғай энадан хабар олишгани келиб ётиб қолди. Кампир супага жой қилиб берди.

— Тўхтасин амаки нега келмайдилар-а, ака? — дейди Илёс, хаёлидан эса: «У киши узоқда бўлсалар ҳам осмонни, сомон йўлини, юлдузларни шу тахлитда кўриб ётганмиканлар?!» деган фикр кечади.

— Тўхтасин амаки рассом, — жавоб қайтаради Элёр. — Ижод қилиш учун турадилар шаҳарда...

— Ижод нима, ака?

— Катта бўлсанг биласан.

Илёс бошқа савол бермади. Тўхтасин амаки қайтиб келса, Улғай энанинг қанчалик қувониб-суюнишларини ўйлайди. Хаёл сура-сура уйқуга кетади. Тушига Тўхтасин амаки киради. У ўз насибаси — Улғай эна бандига ип боғлаб болорларга осган узумлардан олаётган бўлади...

Уларнинг қайтишида Улғай эна маъюсланади. Қурут, қовурмоч солинган халтани қўярда-қўймай Элёрга тутқазаркан:

— Кетасизларми-я?! — дея хўрсинади. Тескари ўгирилиб, энгининг учи билан билдирмай кўзларини артиб олади.

— Келамиз! Яна келамиз! Тез кунларда келамиз! — Элёр кампирнинг юзини қоплаган мунг туманини тезроқ тарқатиш учунми ёинки бу мунг туфайли юраги тўлибми, шоша-пиша, пайдарпай сўзлайди.

— Руқия ҳам келсин, — Улғай эна ҳорғин жилмаяди. — Қатиқ ивителиб қўяман. Ҳадемай исмалоқ чиқади, — кампир умр бўйи бирор марта бўлсада, шаҳарга бормаган, шундаям, у ерда нималар камчилу камёблигини яхши билади — қизиққан, суриштирган, одамларнинг гап-сўзлари шу ҳақда кетди-ми... юрагининг уриши тезлашиб беихтиёр сергакланган. Боиси...

Руқия келинбиби қишлоққа отланиб, «ана кетдим, мана кетдим» дегунича бўлмай оёғи остидан кутилмаганда лоп этиб бирор юмуш чиқиб қолади. Майда-чуйдами, арзимасми, юмуш — юмуш-да, бажармай иложинг йўқ, кўнгилнинг бир четида хиралик қолади, бажаргунингча эса... бошқаси тайёр! «Эрта борарман» деб, ўзини-ўзи овутишдан ўзга чораси қолмайди. Қизиқ, одам боласи ўзини-ўзи овутишни қачон ўйлаб топди экан?! Гуноҳлари кўпайиб кетгандами? Қисмат ҳазиллари ҳаддан зиёд жиддийлашгандами?! Қачон бўлмасин, хайрият, шу нарсани ўйлашган. Йўқса... Танг келиб қолганида, кечирилмас гуноҳу хатоликлари учун ўзига у қандай жавоб берарди?! Йўқса... Амалга ошмаган орзулари муваффақиятсизликларга қандай чидарди?!

Йўли топилган! Узини-ўзи овутади. Ҳатто омадсиз ёинки инкор этилган муҳаббатнинг ҳам ёлғиз давоси шу бўлса, не тонг...

Узгалар учун қайғурадиганларнинг, фойдаси тегадиганларнинг энг ажойиб хислатлари ўзларини гуноҳкор ҳис этишлари эмасми, ахир?! Йўқ, йўқ, Улғай энадан хабар ололмаётгани учун барибир Руқия келинбининг юрагини аллақандай нохушлик ҳеч тарк этмасди. Бироқ... Эрта — бугунга, бугун хотирага айланар, галдаги эрталарнинг... кошки, ҳад-ҳисоби бўлса! Кунлар эса ўтаверарди. Хотиралар сандиғига ташланаётган дуру гавҳардек ёхуд оддий бир тошдек. Инсон ҳаётининг энг масъум дақиқаларида, балки сўнгги лаҳзаларида юракнинг сим-сиёҳ гўшаларини хотиралар сандиғидаги унутилмаган ўша оддий тош дуру гавҳарга айланиб мунавварлаштириши, ҳаёт одамга нечоғли қувончу ҳазинликлар бахш эта олишини намоён этиши мумкин. Утиб-ўтган ёқут кунлар, жавоҳир кунлар унутилса... энг кераксиз тош ўша бўлиб қолади.

Бориб-бориб Руқия келинбиби бу яқин ораларда Улғай энанинг аҳволидан хабар ололмаслигига кўзи етди. Болаларини энди ўзи ошиқтиради: «Чаққон-чаққон кийина қолинглар, қоронғу тушмай қишлоққа етиб олинглар», дейди.

Руқия келинбининг юраги ҳовлиқиб, қилаётган ишини ҳам унутиб қўйди. Шунча кунгача бамайлихотир юрганига ҳайрон бўлди.

Элэру Илэс ҳовлининг ярмига етишганда кўча эшик қия очилди. Сал-пал чайқалганча уларнинг отаси — Сафаров кириб келди. Кўзлари юмилиб-юмилиб кетяпти, лунжи осилган, гимнастёркасининг тугмалари ечилган, кепкасини қийшиқ ҳолда бостириб олган, маст.

Болалар на кўча, на уй томон юрарини билмай, жойларида тўхтаб қолишди.

Сафаров яқинлашиб, уларга илкис назар ташлаб олди. Тўхтади. Танимаётгандек яна қаради.

— Халта кўтарибсанлар? — дея ғўлдиради қонталаш кўзлари билан ер остидан симрайиб қараркан, пешонаси тиришиб, қовоғи уюлди. — Қаёққа?

— Улғай энамникига бораётгандик, — Элёр бу сўзни эшитилар-эшитилмас айтди, айтди-ю, ерга боқди.

— Энамникига?! Ҳиҳ... Ҳиҳ...

Сафаровнинг ҳиқичоғи тутиб пешайвонда турганча ихтиёрсиз равишда рўмолининг учини ямлаётган, ранги оқаринқираган Руқия келинбибига қичқирди:

— Су-ув!

Руқия келинбиби бир сесканди. Жон ҳалпида челак томон югурди. Сув тўла чўмични эрига тутқазаркан, кўзларини ердан узмасди. Қўланса бир ҳиддан унинг боши айланаёзди.

— Энамникига дегин-а?! — Сафаров бир кўтаришда чўмични яримлатиб, такрорлади. — Товба, қанақасига эна экан? Билмасканмиз-да! Биззиям она-миздир-а? Ҳиҳ... Ҳиҳ... Бўлди, бас! Шунча пул йиғиб санларга бирор нима олиб бердими энажонларинг? А-а?! — деди, сўнгра лаб-лунжини кафтининг орқаси билан артаётиб: — Ундан кўра токни чопинглар! — деди.

Элёр миқ этмади. Унинг ортида Илэс кўзларини пирпиратиб, афти ўзгарганча ўзини йиғидан зўр-базўр тийиб турарди.

— Нега безрайиб қотиб қолдинг? — Сафаровнинг кўзларида қон қайнади. — Кампирнинг қаймоғини соғиндингми ё?! Биламан, биламан! Кўзи учиб тургани йўқдир сенларга! Амакиннинг болаларини сиғдирмасмишу...

Элёр кескин бошини кўтарди.

— Амакимнинг болаларини?! — ажаблангандек, бироқ ғазабини яширолмай сўзлади у. — Ҳовлиси ёнма-ён бўлатуриб, Нуъмон амаки Улғай энадан хабар ҳам олмайди-ку! Кеча-кундуз томорқасига эга чиқсам деб ўйлайди холос!

— Кўй, болам, — дея Руқия келинбиби бирор жанжал чиқмасайди деган хавотирда Элёрнинг енгидан торта бошлади. — Отангнинг айтганини қил, бошқа кун борарсизлар.

— Қаранг ахир...

— Бас! Бас дедим!.. Отага гап қайтарадиган ҳам бўлдингми ҳали?! — Сафаровнинг чапақайига жаҳли чиқиб кетди ва чўмични Элёр томон ирғитди.

Улғай энанинг уйдан чиқиб, йўқолиб қолганлиги ҳақидаги хабарни эшитиши биланоқ Руқия келинбибининг ранги пахтадек оқарди, ўзида бўлиб-бўлмай шамдек қотди. Хабар келтирган кишининг ҳовлидан бош эгганча чиқиб кетганлигини ҳам пайқамади. Бир зумдан сўнг кўзларидан ёш оқа-оқа кўчада ўйнаб юрган Илэсни чақирди, ичкари уйда ҳеч нарсадан хабари бўлмай китоб ўқиб ўтирган Элёрни шоширди: «Тур, ўғлим! Тур! — деди. — Энангга бирор гап бўлганга ўхшайди...»

Ҳовлини очиқ-сочиқ қолдиришганча шоша-пиша қишлоққа жўнашди.

Қишлоқда ҳар турли гап. Соппа-соғ, эс-ҳушли кампир бирдан йўқолиб қолса!.. Фалон-фалон жойларни қидириш керак, дейишнинг ўзи ғалати. Шундай бўлса-да, қидирилмаган жой қолмади — далаларни, ўру қирларни қарашди. Топишолмади. Ҳамманинг юзига қайғу соя ташлади. Уларнинг нигоҳлари: «Қўшни қишлоқнинг одамлари эшитишса, нима дейишади?! Ёлғиз кампирни йўқотиб, эл орасида қандай бош кўтариб юрамиз?» деган маънони англатиб турар, сал гапга жаҳллари чиқиб, бир-бирларини сўкиб-жеркиб, қизариб-бўзаришарди.

Кимнингдир хаёлига қабристон келди.

— Йўғ-э! Бўлиши мумкин эмас! — Чўли бобонинг ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги юзини ҳуснбузар бежаган, қарашлари бесаранжом студент ўғли бир қўлини юқори кўтариб, иккинчисини киссасидан чиқармай хитоб қилди:

— Ҳар қандай тасодифни хурофотга элтиб тақайвермаслик керак-да! Беҳуда овора бўламиз.

— Билиб бўлмайди. Аммо-лекигин хурофот масаласида сен ҳам ўзимизнинг Жобирвой қатори кўринасан. Уям салла деса, калла-палласиниям қўшиб юлиб олаверади, фарқи-сарқига бормайди. Райондан у ёқ-бу ёққа малакасини оширгани юборишади, аммо-лекигин, малака бўлса ошади-да! Хайрият, бўлди энди, Жобирвой, шунча лекция ўқидингиз, етар, деб пропагандистликдан бўшатиб қўйишди. Илгари худо йўқ, деб қичқиргани, энди бошида салла... Намози жумага қатнайди. Эتيқоди ҳам кун ўтишига қараб ўзгаради. Қабристон — одамларнинг кўнгли покланадиган жой. Бунақа нарсаларни Жобирвойга ўхшаб аралаштириб юбормаслик керак-да! — деди кимдир.

— Қабристонни бориб кўриш керак, — оқиш-кўкимтир соқоли кўксига тушган чол бир муддат студентга кўзлари йўл кўраётган каби термулиб қолди, фикру ўйидан нималар кечди, ёлғиз ўзига аён. Хаёлчан товушда сўзида давом этди: — Тортишувдан фойда йўқ!

Олдинда ҳалиги чол, унинг ортидан уч-тўрт киши, Элёр, студент қабристонга кириб боришди. Ут-ўланлар қопланган тепача ёнида Улғай эна хушбеҳуш ҳолда ётарди.

— Тўнғичининг қабри! — чол тепачага нигоҳи билан ишора қилиб шивирлади, кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш айланди. — Улғай кампир истаб келиб, кетолмай қолган кўринади.

Студент кўзларини очиб-юмиб, кўраётганлари ўнги-тушми эканлигини ажрим қилолмай ҳангу манг. Бу ерда қандайдир китобга сиғмас, сўзда ифодаланмас нарсалар борлиги унга элас-элас аён бўлмоқда эди. Ҳатто сал наридаги ўрқач-ўрқач пахса девор остида ўсган шувоққа келиб қўнган тўрғайнинг вижир-вижири ҳам юрагини тўлдириб, ҳиссиётларини жўш урдириб юбораётганди.

Элёр Улғай энанинг устига энгашди. Унинг бошини авайлаб кўтарди.

— Энажон, кўзингизни очинг. Кўзингизни очинг! — дерди ўзини ўкраб юборишдан зўр-базўр тийиб тураркан.

Кампирнинг бетига сув сепишди. У биров ўзига келгандек бўлди. Лекин дам ўтмай... «Тўхтасиним... Болагинам... — дея қоқшол қўлларини Элёр томон чўзди, алахсиди. — Ке, бир қучай. Исларингга тўймай кетаманми-я, болагинам...»

Улғай энанинг қўллари сал кўтарилиб, мажоли етмай шалвираб тушди. Элёрнинг тўкилаётган кўз ёшлари чўзинчоқ юзини ювиб ўтиб, Улғай энанинг униққан кўйлагига томиб сингир эди.

Узи айтмоқчи, Улғай эна бировнинг бувиси, бировларнинг холаси, амма-си. Қишлоқ аҳли унга ўғил, қиз, невара-чевара. Ёлғиз қўймай, навбат-ма-навбат келаверишади. Шуям кампирга мадад бўлди. Тўшакда қимирламаган бир ҳолда ётар экан, ёшлиги ўтган серўт яйловлар, бошоқ терган ангорлар, юлдузли-юлдузсиз бедор тунлар, босиқ-вазмин Отакул хотирот саҳросида бўй-баст кўрсатди. Кўзларини зўр-базўр очиб, тепасида маънос турган ҳамқишлоқларига термулди, томоғи қичимсираб, нимадир қадалди. «Ғамдошим бор экан, шукр!» дея ўзича сўзланди. Кўзларини улардан олиб қочди. Уялди чоғи. Шу асно хаёлларга берилиб кетганини сезмади. Хаёлу хотираси қандайдир ғойибдан келган кучдек жисмига қувват ато этди. «Тўхтасиним ҳам ота юртида, она юртида жойу жалол тутса...» деб ўйлади, унинг қайтиб келишига ишонди, Руқия келинбибига ҳорғин жилмайиб қаради:

— Руқия, ярим косагина қатиқли угра бўлса-а... — деди.

Руқия келинбининг юз-кўзлари қувончдан ёришиб кетди. Бир пиёла доғ сувни минг машаққат билан ичказган эди, энди ўзи овқат сўраяпти, бу яхшиликдан нишона. У ўрнидан туриб, супра ёзди, қозон осди, зувала қилди, хуллас, ярим соат ўтар-ўтмас кампирнинг айтганини муҳайё қилди. Улғай эна болишга суюниб ўтирганча косага қошиқ солди. «Емаса, ичмаса, одамнинг дармони қуриб кетаркан..» деб ўйлади. Уч-тўрт қошиқ овқат ичгач терлади. Сал енгиллашгандек бўлиб, Руқия келинбибига қаради:

— Одамларга айт, овара бўлиб ҳадеб келишавермасин, — деди.

—Хўп.

— Тўхтасин эшитиб қолмасин-да бетоблигимни, онамга нима бўлди, деб хавотирланиб-қўрқиб юрар...

Руқия келинбининг ичидан бир нима сидирилиб кетгандек бўлди: «Бечора, безовта қилмайин деб ўглининг тушигаям киришни истамайди...»

Кун сайин Улғай энанинг аҳволи яхшиланиб, қувватга кира бошлади. «Кампир касалланавериб-касалланавериб касаллик билан чиқишиб кетган кўринади» — қувониб-суюнишган одамлар бу гапни ҳазил тариқасида айтишди.

Улғай энанинг тамоман тузалиб бораётганини кўриб, Руқия келинбиби, дадасининг хуноби чиқиб ўтиргандир, деб, болаларини олиб, уйига қайтиб кетди. Уша куни кечкурун дарвоза олдига ярим соатлар чамаси чиқиб ўтирган Улғай эна ўзини жуда енгил ҳис қилди. Уринга кирганда ҳам дарров ухлаб қолди. Тушида боғнинг чеккасидаги, қуриб-қовжираган шохлари кўкка қоқшол панжалар сингари узатилган ўрикни кўрди. Ўрикни беш-олти йил бурун ўглининг қўлини ҳалоллаётган Маматқул девкор: «Энди бу одам бўлмайди» деб, ўтинликка кесиб кетган. Ушанда боққа аллақандай ҳазинлик чўккан, икки-уч йилдан буён, ҳатто баҳор ойларидаям бирорта куртак чиқармай, кўройдинда даҳшатли тарзда ғийтиллаб-ғирчиллаб оҳу фиғон қилаётганга, оғриётганга ўхшаб кўринган ўрикнинг илкис кесиб олингани — йўқолиб қолганлиги қайғули бўлган эди. Одамлар унинг бевақт қуриб қолганлигининг сабабини билишолмай талашиб-тортишишган, бироқ бечора дарахтнинг буткул танасини далва-далва қилиб ташлаган малларанг чумолилар, қурт-қумурсқалар, куч-қувватини сўрган ширалар ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. Улғай эна Тўхтасинни турли ҳолларда — дам чайлада ўтирганида, дам ток пушталари орабала кетаётганида кўрди. У ҳадеб яна жойида пайдо бўлиб қолган ўрикка чиқмоққа интилармиш. Улғай эна буни Маматқул девкор кесиб кетган эди-ку, деб ҳайрон эмиш, жонҳолатда ўғли томон талпинармиш, аммо қўл-оёқлари қимирламас эмиш...

— Чикма, болам! Шохи мўрт-ку! Қуриган-ку! Синиб тушади-ку! — демоқчи эмиш-у, тиллари танглайига ёпишгандек ҳечам айланмасмиш.

Ўрик ғийтиллар, ғирчиллар, куппа-кундуз куни тепада ой кезар, Тўхтасин чиқолмай сирғалиб тушар, малларанг чумолилар уни талашар эмиш. Улғай эна эса, «Жонини азобга қўйиб қаёққа интиляпти-я, болам!» дея ўйлар, кўзларидан ёш оқар эди...

«Қ а ё қ қ а - а!» — жонҳолатда айтиб юборган мана шу сўзидан ўзи чўчиб уйғонди. Қора терга ботганди. Кўксига туфлаб, хайрият, туш экан, деб пичирлади. Шундаям унинг таъсиридан қутулолмай нохушланди. Жудаям ёлғизлигини ҳис этди, гўё атрофи интихосиз бўшлиқдан иборатдек эди. Бу танҳолик уни эзди. Кимлар биландир гаплашгиси келди. Кўз ўнгида боғдаги дарахтлар пайдо бўлди.

«Улғай, тур энди, — дея пичирлади ўзига-ўзи. — Ётса қони қуюлиб ётавери-да одам. Боққа борайлик. Дарахтлар нима дейишаркин?..»

Инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Оқ дока рўмолини ўради. Калишини кийди. Қўлидаги ҳассага суянганча битта-битта қадам ташлаб кета бошлади.

Колхоз боғидан қўйларни ҳайдаб келаётган Нуъмон қиртиш уни анча олисдан таниди. Уз-ўзича минғирлади: «Яна Галабулоққа кетаётибди-ку! Шунча еб тўймадимикан? Эрта-индин тўйиб қолар...»

Енгил шамол турди, хасларни учирди. Нуъмон қиртиш чанг кирган кўзини кир бармоғи билан ишқалар, кимлардандир домангир бўлиб, шамолниям бўралаб сўқар эди.

Кампирнинг юзи қонсиз, лаблари қўрғошин сингари... кетиб бормоқда. Боғ томондан елкада кетмон билан чиқиб келишаётган Ақром ва Гулмурод кир бошида дам олиб ўтирган Улғай энани кўришди.

— Ие, Улғай эна-ку?! — деди Гулмурод. — Ўтирибдилар!

— Бақирма-е! — Ақромжон афтини бужмайтирди. — Мунча дод соласан?

— Яланг даштдаям бемалол гапириб бўлайдими? Юринг, Улғай энанинг олдига борайлик, айттайлик, овора бўлиб юрмасинлар. Боғнинг ҳамма-ёғини бадастур қилиб қўйдик, дейлик.

— Айтиб нима қиласан? — деди Ақромжон. — Яхшилик қилдингми, ўша одамнинг ўзига билдирма-да.

— Тўғри, тўғри, — тасдиқлади Гулмурод ўнғайсизланиб.

Улар ёлғизоёқ йўл билан қирнинг нариги томонидан ўтиб кетишди. Улғай энанинг ёнига Нуъмон қиртиш келиб чўкди.

— Қалай, саломатмисиз, қариндош? — у негадир аянчли тарзда илжайди. — Боққами?

— Ҳа-а, боққа кетяпман, — деди кампир оҳишта.

— Ҳозиргина анаву аччиқданак ўригингиз ёнидан ўтиб, хаёл суриб келаётувдим...

— Нималарни хаёл қилдинг, Нуъмон?

— Ўрикни йиқитиш керак!

— Йиқитиш керак? — Улғай эна сесканиб тушди.

— Шохлари жа-а тарвақайлаб, ёмон бўлиб кетган. Кегин данагиям аччиқ. Йиқитиб, тўнкаси қазиб олинса, анча катта жой очилади...

Ўрикни Отақул бобо экканди, Улғай эна кўзларини сал юмиб, ўйланқираб қолди.

— Нуъмон, боғни номингга ўтқазсам, нима қилардинг? — дея илқис ўгирилиб хотиржам товушда сўради.

— Гуллатиб юборардим, гуллатиб юборардим! — Нуъмон қиртишнинг ранги оқаринқираб, лаблари қалтиради, ўрнидан туриб кетаёзди. — Майизжоларнинг ўрнига картошка, сабзи экилсам, о-о, турган-битгани даромад! Ерни бўш қўймаслик керак. Ҳозир ҳамма пул ерда-да! Эшаколмаларнинг ҳам бир тийинлик фойдаси йўқ, тагига тушиб адо бўлади...

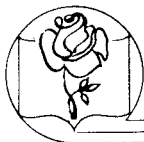
— Э, Нуъмон-а, — Улғай эна афсус билан бош чайқади. — Колхознинг шунча боғини хароб қилганинг етар. Нимаики бўлса, нафсимга бўлсин, дейсан-а! Боғ ҳам яхши одамга ўхшайди, билсанг. Юз йил, минг йилда дунёга бир келади. Дарахтлар одамларнинг қолган умрини яшайди. Дарахтларгаям, одамларгаям сенда меҳр йўқ экан, энди билсам. Меҳр бўлганида, бундай демасдинг. Кўра-била туриб боғни сенга қандай топширай? Карим бобо: «Ўригим қани?» деб, Ҳотам бобо: «Эккан олмаларим қани?» деб тушларимга киришмайдими?! Эрта-индин уларнинг ёнларига қай юз билан бораман? Қўй, Нуъмон, энди бу гапларингни қўй. Бойлик тўплайман десанг, ҳар ердаям тўплайверасан — бу қийин иш эмас-ку, ҳар қандай қаланғи-қасанғилар ҳам тўплаб ётишибди-ку. Боғни қандай одам қўлига ўтишининг савобу гуноҳи топширган кишининг бўйнида, дерди раҳматли Ҳотам бобо. Мени гуноҳга ботирма, Нуъмон, қийнама мени.

Улғай эна тин олди.

Нуъмон қиртишнинг нафаси ичига тушиб кетди. У миқ этмасди. Бош эгиб ўтирарди.

Улғай эна рўмолини қайта ўраб, ўрнидан турди.

Жуманиёз Жабборов

ҲАЁТ – ОҚИБ ЁТГАН БУЮК БИР ДАРЁ

Оддий ҳақиқат

Чамбарчас боғлиқдир мавжуд барча шай,
Шайким, оламдаги жамики ашё.
Десаиғ бу оламда инсонча яшай,
Бу оддий ҳақиқат мағзин чақ, ошна.

Бўстоннинг борлиги саҳрога боғлиқ,
Кечанинғ бағридан улғаяр кундуз.
Бизни қуршаб олган бу сўнгсиз борлик
Яхлит бир оқимда кўрсатади юз.

Дарё оқиб келар тоғ қучоғидан,
Уммон маҳсулидир — эсғувчи шамол.
Офтобнинг нур тўла ол ўчоғидан
Ҳосилдир заминда етилган жамол.

Қувончинг зимнида уйғоқ турар ғам,
Висол тантанасин келтирур ҳижрон.
Кимнингдир бахтига сабабчи сен ҳам,
Кимнинг бахтсизлиги сендандир, эй жон.

Изтироб

Кўмир олмоқдамиз ердан тоғу тоғ,
Темир олмоқдамиз ундан ҳам кўпроқ.

Ер кўксига тинсиз қўл солмоқдамиз,
Чок-чок сўкиб, янги йўл солмоқдамиз.

Минг йиллар, шу зайлу ушбу алпозда,
Куз билан баҳору ёзу аёзда.

Уйиб кирмоқдамиз унинг бағрини,
Тилим-тилим эрур ичи, яғрини.

Дарёдек оқизиб нефть ила газин,
Яйратиб ётибмиз бу ҳаёт базмин.

Ернинг миллиард йил йиққан мулкини
Минг йилда совурсак, айтинг, мумкинми?!

Урмонларин кесиб, вужудин эзиб,
Оналик меҳрини сезмай ё сезиб,

Хирмон-хирмон пахта, шоли, буғдойин,
Мева-чева, мойин, полизин, чойин

Экиб, териб, йиғиб, ўриб ётибмиз,
Мағзу ширасини сўриб ётибмиз.

На бир фарёди бор, на миннати бор,
Фақат ором билмас чўнг меҳнати бор.

Муштипар юракдан отилгандек «оҳ»,
Баъзан бир силкиниб кўяр у ногоҳ.

Билмаски она-ер, бир ғафлатий он,
Унга чавт урмоғи мумкин ногоҳон.

У сенинг меҳрингга муштоқдир, Инсон!

Ғўрлик

Бетараф деб айбламанг уни,
Қўшилмас деб ҳеч бир гуруҳга.
Сингдиrolмас машъум туйғуни,
Тарафкашлик ётдир бу руҳга.

Бир оила гар ҳақу ноҳақ
Бир-бирига отиб ётса тош,
Бу ботирлик эмасдир мутлақ,
Ўз ғўрлигин балки этмоқ фош.

Кўнгил

Кўнгил деганлари сўнгсиз бир олам,
Йўқдир бойликларин ҳадду поёни.
Қанча уринмасин сўз ила қалам,
Бир қисмин ёритар буткул баёни.

Сўз ожиз қолганда тилга кирур соз,
Минг хил оҳангларда минг хил ҳиссиёт.
Яна ортиб қолар қанча тилсим-роз,
Қанча туйғуларга етишмайди от.

Сўнг рассом рангларин солади ишга,
Сўнг санъат кўргазур наққошу меъмор.
Барчаси киришиб тасвир этишга —
Ярим мулкини ҳам этолмас изҳор.

Унда коинотлар айланиб ётур,
Хаёл ҳам қучолмас кўнгил мулкини.
Унда беҳисобдир соя билан нур,
Акс этур дунёнинг нуқсу кўркини.

Ундан қитъалару иқлимлар қанча,
Беҳад кенглигида минг уфқлар бор...
Яхшига йўл кўпдир то истаганча,
Ёмонга игнанинг тешигидан тор.

* * *

Ҳаёт — оқиб ётган буюк бир дарё,
Ҳар даврон ўзича бергай унга ранг.
На лаҳза тўхтатур бирон куч. Асло!
На ғов бўла билгай қоя-ю харсанг.

Азалдан то абад оқиб ётар у,
Миллиардча жонлардан уюшган ҳаёт.
Руҳиятдир унга раҳнамо ёғду,
Ҳаракатдир унга абадий қанот.

Унда ҳар бир зотнинг ўзи бир олам,
Яъни ҳар зарранинг ўз дунёси бор.
Унда чамбарчасдир севинчу алам,
Бахту изтиробу, севги, умид, зор.

Одамлар! Сиз кўпсиз, аммо тасаввур
Менга яқин этар ҳар биттангизни.
Сиздан мен томонга оққан майин нур
Акс этур қалбингиз, орбитангизни.

Сизлар юлдузларсиз, сайёраларсиз,
Бир-бирга боғлиқсиз дунё борича.
Гоҳ бахтлисиз, гоҳ овораларсиз,
Қалбингиз қалбимга очиқ дарича.

Гарчи миллионларсиз, беҳудуд, бисёр,
Келгансиз дунёга яхшилик учун.
Ҳар бирингиз менга бағоят даркор,
Сизга ҳам керакли бўлмоқлик — бурчим.

Сохта тарихчига

Қўлтиғингда бор тошни
отавер-чи тарихга,
У бечора миқ этмас,
оғриси-да гар жони.
У билади инсофинг
йўқлигини тариқча,
Пойма-пой жаврашингдан
бўғзида ҳаяжони.

Фарқ этмай дўсту ёвни,
сабаб-бесабаб саннаб,
Аралаш савалайсан
яхши билан ёмонни.
Қош қўяман деб кўзни
чиқаришинг турган гап,
Қориштириб юбординг
сен дон билан сомонни.

Қайси бир олис асп
яшаган бўлса ундоқ,

Бугун уни бурчакка
тақаб сўроқ этурсан.
Эртага ўз фарзандинг
гирибондин тутибок,
Имтиҳон айлаганда, айт-чи,
ўзинг нетурсан?

Сен балки қаҳрамонлик
даъво қилурсан ҳозир,
Осонми тарих билан
олишмоқлик белма-бел?!
Ҳузурида япроқсан,
бўронда учган зир-зир,
Хассан гирдоб ирғитган,
босиб кетганида сел.

Бир фаразни ўқиб...

(Ҳазил)

Ўн миллион йилдан сўнг тугармиш ҳаво,
Ҳаёт ҳам сўнгайдир, демак, заминда.
Олимлар шу тарзда этмишлар даъво,
Башорат яратиб маънос мазмунда.

Ишқилиб, келмасин ўшал шум дамлар,
Фаразларни қаранг, хўп қизиқ экан.
Яшашга шошилинг, азиз одамлар,
Кўриб турибсизки, фурсат зиқ экан.

Одамни одам...

Дунёда азалдан дард бор, қайғу бор,
Бир куни «ов»ини албат сўлдирар.
Лекин дилозорлик — даҳшатли ғубор,
Одамни, аслида, одам ўлдирар.

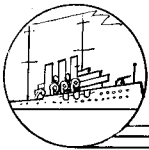
Ишинг тушиб қолса бирор номардга,
Қўлидан келару лекин ғўлдирар.
Мўтеълик учратар энг оғир дардга,
Одамни, аслида, одам ўлдирар.

Сохталиқ — инсонга энг мудҳиш ғараз,
Гўё қанот бўлиб, сени кулдирар.
Қалбингни емирар яширин мараз,
Одамни, аслида, одам ўлдирар.

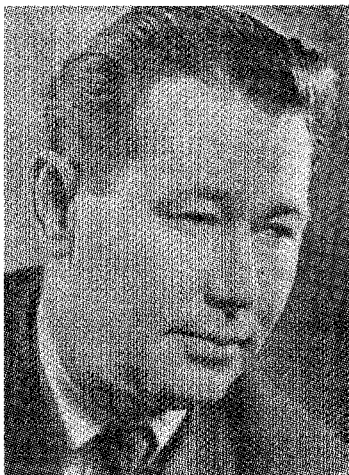
Яна адоватдир юракка оғу,
Томиринг қўрғошин бўлиб тўлдирар.
Гўёким қоплонга дуч келар оху,
Одамни, аслида, одам ўлдирар.

Разилдир таъмаю таъна, бахиллик,
Гоҳ чалиб оёғинг, гоҳ мўлтирар.
Балои ногаҳон — ким тош бағирлик.
Одамни, аслида, одам ўлдирар.

Октябрь-70

Анатолий Иванов

МАНГУ ДАЪВАТ

Романдан боблар

1

1908 йилнинг июнь кунларидан бирида Томск шаҳар жандармериясининг тергов камерасида икки киши суҳбатлашмоқда эди. Улардан бири ўттиз беш ёшлардаги, танқайбурун, паканагина киши — терговчи Лахновский бўлиб, жағлари туртиб чиққан, энгил-боши исқир иккинчи одам назоратчилар бошлиғи Косоротов эди.

Кителини ечиб, фақат ички кўйлақда қолган терговчи иш столи ёнида чой ичиб ўтирарди. Кун жуда исиб кетганидан у кителини стул суюнчиғига ташлаб кўйганди. Кўлига сочиқ осиб олган Косоротов эса унга хизмат қилмоқда эди. Бу одам аслида ҳам ковоқхона хизматчисига ўхшаб кетарди.

Лахновский бўшаган чашкани патнис устига қўйди-да, деди:

— Эшитишимча, биродар, бошлиқларга рапорт ёзган эмишсан. Александровск центральига ўтказишларини илтимос қилганинг ростми?

— Шундай ниятим бор, жаноби олийлари. Ёшлигимдан буён шуни орзу қиламан.

— Орзу қилганинг яхши. Инсоннинг орзуси рўёбга чиқмоғи лозим.

— Ўзингиз ҳам, жаноби олийлари, яхши ишласанг ёрдам бераман, деб ваъда қилган эдингиз.

— Ҳай майли, илтимос қилиб кўраман. Ўзимниям сенга жавоб бергим йўқ. Аммо тиришқоқ ва садоқатли одамни албатта тақдирлаш керак. — Лахновский чой идишлари қўйилган патнисни бир четга сурди. — Хўш, қани ўша новониколаевлик ҳамшаҳарларингдан гапир-чи... Уларни қандай қилиб қўлга туширдинг?

— Сизга айтсам, Арнольд Михайлич, иллюзионга кетаётган эдим, кўчада мен доим теварак-атрофга разм солиб юраман — одатим ўзи шунақа. Бир пайт қарасам, рўпарамдаги муюлишдан икки киши чиқди-да, илдам-илдам кета бошлади. Буларда бир гап борга ўхшайди деб ўйладиму, изига тушдим. Бир маҳал улардан бири орқасига ўгирилиб қаради. Ия, ҳамшаҳарим Петька Полипов-ку! Хўш, ёнидаги ким экан? Ҳа, Антошка Савельевнинг шахсан ўзгинаси! Иккови ҳам минг тўққиз юз бешинчи — минг тўққиз юз олтинчи йиллари Новониколаевск қамоқхонасида ўтиришган эди. Мен ўша ерда назоратчи эдим. Хўш, Томскда нима қилиб юришибди? — деб ўйладиму, хуштакни чалиб қолдим...

— Баракалла, азамат. Қани, битта-битта олиб кир-чи.

Лахновский кителини елкасига ташлаб, папирос тутатди. Тамаки тутуни панжара тутилган деразанинг очиқ форточкасидан ташқарига сизиб чиқа бошлади.

Орадан бир ярим минутча вақт ўтгач, Косоротов коридордан ичкарига Антон Савельевни туртиб киритди. Эгнидаги пиджаги гижимланиб кетган Антоннинг фуражкаси остидан малла сочлари чиқиб қолганди. Унинг мовий кўзлари терговчига ғанимлиқ

билан ўқрайиб, шу билан бирга, қандайдир истеҳзо аралаш қараб турарди. Лахновский папиросини тутатганича унинг ёнига келди-да, илжайиб, стол устида ётган иккита ингичка кулранг папкага ишора қилди:

— Мен Новониколаевск жандарма бўлимидан Полипов икковингизнинг шахсий варақаларингизни талаб қилиб олдим. Хў-ўш, энди ям тониб тураверасизми? Сиздан сўраяпман, гапирасизми-йўқми?

* * *

Антон Савельев бундан бир ойча муқаддам ўн саккиз ёшга тўлган эди. Худди ўша куни унинг тўйи ҳам бўлди, у 1905 йили Александровск централидан қочаётганида ҳалок бўлган новониколаевсклик социалист Никандр Захаровнинг ёлғиз қизи Лиза Захаровага ўйланди.

Антон Новониколаевскдан юз эллик қақирим нарида жойлашган Шантара волостининг Михайловка қишлоғида туғилиб ўсган эди. Унинг отаси Силантий Савельев, михайловкаликларнинг таъбири билан айтганда, «попнинг итидан ҳам қашшоқроқ» эди. Антон бу иборанинг маънисини сира тушунолмай юрарди, зеро Михайловкада на поп, на черков, бинобарин, на «попнинг ити» бор эди.

Антон анча безори бўлиб ўсди. У укалари Федор билан Ванькани тез-тез дўппослаб турар, бутун михайловкалик болалар унинг дастидан дод дейишарди. Агар 1904 йилнинг баҳорида Михайловкага Новониколаевскдан Силантийнинг укаси дурадгор Митрофан келиб қолмаганида, ким билсин, Антон қандай одам бўлиб вояга етарди.

— Митрофан, шу Антошкани ҳеч бўлмаса вақтинча шаҳарга олиб кетсанг-чи, а? — дея илтимос қилди дурадгордан акаси. — Балким, унгаям ҳунарингни ўргатарсан. Бўлмасам, бу ерда онаси икковимиз унинг дастидан ўлар бўлсак ўлиб бўлдик, бунақада болакай бутунлай бузилиб кетадими деб қўрқаман. Эшитишимча, у от ўғрилари билан тил топишганмиш, улардан қарта ўйнашни ўрганган эмиш.

Новониколаевск Антонга жуда ёқди-ю, у дурадгорлик касбига меҳр қўймади. У уззукун шаҳар кўчаларида дайдиб юрди, шаҳардаги барча безорилар билан танишиб олди, улар билан қарта ўйнади, пивоҳона ёнида учиб қолган мужикларнинг киссасини шилишни ўрганди ва бунинг учун бир неча бор қаттиқ калтак ҳам еди. Кейин кутилмаганда барча қинғир ишларни йиғиштириб, шаҳар атрофидаги ўрмонларда қуш овлашга ишқивоз бўлиб қолди. Тузоққа илинтирган қушларни у бозорга олиб чиқиб сотар ёки қушни дўкондорнинг ўғли Петька Полиповдан пряникка алмаштириб оларди. Аммо Антоннинг ўзи ширинликка ўч эмасди — пряникларни у теварак-атрофдагилар «авахта маҳбуснинг қизи» деб атайдиган чиллақоёқ Лизкага берарди.

Ўша қоқсуяк, лекин узун ва қоп-қора қошлари қалдирғоқ қанотига ўхшайдиган Лизка ўн тўрт ёшлардаги бир қизча эди. У Митрофан амаки билан бир кўчада яшарди. Қизчанинг доим қув-қув йўталиб юрадиган ва, чамаси, сил касалига мубтало бўлган онаси совунгарлик заводидида ишларди. Антон Лизкага унинг аввало авахта маҳбуснинг қизи бўлгани учун ҳам қизиқиб қолди. «Қизиқ, нима учун унинг отасини авахтага тиқишган экан? — дея ўйларди Антон. — Биронта одамни чавақлаб ташлагандир-да?»

Бир куни у шу ҳақида Митрофан амакисининг ўғли — Григорийдан сўради. Новча,

Таржимондан

Еши каттароқ китобхонлар эсласса керак: 1972 йили — таниқли рус совет ёзувчиси Анатолий Ивановнинг «Мангу даъват» романи эндигина нашрдан чиққан йили Ўзбекистон телевидениесида режиссёр Ҳайбатилло Алиев шу асарнинг биринчи китоби бўйича тўрт серияли телеспектакль тайёрлаган эди. Ушанда мён мазкур телеспектакль сценарийсини ўзбек тилига таржима қилиб бергандим.

Мана орадан ўн беш йилча вақт ўтди. Аммо асарда зўр маҳорат билан гавдалантирилган Анна, Иван, Панкрат, Кружилин, Алейников, Субботин ва бошқа образлар ҳанузгача кўз олдимдан кетмасди. Эҳтимол, бунга шу асар асосида ишланган ва Марказий телевидение орқали бир неча бор намойиш этилган кўп серияли телефильм ҳам сабабчи бўлгандир. Зеро, телефильм яратувчилар ҳам бу асарнинг руҳини жуда тўғри тушунган, ундаги дардни, ундаги нафратни теран ҳис этган ҳолда ўз ишларига ёндашганлари яққол сезилиб турарди.

Роман анча катта даврни қамраб олган. Унда асримизнинг бошларида содир бўлган воқеалардан тортиб то Улуғ Ватан уруши пайтидаги ҳодисаларгача тилга олинади. Айниқса, Улуғ Октябрь Социалистик революцияси йилларидаги воқеалар аниқ ва раво тараннум этилган. Ишчилар ва деҳқонлар, партия ходимлари ва чекистлар, Қизил Армия жангчи ва командирларининг тақдирини тасвирлар экан, Анатолий Иванов янги социалистик тузумнинг барпо этилиши ва унинг оёққа туриб, камол топишини ишонарли бўёқлар билан чизиб беради.

«Мангу даъват» романи учун муаллиф А. М. Горький номидаги РСФСР давлат мукофоти билан тақдирланган.

чайир, кўзлари катта-катта Григорий паровоз депосида кочегар бўлиб ишлар, ундан доим тутун ва қурумнинг иси келиб турарди. Лекин у табиятан хушчақчақ одам бўлиб, тез-тез Антонни ўзи билан балиқ овига олиб борар ва, умуман, ўспирин амакиваччасига, худди ўз тенгқуридек, дўстона муомала қиларди.

— Ҳақиқат изламоқчи бўлган у одам — шунинг учун ҳам уни авахтага тиқишган, — деди Григорий. Сўнгра Антонга бир дақиқа диққат билан тикилиб турди-да, қўшимча қилди, — ўша одам — Лизканинг отаси социалист бўлган.

— Социалист нима дегани?

— Инқилобчи дегани бўлади.

— Инқилобчи дегани-чи?

Григорий кулиб юборди-да, негадир Антонга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Қизиқиб қолдинг дейман-а? Демак, бирор куни келиб билиб оласан. Ҳамма ишнинг ўз вақт-соати бор.

Орадан кўп ўтмай, Антон, гарчи ундан қаттиқ сир сақлашган бўлишса-да, Григорий ҳам, Митрофан амакиси ҳам, ҳатто унинг хотини Ульяна Федоровна ҳам инқилобчилар эканини билиб олди. Улар Антон ҳамма ишдан бохабар эканини тушунишганларидан кейин эса жиянларини Михайловкага, ота-онасининг олдига жўнатиб юбормоқчи бўлдилар. Айниқса Ульяна холаси шуну қаттиқ талаб қилди. Яхшиямки, Григорий бор экан, бўлмасам жўнатиб юборишлари турган гап эди.

— Сизни тушунолмай қолдим, дада, ниятингиз нима ўзи?! — дея бир куни отаси билан баҳслашиб қолди Григорий. У Ульяна хола Антондан тортиб олган ва ҳозир стол устида ётган бир даста қартани қўлига олди-да, уни баланд кўтариб силкитди. — Нима, Антон бундан кейин ҳам шу йўлдан бораверишини истайсизми? Бундан бўён ўша йўл уни баттар комига тортиб кетади-ку, ахир. Тушунсангиз-чи, бола ҳозир шундай бир ёшдаки, ғаройиб ишлар қиламан деб ўзини ўтгаям, чўғгаям уриши мумкин! Шундай экан, унга ёрдам бериш керак!

Григорий, қувноқ, ҳеч қачон тушкунликка тушмайдиган ва Антонни Михайловкага жўнатиб юборишларига қаршилиқ қилган Григорий ўша куннинг ўзидаёқ, нақ ярим соатдан сўнг, шаҳар ташқарисидаги кичкина станцияда алоқачидан сиёсий адабиёт қабул қилиб олаётган пайти жандармнинг ўқидан қаттиқ яраланди-да, кечга яқин Антоннинг қўлида жон берди. Улимидан олдин у амакиваччасига шундай деди:

— Агар ҳақиқат учун курашгудек бўлсанг, Антон, сени қамоқ, авахта ва эҳтимол... мана шундай ўлим... кутади. Курашасанми?

— Курашаман.

— Кўрқмайсанми?

— Йўқ.

— Тўғри қиласан...

— Мен ҳам сенга ўхшаган одам бўламан!

— Ишонаман.

Антон орадан кўп вақт ўтмай, биринчи бор қамоқхонага ҳам тушди. Ёлғиз ўзи эмас, Лиза билан Петька Полиповни ҳам у билан бирга қамоққа олишди. Петьканинг анча бой дўкдорнинг ўғли эканлигига ҳам қараб ўтиришмади.

Петька билан Антон аста-секин дўстлашиб қолишди. Уларнинг бу дўстлигига фақат бир нарса кўланка ташлаб турарди — уларнинг иккови ҳам қандайдир ўзлари билмаган ҳолда Лизани севиб қолишганди. Ким билсин, Петькани у нимаси билан ўзига ром қилди экан, зеро Лизани гўзал қиз деб бўлмасди. Унинг фақат кўзлари чиройли эди — худди дарё сувидек кўкимтир бу кўзлар доим қандайдир безовталиқ ва ҳаётга чанқоқлик билан порлаб турарди. Антонга эса унинг бениҳоя мардлиги ёқарди. Тўғри, Лизани кўрган одам уни сира ҳам шундай жасур қиз деб ўйламасди. Аммо, шунга қарамай, эндигина ўн бешга қадам қўйган бу қизалоқ бир неча бор Томска бориб, у ердан тақиқланган адабиёт ва ҳатто қурол ҳам олиб келганди.

Лизанинг ўзи эса Антон билан Петрга доим бир хил муносабатда бўларди ва шу боисдан сўнгги дамгача унинг кўнгли йигитлардан қайси бирига кўпроқ мойил эканлигини билиб бўлмасди. Антон дилида ўзича, қизнинг кўнгли кўпроқ Полиповга чопса керак, деб ўйларди. Бу фикр унинг миясига айниқса қамоқдан чиқишганидан сўнг қаттиқ ўрнашиб қолганди. Уларнинг барини — Аңтон, Лиза, Петька ва Новониколаевск РСДРП ташкилотининг раҳбари, бундан бир неча ой муқаддам Лизанинг отаси билан бирга Александровск центридан қочган тажрибали инқилобчи Иван Михайлович Субботинларни 1905 йили октябрь ойининг охирида қамоққа олишган эди. Дўстлари Субботин учун Кузьма Чуркин номига ҳужжат тўғрилаб, уни Новониколаевск қамоқхонасидаги ошхонага идиш-товоқ ювувчи сифатида ишга жойлаб қўйишди. Ошхонада ишлар экан, Чуркин сиёсий маҳбусларни қамоқдан қочириш учун фаол тайёргарлик кўра бошлади. Октябрь стачкаси пайтида, Григорийнинг ўлимидан сўнг унинг отаси Митрофан Иванович раҳбар бўлиб қолган темир йўл ишчилари мисли кўрилмаган сиёсий намойиш уюштиришган куни қамоқхона тор-мор этилди. Аммо тезда етиб келган казак бўлинмалари ва мунтазам қўшин қисмлари намойишчиларни пароканда қилиб

юборишди, бир неча минутдан кейин эса сиёсий маҳбусларнинг қочишини ташкил этган барча одамларни қамоққа олишди.

Ўша куни Чуркин — Субботин Антон билан Петр Полиповга ҳақиқий жанговар толшириқ берганди. Антон вақтли туриб, овлоқдаги кичкина бир станцияга етиб бориши, у ерда кекса темирйўлчидан бир сумка патрон олиши ва эрталаб соат ўнда уни шаҳар ташқарисидаги ўрмонга, белгиланган жойга етказиб келиши керак эди. Эҳтиёт шарт учун белгиланган бу патронлар истаган пайтда керак бўлиб қолиши мумкин эди. Зарурат туғилиб қолгудек бўлса Петька Полипов уларни шаҳарга, зарбдор группага етказиб бериши лозим бўларди. Зеро Полипов гимназист эди ва эғнидаги гимназистлар формаси билан патронларни шаҳар кўчаларидан шубҳа туғдирмай олиб ўтиши мумкин бўларди. Аммо ўзини зарбдор группага қўшишмадигина эмас, ҳатто патронларни шаҳарга олиб киришга ҳам ишонилмаганидан хафа бўлган Антон ўша кичкина станциядан тўғри группа тўпланадиган жойга борди.

Бундай интизомсизликдан Субботиннинг қандай жаҳли чиққанини бир кўрсангиз эди! Бўлмасам ўша пайтда патронлар жуда зарур бўлиб, у Петька Полиповни уларни олиб келиш учун ўрмонга юборганди.

Намоиш ва қамоқхонага ҳужум ташкилотчилари устидан қўзғалган тафтиш ишлари узоқ давом этиб, бир йилдан кўпроққа чўзилди. Қамоққа олинганларни гоҳ алоҳида-алоҳида камераларга ўтказишар, гоҳ ҳаммасини бир жойга тўплаб, ораларига айғоқчиларни тиқиб қўйишарди. Бу орада айниқса Полиповни қаттиқ қисти-бастига олишди. Уни бошқаларга қараганда кўпроқ тергов қилишар, гарчи сиёсий маҳбусларни қийноққа солиш тақиқланган бўлса-да, тез-тез дўппослаб туришарди. Чамаси, улар, бадавлат дўкдорнинг эркатой ўғли қийноқларга чидай олмас керак, деган умидда Полипов учун шундай истисно қилишган бўлса керак. Аммо у ҳаммасига бардош берди ва ҳеч кимни сотиб қўймади. Субботиннинг ўзи у ҳақида:

— Асл йигит чиқди бизнинг Петро. Қани энди шунақа йигитлардан кўпроқ бўлса, — деганди.

Тегишли далиллар жуда тахчил бўлишига қарамай, уларнинг учови — Антон, Лиза, Петька Полиповларни икки йил, Митрофан Ивановични икки ярим йил қамоққа, Чуркин — Субботинни эса қамоқдан қочган сиёсий маҳбус сифатида саккиз йил каторгага ҳукм қилишди. Аммо у этапдан қочишга муваффақ бўлди ва яна Новониколаевскка қайтиб келди-да, РСДРПнинг 1905 йили тор-мор этилган шаҳар ташкилотини қайтадан тиклай бошлади.

Қамоқ муддатини ўтаб чиққандан сўнг Антон тахта тилиш заводига юк ташувчи бўлиб ишга кирди. Лиза Антон билан Полиповга, одатдагидек, бир хил муомала қиларди. Лизанинг онаси улар қамоқда ўтиришган пайтда оламдан ўтибди. Лиза бир амаллаб ўша совунгарлик заводига ишга жойлашди. Уқтин-ўқтин гоҳ Антон, гоҳ Петька уни завод дарвозаси олдида кутиб олиб, уйига кузатиб қўйишарди. Бир куни ўртадаги мужмалликка чек қўйиш мақсадида Антон Лизага дилини ёришга журъат этди. У гапиришга қийналарди, аммо Лиза уни гапиртирмади.

— Қўй, керак эмас! Керак эмас! — дея хитоб қилди қиз ва кафти билан унинг оғзини ёпди. Сўнгра қизиб турган бошини унинг елкасига қўйди.

— А... Петька нима бўлади? — дея аҳмоқона савол берди Антон.

— Петькага нима бўларди?! У яхши йигит бўлса керак. Лекин... билмайман. Уни ёқтирмайман ва ҳеч қачон ёқтирган ҳам эмасман. У ўқимишли одам, мен бўлсам... Унга ўзинг айтиб қўя қол. Мени бошқа кутмасин дарвоза олдида...

Антон бор гапни ошнасига айтди ҳам. Петька бу гапни индамай эшитди, унинг лўппи ёноқлари бирдан бўғриқиб кўкимтир тусга кирдию ўнг ёноғидаги ғуддаси ўйнаб, лабининг ўша ўнг чеккаси бир-икки учиб қўйди.

...Антон билан Лизанинг кировий тўйлари бўлмади ҳисоб. Май ойининг илиқ оқшомида у Лизани шаҳар ташқарисига, ўрмонга бошлаб борди. Урмонда йигит билан қиз ўзларига чайла қурдилар-да, биринчи мастона тунни ўша ерда ўтказдилар. Антон бахтиёрликдан, гуллаб турган қорағат ҳидидан маст эди. Бу ҳидни унинг димоғи оқшом чоғи, шаҳардан чиқиб келишаётган пайтдаёқ туйган эди. Кўкимтир илиқ ҳавода гоҳ ер бағирлаб учиб, гоҳ шиддат билан кўкларга парвоз қилганича қалдирғочлар унсиз чарх урарди. Шу пайт йигитнинг миясида ўз-ўзидан тўрт мисра шеър жаранглаб қолди:

**Шаҳар узра сузар қорағат ҳиди,
Қиш тарк этган совуқ қаҳрини.
Энди қалдирғочлар эркин чарх уриб
Тиларлар самонинг зангор бағрини...**

Антон ҳатто кўрқиб ҳам кетди. У ўзида ҳеч қачон шоирлик истеъдодини ҳис этмаганди ва бундай иқтидорга эга эмаслигини яхши биларди. Мана энди бўлса шеър тўқиб ўтирибди. Ўша мисралар тун бўйи унинг миясида жаранглаб турди-да, тонгга яқин туйқусдан яна битта тўртлик тўқилиб қолди:

Гар тиним бермаса қалбинга армон —
Кўкка ташла бир зум кўзинг қирини.
Нигоҳинг илғагай, қушлар шу замон —
Тиларлар самонинг зангор бағрини...

Антон бутунлай ўзини йўқотиб қўйди.

Деворидаги туйнуқларидан чайла ичига қуёш ёғдуси сочилганида Антон ўзини алланечук ғалати тутаётганини Лиза пайқаб қолдию кўзларида ташвиш ифодаси учқунланди.

— Сенга нима бўлди?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, — деди хижолатга тушиб Антон ва ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Қиз ҳам унинг ортидан ўрмонга чиқди. Ўрмон ичидаги яланглик қуёш ёғдусига чўмган бўлиб, ҳаммаёқни қушларнинг чуғур-чуғури тутиб кетганди. Ана шу ёғду ва чуғур-чуғур ичра оқ кофтача кийиб, сочларини ёйиб юборган Лиза мойчечак териб юрарди. У Антонни кўриб, югурганича унинг олдига борди-да, йигитни гир айлантирганича:

— Мен сенинг хотинингман! Мен сенинг хотинингман! — дея қичқира кетди.

Улар юмшоқ майса устига йиқилиб, гўё бу иш учун тун камлик қилгандек, яна ўпиша бошлади.

Кейин гулхан ёқиб, чой қўйишди. Антон гулханга тикилганича хаёлга чўмиб деди:

— Биласанми, Лиза, мен шеър тўқидим... сенга бағишлаб.

— Қўйсанг-чи... — деди қиз ишонинқирамай. — Қандай тўқидинг?

— Билмайман. Мана, эшитиб кўр.

У қизариб-бўзариб, шоша-пиша ўша саккиз мисра шеърни ўқиб берди. Лиза шеърни тинглар экан, кўзлари борган сари каттароқ очилиб борарди.

— Наҳот ўзинг... тўқиган бўлсанг?

— Узим.

— Менга бағишлаб-а?..

— Сенга бағишлаб.

Лиза жим бўлиб қолди, гўё иккови ҳам ўнғайсизланаётгандек бўлишди. Ана шунда қиз бирдан хозиргина эшитган шеърни оддийгина бир куйга солиб оҳиста хиргойи қила бошладию уни битта ҳам сўзини қолдирмай куйлаб берди.

— Антон, Антон! — дея хитоб қилди у қўшиқни тугатгач ва қаллиғининг бағрига кириб, бахтиёрликдан йиғлаб юборди.

Орадан кўп ўтмай, егулик ва бир неча шиша вино солинган саватни кўтариб, уларнинг ёнига Ульяна хола етиб келди. Майса устига дастурхон ёзиб, унга оддийгина таомларни қўйишди. Битта-битта, иккита-иккита бўлиб меҳмонлар кела бошлашди: биринчи бўлиб индамай Петька Полипов етиб келди, кейин депо, тахта тилиш ва совунгарлик заводидан, босмахонадан бир неча ишчилар келишди. Уларнинг бари РСДРП яширин шаҳар комитети аъзолари эди. Охирида Митрофан амаки билан Субботин пайдо бўлишди. Одатга қўра «Горько!» — дея қичқаришди. Полипов қўлида саккиз қиррали стаканни чангалланганича бир четда ўтирарди. Антон билан Лиза уялибгина ўпишиб қўйишди. Ҳаммалари ичишди, фақат Полиповгина стаканни маҳкам қисганича кимир этмай ўтирарди. Кейин у қўлини силтаб кўтарди-да, винони бир симиришда ичиб юборди. Унинг бу қилиғига ҳеч ким эътибор бермади, зеро Субботин худди шу пайт хиёл қадини ростлаб нутқ бошлади:

— Уртоқлар, азиз дўстларим, вақтни қўлдан бой бермайлик. РСДРП яширин шаҳар комитети мажлисини очиқ деб эълон қиламан. Уртага қўйиладиган масала битта — яширин ишчилар газетасини ташкил этиш...

* * *

— Хўш, сиздан сўраяпман, гапирасизми-йўқми? — дея такрорлади ўз саволини терговчи Лахновский.

Антон ёпилган эшик ортида узоқлашиб бораётган қадам товушига қулоқ солиб турарди. Ҳали Новониколаевск қамоқхонасида ўтирганидаёқ Антон Косоротовнинг қадам товушини бошқа назоратчиларнинг қадам ташлашидан фарқлашга ўрганиб олганди, — эндигина ўттиз ёшга кирган бу одам худди чолларга ўхшаб оёғини сургаб босганича оғир қадам ташларди.

— Аввал саломлашсангиз бўларди, — деди Антон.

— Томска нима мақсадда келдингиз?

— Уйландим, деб айтдим-ку, сизга. Бу ерга квартира қидириб келдим. Асал ойини шу ерда ўтказмоқчиман. Полипов эса менинг дўстим бўлади, у менга квартира қидиришда ёрдамлашаётган эди.

— Сизлар бу ерга Томск социалистлари билан жинояткорона алоқаларингизни тиклаш учун келгансиз.

Антон елкасини қисиб қўйди.

Лахновский янги папирос олиб тутатди.

— Рост гапиришни маслаҳат кўраман. Дўстингиз дея аталмиш Полипов ҳаммасига иқрор бўлди.

— Ундай бўлса юзлаштиринг. Текшириб кўрамыз. У иқрор бўладиган ишнинг ўзи йўқ. Ноҳақ қамоққа олганингиз учун эса жавоб берасиз ҳали. Устингиздан шикоят қиламан.

— Шикоят қиламан, дейсизми? — шундай дея терговчи Антоннинг шундоқ ёнгина-сига келди-да, бирдан билагини ҳалқа қилиб, унинг бўйнидан тутганича папиросини йигитнинг кўзига яқинлаштирди. — Хўш, Томскка нега келдинг? Нима мақсадда Томскка келдинг, деяпман?!

Антон бошини кўтаришга ҳаракат қилиб, терговчининг чангалидан қутулишга уринди. Бироқ терговчи бақувват экан. Шундан сўнг Антон Лахновскийнинг қўлидан тутди-да, уни қайриб юборди. Терговчи Антоннинг бўйнидан кўлини олиб, оғриқнинг зўридан инграганича ўтириб қолди. Унинг бундай инграши Антоннинг кучига куч, ғазабига ғазаб қўшгандек бўлди. У нима қилаётганини ўзи ҳам тушунмай, терговчининг гўштдор даҳанига қулочкашлаб мушт туширди. Елкасидаги кители учиб тушган Лахновский стол устига чалқанчасига ағдарилди.

— Косоротов! Хой, ким бор! Карцерга тикинглар аблаҳни!

Жандармлар Антонни сургаб олиб кетишди. Косоротов Лахновский атрофида гирдикапалак бўла бошлади.

— Сизга нима бўлди, жаноби олийлари? Аччиқтошнинг сувига латта хўллаб қўяйми, а?

— Аччиқтошинг нимаси, аҳмоқ! Қани, анови бошқасини олиб кел! Полиповни!..

Савельевдан фарқли ўлароқ Полиповнинг руҳи тушиб кетган эди. У деворга ҳорғин саянди-да, шумшайганича панжара тutilган деразага тикилиб қолди. Лўппи юзлари шалвираб тушиб, қовоқлари шишиб кетганидан унинг бир неча кун ёмон ухлагани ёки, эҳтимол, умуман ухламагани шундоқ сезилиб турарди.

— Хўш, салом, — Лахновский кителининг барча тугмаларини қадаб олди-да, стол ёнига ўтирди. — Нима, яна тониб тураверамизми? Утиринг. Томскка нима мақсадда келдинглар?

— Ахир айтган эдим-ку... — деди ланжлик билан Полипов стулга ўтирар экан. — Дўстим асал ойини Томскда ўтказишга аҳд қилибди. Мен унга квартира топишда кўмаклашиш учун келгандим.

— Сал бамаънироқ баҳона ўйлаб топсаларинг бўларди, — дея башарасини бужмайтирди терговчи, — оддий бир ишчининг асал ойи нималигини билишинию тўйдан сўнг келин билан саёхатга чиқишини қаерда кўргансиз, ахир?

Ҳа, чиндан ҳам уларнинг рўкач қилаётган баҳоналари жуда ишончсиз кўринарди. Антон уйланганидан сўнг Полипов у билан деярли гаплашмаган эди. Томск томон келишар экан, улар ўзларини гўё бир-бирининг олдида алланечук гуноҳкордек ҳис этишди ва шу боисдан ҳам, мабодо қўлга тушиб қолишса, ўзларини қандай тутиш ҳақида келишиб олишмади. Фақат сўнги дақиқада, Косоротов хуштагини чуриллатиб қолганданига, Полипов Антонга хаёлига келган биринчи гап — асал ойи ва квартира излаш баҳонасини айтишга улгурган эди. Мана энди унинг ўзи ҳам, Антон ҳам бутунлай адашиб кетмаслик учун Томскка келишлари сабабини ана шу баҳона билан изоҳлашга мажбур эдилар.

Лахновский бир неча дақиқа маҳбусга диққат билан тикилиб турди-да, сўнг илжайди:

— Менга қаранг, Полипов. Келинг, очиқчасига гаплашиб олайлик. Жамиятимиздаги обрўли бир одамнинг ўғли бўлмиш сиз каби йигитга социалистлар, исёнчилар орасида пишириб қўйибдимизми? Бу исқирт қашшоқ омманинг нимаси ўзига ром қилиб қўя қолди сизни?

Полипов ҳамон бошини қўйи солганича индамай ўтираверди. Лахновский ўрнидан турди.

— Хўп, яхши, тушундим: ёшлик сурури, адолат учун кураш романтикаси ҳам дейлик. Назаримда, Чернишевский асарларини роса ўқиган бўлсангиз керак. Герцен, Плеханов!.. Аммо энди кап-катта одам бўлиб қолгансиз ахир. Бундай мулоҳаза қилиб кўрсангиз бўларди. Хўш, бундай адолатнинг сизга нима кераги бор? Отангизнинг, демак сизнинг ҳам бутун дўкон-пўконларингиз, уйингиз, пулларингизни тортиб олишади-ку, ахир!

Қўлларини тиззаси устига қўйиб ўтирган Полиповнинг калта бармоқлари хиёл қалтираб турарди. Лахновский буни сезиб қолди.

— Бир марта қўлимизга тушган эдингиз, лекин осон қутулиб кетдингиз. Отангизни ҳурмати юзасидан... ва эси кириб қолар деган умидда сизга қаттиқ жазо кўришмади. Буни мен сизнинг шахсий варақангиз ҳамда Новониколаевск қамоқхонасининг собиқ хизматчиси Косоротовнинг ҳикоясидан билиб олдим. Нима, яна қамоқхонага тушиб, яна хўрлик тортишни, умрингизнинг энг ажойиб фаслини қамоқ камерасида ўтказиб,

соғлигингиз, эҳтимол бутун умрингизни хазон қилмоқчимисиз? Сиз тириклайин чириб ўтираверасиз, қуёш, вино, аёллар эса қамоқхона деворининг нариги ёғида қолади. Ҳа, ҳа, аёллар деяпман, жин урсин сизни! Революция эса аллақачон бўғиб ташланган, тор-мор этилган. Буни тушунишингиз керак эди, ахир!

Лахновский Полипов ёнига келиб тўхтади-да, яна папирос тутатди.

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

— Қайлиғингиз борми?

— Йўқ. Илгари бор деб ўйлардим. Энди йўқ.

— Хиёнат қилдимми?

— Ҳа, бошқасига тегиб кетди! Энди кўнглингиз ўрнига тушдимми?

— Кимга тегди?

— Шайтонга тегди! Иблисга тегди! — дея қичқирди тутатиб Полипов. — Сизнинг нима ишингиз бор?

Лахновский ўзига яраша кузатувчан одам эди. У терговга тушган одамларнинг руҳий ҳолатини тушуна биларди.

— Шошманг, шошманг, — деди Лахновский хаёлга чўмиб. — Анови ошнангизга эмасми, мабодо?

Полипов лаблари қалтираганича тескари ўгирилиб олди.

— Шунақа денг... Демак севган қизингизни ҳам тортиб олишибди-да?.. Ажойиб бўлибди-ку, а! Сиз ҳам индамай бериб қўя қолдингизми? Ҳеч қурашмадингизми? Латта экансиз, азизим... Уни қайтаришга уриниб кўрмагандирсиз?

— Бас қилинг! — дея қичқирди Полипов.

Лахновскийни бошлиқлар бекорга қадрлашмас эди. У Полиповнинг эсини йиғиштириб олишга қўймай, боя Антонни тутгани каби, бир қўли билан бўйнидан маҳкам бўғиб, иккинчи қўлидаги ёниб турган папиросини, гўё ҳозир кўзига қадайдигандек, унинг бурни олдига олиб келди-да, ўшқира бошлади:

— Томска нега келдинг? Томска нега келдинг, деяпман?

Полипов жонҳолатда силкиниб, қичқириб юборди. Терговчи унинг бўйнидан қўлини тортиди.

— Хўш, севган қизингизни қайтариб олишга уриниб кўрмайсизми? — дея сўради Лахновский ёниб турган папиросини томоша қилар экан. — Ҳеч бўлмаганда бизнинг ёрдამимиз билан қайтариб олинг уни. Еки ундан кўнглингиз қолганми?

Девор ёнида турар экан, Полипов вужудидаги қалтироқни тўхтатолмай қийналарди.

— Бунинг учун... мен... нима қилишим керак?

— Томска нима мақсадда келганингизни айтиб берсангиз бас.

Полипов муштини чўнтагга тикдию, дарров тортиб олиб, қўлини орқасига яширди.

— Унга... Уша Савельевга... неча йил берасизлар?

Бу гапни у тескари қараганича бўғилиб айтди. Шу тобда у ҳатто терговчига қарашга ҳам уяларди.

— Буни сизнинг Томска нима мақсадда келганига боғлиқ. Ҳарҳолда беш-олти йилни бўйнига олиб кетиши аниқ.

Полипов бирдан деярли бўм-бўш кабинетнинг тўрт деворига олазарак аланглаганича, инграб юборди:

— Йўқ, йўқ! Мен нотўғри айтдим! Ҳамма гапим ёлғон!

Лахновскийнинг башарасида деярли дўстона бир ифода пайдо бўлди-ю, оғзининг таноби қочиб илжайди:

— Бу қилиғингиз ўзингизга ҳам бир оз кулгили кўринмаяптими, мабодо?

Полипов шалвираб, бошини қуйи солди.

— Ҳа, гап деган мана бундай бўпти, — деди, гўё бир қарорга келгандек, терговчи. — Мен доим эс-ҳушини йиғиштириб ола биладиган одамларни ҳурмат қилиб келганман. Хўш? Қулоғим сизда.

— Битта шартим бор — мен шубҳадан ҳоли бўлишим керак, — Полипов ҳамон терговчига қарашга ботинмай турарди. — Акс ҳолда овора бўлишга арзимайди.

— Ҳм-м... Бўлмаса биз ҳам битта шарт қўямиз. Сизни бир неча ой қамоқда тутамиз. Зарурият юзасидан шундай қилаётганимизни тушунсангиз керак, деб ўйлайман. Сизни сиёсий маҳбуслар орасига қўшиб қўямиз. Шунда сиз уларнинг суҳбатлари, режалари, озодликда юрган шериклари билан алоқалари ҳақида бизни мунтазам хабардор қилиб турасиз. Қамоқдан чиққач, сиз ўзингизнинг партия ташкилотингиз ишида фаол қатнашасиз ва ўша ердаги махфий полиция бўлимига унинг ишлари ҳақида батафсил ахборот бериб турасиз...

— Етар! Тезроқ тугатинг гапни... — Полиповнинг бутун вужуди дағ-дағ титраб турарди.

— Марҳамат ўтиринг, — Лахновский у томон стулни сурди-да, ўзи ҳам жойига ўтириб, олдига бир варақ қоғоз қўйди.

— Аввало бир неча саволимга жавоб берасиз. Шаҳарингиздаги РСДРП яширин ташкилотининг раҳбарлари кимлар? Уларнинг исм-фамилияси, лақаби, махфий учрашув

жойлари? Новониколаевскда каторгадан қочган аллақандай Чуркин деган бир одам яшириниб юрибди. Унинг ҳақиқий фамилияси Субботин. Уша одам қаерга яширинган? Ҳа, Томска нима мақсадда келгансиз. Шуни ҳам айтишингиз керак, албатта.

— Биз яширин босмаҳона учун етишмай турган ускуналарни олиб кетиш мақсадида келган эдик, — дея бўғиқ оҳангда гап бошлади Полипов. — Босмаҳона бир ертўлага жойлашган...

Полипов барча сирларни айтиб бўлганидан кейин ҳам Лахновский бирмунча вақт ёзиб ўтирди. Ёзиб бўлгач, у бошини кўтариб, рўпарасида шумшайиб ўтирган Полиповга қаради. Бир зум терговчининг кўзида алланечук жирканиш ифодаси пайдо бўлди-ю, дарҳол сўнди-қўйди.

— Биласизми, мен нимани ўйлаб қолдим? Ҳа, жин урсин ўша махфий полиция бўлимини, агар ўшалар билан алоқада бўлсангиз, барибир, бир кун эмас, бир кун қўлга тушасиз. Биз мана бундай қиламиз: мен сизга адрес билан шифр бераман. Сиз Новониколаевскдан шу адрес бўйича менга ахборот юбориб турасиз. Имзонгиз шартли бўлади, албатта. Шундай қилиб, сизнинг Россия равнақи йўлида олиб борган ватанпарварлик фаолиятингиз ҳақида мендан бошқа биронта тирик жон билмайди. Ҳаракат қилинг, Полипов, сизнинг келажагингиз порлоқ...

* * *

1912 йилнинг декабрида белидаги энли камарига бир шода оғир калитларни осиб олган Косоротов икки кичик назоратчини ортидан эргаштирганича Александровский централнинг энг нохуш ва файзсиз, шимолий коридори бўйлаб аста қадам ташлаб борарди. У йўл-йўлакай ҳар бир камеранинг тўйнуғидан мўралар, қулфларни текшириб кўрарди. Бирдан у қўл остидаги хизматчининг эгнидаги формали кўйлаги камари остида яхши текисланмаганини кўриб қолди.

— Ҳой, пандовақи! — деди қовоғини солиб Косоротов. — Ландавур қишлоқи! Қорнинг осилиб қолибди-ку!

— Маъзур тутасиз, жаноби олийлари! — дея ғоз қотди йигирмаларга кирган йигит бўлмиш ёш назоратчи.

— Ҳм... Ҳозирча жаноби олийлари деган унвонга сазовор бўлмасам-да, — деди бир оз юмшаб Косоротов, — мен навбатчилик қилганимда гижинглаган оддек бўлиб туришинг керак! — Кейин яна жаҳлга миниб, бутун коридорни бошига кўтарди. — Сен, биласанми, қаерда хизмат қиляпсан? Александровск центрили каторга қамоқхонасида хизмат қиляпсан! Александровск центрили деб кўйишибди унинг отини! Кимни назорат қиляпсан? Россиянинг энг ашаддий сиёсатчи-жиноятчиларини назорат қиляпсан! Уларнинг ҳар бири неча марталаб қамоқдан қочган.

— Янги келганлардан у, жаноби олийлари, — деди йигитнинг ёнини олиб бошқа назоратчи. Мўйлови оқариб кетган бу одам кўринишидан ўзи ҳам деҳқонлардан эди. — Ўрганиб кетади ҳали.

— Шунақа дуч келган одамни юбораверишади... — дея тўнғиллади хиёл шаштидан тушиб Косоротов. — Навбатни топширганингдан кейин олдимга, қоровулхонага кирасан. Фамилиянг нима?

Ёш назоратчи фамилиясини айтишга улгурмади, зеро коридорнинг охиридаги темир эшик гўмбурлаб очилдию шпорларнинг жаранги, нағал қоқилган этикларнинг гурсиллаши эшитилди.

— Навбатчи! — дея дўриллади аллаким. — Маҳбусни қабул қилиб ол!

Косоротов коридор охирига қараб югурди.

Бир неча минутдан сўнг у соқол-мўйлови ўсиб кетган, оёғига кишан урилган бир одамнинг атрофида қувониб гирдикапалак бўлганича қайтиб келди.

— Оббо, қадрдон-эй! Оббо, азизим-эй! Уни қара, фалакнинг гардиши билан яна юз кўришдик-а!

— Салом, салом, ҳамшаҳар, — дерди маҳбус унга жавобан ўзи ҳам жилмайиб. У кишаннинг оғир занжирини ушлаганича коридор бўйлаб, шошилмайгина ҳорғин қадам ташлар экан, қамоқхонанинг дим ва иссиқ ҳавосидан ҳузур қилиб нафас оларди.

— Ҳозир сенга камега танлаймиз! Иложи борича кичикроғини, димроғини топамиз, — дея ҳамон қувониб унинг атрофида парвона бўларди Косоротов. — Хўш, юртдошгинам, ишларинг қалай, ҳаётинг нечук ўтди?

— Ёмон эмас, ношукрлик қилмайман. Кирен сурғунидан қочдим, Акту каторгаси билан ҳам хайр-маъзурни насия қилдим. Яқинда Перенту қамоқхонаси билан таништиришган эди. Негадир ёқмади, дегин. У ердан ҳам қочишга тўғри келди.

— Жуда сарсон бўлибсан-да, қадрдон...

— Ўзинг-чи, демак, орзуингга етишибсан-да, ахири?

— Ҳа, энди ҳаракат қилдик, оғайни.

— Ҳаётда омадинг келибди. Қара, қандай кўшкни аълода ҳукмбардор бўлиб юрибсан. Бизнинг Новониколаевскдаги хароба қамоқхонага йўл бўлсин бунинг олдида.

Маҳбус Антон Савельев эди. Орадан ўтган ана шу йиллар ичида у анча улғайиб,

елкалари кенгайибди. Фақат калта қилиб олинган сочлари янада маллатоб тусга кирибди-да, очиқ ва кенг пешонасига иккита ажин тушибди.

— Оббо, мен ландавурнинг анграйиб туришимни қара! Йўл юриб чарчагандирсан

ахир. Қани, қадрдон, буёққа кира қол, буёққа! — Косоротов қулфини шарақлатиб камералардан бирини очди. — Энг қоронғуси, энг рутубатлиси шу.

— Раҳмат, азизим, раҳмат сенга.

— Қўй-э, раҳматинг нимаси, ҳамшаҳармиз-ку, ахир.

— Бзовта қилганим учун кечирасан, кўп ўтирмайман бу ерда.

— Бемалол, бемалол, истаганингча ўтиравер. Ҳайдамаймиз.

— Икки карра икки қанча бўлади?

— Тўрт дейишади, шекилли...

— Баракалла, тўрт ойлардан кейин, баҳор пайти қочиб кетаман. Ҳозир совуқ, кейин дам олишим керак.

— Оббо сен-эй, ҳалиям шўхлигинг қолмабди-да, хе-хе! — деди бутунлай оғзининг таноби қочиб Косоротов. — Кейин бирдан жиддийлашиб қолди, — қани, кир камерага, кира қол!

У Антонни камерага итариб киритди-да, эшикни қулфлаб, жон-жаҳди билан чўқиниб кўйди. Шундан сўнг башарасида яна илжайишга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Уни қара, биз қамоқхона назоратчиларига ҳам шундай қувончли кунлар насиб қилар экан...

Бирдан Антон ичкаридан эшикни қаттиқ тақиллата бошлади. Косоротов эшик ўртасидаги кичкина дарчани очди.

— Нима дейсан? Камера ёқмадимми?

— Бе, камеранг нимаси, ажойиб камера. Сенга бир ажойиб хушхабарни айтишни унутибман. Мен ўғил кўрдим. Ўғи-ил!

2

Новониколаевскда оқ чехлар исёни 1918 йилнинг 25 майга ўтар кечаси бошланди.

Ўша куни Томск губернаси депутатлар Совети Ижроия комитетининг аъзоси Антон Савельев поездда Москвадан, меҳнат комиссарлари съезидан қайтмоқда эди.

Губерна комиссари қилиб Антонни бундан бир неча ой илгари сайлашган эди. У Лизани ўғли Юрка билан вақтинча Новониколаевскда қолдириб, Томскка ёлғиз ўзи жўнаб кетганди. Москвага кета туриб Антон хотинига хат ёзганди ва ниҳоят Томскда квартира масаласини ҳал қилгани ҳамда орқасига қайтаётганида Лиза билан ўғлини ола кетажagini хабар қилганди. Москвани тарк этиш олдидан у Лизага 26 май куни ашқол-дашқолини олиб кечқурун вокзалга чиқиб туриш лозимлиги ҳақида телеграмма берди.

Эрининг хатини олгач, уезд Советида секретарь бўлиб ишлаётган Лиза ишдан бўшатишларини илтимос қилиб ариза ёзди-да, 26 май куни кечгача кўч-кўронини йиғиштириш билан овора бўлди.

Новониколаевск станцияси чехословак ҳарбий эшелонларидан тирбанд бўлиб кетганди. Вокзал биносидан ўқтин-ўқтин эшикларни шарақлатиб ёпишганича офицерлар югуриб чиқишарди. Вокзал томидаги яқинда ёғиб ўтган ёмғирдан ҳали қуриб улгурмаган қизил байроқ, худди ўқ еган қушнинг қанотидек аста ҳилпираб турарди.

Бутунлай қоронғи тушгач, электр фонарлар билан хира ёритилган вокзал майдонида эгнига эски чарм камзул кийган, қовоғидан қор ёғиб турган ингичка бурунли, озгин бир киши пайдо бўлди. Унинг ёнида бир тўда қуролли қизил гвардиячилар ҳам бор эди.

Уларнинг қаршисидан патруль чиқиб қолдию, семиз чех офицери югуриб келиб қичқира бошлади.

— Қаёққа? Мумкин эмас! Орқага қайтинг!

— Махсус топшириқ билан келдик, — деди эринибгина чарм камзулли одам ва чехга аллақандай қоғоз узатди.

Чех қўлидаги фонарчасини қоғозга тутиб, уни узоқ ўқиди. Сўнгра ажабланиб деди:

— Оҳо! Жаноб Гришин—Алмазовнинг имзолари-ку! Лекин, барибир, вокзалга ўтиш мумкин эмас. У ерда мажлис бўляпти. Сигарета чекасизми, жаноб Свиридов? Свиридов сигаретани рад этди.

Орадан уч минутча вақт ўтгач, майдонда Полипов пайдо бўлди. У ҳам эгнига чарм камзул кийиб олган бўлиб, унинг ҳам қовоғи солинган, алланарсадан эзилган кўринарди.

— Хўш? — дея сўради у Свиридовнинг ёнига бориб.

— Бутун йўл бўйлаб чех қўшинларига буйруқ берилган, — деди бўғиқ овоз билан Свиридов. — Ярим соатдан сўнг шаҳарда почта, телеграф, пристань, уезд Совети, Чека ва укомлар қўлга олинадилар... Аммо сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз? Жўнанг бу ердан.

Свиридовни Полипов биринчи марта 1906 йили Новониколаевск қамоқхонасида кўрган эди. Ўша кезлари Свиридов аксарияти меньшевиклардан иборат Томск РСДРП шаҳар комитетининг аъзоси бўлиб, камерада Субботин билан сиёсий мавзуларда оғиз кўпиртириб баҳслашарди. Митрофан Иванович Савельев унинг бундай баҳсларига қулоқ

солиб ўтириб, бир куни унга шундай деганди: «Биласанми, Свиридов? Шу кетишинг бўлса, яна беш йиллардан кейин... Эҳтимол ундан ҳам олдинроқ сен чор охранкасининг пул олиб ишлайдиган айғоқчисига айланасан».

Ушандан буён Полипов Свиридовни бошқа кўрмади. Аммо у қамоқдан чиққач бу одам меньшевиклар билан алоқани узиб, РСДРПнинг большевиклар қанотига қўшилгани, совет ҳокимияти ғалаба қозонганидан кейин эса Новониколаевскда унча катта бўлмаган қизил гвардиячилар отрядининг комиссари сифатида пайдо бўлганидан хабардор эди.

— Бу дейман, жуда паст кетибсизми, Свиридов? — дея ҳазиллашганди Полипов.

— Ўзлари-чи, ўзлари жуда юксак парвоз қилибдиларми, — ғижиниб жавоб қилганди шунда Свиридов. Унинг оғзидан гупиллаб арақ ҳиди анқиб турарди.

Новониколаевскда Совет ҳокимияти ўрнатилганидан сўнг Полипов Ревтрибунал аъзоси бўлиб қолганди. Лахновскийдан нақ февраль революциясидан буён дарак йўқ эди. Полипов, турган гап, уни қидирмади. У баъзан дилида пинҳона умид билан: балким, мана шу қирғин-барот ичида бирор жойда ҳалок бўлгандир? — дея ўйларди. Кошки эди-я... Бироқ яқинда Свиридов иттифоқо уни кўчада кўриб қолдию, уйига таклиф қилди. Уйга киришгач, у хотини билан ўн учларга кирган ўсмир қизини ошхонага чиқариб юборди-да, афтини бужмайтириб, қорнини силаганича гапни чўзиб ўтирмай деди:

— Совет ҳокимиятининг саноқли кунлари қолди. Нар и борса бир ҳафтадан кейин ҳаммаси ҳал бўлади. Новониколаевскда аллақачон яширин Сибирь ҳукумати тузилган. У ҳал қилувчи зарба учун куч тўплаяпти. Бизга чехославак қўшинлари ёрдам беради. Сизга ҳаммасини очиқ айтаётганимнинг боиси... Хуллас, сиз билан Лахновскийнинг топшириғи бўйича сўзлашяпман. Собиқ терговчи Лахновский, афсуски... менинг яхши танишим бўлади.

— Кимсиз ўзингиз? — ҳайратга тушиб сўради Полипов.

— Биз керакли одамларни кўққисдан қўлга олишга ҳаракат қиламиз, албатта, — деди Полиповнинг саволини жавобсиз қолдириб Свиридов. — Бироқ ҳаммасини бирдан ҳибсга олишга улгурмасак керак. Шунинг учун ҳам... Хуллас, ўзингиз яширининг, лекин бошқаларнинг қаерга яширинаётганини ҳам яхшилаб кузатинг. Бу маълумотлар, гарчи жуда тахминий бўлган тақдирда ҳам, биз учун ғоят муҳим эканини тушунсангиз керак. Илгари Лахновский билан ишлаганингиз сингари, фақат мен билан алоқа боғлаб турасиз.

— Лекин... Арнольд Михайловичнинг ўзи қаерда?

— Ҳозирча Томск қамоқхонасида ўтирибди.

Шундай қилиб, уни — Полиповни унутишмабди, унинг зиммасига яна ўша айғоқчилик ролини юклашмоқда эди.

...Чехословакларнинг охириги группаси вокзал майдонидан чиқиб кетди. Вокзал биносининг пастақкина деразалари бир маромда, ҳатто қандайдир шинамлик билан ёришиб турарди. Шу тобда бир неча минутдан сўнг шаҳарда қирғин бошланишидан ҳеч нима далолат бермасди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, деб сўраяпман сиздан? — дея жаҳл билан саволини қайтарди Свиридов.

— Лиза... Лизанинг аҳволи нима кечади? Кўриб турибман, Москва поездини кутяпсиз, келишини ўзим хабар қилган Антонни қамоққа олмоқчисиз... Бироқ Лиза... Илтимос қиламан, унга тегманглар...

— Асабингиз бўшашиб қолибди, ўртоқ Полипов. Ҳалиям орзу қилиб юрибсизми? Умидингизни узсангиз бўларди.

Ҳа, умидини узса бўларди. Унинг эрга текканигаям мана ўн йил бўлди, ҳозир Лизанинг ўғли каттагина бола бўлиб қолди. Тўйлари ўтганидан кейин у Антон билан ҳаммаси бўлиб нари борса бир ярим йил яшади. Антон қолган вақтини қамоқларда ўтказди. Февраль революцияси уни Байкал ортидаги каторга конларидан озод қилди, Октябрь революциясидан кейин эса у Томскка жўнаб кетди. Баъзан бундан ўн йил муқаддам сотқинликка юз туганида нимага умид қилганини ўйласа, Полиповнинг ҳам кулгиси қистар, ҳам алам қиларди. Аммо, шунга қарамай, ҳанузгача умидини узолмай юрарди. Бунинг рўёбга чиқмайдиган орзу эканлигини аллақачон тушунган эди-ю, барибир ундан воз кеча олмасди. У ҳанузгача бўйдоқ бўлиб, отасининг ҳувиллаб қолган ҳайҳотдек уйда сўқабаш яшарди. Отаси билан онаси ҳозир қаерда, улар тирикми ё ўлиб кетишди — Полипов буни билмасди. Отаси, афтидан, шаҳар банкида талайгина пул сақлаган бўлса керак, зеро ўша банкдаги пуллар мусодара қилинган, бирдан кўзлари киртайиб, қадди букилиб қолди. 1918 йилнинг январида эса у уйи ва шипшидам бўлиб қолган дўконларини ташлаб, хотини билан шаҳардан ғойиб бўлди. У қочиш олдидан ўғлига почта орқали битта хат жўнатди ҳолос: «Ҳаммангизга лаънат бўлсин... Сенга эса, қадрли ўғилгинам, минг лаънат...»

Полипов отасининг шундай қилганига ҳатто бир кўнгли хурсанд бўлиб, енгил тортди. Эртами, кечми, у ота-онасига нисбатан бирор чора кўрмоғи лозим бўларди. Энди бўлса, агар тўнтариш муваффақиятли чиқса, ота-онаси қайтиб келади ва у тўғрида бор гапдан хабар топишади. Шундан сўнг отаси қарғишини қайтариб олади.

Свиридов асабийлашиб соатига ўқтин-ўқтин қараб қўярди. Бир-икки чақирим

наридан паровоз гудоги эшитилдию, яқинлашиб келаётган поезд филдиракларининг стрелкалардан ўтаётган пайтидаги тақа-туқи қулоққа чалина бошлади.

Нарироқдаги муюлишда, қоронғида ёш боланинг товуши эшитилди:

**Биз эришдик ҳур замонга
Тиз чуқибмас, тиг билан...**

Полипов бу Лизанинг ўғли Юрка эканлигини дарҳол сизди. Орадан бир неча секунд ўтган, дазмолланган топ-тоза кўйлак кийиб, сочлари силлиқ таралган Юрканинг ўзи пайдо бўлди, унинг ортидан эса майдонга тугун-терсак ва чамадонлар кўтаришган Лиза билан Ульяна Федоровналар кириб келишди.

— Петр, — дея ҳитоб қилди Лиза. Унинг кўзлари безовта чақнаб турарди. — Антонни кутгани чиққанинг учун раҳмат.

— Мен сени кузатгани келдим...

— Шаҳарда нима бўляпти ўзи? Кўчаларда чехословак колонналари саф тортиб юришибди.

— Ҳеч нима бўлаётгани йўқ, — дея гапга аралашди Свиридов. — Улар ҳаммомга ювингани кетишяпти.

Ульяна Федоровна кўлидаги оғир тугунни ерга қўйди.

— Э худойим-эй, Митрофандан ҳам негадир дарак йўқ... Вокзалга чиқаман, деб ваъда қилувди, ахир. Нукул ўша қуриб кетгур Чекасида кўмилиб ўтиргани ўтирган. Собиқ дурадгор Митрофон Иванович Савельев Октябрь революциясидан сўнг Чекада ишлар ва уйда деярли тунамасди.

Сўнгги бир неча кун ичида эса у уйига умуман келмади, фақат бугун алоқачи орқали жияни билан кўришгани вокзалга чиқажагини хабар қилди.

— Лизавета, нега қаққайиб турибмиз? — дея яна тугун-терсакка ёпишди Ульяна Федоровна. — Поезд келди, шекилли.

— Вокзалга кириш мумкин эмас, — деди Свиридов. — Антоннинг ўзи шу ерга келади.

— Нега энди мумкин эмас экан? — Ульяна Федоровна Свиридовга ўгирилиб қаради. — Узинг ким бўласан?

Свиридов тескари қараб олди. Полипов шоша-пиша Лизанинг кўлидан тутди.

— Хай, майли, яши бор... Ишқилиб... Бахтли бўл.

Полиповнинг терлаб кетган қайноқ кафтлари дир-дир титраб турарди. У лаблари алланечук учиб, бир зум турди-да, сўнг орқасига қарамай, қоронғиликка кириб кўздан йўқолди.

Бундан кейинги воқеалар бир неча дақиқа ичида содир бўлди. Аввалига перронда қий-чув, вағир-вуғир овозлар, бегона тилда берилган аллақандай командалар эшитилди. Сўнгра вокзал эшигидан тўда-тўда пассажирлар ёпирилиб чиқа бошлашди.

Шу пайт бирдан вокзал яқинида, шаҳарда, отишма бошландию, бир зум ўтмай тиниб қолди.

— Нима гап? Нима бўляпти ўзи?! — дея қичқирди ранги оқариб Лиза.

— Ҳеч гап бўлаётгани йўқ, — деди жавобан иржайиб Свиридов. — Бизнинг одамлар шунчаки ўз душманларини отиб ташлашяпти.

— Қанақа душманлар? Кимларни айтяпсиз? Узингиз кимсиз? Сизни қаердадир кўргандайман.

Свиридов жавоб қилмади.

Антон уларнинг ёнида кутилмаганда пайдо бўлди, у оломон орасидан ёриб чиққан эди.

— Лиза! Ўғлим! — у шартта Юркани кўтариб, бағрига босди-да, кейин хотинини қучоқлади. — Лиза, Лиза! Бу ерда нималар бўляпти? Нега отишяпти? Нима гап ўзи?

— Ҳеч гап йўқ, — дея жавоб қилди Свиридов Антонга яқинлашар экан. — Совет ҳокимиятини тугатяпмиз холос.

— Бу сизми, Свиридов?! — Антон бир қадам орқага чекинди. — Нима дедингиз?

Свиридов яна бир зум тайсалланиб турди-да, сўнг гуё истар-истамас гапиргандек, бўшашибгина деди:

— Ушланг уни. Манови икки хотинни ҳам. Ҳар эҳтимолга қарши итваччасини ҳам олинг.

ДУН

Билан

* * *

Оқ чехлар контрразведкаси шаҳарда қутуриб ваҳшийлик қиларди. Каменка дарёсининг нариги соҳилидаги ўрмонда кечасию кундузи одамларни отиб ташламоқда эди.

Тўнтаришдан сўнг орадан уч ҳафта ўтди. Полипов РСДРПнинг кекса аъзоси, новониколаевсклик извошчи чол Василий Степанович Засухиннинг шаҳар чеккасида жойлашган уйи ертўласида яшар ва шаҳарга деярли чиқмасди.

— Ғафлатда қолдик! Бутун совет ҳоқимиятини бой бериб кўйдик, — дерди ҳар куни Засухин Полиповга егулик олиб кирар экан. — Шаҳар партия ташкилотини бутунлай қириб ташладилар, десак ҳам бўлади.

— Бутунлай эмас. Мана сен билан мен ҳали тирикмиз, Субботин озодликда юрибди, деясан, — дея эътироз билдирарди Полипов. — Мени Субботин билан учраштир. Нимадир қилиш керак-ку, ахир.

Засухин ертўланинг бусиз ҳам дим ҳавосини баттар заҳарлаб тамаки тутатганича курсида бошини куйи солиб, индамай ўтирарди.

Бир куни ертўлада Субботиннинг ўзи пайдо бўлди — мана шу уч ҳафта ичида унинг соч-соқоли ўсиб, оёғидаги этиги ялпайиб қолибди. Субботин бошига одатда шаҳар извошчилари киядиган эскигина картуз кўндириб олганди.

— Тирикмисан? — сўради у саломлашар экан. — Яхши бўлибди. Жуда кам қолдик. Биз сени, Петр, яширин шаҳар комитетига аъзо қилиб киритдик.

— Хайрият-э! — деди тин олиб Полипов. — Бўлмасам, бу ерда димиқиб ўтиравераманми, деб қўрқувдим.

— Димиқиб ўтиришга вақтимиз йўқ энди. Омон қолган кучларимизни бир жойга тўплашимиз, деярли ҳамма ишни янгидан бошлашимиз керак. Ҳа, бошлаймиз ҳам. Керак бўлса, минг марталаб қайтадан бошлашга тайёрмиз! Свиридовнинг аблахлигини қара-я?! Унинг меньшевиклар билан бутунлай алоқа узганига ҳеч қачон ишонмаган эдим. Свиридов Томскда юрган кезлари муваффақиятсизлик кетидан муваффақиятсизликка учрардик. Озмунча асил ўртоқларимиз ҳалок бўлишдими у ерда! Энди булар кимнинг иши эканлиги аён бўлди-қўйди. Мана сенга сотқинликнинг мантиқий оқибати — оқ чехлар қамоқхонасида терговчи бўлиб ўтирибди. Улиб-тирилаётганмиш. Маълумотларга қараганда, айниқса Антон Савельевни қаттиқ қийноққа солаётган эмиш. Хотинига ҳам азоб бераётган эмиш.

— Лизага-я? Улар тирикми? — Полиповнинг ранги олпоқ оқариб, овози бўғилиб қолганди.

— Ҳозирча тирик эканлар. Митрофан Иванович эса ҳалок бўлибди... — Субботин ўрнидан турди. — Яқин кунларда ҳаммамиз тўпланишиб, баъзи нарсаларни гаплашиб олишимиз керак.

— Қачон ва қаерда?

— Жуда бетоқат экансан-у!

— Бу зиндонда ўтиравериш жонимга тегди.

— Қачон ва қаердалигини сенга манови Василий Степанович айтади. Хўп, хайр. Сени кўрганимдан хурсанд бўлдим, Петро.

...Орадан бир неча кун ўтгач, зим-зиё тунда, Полипов иложи борича пастқам кўчалардан юришга ҳаракат қилиб, вокзал томон шошилиб борарди. У ерда деразаларига эман тахталардан қопқа ўрнатилган ва мустаҳкам қилиб қурилган алоҳида уйда Свиридов истиқомат қиларди.

Эшикни йиғлайвериб кўзлари қизарган тўлагина аёл — Свиридовнинг хотини очди. Полипов, уй олдида соқчиларга дуч келсам керак, деб ўйлаганди, аммо соқчилар кўринмади. Эшикни ҳам у ўзига ким кераклигини айтган заҳоти, ҳеч қандай эҳтиёт чораларини кўриб ўтирмай, дарров оча қолишди. Буларнинг бари Полиповга жуда ғалати туюлди.

Свиридов уни шимини ечмай, ич кўйлақда каравотга чўзилган кўйи кутиб олди. У маст эди, стол устида иккита шиша, бодринг солинган тарелка турарди.

— А-а, жаноб чақимчи! — деди Свиридов. — Сизни анчадан бери кутиб ўтирибман. Хўш, қандай янгилıklar бор?

Свиридовнинг гапириш оҳангини ҳам, айтган сўзларини ҳам Полипов яхши англай олмади ва шу боисдан қўрқиб кетди.

— Яширин шаҳар комитети эртага тўпланади... Шаҳар босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлайдиган Корней Баулиннинг уйида. Уйнинг адреси...

— Яхши, яхши. Уша ҳарф терувчини танийман. Арақдан ичасизми?

— Менга қаранг, Свиридов! Бу нимаси?

— Хўш, нима қилибди? — Свиридов каравотдан оёғини туширди-ю, ўрнидан турмади.

— Сиз... ашаддий арақхўрга ўхшаб ичяпсиз! Худди тинчлик пайтидагидек соқчисиз ўтирибсиз. Кейин, умуман...

— Умуман олганда, тўғри, ичмаслигим керак эди. Меъдамнинг маззаси йўқ. Ичакларимни қайчи билан қирқишаётгандек бўлади... — Шундай дея у қорнини ишқалаб қўйди. — Лекин соқчилар бор.

— Менга қаранг, — деди яна бир бор Полипов. — Мен олдингизга иш билан келгандим, сиз бўлсангиз ғирт маст бўлиб ўтирибсиз! Кечирасиз-у, мен кетаман... Ҳеч нимани тушунолмай қолдим.

— Кулепанов!

Қўшни хонанинг эшиги очилиб, остонада битта оқгвардиячи пайдо бўлди. Унинг ортидан яна биттаси чиқиб келди.

— Манави... манави нусхани қўлга олинглар... Идорамизга олиб борасизлар. У ерда уни яхшилаб дўппосланг-да, бир кишилик камерага тиқиб қўйинг, — деди Свиридов Полипов томон қарамай. Сўнгра стол ёнига борди-да, шишадан стаканга арақ қўйди.

* * *

Полипов чиндан ҳам ҳеч нимани тушунолмади қолганди. Уни контрразведка биносига олиб келишди-да, қоп-қора қонга белангунича дўппослашди ва торгина камерага тиқиб қўйишди.

Кейин эса уни бутунлай унутиб юборишгандек кўринди. Шу кунларда Новониколаевск қамоқхонасида хизмат қилаётган эски таниши Косоротов кунига бир маҳал унга сассиқ бўтқа келтирар ва камерадаги ахлатни олиб чиқиб кетарди. У бамисоли харсанг тошдек индамас бўлиб қолганди. Полипов камерада ўтирган ана шу кунлар ичида у бирон марта бўлсин чурқ этиб оғиз очмади.

Бир куни Косоротов уни узун коридордан бошлаб борди-да, Свиридовнинг кабинетига итариб киритди.

Полиповнинг афти башараси мўматалоқ бўлиб кетганди. Унинг ўнг қовоғи шишиб, кўзи юмилиб қолганди. Остона олдида туриб қолган Полипов чап кўзи билан каттагина хонага разм солиб чиқди. Стол, девор ёнида аллақандай шкаф турибди. Шкаф ёнида сиртига кулранг намат сирилган яна бир эшик кўзга чалинарди.

Эгнига офицерлар френчини кийган-у, погон тақмаган Свиридовнинг ўзи дераза олдида йўғон темир чивиклардан ясалган панжара оша ҳовлига нохуш қараб турарди. Ичаверганидан унинг ранг-рўйи бўзариб, икки лунжи шалвираб тушганди. Пўст ташлаган лаблари асабий қалтирарди.

— Эҳтимол, мени бундай дўппослашлари сабабини тушунтириб берарсиз? — дея сўради ғамгин оҳангда Полипов.

— Антон Савельевни олиб кир! — деди жавоб ўрнига Свиридов. — Хотинини ҳам тайёр қилиб тур. Кейин ўғлини олиб кирасан.

— Хўп бўлади, — Косоротов коридор томон юрди-ю, эшик олдида тўхтаб қолди. — Аммо сизга, жаноби олийлари, бир нарсани айтиб қўймоқчиман... Уша Лизька Савельева уч кундан бери туз татимаяпти. Эсиям кирарли — чиқарли бўлиб қолганга ўхшаяпти.

— Олиб киравер, жин урсин сени! — дея бўкирди Свиридов.

Косоротов чиқиб кетгач, Полипов эшик томон бир қадам ташлади.

— Йўк, маъзур тутасиз... Илтимос қиламан.

— Утиринг! — дея ўшқирди Свиридов девор олдида турган стулни кўрсатиб.

Сўнгра шкаф олдида бориб, ундан стакан билан шиша олди. Стаканга арақ қуяр экан, қўллари қалт-қалт титрар ва шиша стаканга урилиб жирингларди. У арақни симириб ичди-да, чуқур нафас олди.

— Сиз нима дейсиз, Полипов, инсон ер юзида нима мақсадда яшайди? — ҳеч қутилмаганда сўради у. — Унинг туғилишию ўлимнинг мазмуни нима? А? Умуман ҳақиқат нимаю сохталик, ёлғон нима?

— Шундай нарсалар ҳақида мулоҳаза юритиш учун топган жойингизнию топган вақтингизни қаранг!

— Нега энди? Агар эҳтиёж бўлса... бу тўғрида истаган жойда ва истаган пайтда ўйлайвериш мумкин.

— Сизнинг бундай файласуфлигингизни билмаган эканман. Мен бўлсам бундай фазилатлардан маҳрумман.

— Ҳа, ҳа... Сиз шунчаки бир провокаторсиз.

— Мен қаерга тушиб қолдим ўзи?! — Полипов силтаниб ўрнидан турди. — Шаҳардаги яширин партия комитетини қўлга олдингларми-йўқми? Менга, яхшиси, шуни айтинг.

— Нима ҳожати бор? Бирини қўлга олсак, иккинчиси пайдо бўлади. Охири кўринмайдиган, мутлақо бефойда иш.

— Тушунолмади қолдим. — Полипов жойига ўтирди, у дағ-дағ титраб турарди. — Ё мен ақлдан озганман, ёки...

Шундай дедию, жим бўлиб қолди, чунки шу пайт Косоротов Антонни олиб кирган

эди.

Савельев кўзлари киртайиб, озиб-тўзиб кетган, яноқлари ва пешонасининг териси сарғиш тусга кирганди. Аммо ҳеч қаерида қийноқ изи кўринмасди. Фақат бениҳоя чарчагани сезилиб турарди.

Антон остона ҳатлаб ичкари кирдию, ташвишланиб, хонага кўз югуртириб чиқди.

— Салом, Петр, — деди у секингина. — Исковучлар сениям қидириб топишибди-да?

Полиповнинг юраги орқасига тортиб кетди. Ҳозир Свиридов Полиповни қандай «қидириб топишганини» тушунтириб берса-я? Аммо Свиридов асабий илжайиб қўя қолди.

Антон, худди чолларга ўхшаб, оғир қадам ташлаганича стол ёнига келиб, стулга ўтирди-да, ҳавони ҳидлаб кўрди.

— Яна ичдингми, Свиридов?

Свиридовнинг кўзлари, иситмаси чиққан одамникидек, бир чақнадию, кейин борган сари қаттиқроқ ялтирай бошлади.

— Сени тушунолмай қолдим, Свиридов, — дея давом этди Антон. — Тўғрироғи баъзан менга ичингни қандайдир ўт куйдираётгандек туюлади, эҳтимол, виждон қолдиқлари ғимирлаб, ичини ит тирнаётгандиру, унинг овозини ўчириш учун араққа ружу қилаётгандир, деган хаёлга бораман.

— Тўғри, топдинг, хе-хе... — Свиридовнинг кулгиси қандайдир қуруқ, нотабиий эшитилди.

— Кейин дегин, яна ўйлаб қоламан: йўқ, махлуққа айланган ваҳший жаллодда виждон нима қилсин!

— Бу гапинг ҳам тўғри, хе-хе... — Кейин бирдан, ранги ўчганича қутуриб қичқирди. — Топдинг, ҳа, ҳа! Топдинг! — Шундай дея иккала қўли билан бошини чангаллади-да, худди юлиб олмоқчи бўлгандек, бармоқларини сочлари орасига ботирди. — Лекин бу билан сенинг аҳволинг енгиллашмайди. Ҳечам қутулиб кетолмайсан!

— Ҳа, биламан, сен ҳаммамизни, мени, Лизани... бутун оиламизни отиб ташлайсан, — деди Антон. — Ҳатто норасида Юрканиям аямайсан. Лекин бутун халқни қириб, йўқ қилолмайсанлар-ку, ахир!

— Шунақа дегин? — Свиридов илжайди. — Нима бало, қулоғинг қар, кўзинг кўрми? — Россияда нималар бўлаяпганини кўрмаяпсанми? Новониколаевскда Совет ҳокимияти қўлади, Челябинск, Екатеринбург, Барнаул, Омск, Томск, Красноярск бизларнинг қўлимизга ўтди. Узоқ Шарқда японлар ҳукмронлик қиляпти. Забайкалье атаман Семенов, Жанубий Урал атаман Дутов назоратида. Волга бўйида қизил отрядларнинг қолдиқлари қириб ташланяпти! Тамом! Совет ҳокимияти аранг ярим йилга чидади. Энди эса тамом бўлди. Бошқа бўлмайди. Ҳа, бошқа бўлмайди.

— Э-э, йўқ, ошна! Чувчарани хом санабсан! Совет ҳокимияти бор ва бундан кейин ҳам бўлади. Ҳозир сен санаб ўтган шаҳарларда яширин партия ташкилотлари тузилган ва ҳаракат бошлаб юборган. Улар халқни курашга отлантиряпти. Тез кунда ўша халқ сизларни тирноқ остига олиб эзиб ташлайди.

— Ҳозирча биз эзяпмиз!

— Барибир кунингиз битган. Аламнинг зўридан шундай ваҳшийлик қиляпсизлар. Лекин тез кунда, ҳа жуда тез кунда халқ сизлардан минглаб қийноқ азобидан ўлган, отиб ташланганларнинг хунини сўрайди! Битта қолмай, ҳаммасининг хунини тўлайсиз ҳали!

— Хўп, шунча валақлашдик — етар энди! — дея унинг гапини бўлди Свиридов. — Ҳали ҳам ўша савол — Томскдаги яширин партия комитетига кимлар аъзо бўлиб кириши мумкин?

— Мен буни билмайман, Свиридов. Ахир сен мени Томскни оқ чехлар ишғол қилишидан бир неча кун олдин қамоққа олдинг-ку. Бунинг устига, мен Москвадан қайтиб келаётган эдим.

— Тушунаман, аниқ билмаслигинг мумкин. Лекин тахминан-чи?

Бу ерда ортиқча одам бўлиб қолган ва ҳамманинг эсидан чиққан Полипов девор олдида ўтирганича терговни таажжуб билан кузатарди. Бу ерда, Новониколаевскда большевиклар яширин ташкилотини қўлга туширолмай юрган Свиридовга Томскдаги большевикларнинг исми нега керак бўлиб қолдийкин? Ёки бу Свиридов ёлғон гапираётган бўлиб, Субботин ва бошқа барча большевиклар аллақачон қамоққа олинганмикин? Ҳозир, Антондан сўнг, Свиридов уларни бирма-бир чақириб, Полипов билан юзлаштира бошласа-я? Ҳа, турган гап, худди шундай қилади, лаънати! Уни, Полиповни бу ерга контрразведкага худди шу мақсадда олиб келишган. Лекин нега уни шу йўсинда олиб келишдию, нима мақсадда дўппослашди — фақат шуни тушуниб бўлмасди.

Полипов бир неча дақиқадан сўнг Субботиннинг кўзларига тик қарашга мажбур бўлишини бир лаҳза тасаввур қилдию, бутун аъзойи баданини совуқ тер қоплади.

Бироқ воқеалар оқими мутлақо бошқа йўналиш олди.

— Демак, айтмайсан, шундайми? — дея қайта сўради Свиридов Антондан.

— Мен сотқин эмасман.

— Сени-ку, биз барибир отиб ташлаймиз. Ҳеч бўлмаса хотинингга раҳм қилсанг-чи. У ақлдан озай деб турибди. Уғлингни ўйла. Холангга раҳминг келсин... Бояқиш кампир юрак ўйноғидан адойи тамом бўлди, уни гўрга тикдим деб ҳисоблайвер. Лекин хотининг билан ўғлингни ҳали қутқариб қолишинг мумкин. Хўш? Тахминан бўлсаям айт ўша одамларнинг исмини?

Полипов Антоннинг пешонаси ва юз-кўзини реза-реза тер қоплаганини кўриб турарди.

— Сенларга тахминан ҳам ҳеч нима айтмайман. — Антоннинг овози бўғилиб қолганди, у энтиқиб тупугини ютди. — Буни аллақачон тушунишларинг керак эди.

— Айтмаганингга қўймаймиз... Косоротов!

Косоротов хонага Лизани туртиб киритди. Антон билан Полипов бараваар ўринларидан туришди. Бир оз тик тургач, Полипов яна жойига ўтирди, Антон эса столнинг бир четини маҳкам ушлаганича хотинига текилиб тураверди.

Лизани кўрган одам дахшатга тушарди. Энгил-боши увада, сочлари тўзгиган Лиза телбаларча бир нигоҳ билан хонага кўз югуртириб чиқди.

— Ўғлим... Менинг ўғлим қани? Уни нима қилдинглар? — деди у ўкириб ва тиззасига йқиқди-да, стол томон эмаклай бошлади.

— Лиза! Лизонька! — Антон хотини томон ташланди-ю, уни шартта кўтариб, оёққа тургазди. Аммо Свиридов шоша-пиша стол ортидан чиқди-да, Антоннинг олдидан хотинини итқитиб юборди.

— Юрка ҳозирча тирик. — Сўнгра Антон томон ўгирилди, — ҳўш, гапирасанми-йўқми?

Антон энги билан пешанасидаги терни артди.

— Менинг гапирадиган гапим йўқ... Йўқ деяпман!

— Гапираса-ан! — Шундай дея Свиридов кигиз қопланган эшикни силтаб очди-да, нариги хонадагиларга қичқирди, — бошланглар!

Бундан кейинги воқеаларни Полипов қандайдир кулранг, элас-элас чайқалиб турган туман ортидан кузатгандек бўлди. Кигиз қопланган эшик ортидаги хонадан қора кийим кийган учта одам югуриб чиқди-да, Лизага чанг солиб, уни сургаб кетишди. Антон аввалига уларнинг ортидан югурдию, кейин бирдан тўхтаб, Полиповни босиб кетай деганича орқасига тисарилиб борди ва охири елкаси деворга тиралиб тўхтади. У кўзларини қаттиқ юмганича, қўшни хонада хотинининг оғир инграшига қулоқ солар экан, тирноқлари сингунига қадар ортидаги деворни тирнаб турарди... Полипов Антон тирнаётган деворнинг ўша жойига қаради. Деворнинг шuvoғи ўйиб олинган бўлиб, баъзи жойларда зирапчалари тикандек диккайиб турган тахталар кўриниб қолганди. Шундан сўнг у Антоннинг бу ерда шундай деворни тирнаб туриши биринчи марта эмаслигини тушунди. Тушундию, кўнгли беҳузур бўлиб, кўз олди қоронғилашди.

Бу дахшатнинг қанча давом этганини Полипов билмасди. У Лизанинг қаттиқ чинқиришидан ўзига келди:

— Ўғлим қани? Уни топиб беринглар! Уни қийнаб ўлдирдингларми?!

Чамаси, Лизани ҳозиргина кигиз эшик ортидан туртиб чиқарган бўлсалар керак, у ўрнидан туришга уриниб, полда уёқдан — буёққа ўрмаларди. Яланғоч елкаси ва кафтлари қонга беланганди.

— Ҳозирча ўлдириганимиз йўқ. Лекин индамай тураверсанг, албатта ўлдираимиз.

Бу гапни Свиридов ҳамон елкасини деворга тираганича кўзларини юмиб турган Антонга қарата айтди.

— Менга ўғлимни кўрсатинг! Сиз уни ўлдиргансиз... Менга ўғлимни кўрсатинг! — дея тинимсиз такрорларди Лиза. У ниҳоят оёққа туриб олганди-ю, ҳеч кимни танимай бир жойда гир-гир айланарди.

— Яхши. Ҳозир ўғлингни кўрасан. Косоротов!

Косоротов, боя Лизани олиб кирганидек, хонага индамай Юркани туртиб киритди.

— Ойи! Ойижон!

Лиза ўғлини дарров таниди. У титраб турган қўлларидаги қонни унинг кир бўлиб кетган кўйлакчасига юқтирганича боласини бағрига босди-да, у билан бирга полга ўтириб олди, зеро оёқларида мутлақо мадори қолмаганди.

— Ўғлим! Ўғилгинам, тирикмисан?

— Тирикман, ойи... — У ойисининг юзини кафтлари орасига олди. — Жуда бошқача бўлиб қолибсиз, ойижон!

— Улар сени уришдими? Сени уришдими улар?

— Йўқ, ойи, мени уришгани йўқ. Фақат жуда қорним очиб кетди. Бу ерда ёмон овқат беришар экан... — Шу пайт бола отаси билан Полиповни кўриб қолди. — Дада! Петя амаки!

У отасининг олдига югуриб бормоқчи бўлди-ю, онасининг қаттиқ чангалидан қутулиб чиқа олмади.

— Дада деганинг нима? У йўқ бу ерда: у Томскдан қайтмади ҳали, — деди шошилиб Лиза. — Менда телеграмма бор. Ахир биз ҳозир унинг олдига, Москвага жўнаймиз-ку. Сен ётиб ухла, йўлга чиқишдан олдин ухлаб олишинг керак. Ухлай қол, шунда қорнинг очганиям билинмайди. Мен бўлсам сенга даданг тўқиган ашулани айтиб бераман...

Шундан сўнг у ўғлини бағрига босиб, сўзларини аранг эслаганича ғамгин ва аянчли бир оҳангда қўшиқ айта бошлади:

**Шаҳар узра сузар қорағат ҳиди,
Қиш тарк этган совуқ қаҳрини...**

— Ҳўш, гапирасанми-йўқми? — дея кескин оҳангда сўради Свиридов Антоннинг ёнига бориб. — Ё гапир, ё ўғлинг билан видолаш.

У бир оз кутиб турди ва Савельевнинг гапирмаслигига ишонч ҳосил қилгач, қуруқшаб турган қонсиз лаблари учиб, учинчи марта деди:

— Барибир гапирмаганинга қўймайман! — Сўнгра болани онасининг қўлидан тортиб олиб, кигиз эшик ортига итарди. — Қани манави итваччаси билан ҳам бир шуғулланингла-чи!

— Ойи! Ойижон-о-он! — дея аянчли чинқирди эшик ортидан Юрка.

Бу чинқирди Полиповнинг мясида даҳшатли кўнғироқдек жаранглади. У кўкраги ва елкасидан, икки кураги орасидан дув-дув совуқ тер оқаётганини ҳис этганича ўрнидан турди-да, аллақаяёққа юрмоқчи бўлди.

— Утир жойингга! — дея ўшқирди Свиридов.

Полипов стулга ўтирди-да, энди ҳеч нимани ҳис этмаган кўйи, қандайдир онгсиз ҳолатда Лизани кузата бошлади. Сочлари тўзғиган, даҳшатли бир қиёфага кирган Лиза эса ҳар бир тахтани пайпаслаганича полда қандайдир ғалати ўрмалаб юрарди. Кейин у ўрнидан туриб ўтирди-да, бир зум хаёлга чўмди ва бирдан, алланимани тутаётган одамдек, ҳавони чангаллаб кўра бошлади. Унинг ёрилиб кетган лаблари бир нималар дея пичирларди. Полиповнинг қулоғи Лиза айтаётган сўзларни аранг илғади:

— Юра... Юренька, ўғлим! Уғлимни қаёққа йўқотдинглар?!

Шундан сўнг Лиза ўрнидан турди-да, гандираклаганича аввал столга, сўнгра деворга бориб урилди. Кейин алланимага қулоқ солиб турди-да, бирдан жилмайди. Унинг бир вақтлар Полиповга жуда ёқадиган феруза тусдаги шахло кўзлари телбалик билан, аммо жуда чиройли порлаб турарди...

Полипов ўша сиртига кигиз қопланган эшик ортида мудҳиш воқеа содир бўлаётганини жуда яхши тушунарди. У ерда, ночор аҳволга тушган ота ва ақлдан озган онанинг деярли кўз ўнгида норасида болакайни қийноққа солишмоқда эди. Аммо энди у ҳаммасига кўникиб кетдими ёки шунчаки дили музга айландими — ҳозир, бир неча дақиқа илгари ҳушидан кетиб йиқилгудек бўлган пайтидагига ўхшаб боши айланмай қўйганди. Фақат кўнгли қаттиқ беҳузур бўлар ва қайт қилиб юборишдан кўрқарди.

Антон энди деворни тирнамади, кўзларини ҳам юмиб олмади. У тишини тишига қўйиб, лабларини маҳкам қимтиб олганидан жағлари бўртиб чиққанди ва бундан унинг юзи хунук кўринарди. Шу тобда Полиповга унинг тишлари аста қисирлаб, уқаланиб тушаётгандек туюлди.

Лиза бўлса бу орада ҳамон деворни пайпаслаганича кигиз қопланган эшик томон яқинлашиб борарди. Шу пайт бирдан яна боланинг чинқирғи эшитилди:

— Ойижон-о-он! Ойи...

— Бўлди! Бас қилин! — Свиридов ёқасини юлқиб йиртди. Сўнг томоғини чангаллаганича бўғилиб қичқирди. — Олиб кетинг уларни! Савельевларнинг ҳаммасини олиб кетинг!

Свиридов югуриб шкаф олди борди-да, у ердан шишани олди.

Яна шиша титроқ қўлларда стаканга урилиб жиринглай бошлади.

* * *

Арақни симириб ичгач, Свиридов бир оз ўзига келди ва яна стол ёнига ўтириб, қоғозларни апил-тапил титкилаганича аллақандай ҳужжатни қидириб топди. Сўнгра перо билан юпқа қоғозни тирнаб, ўн минут нималарнидир ёзиб ўтирди.

— Даҳшат... Даҳшат... — дея ғўлдиради ҳамон стулда бошини қуйи солганича қора терга тушиб ўтирган Полипов. — Ҳар қалай, тушунтириб берарсиз — мени бу ерга нима мақсадда олиб келишди? Нима учун калтаклашди мени? Нега...

— Аслида сени эмас, мени калтаклашди, — деди унинг гапини бўлиб Свиридов. — Мен ўзимни ўзим саваладим.

— Назаримда, сиз... Лиза эмас, сиз ақлдан озибсиз.

— Ҳа, рост, — дея унинг фикрига қўшилди Свиридов. — Шунга ўхшаганроқ. Хўш, энди нима дейсиз, Полипов? Мана кўрдингиз... Кўзингиз олдида ўзингиз севаман деб юрган аёл ақлдан озди... Инсоннинг нега туғилишини энди тушунмадингизми? Хўш, у нега яшайди? Ҳаётнинг маъноси нима? Ҳақиқат нимаю сохталик нима? Ҳеч бўлмаса ўйлаб кўрдингизми шу ҳақида?

Шуларни гапирар экан, Свиридов ўрнидан турди-да, озғин, пайдор қўлларини кўксига чалиштиради. Унинг кўзларида бўм-бўш ва совуқ бир ифода тўниб қолганди.

— Шуни ўйлашдан бошқа ишим қолмади ўзи... — Полиповнинг мясини: «бу одам чиндан ҳам ақлдан озибди», — деган фикр пармалаб турарди.

Аммо Свиридов, унинг бу фикрини инкор этгандек, деди:

— Афсус. Лекин бир кун эмас бир кун бу тўғрида ўйлаб қоласиз. Ҳар бир инсон эртами-кечми — барибир бу тўғрида ўйламай иложи йўқ... Косоротов!

Полиповнинг юраги орқасига тортиб кетди. Бу телба Свиридов энди нима ҳунар кўрсатаркин? Ҳа, дарвоқе, Субботинни терговга чақирса керак...

Бироқ Косоротов пайдо бўлгач, Свиридов бир четга, хонанинг аллақайси бурчагига қараганича сўради:

— Савельева Елизаветанинг аҳволи қалай?

— Бутунлай ақлдан озган кўринади, жаноби олийлари. Аллақандай латта-путталарни тугунга тугиб, камерада уёқдан — буёққа юрибди, ҳаммадан, поезд кечикмаяптими, деб сўрайди. Гўё Москвага, эрининг олдига кетаётганмиш.

— Аҳа... Савельева кампир-чи?

— Юрагини чангаллаганича инграб ётибди.

— Аҳа, — деди яна чўзиб Свиридов. — Уларни чиқариб юбор, падарига лаънат. Телбаларга ўқни исроф қилишдан фойда йўқ. Боласиниям қўйиб юбор. Ма ол... — Свиридов бир неча қоғоз узатди. — Манови нусхага ҳам хужжат ёздим, қўйиб юбор, туёғини шиқиллатсин.

Косоротов Полиповга ажабланиб қараб қўйди. Бироқ бошлиқларнинг буйруғини муҳокама қилишга одатланмагани учун:

— Хўп бўлади, жаноби олийлари, — деб қўя қолди.

Косоротов чиқиб кетди, Свиридов бўлса боя Антон Савельев ўтирган стулга чўкди-да, кафтлари билан юзини ёпди.

— Нима... мен ростдан ҳам кетаверсам бўладими? — дея сўради Полипов.

— Кетаверинг.

— Лекин... «ўзимизникилар»га нима дейман? Бу ердан омон чиққанганимни қандай тушунтираман?

— Буни билан менинг нима ишим бор? Қандай хоҳласангиз шундай тушунтираве-ринг. Тўғри, биронта ишонarli баҳона топишингиз қийин бўлади. Сизга маслаҳатим — шу бугуноқ шаҳардан туёғингизни шиқиллатинг-да, Қизил Армиянинг бирор қисмига бориб қўшилишга ҳаракат қилинг. Эҳтимол, шу йўсинда ўзингизни, энг муҳими эса — новониколаевскилик большевикларни кутқариб қоларсиз. Ахир мен чиндан ҳам сизнинг ахборотингизни эътиборсиз қолдирдим. Бошқа одам бундай қилмайди... Дарвоқе, шу ерда, шаҳарнинг ўзидаёқ очикдан-очик оқ гвардиячилар отрядига қўшилишингиз ҳам мумкин. Ёки бўлмасам Томскка, Лахновскийнинг олдига боринг, у аллақачон қамоқдан чиққан...

— Айтсангиз-чи, ўзингиз кимсиз, ахир?! — таажжуб билан бир вақтлар Свири-довнинг уйда берган саволини такрорлади Полипов.

— Менми? — Свиридов кафтларини юзидан олди. Унинг шалвираб тушган лунжи титраб турарди. — Ҳозир чамамда ҳеч ким бўлмасам керак. Лекин ўтмишда... ўтмишда худди сенга ўхшаган аблаҳ бўлганман...

— Оғзингизга қараб гапиришингизни илтимос қилардим...

— Қўйсанг-чи, сендаям иззат-нафс борми! — деди ҳорғин оҳангда Свиридов. — Мен ҳам бир вақтлар сенга ўхшаб кўрқоқлик қилган эдим. Шу ерда, Новониколаевск қамоқхонасида. Ушанда сен билан бирга қамалгандик. Ёдингда бўлса, ана шу Антон Савельевнинг отасими, амакисими, менга: беш йиллардан сўнг сен чор оҳанасининг мояна оладиган айғоқчисига айланасан, деганди. Мен эсам, олдинроқ айғоқчи бўлиб қолдим. Илгари мен меньшевик эдим, ўша Лахновскийнинг маслаҳати билан ошкора большевикларга қўшилдим. Сўнг уларни кетма-кет сотавердим, сотавердим! Охири мендан шубҳалана бошлашди, ишонмай қўйишди. Чамаси, мен сен каби туллак эмасдирман ва бирор жойда хатога йўл қўйгандирман... Мени, сўзсиз, фош қилишган бўларди, аммо революция бошланиб қолди. Тўс-тўполонда мен билан шуғулланишга қўллари тегмади, шекилли. Шундан сўнг Томскдан Новониколаевскка кўчиб ўтдим ва шу ерда...

— ...Ва шу ерда ғирт арақхўр бўлиб қолдингиз, — деди Полипов.

— Йўқ, бу ерда баттарроқ бахтсизлик содир бўлди. Миямни оддий бир савол пармалай бошлади. Кеча бу масала мен учун мутлақо ойдин эди! Бугун эса миям ғовлаб кетди. Хўш, дунёда нима бўляпти ўзи? Ҳаётга нима бўлди, у қаёққа қараб боряпти? Мен аслида маданиятли, зиёли бир одамман, Полипов. Бир вақтлар гимназияда дарс берганман, болаларни эзгуликка, одамгарчилик ва адолатга ўргатганман. Энди-чи, энди кимман, ёруғ дунёда нимани деб яшаяпман?

— Рост, нимани деб яшаяпсиз? — деди Полипов.

— Қўйинг! — Свиридов шартта ўрнидан турди. — Сизга ким қўйибди кесатишни? Барибир сизга ҳаммасини тушунтира олмайман. Кейин ўзингиз ҳам бу гапларни тушунолмасангиз керак.

У дераза ёнига борди-да, гўё совқотаётган одамдек, яна қўлларини кўксида чалиштириб, кафтлари билан елкаларини ишқаганича панжара оша кечки осмонга узоқ тикилиб турди. Кейин бирдан сўради:

— Лекин анави Антон Савельев-чи? У ўзининг кимлигини, ёруғ дунёда нега яшаётганлигини билармикин? А? Кўз ўнгида хотини ақлдан озди, у чурқ этмади. Олдида ўғилчасини қийноққа солишди — шундаям оғиз очмади. Кўрдингизми, ҳатто тахминан ҳам ҳеч кимнинг исмини айтмади. Жавоб беринг! У бундай матонат, куч-қудратни қаёқдан оляпти? Нимани деб ўзини кўрбон қиялпти?

Полипов нима деб жавоб беришни ва, умуман, жавоб бериш керакми-йўқми — билмасди.

— Ёки... ёки менга бирдан мавҳум бўлиб қолган нарса унинг учун аввал бошданок равшанми? — Свиридов узун бармоқлари билан чаккасини ишқади. — Ҳа, уни отиб ташлашади. Уни сал эртaroқ, бизни эса кечроқ отиб ташлашади. Унинг нима дегани эсингдами? «Халқ сизларни тирноғи остига олиб эзиб ташлайди», — дейди. — Свиридов алам билан илжайди. — Демак, биз бит эканмиз-да. А? Эзишармикин?..

— Буни мендан сўраб нима қиласиз? Ҳозиргина Антонга бунинг аксини исботламоқчи бўлдингиз-ку.

— Аҳмоқ экансан, Полипов! Ғирт аҳмоқ экансан! — деди Свиридов ҳатто афсусланаётгандек бир оҳангда.

— Тушунолмай қолдим... нима, сиз мана шу изтиробларингиз... қандай атасам экан... мана шу шубҳаю гумонларингизни тўкиб солиш учун... мени шу зиндонга тикдингизми? Уша... ўша жаҳаннам азобини кўришга мажбур қилишдан мақсадингиз шумиди? Нима, мендаям шундай саволлар, шундай шубҳаю гумонлар туғилишини истайсизми?

— Бунинг учунми, бошқаси учунми — буни энди ўзим ҳам тушунолмайман. — Свиридов панжара орасидан қўлини тикиб, дераза лўкидонини суғуриб олди-да, деразани очиб юборди. — Қамагим келди — қамадим. Мен сизни шу кабинетнинг ўзида, худди мана шу наган билан отиб ташлашим мумкин эди. — У стол ёнига борди-да, чиндан ҳам тортмадан наган олди.

Полипов стулдан сапчиб турмоқчи бўлди-ю, қаддини охиригача ростлай олмади, зеро букчайганича даҳшатдан қотиб қолган эди. Свиридовнинг ранги бўзариб, телба, совуқ ва бўм-бўш кўзлари унга тешиб юборгудек тикилиб турарди.

— Ҳа, отиб ташлашим мумкин эди, лекин бу адолатдан бўладими-йўқми — билмайман, — деди паст овоз билан Свиридов. — Мен Антон Савельевни ҳам қўйиб юборишим мумкин эди. Аммо бунинг ҳам адолатга тўғри келиш-келмаслигини билмайман. Шунинг учун ҳам, ўзимни отиб ташласам энг адолатли иш бўлади, деб ўйлаб қолдим:

Полипов даҳшат билан Свиридовга, унинг бўм-бўш кўзлари, докадек оқариб кетган юзи, наганини қисиб турган қуруқ, букилган жойида қон қолмаган бармоқларига тикилиб турарди. Шу пайт у бирдан Свиридов ҳозир ўзини чиндан ҳам отиб ташлашини жуда аниқ тушунди.

— Менинг бир қизим бор, Полипов. Исми Полина. Сиз уни кўрган эдингиз, шекилли?

— Ҳа, бир кўргандек бўлувдим.

— Агар тирик қолсангиз, бир кун... ўрни келиб қолганида отасининг йўлини йўқотиб, гангиб қолганини унга айтиб қўйинг. Умуман эдингизда тутинг... агар кейинчалик менинг оқимга қарши борганим, эрталаб туриб, ўтиб кетган тунни қайтаришга уринганим аён бўлиб қолса — нимаям дердим, демак ҳаммаси тўғри бўлиб чиқади. Аммо... мен ҳақ йўл учун курашган бўлиб чиқсам, бу синовларга дош беролмаганим учун мени кечирасиз. Мен чидашга уриниб кўрдим, лекин ортиқ бардошим қолмади. Виждоним олдида ҳалол эканимни тушунишга ҳаракат қилинг. Ахир виждон олдида ҳаммаям ҳалол бўлиши керак. Дарвоқе, нега бу гапларнинг ҳаммасини сизга айтяпман?

«Чиндан ҳам, нега?» — дея хаёлидан ўтказди Полипов.

— Энди кетаверинг! Косоротов сизни чиқариб юборади.

...Юраги гупиллаб ураётган Полипов бировнинг кўриб қолишидан чўчиб, контрразведка биносининг сиртига тунука қопланган эшигидан кўрқа-писа ташқарига чиқди. Шу тобда у ўзининг озод бўлганига ишонмасди. У тепасидан бир неча қатор тиканли сим тортилган баланд девор ёнидан борар экан, бирдан қулоғига ўқ овози эшитилди. Полипов бу овоз Свиридов кабинетининг очиқ деразасидан эшитилганини фаҳмлади. Ўқ овози унча кўрқинчли эшитилмади — гўё аллаким шундоқ қулоғининг тепасида қуриб қолган хивични синдиргандек туюлди...

Ўша куни тундаёқ Полипов, Свиридовнинг маслаҳатига амал қилиб, ҳеч қаерга кирмай ва ҳеч ким билан кўришмай шаҳардан ғойиб бўлди.

* * *

Антон Савельевни июль ойининг биринчи тунида отгани олиб кетишди. Ҳавони булут босган бўлиб, ҳаммаёқ зим-зиё қоронғи эди. Соат чамаси, учлар бўлиб қолгани, аммо ёзда тунлар қисқа бўлгани боисидан Антонни ҳайдаб кетишаётган шарқ томонда осмонни қоплаб турган булутлар қандайдир кўкимтир тусга кириб, бўзара бошлади. Олис-олисда момақалди роқ гулдураб турарди.

Сийрак мўйлови лабининг икки четидан осилиб тушган кексароқ бир соқчи Антонни ўнг томонидан ўриқлаб борарди. Уша соқчи ўқтин-ўқтин:

— Қани, илдамроқ юр! Бусиз ҳам ҳаяллаб қолдик, яқинда тонг отади. Ҳў, балохўр! — дея қичқиради-да, миллиқнинг қўндоғи билан Антонни туртиб қўярди.

Чорак соат илгари қамоқхона ҳовлисида ўша соқчи унинг қўлига кишан урар экан, шундай дея шивирлаганди:

— Эговлаб кўйилган у. Қинғир жар ёнидан ўтаётганимизда йўтала бошлаганим заҳоти пастга қараб сакра, сени у ерда кутиб туришади...

Антоннинг юраги гупиллаб ура бошлади: наҳот бу гал ҳам ажалга чап бериб кетса?

Шаҳардан ташқари чиқишгач, сийраккина қайинзор оралаб кетишди. Антон қайинзор тезда тугаб, анча қалин ўсган аралаш ўрмон бошланишини биларди. Худди ўша ердан соқчи айтган Қинғир жар бошланарди. Жар унча чуқур бўлмай, ичини турли-туман бутазорлар қоплаганди. «Қутулиб кетармикинман?» Мени у ерда ким кутаётганин кин? Субботин бўлади-да, яна ким кутарди...»

Антон қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди, у илгарилари ҳам қамоқдан қочган пайтлари кўп марта жуда мушкул аҳволларга тушганди-ю, ҳеч қачон бундай ҳаяжонланмаган эди.

Улар жар ёқалаб анчагина юриб ҳам кўйишди, Антон, мўйловдор соқчи қачон йўталаркин, деб қулоқ солиб борарди. Аммо нарироқда эндигина уйғонган тонги қушнинг эринибгина сайрашидан бўлак биронта ҳам товуш эшитилмасди.

У қанча сергак бўлиб бормасин, шартли белги ҳеч кутилмаганда эшитилди. Мўйловдор соқчи ҳамон унинг ўнг томонидан борар экан, йўтала туриб хиёл четга ўгирилди. Антон уни елкаси билан туртиб йиқитди-да, икки сакрашда жар ёқасига етиб олди ва ўзини пастга қараб олди. У қиялаб кетган ва сиртини майса қоплаган жарликнинг пастига тийғаниб умбалоқ ошар экан, қўлларининг кишандан бўшаганини сезди ва билакларида энди кўрқинчли бўлмай қолган темир халқаларнинг жиринглашини эшитди. Юқорида соқчиларнинг бақириб-чақириси ва тартибсиз ўқ овозлари эшитилди. Гарчи тепадан тусмоллаб ўқ узишаётган бўлишса-да, жарликнинг туби зим-зиё қоронғи эди. Антон атрофида нам ерга ўқларнинг оғир чарсиллаб санчилаётганини эшитди.

— Тезроқ... буёққа! — деди кимдир бўғиқ овоз билан (Антон овозидан шаҳар босмаҳонасининг ҳарф терувчиси Корней Баулинни таниди) ва унинг қўлидан тортиб қандайдир кичкинагина ғорга итарди-да, ўзи ҳам ҳансираганича унинг ёнига биқинди. Уларнинг шундоқ ёнгиналарида югуриб келаётган соқчиларнинг тапир-тупури ва мўйловдор соқчининг бақириси эшитилди:

— Уёққа қочди, балохўр, уёққа! Жарнинг пастига қараб кетди. Хўв ана, хўв ана у! Тў-ўхта, ярамас...

Яна тартибсиз узилган ўқ овозлари эшитилди ва тапир-тупур қадам товушлари, этик остида хас-чўпнинг чарсиллаб синиши улардан узоқлаша бошлади.

— Кетдик! — Баулин шартта ўрндан туриб, жарликдан тепага қараб югурди.

Антон ўзини пастга отганида тиззаси хиёл лат еган экан, аммо, ҳартугул, оёғи унча қаттиқ оғримасди. У чўлоқланганича Баулиннинг ортидан югурди.

Юз қадамча югуришгач, улар жарликдан тепага чиқиб олишди. Ўша ердаги бутазорда Засухиннинг тўрт гилдиракли извоши кутиб турган экан.

— Ўтир, — деди лўндагина қилиб извошнинг эгаси жиловни қўлига олар экан. — Ма, мановиларни кийиб олгин-да, билакузукларингни эговлаб ташла. — Шундай дея Засухин унга уч қиррали эгов билан кийим-бош ўралган тугун узатди-да, извошни устини ўт-ўлан қопланган ўрмон йўлига қараб ҳайдади. Баулин ўзини ўрмон ичига уриб, бир зумда ғойиб бўлди-қолди.

Аста-секин тонг ота бошлади, қушлар энди бири олиб, бири кўйиб астойдил сайрай бошлашди. Извош ўт-ўлан устидан товуш чиқармай юмшоққина елиб борарди.

Шаҳардан бир чақиримча нарида оқадиган Ина дарёсининг соҳилига улар кун бутунлай ёришиб кетганида етиб келишди ва қирғоқдаги толзор ичида тўхташди. Уларнинг ёнига қаёқдандир йигирма бешларга кирган баланд бўйли бир йигит югуриб келди-да, саломлашди.

— Бу Данила Кошкин, анови мўйловдор Иван — соқчининг ўғли бўлади, — деди Засухин Антонга. — У сени қайиқда дарёнинг нариги бетига ўтказиб қўяди, у ерда эса... Хуллас қаёққа олиб боришни ўзи билади... Ҳозирча шаҳардан узоқроқ юрганнинг маъқул. Субботин шундай деди. У сенга салом деб юборди. Қани, юра қолинглар, ҳадемай кун жўнашиб кетади бўлмасам.

— Битта саволим бор, Василий Степанович. Меникиларнинг аҳволи қалай? Лиза, Юрка, холамини сўраяпман. Анови аблаҳ, терговчи Свиридов ўзини ўзи отиб ўлдирди. Лекин шундан олдин ҳартугул уларни чиқариб юборувди.

— Холанг, Антон, кўп ўтмай қазо қилди, — деди бўғиқ овоз билан Засухин. — Юраги дош бермади... Хотининг Лизавета эса, худога шуқур, тузук. Анча ўзига келиб қолди. Уғлинг ҳам соғ-саломат. Сен ташвиш қилма, бизнинг одамлар қараб туришибди уларга. Свиридовнинг ўзини ўзи отганини эшитдик. Митрофан амакин тўғрисидаям хабаримиз бор. Лекин Петро Полипов қаердакин? Қаердадир эҳтиётсизлик қилибди, айтишларича, ўша Свиридовнинг чангалига тушиб қолган экан.

— Ўша ерда бир марта кўрувдим уни... Фақат бир марта, тергов пайтида. Ҳойнаҳой отиб ташлашган бўлса керак.

— Эҳтимол, шундайдир, — деди қоғоғини солиб Засухин. — Баъзи тунлари улар юзлаб одамларни отиб ташлашарди.

Антон қайиқда бўм-бўш дарё сатҳини кўздан кечириб ўтирар экан, чуқур-чуқур нафас оларди.

— Отангни кўрсанг менинг номимдан раҳмат деб қўй, — деди Антон қайиқ соҳилга урилиб тўхтагач.

Йигит бурун жийириб қўйди.

— Унинг пешанасидан отиб ташлаш керак — шунда адолатдан бўларди.

— Бу нима деганинг? — ажабланиб сўради Антон.

— Айтдим-да... Нима, у бизга бекордан-бекорга ёрдам берди деб ўйлайсанми?

Хомтама бўласан! Унга катта пул тўланган. Пул деса ўзини томдан ташлайди у. Барибир алдаб кетади, деб ўйловдим. Йўқ, сўзининг устидан чиқди.

— Ҳали шунақа дегин!

— Сен нима деб ўйловдинг? Мен у қонхўр билан аллақачон орани очиқ қилиб кетганман. — Йигит бир оз сукут сақлаб турди-да, кўшимча қилди, — ғоявий дунёқарашдаги тафовутга кўра.

3

Силантий Савельев билан унинг хотини Устиньяни полковник Зубов Михайловканинг энг катта кўчасида, бутун қишлоқ аҳолисининг кўз ўнгида осийиш буюрди.

1919 йилнинг 13 июли, яшанба куни, тушлиқдан сўнг михайловкалик чолу кампирлар ва ёш болаларни қишлоқнинг қоқ ўртасига, шоҳлари тарвақайлаб кетган бир туп терак қад кўтариб турган жойга ҳайдаб кела бошлашди. Дарахтнинг йўғон шоҳида совун суртилган арқондан иккита сиртмоқ осилиб турар, унинг тагига эса бўялмаган тахтадан ясалган курси қўйиб қўйилганди. Бутун қишлоқни қий-чув овозлар, болаларнинг йиғиси тутиб кетганди. Аммо собиқ михайловкалик дўкондор ва бутун бўлисининг олди бойи бўлган Кафтанов отряднинг каллакесарлари одамларни уй-уйларидан аямай ҳайдаб чиқишар ва қатл белгиланган жойга қувиб келишарди. Бу отряд қишлоқда оқ гвардиячилар билан бир вақтда пайдо бўлганди.

Михайловкадан беш чақиримча нарида бепоён оқиштоб мовий осмон тарҳида Звенигоранинг қудратли гранит қоялари қуёш нуридан ярқираб турарди. Қоялардан бирига унча катта бўлмаган топ-тоза бир булут илиниб қолди-да, гўё қишлоқда содир бўлаётган воқеаларни кузатгандек, анчага довуз сезилар-сезилмас тебраниб турди. Сўнгра серқирра тошларда лахтак-лахтак парчасини қолдириб, Звенигоранинг нариги томонида, анчагина ёйилиб оқадиган Громотуха дарёсининг соҳилида жойлашган катта қишлоқ — Шантара томон сузиб кетди.

Партизанлар отрядига Звенигоранинг ўтиб бўлмас тош даралари ортида яширинишига ёрдам бергани учун кекса Силантийни қатл этишмоқда эди. Собиқ Шантара волость Совети ижроқўмининг раиси Поликарп Кружилин томонидан бир йил бурун ташкил этилган бу катта партизанлар отряди Михаил Лукич Кафтановнинг оқ чехлар тўнтариши пайти пайдо бўлган қулоқлар бандасини ўрмонма-ўрмон таъқиб этар экан, Громотуха дарёсининг юқори оқимидаги тайганинг каттагина қисмида ўз ҳукмини ўтказар ҳамда солиқ ва ўтган йилдан қолган боқимандаларни йиғишга, Колчак армиясига одамларни сафарбар этишга монелик қиларди. Бу йилги баҳордан бошлаб эса ҳамон ўша Громотуха ўрмонларида яшириниб юрган партизанлар кичик-кичик группалар ташкил этиб, темир йўлнинг Шантарадан жануброқдаги кимсасиз перегонларида пайдо бўла бошлашди. Улар темир йўлни бузиб кетишар, винтини бўшатиб рельсларни гумдон қилишар, қўлбола миналар билан кичкинароқ кўприкларни портлатиб юборишарди. Март, апрель ва май ойларида Новониколаевск билан Барнаул ўртасидаги темир йўл қатнови деярли тўхтаб қолди. Ана шундан кейин Новониколаевскдан Шантара томонга полковник Зубов қўмондонлигидаги мунтазам оқ гвардиячилар суворий-пиёда полки жўнатилди. Полкнинг зиммасига махсус вазифа юклатилганди — у ҳар нима қилиб бўлса-да, Кружилин отрядини яқсон этмоғи лозим эди.

Июнь ойининг бошларида Шантара станциясида вагонлардан тушган полк Михайловка орқали тайга томонга йўл олди. Бу ерда полкка ўзининг юз бош каллаке-сарлари билан Кафтанов ҳам қўшилди. Ойнинг охириларига бориб Зубов билан Кафтанов партизанлар отрядини тайгадан қувиб чиқаришга ва уни нақ Михайловканинг ёнига, тақир чўлга суриб келишга муваффақ бўлдилар. Отряднинг ярми қирилиб кетган бўлса-да, унда ҳали яна уч юзга яқин одам бор эди, бироқ ўқ-дори деярли қолмаганди. Таъқиб этувчиларни бир неча соатга ортда қолдириб, Михайловкадан уч чақирим нарида оқадиган ва ҳозир саёзлашиб қолган Громотухани кечиб ўтишгач, Кружилин отрядни Михайловка орқали шарққа, Қайнарбулоқ томонга олиб кетмоқчи бўлди. Жануб ва шимол томондан отрядни Зубов билан Кафтанов таъқиб этиб келишарди. Ғарб томонда эса уларнинг йўлига Звенигора ғов бўлиб турар, унинг ортида, Звенигора довоининг нариги ёғида эса Шантара жойлашган бўлиб, у ерда, партизанлар разведкасининг ҳар ерда ҳозир командири Яков Алейниковнинг маълумотларига кўра, оқ гвардиячиларнинг одами кам бўлса-да, лекин яхши қуролланган гарнизони бор эди. Фақат Қайнар булоқ томон олиб борадиган шарқ тараф бўш эди-ю, Кружилиннинг Зубов бу тешикни ҳам ёпиш учун қўшинларининг бир қисмини айланма йўл билан ўша ёққа юбормаганига катъий ишончи йўқ эди.

— Яков, Қайнарбулоқ йўлини текшириб кўриш керак, — деди Кружилин қишлоқ ўртасидаги қудуқ олдида отдан тушар экан. Сўнгра у челақни қўлига олди-да, сувдан симириб ича бошлади.

— Текшириб кўрамиз, — дея жавоб қилди ўрта бўйли, хиёл нимжон кўринадиган, лаблари ингичка йигит бўлмиш Алейников. У малла соқол кекса бир партизанни тўхтатиб, буюрди:

— Қани, бутун эскадрони билан Федор Савельевни чақир-чи бу ерга!

Шундай дея у ҳам челақдаги сувга ёпишди.

Кружилин билан Алейниковни қишлоқнинг қути ўчган, шу билан бирга, сичковлиги тутган одамлари ўраб олишди.

Қудуқ ёнига чанг-тўзон кўтариб, йигирма чоғлик суворийлар от суриб келишди.

— Уни қаранглар, Федор-ку! Силантийнинг ўғли!

— Ё қудратингдан, Федьканинг ёнидаги одам ким бўлди? Чарм камзул кийиб, тўриқ от минган анови одам-да! Шим кийиб олган бўлсаям хотин киши, шекилли? Анна Кафтанова эмасми мабодо?

— Қўй-е! Кафтановнинг кизи партизанлар орасида нима қилади?

— Вой, худди ўзи-ю! Сен бир қарагин, бир қарагин!

— Кирька?! Инютин? — дея қичқириб юборди аллақайси бир кампир. — Сенам партизан бўлиб кетдингми?

— Қайси Кирька? Оқсоқолнинг ўғлини айтяпсанми?

— Ҳа-да! Қара, ўшанинг ўзи!

— Ё алҳазар! Дунёнинг тескари бўлиб кетганини қара-я! Ёғоч оёқ оқсоқол бўлса Кафтановнинг отрядида ғазначи бўлиб юрганмиш, менга Акимка — тегирмончи айтувди...

— Партизан деганлари ким бўлади ўзи?

— Кейин, Акимканинг айтишича, Силантийнинг кенжаси Ванька Савельев ҳам Кафтанов томонда жанг қилиб юрганмиш.

— Уни қара-я... Хуллас, охир замон бўляпти...

Одамлар бақириб-чақириб партизанларни муҳокама қилишар экан, Алейников сакраб отига минди-да, «олға» дегандек қўл силтади. Эскадрон чанг-тўзон кўтариб, қишлоқдан ташқарига от қўйди. Аммо икки соатдан сўнг икки кишини қурбон бериб, ортига қайтиб келди.

— Шундоқ пулемётларнинг ўқиға дучор бўлдик. Турна тўқайда учрадик пистирмага, — гапни чўзмай ахборот берди Яшка. — Лекин бизни таъқиб этиб ўтиришмади. Энди ҳеч қаёққа кетолмаслигимизни билишади, аблаҳлар.

Кружилин худди ана шундай бўлишидан қўрққан эди. Турна тўқай беш-олти километрга чўзилиб кетганди. Ботқоқлик орасидан ўтган ягона йўлни эса кесиб қўйишибди. Отряд қопқонга тушиб қолганди.

Кружилин Силантий Савельевнинг торгина уйидаги курсида ўтирар экан, Алейниковнинг ахборотини эшитиб бўлгач, бошини қуйи солди-да, индамай тамаки чека бошлади.

Ёши йигирма тўртларда бўлган, яғриндор, бақувват, қорамтир кўзлари пайваста қошлари остидан хиёл хўмрайиб қарайдиган Федор ҳовлида терлаб-кўпириб кетган отидан сакраб тушди-да, одати бўйича жиловни Аннага топшириб, чанг босган калтагина мўйловини артиб олди ва қиличини шарақлатганича уйга кирди. Тахта стол ёнида бир неча партизан товоқдаги аллақандай суюқ овқатни ичиб ўтиришарди. Худди бултурги япроқ каби қуриб, қорайиб кетган кекса онаси — Устинья у томон талпинди.

— Федька, ўғилгинам... — Шундай дедию йиғлаб юборди. — Ванюшагинам қалай экан? Қаерларда юрибди? Эшитмадингми, тирикмикин ишқилиб?

— Ҳай... Ҳамонки мен билан учрашмадики, тирик бўлса керак, — деди Федор бўғиқ овоз билан. — Мабодо учрашиб қолса, унда ўлик бўлади.

Шундай дея у онасини оҳистагина бир четга суриб қўйди. Соч-соқоли оппоқ оқариб кетган Силантий эшик олдидаги курсида ўтирган эди. У ўғлига бир тикилиб қўйди-ю, ҳеч нима демади.

Уйга Михайловка қишлоқ Советининг собиқ раиси, ҳозирги кунда Кружилиннинг ўринбосари, ёши қирқлардан ошган, соч-соқоли оқара бошлаган, барча деҳқонларга ўхшаб бир оз бесўнақайроқ бўлган Панкрат Назаров кириб келди. Ярим йил бурун у қаттиқ яраланган эди, ўқ кўкрагининг аллақаерида ўрнашиб қолганди. Икки ҳафтача унинг оғзидан қон оқиб турди, ҳамма унинг омон қолишидан умидини узиб қўйди. Бироқ Назаров жуда соғлом одам экан, қон оқиши тўхтадию, оёққа туриб кетди.

— Чамаси, сен ўша ўқни қон билан бирга тупуриб ташлаган бўлсанг керак, — дея хулоса чиқаришди партизанлар.

— Йўқ, сезиб турибман, жойидан қўзғалмаган, падарлаънат, — деди у бир куни. — Ўпкамда бўлса керак. Сал ҳаллосласам дарров сезилади. Ҳай майли, вазним оғирроқ бўлади қайтанга.

Оғир-вазмин, сермулоҳаза ва адолатпарвар одам бўлгани боисидан михайловкаликлар Назаровни бир неча бор қишлоқ оқсоқоли этиб сайлашганди. Уни отрядда ҳам

барча жуда ҳурмат қиларди. Маузер солинган оғир қин унинг белидаги камарини пастга тортиб турар ва, умуман, бу одамга қурол сира ярашмас, қандайдир ортиқча, кераксиз нарсадек туюларди. Назаровни кўрган одам унинг қурол ишлата билишини ҳеч тасаввур қила олмасди.

— Одамларнинг қорнини тўйғаздик, — дея хабар қилди у. — Патронларни санаб чиқдим — қанчалигини билсанг дастрўмол олиб йиғлайсан. Нима, ўлиб кетаверамизми?

Кружилин дўнг пешона бошини юқори кўтарди, унинг ўткир нигоҳи аввал Назаровга, сўнг Федорга йўналди-да, охири Силантийга қадалиб тўхтади.

— Осонгина жон бермаймиз. Яланг жойда биз ярим соатлик жангдаёқ тамом бўлаемиз. Одамларни Звенигора томон бошла, дарада паноҳ топамиз. Боравер.

Назаров чиқиб кетди. Товоқдаги шўрвани ичиб бўлишгач, қолган партизанлар ҳам ўринларидан туришди. Уйнинг путури кетган деворлари ордидан бутун қишлоқ бўйлаб отларнинг кишнаши, ярадорлар солинган араваларнинг тақир-туқури, турли командалар эшитилиб турарди.

— Хўш, нима дейсан, Силантий Иванович? — дея тақрор сўради Кружилин хўрсиниб. — Балким, ҳар қалай бизга ўша Яшил дарага олиб борадиган йўлни кўрсатарсан? Сендан бошқа кўрсатадиган одам қолмади. Уч-тўртта чолдан сўраб кўрдим — йўқ дейишяпти. Қўрқишармиш.

Чол энсасидаги сийрак сочларини силаб қўйди-ю, лекин индамади. Устинья кўзёшларидан ҳўл бўлиб кетган буришиқ юзини артиб, яна пиқиллаб йиғлашга тутинди.

— Ахир бунақада оқлар омон қўйишмайди-ку... Келган заҳотилари ўлдиришади.

— Унда ҳаммамизни ўлдиришади. Уғлинг Федькани биринчи бўлиб отиб ташлашади, — деди кескин оҳангда Кружилин.

— Жим бўл, кампир, — деди ниҳоят Силантий паст овоз билан. — Гап мени ўлдиришлари ҳақида эмас, — худога шукр, ошимни ошаб, ёшимни яшадим, лекин ўша йўлни топа олармикинман? Уша дарада ярим аср бўлмадим ҳисоб. Ажаб эмас, худо йўл кўрсатса. Юринглар. — Чол ўрнидан турди. — Фақат беш-олтита узунроқ хода, ўн-ўн бешта тахта ва мих олволинглар.

Биз юқорида тилга олган Яшил дара Звенигоранинг аллақаерида, улкан тош дарбандлар орасида жойлашган эди. Бу улкан тоғлар орасидаги кўкаламзорга ўхшаган бир майдон бўлиб, унинг бетини ҳали инсон оёғи босмаган турли ўт-ўлан қоплаганди. Даранинг чор атрофини сип-силлиқ тик қоялар ўраб олганди. Қояларнинг кўпчилиги тагидан муздек булоқлар оқиб чиқарди. У ерга биргина тоғ сўқмоғидан бориш мумкин эди. Сўқмоқ тубсиз жарликлар узра осилиб турган карнизлардан илон изи бўлиб ўтганди, улардан фақат ёлғиз оёқ бўлиб юриш ва жуда бўлмаганда, отни етаклаб ўтиш мумкин эди.

Қариялар болаларнинг ўша Яшил дара завқига учиб, сўқмоқдан юришлари ва ҳалок бўлишларидан қўрқишарди. Шу боис бу йўлнинг борлигини қаттиқ сир тутишарди. Михайловкада ўсиб-улғайган Кружилин болалигида бу сирли тоғ сўқмоғининг учини топаман деб анча овора бўлганди-ю, бутун ҳаракати зое кетганди.

Кружилиннинг режаси оддийгина эди. Тақир тош дараларда оқ гвардиячилар уларни барибир тезда қириб ташлашади. Лекин улар ўтиб бўлмас яшил дарага кириб олишса, у ҳолда дарага олиб борадиган ягона сўқмоқни қолган ўқ-дори билан ҳам узоқ вақт ушлаб туриш мумкин, уёғига эса...

«Уёғига» нима бўлишини Кружилин билмасди ва бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Кружилин, Алейников, Федор ва Силантий Савельевлар Звенигора этагида аравадан тушганларида қуёш ҳали анча баланд эди. Чол инқиллаб-синқиллаб атрофни бир кўздан кечирди-да, сўнг қўлтиқтаёққа таянганича ҳансираб юқори кўтарила бошлади. Беш юз қадамча йўл юришгач у тўхтаб атрофга разм солди.

— Янглишмасам, шу ер бўлса керак. Мана шу тўкилмадан бораверасизлар. Хода билан тахталарниям олиб кетинглар. Юз қадамча юрганинлардан кейин тўкилма тик жарлик олдида тугайди. Жар жуда чуқур, лекин торгина, эни нари борса беш қулоч келади. Нариги ёғида ўша сўқмоқ бошланади. Ходаларни ташлаб, тахталарни кўндаланг қўйиб қоқсанглар, ҳатто отлар билан ҳам бемалол ўтиб кетаверасизлар. У ёғига эса сизларни керакли жойга сўқмоқни ўзи олиб боради, агар ўтган шунча йиллар ичида нураб кетмаган бўлса, албатта. Мен энди уйга қайта қолай, маззам қочяпти... — Шундай дея чол, гўё ўғлини эндигина кўргандек, уни қучоқлади. — Хайр, яхши бор, ўғлим, худо ўз паноҳида сақласин сени.

— Балким, ҳар қалай, биз билан қоларсиз, Силантий Иванович? — дея таклиф қилди Кружилин.

— Йўқ, йўл бўлсин менга. Сизлар энди илдамроқ ҳаракат қилинглар.

Чол аравасининг ёнига тушиб, унга ўтирди-да, Звенигорага отлиқ ва яёв яқинлашиб келаётган партизанлар ёнидан ўтиб, қишлоқ томон жўнади.

Кечга яқин Кружилин отрядининг омон қолган жангчилари энди кераксиз араваларни ташлаб, ярадорларни қўлда кўтаришганича ва оёқ тираб пишқираётган

отларнинг жиловидан тортишганича тоғ орасига кириб ғойиб бўлишди.

Ана ўшанда, Кружилин унинг чангалидан чиқиб кетганини кўриб озғин, таранг юзидаги соқоли қиртишлаб олинган полковник Зубовнинг нақадар ғазабга минганини бир кўрсангиз эди! Қишлоқда аллаким унга Силантий чол ҳақида шипшитибди. Дарғазаб бўлганида жуда қутуриб кетадиган Зубов кечқурун алламаҳалда қишлоққа от қўйиб келди-да, жиловни доим ёнида юрадиган ва ўзига ординарец хизматини ўтайдиган ўн бир-ўн икки ёшлардаги ўғли Петькага ташлаб, Савельевнинг уйига бостириб кирди.

— Ҳайвон! — У қамчи билан чолнинг гарданига икки марта туширди. Зубовнинг таранг яноқлари ғазабининг зўридан қалт-қалт титраб турарди. — Ушланглар уни! Улгунча калтакланглар! Бутун халқнинг кўз ўнгида уринглар!

— Раҳм қилин, отахон! — дея унинг оёғига йиқилди Устинья. — Уни мажбур қилишди, қандай йўқ дерди ахир? Шафқат қилин! Уғлим Иван сизларда хизмат қиляпти-ку, ахир. Уғлим, Ванька... Жаноби олийлари?!

— Учир овозингни! — башараси бўғриқиб кичқирди Зубов. — Қайси ўғлингни гапирясан? Ўзинг ким бўласан? Буни ҳам ушланглар.

Силантий билан Устиньяни ҳар қалай калтаклашмади. Уларнинг икковини ҳам бир ҳафтача Кафтановнинг мустаҳкам омборига қамаб қўйишди. Кейин Зубов уларни осиб ўлдиришни буюрди.

* * *

Силантийнинг кичик ўғли, малласоч, този итдек чайир, қўллари узун-узун Иван Савельевни Кафтанов садоқати учун ўзига отбоқар, кучер ва шахсий соқчи қилиб олганди. Иван ўзининг барча бу вазифаларини чурқ этмай, сидқидилдан бажарарди, зеро Кафтанов аллақачон, ҳали ўн саккизинчи йил бўлмасданоқ унга ёлғиз қизи Аннани беришни ваъда қилганди.

Ўн саккизинчи йилнинг баҳорида, мана шу қонли қирғинбарот бошланганида Анна кутилмаганда қишлоқдан ғойиб бўлиб қолдию, Федор билан бирга Кружилиннинг партизанлар отрядига бориб қўшилди.

— Қ-қанжик! — деганди буни эшитгач, лўндагина қилиб Кафтановнинг бир кўзига оқ тушган ўғли Зиновий иккинчи соғ кўзи даҳшатли олайиб, — унинг севгисиям итникига ўхшайди. Худди кўппакка илакишган қанжикқа ўхшаб, доим акагинанг Федькага эргашиб юрарди. Мана ҳозир ҳам...

Ҳа, эргашиб юрарди, Иван буни биларди. Кафтанов ўшанда қизини Федордан бездиришга уриниб, бир неча марта қаттиқ калтаклаган ва сочларидан тортган эди, аммо фойдаси бўлмаганди. Уша кезлари Кафтанов Аннани ўз хизматкори Иванга беришни ваъда қилишга қилувди, лекин нуқул ишни пайсалга солиб, иккиланиб юрганди. Иван буни яхши фаҳмлаганди. Анна партизан бўлиб кетганини эшитганида эса Михаил Лукичнинг нақ соқол-мўйлови тиккайиб, кўзидаги қизил қон томирлари янада йўғонлашиб кетди. Ва у даҳшатли бир хотиржамлик билан деди:

— Хизмат қилавер, Иван. Анькани бўлса ҳали қўлга туширамиз... Уни оёғинг тагига ташлайман. Хоҳласанг — тепиб ўлдир, хоҳласанг — хотин қил. Ихтиёринг. Сўз бераман.

Орадан бир йил ўтди, аммо Кафтанов қизи Аннани сира «қўлга туширолмай» юрарди. «Хўп, Кафтанов қизини қўлга тушириб, уни оёғим тагига ташлади ҳам дейлик. Уёғи нима бўлади?» дея борган сари кўпроқ ўйларди Иван юраги сиқилиб. Бир куни Иван Кафтановнинг буйруғига биноан Кружилиннинг қўлга тушиб қолган бир партизанини отиб ташлаш учун ўрмонга ҳайдаб борган эди, уша одам Аннанинг эркаклар билан баробар Федорнинг эскадронида хизмат қилаётгани, жангларда, қирғин айна авжига чиққан пайтларда ҳам доим Федорнинг ёнида бўлиб, уни ўқ ва қиличлардан ҳимоя қилишини айтиб берди.

— Лекин эр-хотин бўлиб яшашмайди шекилли. Йўқ, ҳеч ким сезмаган буни. Шунинг учунам ҳамма ҳайрон, — деганди партизан. — Аммо мен ҳайрон бўлмайман. Анна ҳозирги замоннинг қизларига ўхшамайди, бошига қилич келган тақдирдаям тўйга қадар бунақа ишларга йўл қўймайди.

Уша партизанни Иван отиб ташламади, таваккал қилиб қўйиб юборди (мабодо бу тўғрида Кафтанов билиб қолса борми, Иваннинг ўзини отиб ташлаган бўларди). Казаниха қишлоғидан бўлган маймоқоёқ партизан қувониб кетиб, деди:

— Балким, ўзингам биз томонга борарсан? Кружилиннинг отрядига, а?

— Йўл бўлсин, менга... Сенга айтсам, ошна, тузоққа илинган булдуруққа ўхшаб, ҳамма ишни чувалаштириб юборганман. Акагинам Федорнинг ўзи мени чопиб ташлайди.

— Федор ким бўлибди? Бизда ҳамма ишга Поликарп Кружилин бошлиқ. У эса жуда тушунадиган, юраги тоза одам.

— Қани, ростданам отиб ташламасимдан олдин жўна-чи, бу ердан! — бирдан жаҳли чиқиб кичқирди Иван.

Уша кундан бошлаб Иван борган сайин диққати ошиб, афту ангори қорайиб, тунд бўлиб қолди. Тунлари унинг уйқуси қочиб кетар, тўлғониб у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилар экан, нуқул бир нарсани ўйлаб боши қотарди: «хўш, нега у ҳаётда бундай

адашиб қолди ва бунга ким айбдор? Дилидаги Аннага бўлган муҳаббати билан ўзими ёки унга севгисини раво кўрмаган Аннами? Унга Аннани бераман деб ваъда қилган Кафтановми ёки дунёдаги барча ишларни айкаш-уйқаш қилиб юборган маноми қонли қирғинбаротми? Ёки шуларнинг жами бир бўлдими?»

Иван бу саволга жавоб тополмай қийналарди.

* * *

Зубов отаси билан онасини оситгани буюргангани эшитгач, Иваннинг ранги қув ўчиб, хушидан кетиб йиқилишига сал қолди.

— Михаил Лукич?!

— Нима қил дейсан! — қичқирди Кафтанов. — Қўлимдан нима келади? Жин ургур чол партизанларга ўша даранинг йўлини кўрсатиб нима қиларди? Энди уларни қандай қилиб тутамиз?

Партизанларни чиндан ҳам энди тутиб бўлмасди. Торгина тош карнизни кечасию кундузи бир неча кишидан иборат қоровул кўриқлаб турарди. Ҳикоя қилишларича, бир неча партизан кичкинагина майдончада, харсанг тошлардан ясалган бруствер панасида ётишар экан. Олдинда биронта оқ гвардиячи кўринди дегунча партизанлардан биронтаси уни шовилмайгина нишонга олар экан-да, тепкини босар экан. Қарабсизки, оқ гвардиячи тош девор ёнидан қулаб, қўлларини силкитганича тубсиз жарликка учиб тушар экан. Тамом-вассалом.

— Унда ўзим... ўзим полковникнинг олдига бориб, илтимос қиламан.

— Бориб кўр, — деди илжайиб Кафтанов. — Мишка Косоротов ҳақида эшитганми-сан? Полковник сени сира ўйлаб ўтирмай ўшанинг қўлига топширади.

Кафтанов отрядида аллақандай Косоротов ҳақида даҳшатли миш-мишлар тарқалганди. Уни ҳеч ким кўрмаган эдию, аммо разведроптада қандайдир ноҳарбий бир одам, ҳар қандай асирни ҳам гапиришга мажбур қила оладиган моҳир бир жаллоднинг борлиги ҳаммага маълум эди. Ростми, ёлғонми — лекин унинг тўғрисида шундай тафсилотларни ҳикоя қилишардики, эшитган одамнинг сочлари типпа-тик бўлиб кетарди.

Партизанларни Яшил дарага қувиб киритгач ва уларни у ердан суриб чиқаришнинг иложи йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Зубов Кружилин отрядини очликдан ўлдиришга қарор қилди. У Звенигора этагида бир батальон солдатини қолдириб, бошқаларни дам олиш учун Михайловкага олиб кетди. Ўзи эса, ҳар эҳтимолга қарши кўриқлаб турсинлар учун, бир рота солдат билан суворийлар эскадронини олди-да, Кафтановнинг Қайнар булоқдаги кўрғонига жўнади.

Михайловкадан йигирма чақиримча нарида, тайга орасидаги чуқур ва муссаффо кўл соҳилида жойлашган ўша кўрғон бир неча хонадан иборат катта уй, унинг ёнида ҳаммом, уч-тўртта омбор ва отхонадан иборат эди. Бу овлоқ жойда бир вақтлар Кафтанов хотинларни олиб келиб ичкиликбозлик қиларди. Энди бу ерлар жимжит бўлиб қолганди, фақат отхонада эгарлоғлик турган айғирлар сувлигини тишлаб жиринглатишар ва сатхини ўт-ўлан қоплаган ҳовлида полковникнинг ординарецлари овоз чиқармай уёқдан-буёққа танда қўйишарди. Қовоғидан қор ёғиб турган камгап полковникнинг ўзи эса мана бир неча кундирки, ўша ёнида олиб юрадиган ўғли билан қайиқда ўтириб балиқ тутарди.

Кафтанов одамларининг маст-аласт қийқириқлари билан полковникнинг дам олишига ҳалал беришидан чўчиб, ўзи ҳам одамларини Михайловкага жойлаштирди-да, кўрғонга фақат Иван билан Зиновийни олиб келди.

13 июль куни эрталаб, Кафтановнинг даҳшатларни рўқач қилиб огоҳлантиришига қарамай, юраги орқасига тортиб кетаётганини ҳис этса-да, Иван энг катта хонанинг эшиги олдига бориб, нафасини ростлади ва уни икки марта тақиллатди. Ичкаридан «киринг» деган жавобни эшитгач, остона ҳатлаб хонага кирди.

Зубов ўғли билан нонушта қилиб ўтирган экан. Шу пайтга қадар Иванни бир неча бор кўриб юрган полковник анчага доғур унинг нима демоқчи эканини тушунмай, йигитга ажабланиб тикилди. Ниҳоят тушунганидан кейин эса афти-башараси қизара бошлади.

— Ҳали шунақа дегин! Демак, ўша... ўша — сенинг отангми?

— Жаноби олийлари! — деди ёлбориб Иван. — Ахир чолнинг мияси айниб қолган.

— Йўқо-ол! — дея қичқирди полковник бўйнидаги сочиқни юлқиб олиб фикимлар экан.

Уйдан қандай чиқиб кетганини билмай қолган Иван девор олдидаги харракка ўтирди-да, аланга-оташ бўлиб ёнаётган бошини кафтлари билан қисди.

Бир соат ўтгандан кейин ҳам у худди шу алфозда қотиб ўтираверди. Бир маҳал кўлида қармоқ тутган Зубов уйдан чиқиб:

— Савельев! — дея қичқирди.

Иван ўрнидан турди.

— Садоқат билан хизмат қилаётганинг учун раҳмат. Отанг... жазога тортилади. Онангни эса авф этамиз, гуноҳи йўқ... Шунга айтиб қўйиш учун одам юбордим.

Шундай дедию кўлида қармоғи билан кўл томон жўнади. Иван эса турган жойида

серраиганича қотиб қолди. Шу туришда у гўё умрининг охиригача жойидан қўзғалмай, дигандек туюларди.

* * *

Улкан терак тагига ҳайдаб келинган одамлар безовта бўлиб туришарди, ҳамма-ёқдан ғовур-ғувур гаплар, аёлларнинг йиғиси эшитиларди. Бирдан ҳамма жимиб, оломон тонг қотди — Силантий билан Устиньяни ҳайдаб келишмоқда эди.

Чол лабларини алам билан қимтиб, тўғрига қараганича пойдор қадам ташлаб келарди. Устинья эридан хиёл орқароқда сургалиб келар экан, гўё бу оломон нега тўпландийкин дегандек, нуқул атрофга олазарақ қарарди. Дарахт شوҳига осилган сиртмоқларни кўргач, кампир қичқириб юборди-да, йўл устидаги тупроққа ўтириб қолди. Иккита оқ гвардиячи уни қўлтиғидан тутиб, дарахт тагига сургаб кетишди.

Оломон ичида, теракдан хиёл нарироқда қўллари қалтираб ясама соқолини силаганича эгнига йиртиқ чакмон кийиб олган Яков Алейников турар ва кўзларида нафрат билан оқ гвардиячиларнинг дарахт тагига қандай курси қўйишларини кузатарди. У уч кун давомига қўл-оёқлари қонталаш бўлиб шилинғунча Яшил дарани қуршаб турган қояларга муттасил чиқиб-тушиб юрди. У бирон жойдан пастга тушишнинг иложи йўқмикин, дея йўл ахтарган эди. У шундай жойни топди ҳам. Бугун кечаси, тун қоронғи-сида у бир қанча узун қайишларни бир-бирига боғлаб, баландлиги деярли юз метр келадиган тик қоядан пастга тушди ва азонда илгари ҳам партизан разведкачиларига баъзан ёрдам бериб юрадиган Петрован Головленинг уйига кириб борди.

Одамларни қатл маросимига ҳайдай бошлашганида Головлев уни ертўлага яширмоқчи бўлган эди, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган Яшқа:

— Йўқ, бориб кўрамиз, шунда нафратимиз кучлироқ бўлади, — дея оёғини тираб туриб олди.

— Таниб қолишса-чи?

— Қўрқма, сени сотиб қўймайман.

Халойиқ бирдан икки ёққа сурилиб, бир суворийни олдинга ўтказди. Зубовнинг ординареци отдан тушди-да, оқ гвардиячилардан бирига алланима деди. Оқ гвардиячи дарахт тагига ўтирган Устиньянинг олдига бориб, уни турта-турта ўрнидан турғазди ва индамай оломон ичига итариб юборди.

— Афв этишганга ўхшайдими? — деди Алейниковнинг ёнида бола кўтариб турган бир аёл.

— Шунақага ўхшайди, — дея жавоб қилди бошқа бир овоз. — Балки, Силантийнинг ҳам гуноҳидан ўтишар...

Аммо бу пайтда бояги оқ гвардиячи Силантийни курси устига чиқармоқда эди. Кейин унинг ўзи ҳам курсига чиқиб, чолнинг ажин босган озгин бўйнига сиртмоқ солди-да, ерга сакраб тушди.

— Одамлардан рози-ризалик сўрасанг бўларди, қария, — деди у оҳиста.

— А? — деди аввалига тушунмай Силантий. — Ҳозир... — У мункайганича ўйланиб қолди. Сўнг бошини кўтариб деди, — нимаям дердим... Ваньшага айтиб қўйинглар, отасини қандай ўлдиришганини...

Оломон унинг бу сўзларини жон қулоғи билан эшитди-да, бирдан яна безовта бўлиб, ғала-ғовур кўтарди. Оқ гвардиячи, гўё бундан қўрқиб кетгандек, чолнинг оёғи остидаги курсини тепиб юборди.

— Силантий! — дея жонҳолатда қичқирди Устинья! — Қадрдоним!

Унинг бу қичқириви оломоннинг даҳшатли инграши ичида фарқ бўлиб кетди.

* * *

Яков Алейников Яшил дарага орадан бир неча кун ўтгач, азонда қайтиб келди. Қоя устида навбатчилик қилиб ўтирган Федор билан новониколаевскилик қамоқхона соқчисининг ўғли, бир вақтлар «ғоявий дунёқарашга кўра» отасидан юз ўгирган худди ўша Данило Кошкин уни тепага тортиб олишди.

— Яковлар ҳар хил бўлади, лекин бунақаси дунёда битта, — деди у мамнуният билан. Сўнг қовоғини солиб қўшимча қилди, — отангни осиб ўлдиришди, Федор.

— Дадамни-я? — дея қичқириб юборди Федор ва гўё оёғи майишиб кетган одамдек, кечаси билан совиб чиққан гранит устига ўтириб қолди.

Эрталаб Яков Алейников дадиллик ва кучли жасорат талаб этадиган бир режани таклиф қилди:

— Дарадан чиқаверишни бор-йўғи ярим эскадрондан иборат отлик аскарлар қўриқлаб туришибди. Аввалига пастда бир батальонга яқин солдат қолган эди. Кейин бизни қўлга тушира олмасликларини, лекин биз ҳам бу ердан қичиб кета олмаслигимизни тушуниб қолишди. Шундан сўнг бизни жарлик устига қўрган кўприкчамизни бузиб ташлашди-да, деярли ҳаммалари Михайловкага жўнашди. Тоғ этагида бор-йўғи ўн икки кишини қолдиришибди, мен уларни биттама-битта санаб чиқдим. Икки киши — икки киши

бўлиб қоровул туришади, қолганлари тўнқайиб ухлаб ётишади. Отлари шундоқ ёнгина-ларидаги майсазорда ўтлаб юришибди. Бутун полк ва Кафтановнинг бандаси Михайловкада. Зубовнинг ўзи билан Кафтанов эса Қайнарбулоқдаги кўрғонга жойлашишган. Ҳаммомда чўмилиб, балиқ тутиб юришибди. Тўғри, уларнинг олдидан бир эскадронча отлик аскарлар билан бир рота солдатлари бор. Кейин Турна тўқай орасидан ўтадиган йўл ўстида ҳам кечасию кундузи пулемёт заставаси қўриқчилик қилади. Лекин ўша застава нима бўлибди! Мен уни ўз разведкачиларим билан бирпасда гумдон қиламан, қиличдан ўтказамиз — тамом вассалом! Кейин отрядни Қайнарбулоққа олиб чиқамиз! Кўрғонга тонготаргача етиб олишга улгурсак бас, етиб олишимизга эса имоним комил! — Зубовнинг ухлаб ётган соқчиларини ҳам қиличдан ўтказиш чўт эмас — қарабсизки, яна тайгада юрибмиз. Уёғига эса бизни топиб кўришсин!

Кружилиннинг чайласи олдидан, босиб эзилган майса ўстида беш киши: Алейников, Кружилиннинг ўзи, унинг ўринбосари Панкрат Назаров, Новониколаевск босмаҳоналаридан бирининг собиқ ҳарф терувчиси Корней Баулин ва собиқ извошчи Василий Засухинлар ўтиришган эди. Баулин, Засухин ва найнов йигит Данило Кошкинлар Антон Савельевнинг қочишини ташкил этишганидан сўнг оқ гвардиячилар контрразведкасининг чангалига тушиб қолмаслик учун, Субботиннинг маслаҳати билан, шаҳардан ташқарига чиқиб яширинишга мажбур бўлишган эди. Громотуха ўрмонларига бориб қолишгач, улар бундан бир йил муқаддам Кружилин отрядига бориб қўшилишганди. Энди қўлларини кўрғошин еб юборган камгап бир одам бўлмиш Баулин отрядда штаб бошлиғига ўхшаш вазифани бажарарди. Засухин отрядда озик-овқат масалалари билан шуғулланарди. Кошкин эса Федорнинг эскадронида хизмат қиларди.

Аллақаерда куёш кўтарилаётган бўлиб, юксак қояларнинг чўққилари заррин тусда товлана бошлади. Чайла ва палаткалар қуриб ташланган даранинг тубида худди чуқур қудуқдаги каби совуқ эди ва нафас олаётганда одамнинг оғзидан бурқираб буғ чиқарди. Шудринг тушмаганди, аммо даранинг тубидан туман кўтарилиб, тик қояларнинг биқинини ялаб ўтмоқда эди. Чайла ва палаткалар орасида отлар ўтлаб юришарди. Партизанлар уйқудан туришар экан, уер-буерда ҳўл новдаларни қалаб, гулхан ёқишга тугинишганди.

Яков Алейников ўз режасини комил ишонч билан, гўё уни амалга ошириш шунчаки оддий бир ишдек, қувноқ оҳангда баён қиларди. Бироқ ҳамма сўзда бу ишлар силлиқ битадую, амалда эса мутлақо бошқача бўлиб чиқиши мумкинлигини яхши тушунарди. Шу боисдан ҳаммаси ҳозирча бош қотириб, индамай ўтирарди.

— Ҳа-а, — деди чўзиб ниҳоят доим эҳтиёткорлик билан иш юритадиган Корней Баулин. — Режани жуда зўр тузибсан Яков. Агар жанг қилиш учун ўқ-доримиз етарли бўлганида, бемалол амалга оширса бўларди. Лекин бирдан ўша ярим эскадрондаги биронтаси отга миниб, Михайловкага қочиб қолса-чи? Полкни оёққа турғазади, биз бўлсак у пайтда мана шу тош ўнгирдан эндигина сурғалиб чиқаётган бўламиз. Бизни қиймалаб ташлашадию бунақада.

— Таваккал-да, — дея унинг фикрига қўшилди Яшка ва наҳот Баулин шуни тушунмаса дегандек, елкасини қисиб қўйди.

— Ё бўлмасам Қайнарбулоқ йўлидаги заставани бутунлай гумдон қила олмаслигимиз ҳам мумкин, — дея гап қотди Назаров. — Кўрғонга хабар қилишади, эскадрон от қўяди, унинг ортидан пиёдалар ротаси етиб келади-да, тўқайдаги ягона йўлни кесиб қўйишади. Орқа томонимиздан эса бутун полк ҳужум қилади. А? Бунақада қиймалаш уёқда турсин, урвогимизниям қолдиришмайди-ю. Ёки ўзимиз ботқоққа ботиб кетамиз.

— Урушда доим таваккал қилишга тўғри келади, — қовоғини солиб деди жавобан Алейников. — Хўп, кўрғондан эскадрон билан рота бостириб келди ҳам дейлик. Тўхтамай, бир ҳамла билан эзиб ташлаймиз. Эзиб ташлаймиз, деяпман! Ахир улар ҳам тор йўлда ёйилиб ҳужум қилиша олмайди-ку. Йигирматача гранатамиз бор ҳали. Шуларни ишга солиб, ёриб ўтамиз. Тўғри, иш бунақа тус олса, кўпгина одамларимизни йўқотишимиз мумкин. Энг муҳими, полкни оёққа турғазмасликлари учун тоғ этагида турган анави ярим эскадрондан биронта ҳам одамни қочириб юбормаслик керак. Лекин сира иложи қолмаса-чи? Агар биронта одамни қочириб юборсак, дарага қайтиб чиқамиз қўямиз, вассалом. Лекин барибир уриниб кўришимиз керак!

Ҳа, уриниб кўриш керак эди, буни ҳамма тушунарди. Ярадорлар дори-дармонсиз ўлиб қолишмоқда эди, тўққиз кишини дафн қилиб бўлишганди. Бунинг устига Михайловкадан олиб келинган тахчил озик-овқат ҳам тагига етиб қолганди. Кружилин кеча икки отни сўйишни буюрди. Қолган-қутган ун ва от гўшти билан яна икки ҳафта, борингки, бир ой кун ўтказиш мумкиндир. Хўш, уёғи нима бўлади? Очликдан ўлиб кетишади...

Бир соатга қяин масалани ҳар жиҳатдан муҳокама қилиб ўтиришди. Засухин бир режани таклиф қилди — бир неча кун ичида, тунлари партизанлар группа-группаларга бўлиниб, Алейников сингари қоядан пастга тушадилар-да, битта-иккита бўлиб чор атрофдаги қишлоқ ва ўрмонларга яширинадилар ва кейин белгиланган жойда тўпланадилар. Бу таклифни муҳокама қилиб кўришди-да, рад этишди: партизанлардан биронтаси Зубовнинг чангалига тушсаю, сўроқ пайти қийновларга дош бера олмас

(отрядда эса ҳар хил одамлар бор эди) — отряд тамом бўлди деяверинг, шунда бу ягона нажот йўли кесиб қўйилади, тўпланадиган янги жой душманга маълум бўлиб қолади. Кейин отрядда ярадорлар ҳам талайгина — уларни нима қилишади?

Яна бир соатдан сўнг Алейниковнинг плани отряднинг умум мажлисида муҳокама этилди-да, қабул қилинди.

* * *

Кечга томон дара узра осмонни худди қозонтувоқ янглиғ булут ёпиб қўйди — об-ҳаво партизанларнинг мушкулени осон қилмоқда эди. Алейниковнинг ўзи бошчилигида ҳали ёруғ боридаёқ арқон ва қайишлар ёрдамида роппа-роса йигирма кишини пастга туширишди. Охири бўлиб пастга тушган Яков одамларни бир соатга яқин хилват дарадан, кейин эса қандайдир чакалакзорлар орасидан бошлаб борди ва, ниҳоят, улар Звенигоранинг шундоққина этагидан чиқишди.

Яшил дарадан чиқаверишдаги йўлни қўриқлаб турган оқ гвардиячилар ярим эскадронини, ухлаб ётган одамларни қиличдан ўтказиб, ими-жимиди гумдон қилишди. Фақат бевосита қоровулда турган икки солдатгина бир мартадан ўқ узишга улгуришди, лекин шу заҳоти Алейников уларни ер тишлатди. Биттасига у қиялатиб қилич солди, қочиб қолган иккинчисини эса маузерида ўқ узиб қулатди. Мана шу учта ўқ овози тун ичра варанглаб, уларнинг акс-садоси тоғдаги қоялар орасига сингиб кетди.

Поликарп Кружилин эса бу пайтда торгина карниздан юриб, отрядни дарадан олиб чиқа бошлаганида. Оқгвардиячи қоровуллар ёқиб қўйган гулхан ёруғида партизанлар жарлик устидаги бузиб ташланган кўприкни апил-тапил тиклай бошладилар. Тўрт партизан нарироқда ўтлаб юрган, тушовланган отларни тутишга югурди.

— Қойиллатдикми, а! Мана улар, ўн иккитасининг ҳаммаси, — деди ҳали жанг суронидан ҳаяжонланиб турган Яков жарлик устига ташланган биринчи ходаданоқ югуриб ўтган Кружилинга. — Сен энди отрядни илдам олиб чиқавер, мен бўлсам ҳозирча йўл устидаги пулемёт заставасини гумдон қилгани бораман. У ерда бор-йўғи беш киши холос.

— Эҳтиёт бўл, Яков, — деди Кружилин ташвишли бир оҳангда.

— Қўрқма. Мен уларга сездирмай яқинлашиш мумкин бўлган йўлни биламан. Одамларни бемалол бошлаб боравер.

Шундай дея у ёнида ўнта партизан билан отларига қамчи босиб, тун қоронғиси ичра ғойиб бўлди.

Ҳозирча ҳаммаёқ осойишта эди, фақат отларнинг пишқиришию, уларнинг жар узра апил-тапил қурилган кўприкдан дўпир-дўпир ўтиши эшитилар, одамлар куймаланишарди. Оқгвардиячилар отряд тоғ этагидан ташлаб кетган араваларнинг бир қисмини ҳайдаб кетишибди, бир қисмини эса гулханларга ўтин қилишибди. Энди партизанлар омон қолган араваларни топиб, уларга отларни қўшишди. Сўнгра ярадорларни араваларга ётқизишди-да, деярли ярим километр келадиган колоннага чўзилиб зим-зиё қоронғилик ичра йўлга тушишди.

Кружилиннинг кўнгли алағда эди — уларнинг бу дадил режалари қандай тугаркин? Ахир куролсиз қўлларидан нимаям келарди? Бирор иш билан чўлда санқиб юрган биргина оқгвардиячи отрядни кўриб Михайловкага от қўйса ва сурон солса борми... Алейниковнинг режасида ишнинг бундай тус олиши назарда тутилмаган, лекин шундай бўлиши ҳам мумкин-ку. Ана унда...

Кружилин сесканиб, юраги орқасига тортиб кетарди.

Отряд бир соатдан мўлроқ тақир чўлдан юриб борди, кейин ҳақкам-дуккам ўрмон бошланди. Кружилиннинг бироз кўнгли жойига тушди — ўрмон-ку ҳар қалай. Турна тўқайга етишларига ҳам оз қолди, Яшкadan эса ҳамон дарак йўқ. Нима қилдийкин у ерда. Пулемёт заставасини гумдон қила олдимикин?

Алейников тун қоронғисидан сира кутилмаганда ва, гўё оти ердан эмас, ҳаводан учиб келгандек, ҳеч қандай товуш чиқармай пайдо бўлди.

— Ҳаммаси жойида! — дея хитоб қилди у. Кружилин енгил тортиб тин олди. — Ғафлат босиб ётишган экан! Лекин ҳаммаёғимиз жиққа хўл бўлиб кетди, уларнинг ёнига сузиб боришга тўғри келди. Биронта қуруқ кийим топилармикин?

— Пулемётларини нима қилдинг?

— Ҳаммаси жойида, деяпман-ку. Ўқ терилган ленталар солиғлиқ ўн бешта қути-сиям бор!

Бу деярли нажот дегани эди. Энди уларга ҳатто оқ гвардиячиларнинг бутун полки ҳужум қилган тақдирда ҳам торгина йўлда уларни анча вақт тўхтатиб туриш мумкин эди. Бу орада эса отряд кўрғонда, Зубов ихтиёрида турган эскадрон билан пиёда аскарларни янчиб ташлаб, Турна тўқайнинг шундоққина четидан бошланадиган қалин тайга ичига кириб кўздан йўқолишга улгурарди.

«Дадамни осиишбди... Дадамни-я!» — кун бўйи Федорнинг мясида ана шу машъум хабар жаранглаб турди. У палаткасига кириб, кечгача қимир этмай кўксини ерга бериб ётди. Анна уч марта — нонуштага, тушликка ва кечки овқатга — суюққина атала кўтариб кирди, аммо ҳар гал Федор товоқни нари суриб:

— Мени холи қўй, — деяверди.

Карниздан юриб Яшил дарадан чиқишаётган пайтда Федор қоқилиб кетиб, оти билан бирга жарга қулашига сал қолди. Унинг ортидан келаётган Анна қаттиқ чинқириб юборган эди, Федор хотиржамгина деди:

— Жим. Ўлишга эрта ҳали менга.

Кейин ўзича ўйлай бошлади: «Ҳа, эрта ҳали... Қайнардаги қўрғонга етиб олсам бас! Ванька, эҳтимол, ўша ердадир. Ҳамонки Кафтанов ўша ердами, Ванька ҳам унинг ёнида бўлиши керак... Қўлимга тушсин ҳали, аблаҳ!»

Шундан сўнг укаси Иван ҳақидаги ана шу хаёл унинг бутунлай мясидан чиқмай қолди.

Улар қўрғон ёнига етиб боришганида тонг отай деб қолганди. Ҳаво очиқ бўлганида осмоннинг шарқ томони бу пайтда бўзара бошлаган бўларди, ҳозир эса кўк бетини булут қоплагани туфайли ҳаммаёқ зимистон эди. Аммо ҳозир кечасими, кундузими — Федор учун бунинг аҳамияти қолмаганди. Мана ўша қўрғон, дарахтлардан хиёл наридаги аллақайси деразада тунги чироқнинг хирагина шуъласи липиллаб турибди. Партизанлар қиличларини қинидан суғуриб бўлишди, Федор ҳам ўзиникини яланғочлаб, тўппонча қинининг тугмасини ечиб қўйди. Яков Алейников бўлса оқ гвардиячилар ухлаб ётган аллақандай саройлар, сира қўлдан чиқариб юбормаслик лозим бўлган аллақандай Зубов ҳақида гапириб ўтирибди. Анна бўлса паканагина тўриқ отида, унинг ёнида турар экан, ҳар доимдагидек секингина: «Федя, илтимос қиламан, ўзингни эҳтиёт қил...» — дея шивирлайди. Нега энди у ўзини эҳтиёт қилиши керак экан, ўша полковник Зубовни бошига урадимиз? Фақат Ванька билан, укагинаси Ванька билан учрашса бўлди! Кружилин қани, Назаров қани, нега шу пайтгача команда беришмаяпти?!

У Кружилинни ҳам, Назаровни ҳам кўрмади, ҳеч қандай команда эшитмади ҳам. Бирдан ўнг томонда сукунат бағрини ёриб, пулемёт тариллай бошлади, гумбулраб граната портлади. Кафтановнинг уйидаги тунги чироқ бир липилладу равшанроқ ёна бошлади. «Олға-а!» — дея чинқирди бирдан Яшка. Федор ҳам отининг бошини қўрғонга буриб сағринига қамчи босар экан, эскадронига қараб худди шундай овоз билан:

— Ортимдан, олға-а! — дея қичқирди.

Кейин ҳаммаси қандайдир оловли тўзонга айланиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Аллақандай иморат худди порох янглиғ ловуллаб ёнарди. Федор қўрғоннинг чароғон бўлиб кетган ҳовлисида гоҳ уёққа — гоҳ буёққа от қўяр экан, эсанкираб қолганидан, гўё атайлаб оёғи остидан чиқаётган ярим яланғоч оқ гвардиячиларнинг бошига қилич соларди. Унинг кўз ўнгида Данило Кошкин, Кирьян Иютин ва ўз эскадронидаги бошқа жангчиларнинг суронли ола-тасирдан бадбуруш бўлиб кетган тиши башаралари липиллаб ўтарди. Қўлида наган тутган ва эгнига одатдаги чарм камзулини кийган Анна унинг ортидан от сурарди. У доим ҳар қандай жангда, ҳар қандай қирғин-баротда қўлида наган билан Федорнинг ёнида бўларди ва, чамаси, икки марта уни ўлим чангалидан тортиб олганди.

Федор бирдан ёнида Аннанинг йўқлигини сезиб қолди. У қизишиб кетган отининг тизгинини тортиб, атрофга аланглади. Бундай қараса, эллик метрча нарида Аннанинг ўк еган оти питирчилаб ётибди, Аннанинг ўзи эса оёғини узангидан чиқаришга уриниб овора бўляпти. Данило Кошкин отидан тушиб унга кўмаклашяпти, гуруллаб ёнаётган отхонанинг бурчагидан эса бир оқ гвардиячи тиз чўкканича уларга шоша-пиша милтиқдан ўк узаяпти. «Ўлдиради, ўлдиради ахир!» Федор шартта тўппончасини қинидан олди. Аммо ўк узишга улгурмади — отхона ортидан, аланга ва тутун орасидан Алейников учиб чиқди-ю, унинг қиличи аланга шуъласида худди чақмоқ янглиғ ярқираб кетди. Оқ гвардиячи қилич зарбидан милтиқни ташлаб, ерга муккасидан йиқилди-да, гўё ухлагани ётаётган одамдек, аста чўзилди. Яков бўлса жони ҳиқилдоғига келиб қичқирди:

— Федор, деразаларга огоҳ бўл! Уйда Зубов билан Кафтанов бор, қўлдан чиқариб юборма!

Шундай дея у отдан сакраб тушиб, бир ҳатлашда пиллапояга чиқди-да, елкасини зарб билан қулфлоглиқ эшикка урди. Федор отига қамчи босиб, бир зумда уйнинг нариги томонига ўтди. Деразаларнинг бари қоронғи эди, фақат оёқлари ерга кўмиб ўрнатилган курси тепасидаги деразадангина ёрқин шуъла тушиб турар, оқ дарпарда ортида аллақандай шарпалар уёқдан-буёққа югурарди. Федорга ўша шарпалардан бири Ваньканикига ўхшаб кўринди. Ҳа, фақат кўринди, лекин унга шуниси ҳам етарли эди. Хавф-хатар тўғрисида ўйлаб ўтирмай у эгардан курси устига сакради-да, елкаси билан дераза ромини уриб чиқарди ва енгилгина дарпардани юлқиб олиб, бир четга улоқтирди...

Сўнгра дераза таглигида, ромнинг чил-чил синган ойналарининг жаранглаб

тўкилишига қулоқ солар экан, тантанавор наъра тортди: унинг шундоқ рўпарасида қўлида маузер тутганича елкаси билан деворга қапишиб Кафтанов турарди. Бурчакда елкасига апил-тапил полковниклар кителини ташлаб олган ва қўлида қилич тутган қандайдир баланд бўйли озгин бир одам кўзга ташланди. Қўрқувдан қути ўчган ўн бир-ўн икки ёшлардаги бир бола унинг пинжига тикилиб олганди. Бола ҳам бўйига мослаб тикилган офицерлар формасида бўлиб, фақат погон тақмаганди. Эшик олдида эса ўша, укаси Ванька қаққайиб турибди! Ванька ҳам қуролланган эди, у наган тутган қўлини пастга тушириб, ҳайратнинг зўридан катта-катта юмалоқ кўзларини пирпиратганича акасига анграйиб қараб турарди.

* * *

1919 йилнинг деярли бутун сентябрь ойи Громотуха дарёсининг юқори оқимида шамол эсиб, ёмғир ёғиб турди; япроқлари эрта сарғайган дарахтлар шипшийдам бўлиб қолди, кейин об-ҳаво жўнашиб кетдию, қуёш яланғоч дарахтларнинг орасини ёритиб, нам ерни аранг қуритганича совуққина нур соча бошлади.

Қушлар жануб томон учиб кетишмоқда эди. Эрталабдан кечгача осмону фалакда ўрдаклар ипга тортилгандек, ингичка сафларга тизилиб учишар, ёзда семириб, оғирлашиб қолган ғоз галалари эринибгина унсиз қанот қоқар, бутун тайгани мунгли «қур-эй, қур-эй»га тўлдириб турналарнинг оғир арғимчоқлари учиб ўтарди.

Иван кичкинагина дим ҳужрада аллақандай сандиқ устида бошини қўйи солганича қушларнинг ҳатто икки қават ром ортидан ҳам бу ерга эшитилаётган мунгли қичқирғига қулоқ солиб индамай ўтирарди. Каравотда ҳуркиган ҳайвонга ўхшаб ғужанак бўлиб ўтирган Анна ҳам чурқ этиб оғиз очмасди. Дераза ортида қоровулнинг шарпаси кўриниб турарди. У гоҳ уёқдан буёққа юрар, гоҳ супачага ўтириб, ўқтин-ўқтин ерга тупурганича тамаки чекарди.

Аннанинг қон қолмаган сўлғин юзи жонсиздек кўринарди, қўйкўзлари эса совиб қолган кулга ўхшарди. Шу тобда унинг фақат қорачиғигина тирик бўлиб, қақнаб турар ва Иваннинг юрагини тирнаётгандек туюларди.

— Менга бундай қарама, Анна, — дея илтимос қилди Иван бошини янада қўйироқ солиб.

— Хўш, қандай қарай бўлмасам, сенга? — деди қиз қуруқшаб қолган лабларини жирканиб қимирлатар экан.

Иван бошини чайқаб, инграб юборди:

— Ҳаётимни чилпарчин қилдинг, жодугар! Оёқ остида қолган помидордек эзиб ташладинг!

— Эҳтиёт бўл — эс-ҳушингдан ажраб қолма яна.

— Никоҳдан ўтайлик, Анна! — ёлбориб қичқирди Иван ўрнидан туриб. — Сени жуда ардоқлайман — ҳатто шамолга ҳам раво кўрмайман.

— Йўқ... Ундан кўра отанга ўхшаб, мени ҳам оса қолишсин.

— Анна!

— Майли, севишимни сўраб кўпроқ ёлбор, — деди истехзо билан қиз. — Ким билсин, эҳтимол, муродинга етарсан.

Бундай суҳбатнинг биринчи бўлиши эмасди. Иван хонадан ташқарига чиқиб, қуёшнинг заифгина шуъласи тушиб турган девор ёнига ўтирди. Учиб кетаётган турналарнинг қичқирғи бу ерда аниқроқ ва қаттиқроқ эшитилар, шу боисдан янада мунглироқ туюларди.

Мана икки ҳафтадирки, Кафтановнинг отряди партизанлардан яшириниб ўтирган Куёв Соё қишлоғи баланд тепаликнинг ёнбағрига жойлашганди. Тартибсиз, ҳаккам-дуккам қурилган уйлар қийшиқ кўринар ва уларнинг бундай қияликда қандай жон сақлаб турганининг ўзи кишини ҳайратга соларди. Гўё қаттиқроқ шамол турса, бу ердаги барча кулбалар худди бўм-бўш қутичадек ўша Куёв Соёга — тайга бағрини кешиб ўтган чуқур лой тупроқ жарга сирпаниб тушадиган кўринарди.

Тепаликнинг қоқ чўққисида тўртта отлик кўзга ташланди. Булар Кафтановнинг ўзи, унинг кўзига оқ тушган ўғли Зиновий, собиқ михайловкалик оқсоқол Демьян Инютин ва ҳар хил даҳшатли миш-мишлар тарқалишига сабабчи бўлган ўша сирли Косоротовлар эди.

Кеча кечқурун қўшни Парфеново қишлоғидан аллақандай бир мужик от чоптириб келиб, у ерга партизанлар бостириб киришганини хабар қилганди.

— Яна қуршаб олишяпти, аблаҳлар! — дея сўкинганди Кафтанов ва ҳеч кимга ишонмай, Парфеновода қанча партизан борлигини ўз кўзи билан разведка қилиб келиш учун кечаси ёнига тўртта энг ишончли одамини олиб жўнаганди.

Иван ҳам унинг ишончли одамлари қаторига кирарди, аммо Кафтанов уни ўн кун бурун собиқ қамоқхона назоратчиси Косоротов томонидан асира олинган Аннанинг олдида қолдирди.

— Қоровул ва қайлиқ сифатида қолдиряпман сени, — деганди илжайиб Кафтанов. — Эрталабга довуэр эр бўлиб ол.

Иван мунгайиб ўтирган уй олдига етиб келгач, Кафтанов уйқусизликдан қизариб кетган кўзларини унга тикди:

— Хўш? Сени энди куёвим деб атасам бўладими?
— У рози бўлмаёпти.

— Ахир ижозат берган эдим-ку, ўша қизил ойимтиллани зўрлаб олавермадингми...
— Мен ундай қилолмайман. Қўлимдан келмайди,— деди бошини чайқаб Иван.
— Латта экансан! — Кафтановнинг патак бўлиб кетган малла соқоли титрай бошлади.— Ҳай майли, айбга буюрмайсан энди. Мен сўзининг устидан чиқдим.

Кафтанов, Зиновий ва Косоротовлар уйга кириб кетишди; Демьян Инютин эса чап тиззасига боғланган ёғоч оёғини эпчиллик билан от сағринидан ошириб ўтди-да, ерга сирпаниб тушди ва ўрдак юриш қилиб лапанглаганича отларни бостирма томон бошлаб етди. Кейин ортига қайтар экан, Иванга қараб деди:

— Бундай қарасам, анчадан бери феълинг айниброқ юрибди. Демак, миянгда чигил бошланган. Бу чигил сени қаёққа бошларкин, а? Михаил Лукич шу тўғрида бир ўйлаб кўрса бўларди.

Кейин, ниманидир кутиб, бир оз жим турди-да, қўшимча қилди:

— Фақат билиб қўй — Михайло Косоротов икковимизнинг кўзимиз ўткир жуда, биздан қочиб қутулолмайсан.

— Менга қара-а! — дея бўкириб юборди Иван ва сапчиб туриб, қиличини ярмигача қинидан чиқарди.

Чиндан ҳам чигил бошланган эди. Иван дилида содир бўлаётган гапларни шу сўз биланми ёки бошқа сўз биланми ифода этишни билмасди, аммо кўнгли алағда бўлиб қолганини анчадан буюн ҳис этарди.

Бу тўғрида у отгани олиб борган ва кейин қўйиб юборган ўша Кружилиннинг партизанига биринчи марта овоз чиқариб айтган эди. Партизан оёғини қўлига олиб ўрмоннинг ичига югурди, Иван Кафтанов эшитсин деб, осмонга қарата хўжа кўрсинга ўқ узди-да, кейин тўнка устига чўкиб, анчага довури хаёл суриб ўтирди: бу қанақаси бўлдики, мана шу ирвити мужикдан тортиб, акаси Федоргача Поликарп Кружилиннинг отрядида жанг қилишгаётган бўлса?! Анна ҳам ва ҳатто Михайловканинг ёғочоёқ оқсоқоли Демьян Инютиннинг ўғли Кирыюшка ҳам партизанлик қилишса?! Ахир уларнинг икковининг ҳам жойи Кафтанов отрядида бўлиб, у яъни Иван Кружилиннинг қўл остида партизанлик қилиши керак эди-ку. Лекин ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетди, ҳаммаси тескари бўлиб чиқди... «Мен бу ерда нимани деб жанг қилиб юрибман? Кафтановнинг бойлигини сақлаб қолишга ёрдам беряпман. Хўп, сақлаб қолдик ҳам дейлик, лекин бундан менга нима фойда? Кейин яна уникага бориб отбоқарлик қиламанми? Анна, нима бўлган тақдирдаям, Федька билан қолади. Иннайкейин, кўриниб турибди, энди на Кафтанов, на бошқа бойлар мол-давлатини сақлаб қола олади, кўп ўтмай унинг отрядини яқсон этишади, ҳаммасини отиб ташлашади... Унақасигаям, бунақасигаям куним битганга ўхшайди. Хўш, нима учун?»

Орадан кўп вақт ўтмай, Кружилинни тор-мор этиш учун Зубовнинг полки етиб келдию, шиддатли жанглар, чап бериб қутулиб кетаётган партизанларни тинимсиз таъқиб этишлар бошланди. Энди Иваннинг хаёл суришга вақти қолмади. Кейин эса... кейин ханузгача Иваннинг дарду дунёсини қоронғи қилиб келаётган ўша мудҳиш воқеалар содир бўлди: отасини қатл этишди ва партизанлар беҳосдан Қайнар булоқдаги кўрғонга даҳшатли ҳужум уюштиришди. Ушанда улар Яшил дарадан қандай чиқиб олишди — ердан юришдимми, ҳаводан учидимми — Иван буни ҳалига довури тушунолмас эди.

... Қаердадир пулемёт тариллаб қолганида Иван сапчиб ўрнидан турди-да, лампа чироқнинг паст қилиб буралган пилигини кўтариб қўйди. Аслидаю эҳтимол, уни бутунлай ўчириш керак эди.

— Нима гап? Ким?! — дея қичқирди Кафтанов.

Қўшни хонадан оқ иштон кийган Зубов югуриб чиқди.

— Нима гап? Нима бўляпти ўзи?! — дея қичқира бошлади у ҳам.

У ерда, дераза ортида эса милтиқлардан пала-партиш ўқ узилар, одамларнинг бақир-чақири, отларнинг оғир дўпир-дўпири эшитиларди.

Бошқа ҳеч ким гапирмади, уларнинг учови ҳам қандай воқеа содир бўлганини тушунишдию, жон-жаҳдлари билан кийина бошлашди. Зубов югурганича хонасига кириб кетди ва бир минутдан сўнг у ерда уйқусираб турган ўғилчасини итариб чиқарди-да, ортидан кителини елкасига ташлаганича ўзи отилиб чиқди.

— Улар қандай чиқиб олишди? — дея қичқирди у, гўё биронта одам буни билади, лекин унга айтишни истамаётгандек.

Шу пайт дераза ойнаси жаранглаб синди-ю, қоронғилик тархида, худди ромга қўйилган суратдек, кўзлари олайган акаси Федор пайдо бўлди.

Иван наганини аллақачон қинидан суғуриб олган эди, аммо акасини кўргач, қўли беихтиёр пастга тушди. Девор олдида турган Кафтанов эса, аксинча, қўлидаги тўппонча-

ни шартта юқори кўтарди. Аммо Зубов жонҳолатда унинг қўлига ёпишиб қичқирди: — Эсингни еб қўйибсан! Отма! Отма, деяпман! — Шундай деди-ю, деразадан хона ичига сакраб тушган Федор томон ўгирилди, — мен таслим бўлдим. Бу бола менинг ёлғиз ўғлим, Петр, — У ўғлини хиёл Федор томон сурди. — Ҳар қалай, норасидага шафқат қиларсиз, ахир.

Шу лаҳзада дераза ромида қоронғилик ичида яна бир шарпа пайдо бўлди. «Анна!» — Иваннинг миасидан ўтли қуондек ўтди бу фикр.

Анна полга сакраб тушишга улгурмади. Иваннинг ёнида турган Кафтанов хириллаб қичқирди-да, нишонга олиб ўтирмай қизига ўқ узди. Анна чурқ этмай букчайди ва ёнбошига йиқилди.

— Анна!

Иван бундай деб қичқиргани йўқ ва умуман ҳеч ким қичқирмади. Бу шунчаки Иваннинг миасида алланима гувиллаб, кейин портлади-да, худди ҳозир чилпарчин бўлган дераза ойнасидек, жаранглаб тўкила бошлади.

Иван қулоғи битиб, эс-ҳушини йўқотгандек бўлди. У, худди ухламай туриб алаҳсираётган одамдек, атрофида нималар бўлаётганини тушунмай, бир четдаги эшикнинг шарақлаб очилгани ва чарм фуражкиси энсасига сурилиб қолган ўрта бўйли бир йигит — Яков Алейниковнинг кўзлари ола-кула бўлиб, хонага отилиб кирганини кўриб турарди.

— А-а, полковник Зубов! — дея қичқирди Алейников, чамаси, бор овози билан, лекин Иван буни аранг эшитди ва Зубовга қилич солди.

Аммо Зубов бир пайтнинг ўзида ҳам ўзини четга олди, ҳам Яковнинг қиличига зарб туширди. Алейниковнинг қўлидаги қилич ҳавода ярим доира ясаб ялтираганича бир четга учиб тушди. Алейников наганини қинидан юлқиб тортганича столнинг нариги томонига сакради. Аммо наганини суғуриб олишга улгурмади, Зубов стол узра энгашиди-да, Алейниковга қилич солди. Алейников башарасини чангаллаб чалқанчасига қулаб тушди.

Ана шу воқеалар содир бўлар экан, аллаким Иваннинг қўлидан тортиб, қулоғига бўғиқ шивирлади: «Ортимдан юр, тезроқ! — Иван Кафтановнинг эшикдан лип этиб чиқиб кетганини кўрди, аммо унинг ортидан югурмади. Нега югурмаганини ўзи ҳам билмайди, ҳолбуки, Федор, унга қарата ўқ узаётгандек эди. Ҳа, тўғри, акаси бир унга, бир хонада типирчилаб ўзини у ёқдан — бу ёққа ураётган Зубовга қарата ўқ узарди. Уқлар шундоқ ёнгинасида чарсиллаб деворга санчиларди, аммо Иван қимир этмай тураверди. Ниҳоят Федор узган ўқ Зубовга тегди, шекилли, полковник букчайиб, аста ўтириб қола бошлади. Аммо қуламади ва яна қаддини ростлади. Федор яна ўқ узмоқчи бўлиб, тепкини босди, бироқ наганининг урғичи қурруқ шақиллаб кўя қолди — барабанда ўқ тугаган эди. Шундан сўнг Федор яраланган Зубовнинг устига отилиб, унга қилич солди. Зубов Алейниковнинг ёнига гурсиллаб қулади. Полковникнинг бурчакка тикилиб олган ўғилчаси қаттиқ чинқириб юборди. У шундай бир чинқирдию, дарҳол жимиб қолди.

— Нега отмаяпсан, сотқин? Қани, от...

Бу гапни ҳансираб турган Федор айтган эди. Иван қўлидаги тўппончасини акасининг тердан жиққа ҳўл бўлиб кетган пешанасига ўқталиб турганини кўриб ажабланди.

— Акамсан, ҳар қалай, сени отмайман, — деди Иван.

Иван рост гапни айтганди, ҳатто Федор қўлидаги даҳшатли қиличи билан ҳамла қилган тақдирда ҳам у барибир ўқ узмаган бўларди. «Анна, Анна, Анна» — гўё аллаким болга билан унинг бошига ураётгандек, миасида нуқул ана шу исм такрор-такрор жарангларди. Ана шу болғанинг даҳшатли жаранги орасидан миасида аниқ бир фикр пишиб етила бошлади: ҳамонки энди Анна йўқ экан — яшашдан не ҳожат? Майли чопиб ташлай қолсин. Биронта бошқа одам эмас, акаси Федор ўлдиргани яхшироқ қайтанга. Қиличинини бир силтайдию — ҳаммаси тамом бўлади-кўяди. Ҳамма, ҳаммаси... Кейин эса — сукунат... Лекин шунга қарамай, негадир ўзи тўппончасини акасига ўқталиб турибди. Нега?

Федор бўлса бу орада елкасини деворга қилганича аста Зубовнинг ўғилчаси ғужанак бўлиб турган бурчак томон сурилмоқда эди. «Ҳа, нега ўқталаётганимни эсладим... — дея хаёлидан ўтказди Иван. — Болакайни чопиб ташлайди-ку ахир...» Кейин қичқирди:

— Болага тегма! Бегуноҳ норасида у.

— А-а, муртад! — дея хириллади Федор. — Ўзинг итсан ва итваччаларни ҳимоя қиляпсанми? Ундан кўра бечора отамизни ҳимоя қилгин эди! Улар уни нима қилишганини эсла...

Шундай дедию, бола томон ташланди. Иван унинг йўлини кесиб чиқди-да, Федор қиличинини боланинг бошига тушираётганида акасининг елкасидан итариб юборди. Зарбанинг кучидан Федор оёқда туролмай полга думалаб тушди. Қимир этмай чўзилиб ётган отасининг ёнига қулаган бола орасидан қон оқаётган кафтлари билан юзини ёпганича жон аччиғида қаттиқ қичқирди. Ана шундан кейингина Иван тепкини босди, аммо Федорга эмас, деворда осифлиқ турган лампага қарата ўқ узди. Бироқ хонага

қоронғи тушмади, зеро дераза оралиғига томдаги ёнғиннинг алангаси буралиб урилмоқда эди. Бирдан инграб юборган Алейниковга қоқилиб кетган Иван («Тирик экан»,— дея дилида қайд қилиб қўйди у) болани шартта кўтарди-да, югуриб уйдан ҳовлига чиқди.

Ҳовли гуруллаб ёнаётган отхонанинг алангасидан ёп-ёруғ ва бўм-бўш эди. Аланга қоп-қора осмон тархида лопиллаб ўйнар, унинг паға-паға лахтаклари узилиб, гўё қорамтир бўшлиққа учаётгандек, ҳавога сингиб кетарди. Кўрғон атрофида, ўрмоннинг қаерларидадир ўқ овозлари эшитилиб турарди.

Ховлидан югуриб ўтар экан, Иван, ҳозир Федор орқамдан ўқ узиб қолса керак, деб ўйлади, аммо ҳеч ким уни таъқиб этмади. Кўл бўйида эшаклари ичига ташлаб қўйилган бир неча қайиқ турган экан, Иван Петька Зубовни шулардан бирига ташлади. Кейин қайиқни қирғоқдан итариб, тўппончасини чўнтагига тикди ва ёнғиннинг қоп-қора сув бетиде акс этиб ўйнаётган ёлқинларини парчалаб шоша-пиша эшак эшганича нариги соҳил томон, қоронғилик ичига кириб кетди...

— Менга қара-а! — дея бўкириб юборди Иван ва сапчиб туриб, қиличини ярмигача қинидан чиқарди.

— Аҳмоқ,— деди жавобан хотиржамгина Инютин ва ёғоч оёғи билан чуқур-чуқур из қолдирганича нари кетди.

Иван яна жойига ўтирди. Ҳа, аҳмоқлиги рост. Нега ўша тунда Федордан ўзини ҳимоя қилди? Федор сира ўйлаб ўтирмай чопиб ташлайверарди. Ҳеч бўлмаганда асир тушса ҳам бўларди-ку. Нега қочди ўшанда? Бунинг устига ёлғиз ўзи эмас, отасини осизиға буюрган бир одамнинг боласини олиб қочганини айтмайсизми? Қўлнинг нариги соҳилида ҳам битта қайиқ турган экан. Иван унда Кафтанов сузиб ўтганини дарҳол тушунди. Чиндан ҳам шундай экан, чакалакзор ичидан Кафтанов чиқди-да, хурсанд бўлиб деди:

— Ванька? Баракалла! Роса чув тушдик-да, ўзиям! Уша тош ўнгирдан қандай чиқиб олишдийкин, аблаҳлар?

Петька Зубовнинг юзи қаттиқ кесилган экан, у кучук болага ўхшаб ингилларди. Кафтанов кўйлагини йиртиб, боланинг юзини боғлаб қўйди-да, хаёлга чўмиб деди:

— Бутунлай етим бўлиб қолди, бечора. Полковник айтиб берганди, уч яшарлигида онадан етим қолган экан. Энди уни нима қиламиз? Лушканинг олдига жўнатсаммикин? Макарамнинг ёнида юраверади. Балким, ўртоқ бўлиб кетишар.

Кичик ўғли, олти ёшли Макарни Кафтанов тайга ичидеги аллақандай овлоқ кўрғонларда яшириб, унинг тарбиясини михайловкалик шаддод ва бузуқ хотин Лукерья Кашкаровага топшириб қўйганди.

— Ҳа, яхши ўйладим, уни Лушканинг олдига жўнатаман,— дея такрорлади Кафтанов.— Ҳозир эса, Ванька, фалокатдан нарироққа, ўрмоннинг ичкарироғига кирайлик. Бўлмасам кун ёришиб қоляпти. Наҳот партизанлар бутун полкни ва Михайловкадаги ҳамма одамларимизни қириб ташлашган бўлса? Нима билан ва қандай қилиб? Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас. Лекин барибир азмойиш олишимиз керак. Худоям эҳтиёт бўлганини сақлайди дейишади.

— Аннани-чи, Аннани нега отдинг? — беихтиёр сўради Иван.

— Ҳа! — дея жеркиб берди Кафтанов.— Улиб қолмайсан усиз. Уша қанжиқни отиш эмас, бутини йириб деворга ёпиштириш керак эди.— Шундай дедию, қирғоқдан нари кетди.

Осмону фалак ёришиб, тонг отмоқда эди. Иван олдинда лапанглаб кетаётган Кафтановнинг букчайган елкасига тикилар экан, чўнтагидан наганини шартта олиб, бутун барабандаги ўқни битта ҳам қолдирмай, кетма-кет мана шу чорпахил манфур гавдага жойлагиси келарди. Нега ўшанда Иван шундай қулай имкониятдан фойдаланмади — буни ҳозир ўзи ҳам тушунолмай ўтирарди. «Умуман бундай қулай имкониятлар озмунча бўлдимми? — дея илжайди у алам билан.— Чунки, Инютин айтгандек, фирт аҳмоқман».

Уша тонгда, кун бутунлай ёришиб кетгач, улар тайга ораляб ўтган ва отларнинг туёғи ҳамда этикларнинг янги изи тушиб, филдираклар тилиб юборган йўлга чиқишдию, бу ердан шарққа, Қайнарбулоқнинг нари ёғидаги ўрмон томонга Кружилиннинг отряди ўтиб кетганини тушунишди.

Партизанлар у томондан икки ҳафталардан сўнг анча дам олган, яхши қуролланган ҳолда қайтишди. Командирсиз қолган собиқ Зубов полкни эса бу пайтга келиб аллақайёққа жўнатиб юборишганди. Роллар энди аллақайёққа қолганди, энди партизанлар Кафтанов отрядини таъқиб этиб, уни кундан-кунга Громотуха дарёсининг юқори оқими томон сиқиб боришдики, охири отряд мана шу Куёв Соё қишлоғига келиб тиқилиб қолди.

Иван ҳамон Кафтанов қошида ординарец ва шахсий соқчи эди. У янада озиб, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, бадқовоқ ва индамас бўлиб қолганди.

— Бўпти, кўпам ич-этингни еяверма! — деди Кафтанов улар мана шу Куёв Соёга келишганидан кейин.— Уша Аннанг мушукдек жони қаттиқ чиқди.

— Нима дединг? — тушунмади Иван.

— Тирик экан... Ушанда уни яна бир-иккита ўқ билан сийласам бўларкан асли. Лекин ҳамонки тирик экан — сенга берган ваъдам ваъдалигича қолади. Уни ушлаймиз.

— Қандай қилиб? — дея яна сўради Иван.

— Анови Мишка Косоротов тутиб келади. Унга буйруқ берганман. Жўнаб кетган. Михаил Косоротов Зубов полкани бошқа ёққа жўнатишганида Кафтановнинг отрядида қолган эди.

— Қаёққа жўнади? — ҳамон гапни тушунолмади сўради Иван.

— Аннани тутиб келгани. Олинган маълумотларга қараганда, у менинг ўқимдан кейин тузалиб кетибди, ҳозир партизанлар учун қишлоқма-қишлоқ юриб, пийма билан қўлқоп йиғаетган эмиш. Косоротов бирор жойда унинг йўлини пойлаб қўлга туширади.

Косоротов чиндан ҳам «қўлга туширди». У мана шу суҳбатдан сўнг бир кун ўтгач қайтиб келди-да, қўл-оёғи боғланган Аннани пастга тушириб, унинг оғзидаги латтани олиб ташлади.

— Мана, ол,— деди у Кафтановга.

— Анна? Анна! — қичқириб юборди Иван қизнинг олдига югуриб келар экан.

— Унинг ёнида менинг Кирюхам йўқмиди? — дея сўради Демьян Инютин. — Менга ўша итваччани тутиб берсанг зап иш бўларди-да.— Сўнгра ёғоч оёғи билан бир оз депсиниб турди-да, сирли оҳангда қўшимча қилди,— мановинга эса мен Иванни эмас... унга ўзим уйланган бўлардим.

Сочлари тўзиб, нафаси қайтганидан кўкариб кетган Анна ерда тупроққа беланиб ётарди. Иван унинг қўлларини ечиб, ўрнидан тургазиб қўймоқчи бўлди. Аммо қизнинг ўзи тиззасига туриб, бошини кўтарди ва Иванга шундай бир нафрат билан қарадики, йигит беихтиёр орқасига тисарилди. Мана энди...

* * *

Куёв Сойда Кафтанов жанг қилиб ўтирмади, одамларини йигирма чақиримча наридаги Лунево қишлоғига олиб кетди. Кенг-мўлгина ёғоч уйда кечки овқатни тановул қилар экан, у Демьян Инютинга омборга қамаб қўйилган қизини олиб келишни буюрди.

— Демак, Иванга тегишни истамайсанми? Охирги марта сўраяпман.

— Ҳожати йўқ,— деди лабларини алам билан қийшайтириб дераза олдидаги курсида ўтирган Иван.— Ўзи хоҳламаганидан кейин мажбур қилиб бўлмайди. Уни қўйиб юбор, Михаил Лукич. Майли...

— Нима, ундан воз кечяпсанми?

— Унинг учун жонимни беришга тайёрман. Лекин... Суймаганга суйкалма, дейишади-ку, ахир...

— Суйкалма деганинг нимаси? — дея сўради жаҳли чиқиб Кафтанов.

— Умуман айтяпман. Мажбур қилишдан фойда йўқ. Уни қўйиб юбор. Мен сенга икки ҳисса кўпроқ хизмат қилиб бераман.

Кафтанов қўлидаги ёғоч қошиқни товоққа ташлади-да, кўзларини Иванга қадаб, анчага довуз хўмрайганича қараб турди. Сўнгра қизига тикилди. Анна эшик ёндорига суяниб турарди. У эгнига кулранг тўқима кофта ва ғижимланган қора юбка, оёғига эса юмшоқ этик кийганди. Этикнинг кўнжи қизнинг бўлиқ болдирларига ёпишиб турарди. Елкасига у чарм камзулини ташлаб, бошига чит рўмол ўраб олган эди. Рўмолнинг тагидан бир-икки тутам оқиштоб сочлари чиқиб турарди. Баланд бўйли, қадду қолати келишган қиз мана шу қўпол кийимда ҳам чиройли кўринарди.

— Ўзинг ҳам роса етилибсан-да,— дея илжайди Кафтанов.

Ҳали чурқ этиб оғиз очмаган Анна бу гапга ҳам индамай тураверди.

— Хўш, агар қўйиб юборсам, яна партизанлар олдига борасанми?

— Ҳа, ўшаларнинг олдига бораман,— дея тасдиқлади Анна, ниҳоят оғзини очиб.

Кафтанов пишқириб нафас ола бошлади ва терлаб кетган чаккасидаги томирлар ўйнаб кетди.

— Ўзинг биласан, Анна, мен ҳаётда кўнглимга келганини қайтармай яшадим,— дея гап бошлади у кутилмаганда паст овоз билан.— Арақ ичдим, хотинбозлик қилдим, кишилар устидан ҳам роса ҳукм юргиздим. Мана энди, очиғини айтганда, яна бир оз шундай яшаш учун жанг қияпман. Аммо сен нима учун жанг қияпсан? Мақсадинг нима? Қандай қилиб ўша ялангоёқ партизанлар орасига бориб қолдинг! Федькани дебми?

— Ўшани ҳам деб.

— Хўш, яна нимани деб?

— Билмайман. Буни осонгина, икки оғиз сўз билан тушунтириб бўлмайди.— Унинг узун-узун қошлари чимирилди-да, сўнг хиёл титраб, яна бир жуфт қанотдек ёйилиб қолди, тўқима кофтаси остиде сирилиб турган кўкраги тез-тез кўтарилиб туша бошлади.— Мана, сиз, яшадим, деяпсиз... Сиз шу ҳаётингиз билан онамни сиртмоққа тикдингиз! Шу билан мақтаняпсизми ҳали? Ҳайвонга ўхшаб яшадингиз. Лекин ўзгача — инсонга ўхшаб яшаш ҳам мумкин! Эҳтимол... мен сизнинг ҳаётингизни кўравериб, ундан нафратланганим учун ҳам... ўша ерга, партизанлар орасига бориб қолгандирман. Қайнар булоқдаги кўрғонда қандай фосиқлик қилганингизни кўп кўрганман. Мен эсам одамга

ўхшаб яшашни истайман. Шунинг учун ҳам бугунги кунда... мана шундай қонли жанг кетяпти. Одамлар ер юзида инсон деган номга лойиқ ҳаёт ўрнатишни иштади. Қараб туринг, ҳали ўрнатишади ҳам...

— Қўлларида келармикин? Янглишиб юрма тагин.

— Албатта ўрнатишади! Сизларни эса ҳаммаёқни бўлғатмаслигингиз учун, уйдаги ахлатдек, супуриб ташлашади. Ҳозирнинг ўзидаёқ мана шу кавакка тиқиб қўйишибди-ку...

— Хўп, ўрнатишди ҳам дейлик — лекин сени ўша ҳаётга қабул қилишармикин? Эртами, кечми, барибир, кимнинг қизи эканлигингни эсингга солишади.

— Улар кимнинг қизи эканлигимни эмас, ўзимнинг қандай одамлигимни, ўша ҳаётга муносиб ёки муносиб эмаслигимни эшлашади. Шундай экан, албатта қабул қилишади... Сен-чи, Иван,— дея сўради у бирдан дераза олдида туриб, кетма-кет тамаки ўраб чекаётган йигит томон ўгирилиб,— сен шу ҳақида ўйлаб кўрдингми? Улар отангни осиб ўлдиришди. Яқинда эса онанг ҳам... қайғусига чидаёлмай ўлди, бечора...

— Онам? Онам...— Иван сапчиб ўрнидан турди-да, тамаки қолдиғи қўлини куйдираётганини ҳам сезмай серрайиб қолди.

— Учир овозингни! — Кафтанов оғир сопол товоқни стол четига урди,— қаҳратон совуқда қолган даррахт чарсиллаб ёрилгандек овоз эшитилди-ю, Аннанинг оёғи остига чил-чил бўлган сопол парчалари учиб тушди. Кафтанов бир ҳатлашда қизининг олдига етиб, жундор қўлини унинг гирибонига чўзди.

— Михаил Лукич! — дея қичқирди Иван шартта қиличини қинидан чиқариб.

— Сенга... нима... бўлди?! — бўғилганидан ҳар бир сўзни алоҳида-алоҳида талаффуз қилиб деди Кафтанов.

— Ахир қизинг-ку у... Қўйиб юбор уни. Хоҳлаган томонига кетаверсин,— деди учинчи марта Иван ва қора терга ботган пешанасини артиб, қилични бурчакка қараб итқитди.

Кафтанов оғир қадамлар билан стол ёнига қайтиб, жойига ўтирди.

— Майли, кетса кетаверсин... Кейин бориб партизанларни бошлаб келсин.

— Биз бу ердан жўнаб кўя қоламиз. Ким ҳам халал берарди бизга?

— Бу гапинг ҳам тўғри...— Кафтанов шу гапни айтар экан, қон томирчаларидан тарам-тарам бўлиб кетган кўзлари нуқул қизининг қадди-қоматини пайпаслаётгандек кўринарди.— Хўш, Федька билан яшаяпсанми? — дея сўради у беҳаёлик билан.

— Ҳаммани ўзингизга ўхшатаверманг,— Анна чарм камзулининг ёқасини тортиб, кўкрагини ёпди.— Мен тўйсиз, никоҳсиз яшаб кетаверадиган маҳлуқлардан эмасман.

— Шунақа дегин-а? Демак, биз маҳлуқ бўлибмиз-да. Хўш, тўй қачон?

— Хотиржам бўлинг, тўй қиладиган бўлсак, сизни албатта чақирамиз,— деди истеҳзо билан Анна.

Кафтанов малла жун босган семиз қўли билан столнинг четини шу қадар қисиб ушлаб турардики, гўё ҳозир тошдек ялтираб кетган оғир тахтанинг бир бўлагини синдириб олиб, уни қизига отадигандек туюларди.

— Ҳай майли... Ҳой, ким бор, ҳозирча олиб кетинглар!

— Жаҳлинг тез экан-у, дарров қиличга ёпишдинг-а,— деди у Иванга Аннани хонадан олиб чиқишгач.

— Ахир сен уни... Менимча...

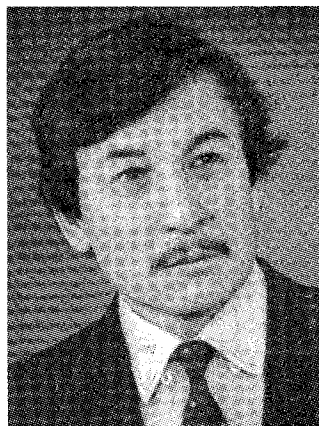
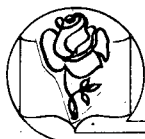
— Сени рад этди-ку! Энди сенга барибир эмасми?..

— Йўқ, барибир эмас,— деди Иван ерга қараганича.

— Ундай бўлса ғирт латта экансан,— дея илжайди Кафтанов.— Ҳай майли, ўзинг биласан. Менга нима — қўйиб юбораверман. Федька биланми, бошқаси биланми турса туравермайдим...

Ҳасан ТУРАБЕКОВ таржимаси

Давоми келгуси сонда

Абдулла Шер

БИЗНИ ЧОРЛАР ЖАНГОВАР ҲАЁТ

Деҳқонча нутқ

Оқ пахта, юмшоғим, менинг оппоғим,
Оқ ювиб, оқ тарай дея куйиндим!
Менинг бешта қитъам — ҳар бешчаноғим,
Тирналган қалб билан боқиб, суюндим!

Йўқ, йўқ! Адашмадим: қалбни тирнашди
Халқ шонин курсига менгзаган шахслар,
Ёлғоннинг устига ёлғон чирмашди,
Ҳоритди тилни — сўз, оёқни — рақслар;

Қўллар қадоқ бўлди кўпроқ қарсақдан:
Ачишиб оғрийди ҳар уйқусиз тун;
Бу тунлар ялдодан қародир баъзан,
Бу тунлар йиллардек узундан-узун!

Оқ пахта, юмшоғим, менинг оппоғим,
Бизни қора қилган касларга лаънат!
Авлод-авлодимга қолгай сабоғим:
Юксакка ин қурган пастларга лаънат!

Майли, ўтган ишга дейлик салавот, —
Ҳайқирар бор ақлим, бор сезгим менинг:
Пахта! Бизни чорлар жанговар ҳаёт —
Йигирма еттинчи съездим менинг!

* * *

Ҳаёт жуда қизик,
Темирдек қизик:

Шахт билан ушламасанг,
Маҳкам тутолмасанг омбирда,
Бирдамас бирда
Умрингни куйдириб оласан.
Сўнг бақир,
        юз бақир,
                        минг бақир —

Барибир:
Куюк умр билан яшамоқ оғир.

Машраб ғазалига мухаммас

Яна ҳайронлиқ ҳайроналарға,
Яна вайронлиқ вайроналарға,
Очдингму юзунг афсоналарға,
«Кўрсат юзунгни мастоналарға,
Ишқингда куйган парвоналарға».

Мендин хатодир, сендин ҳидоят,
Мендин яродир, сендин табобат,
Мендин нидодир, сендин инобат,
«Мендин дуодир, сендин ижобат,
Жоним тасаддуқ жононаларға».

Бу умр тортиғ, раҳм айламайсан,
Ҳар дам уриб тиғ, раҳм айламайсан,
Эй хусни ортиғ, раҳм айламайсан,
«Эй кўнгли қаттиғ, раҳм айламайсан,
Қилғил назар сен бечораларға».

Бир хаёлингни қучти жаҳондин, —
Илинж ипини ечти жаҳондин, —
Қушдек Абдулло учти жаҳондин,
«Машраб сени деб кечти жаҳондин
Бошини қўюб остоналарға».

Маҳмуд Ялавоч

Спитомин бошин тилла баркашда
Келтириб, Искандар шаробин тотдинг.
Минг йилки, авлодлар тинмас қарғашдан:
Сен Ватанни сотдинг, халқимни сотдинг!
Нега касбу коринг топар-у ривож,
Нега сен ўлмайсан, Маҳмуд Ялавоч?!

Ўзбегим оқ кўйлак кийган маҳали
Қутайба пойида сен пусиб ётдинг;
Муқаннинг қўри совумай ҳали
Унинг оқ кўйлагин арабга сотдинг!
Қолдириб халқимнинг эркин яланғоч,
Нега сен ўлмайсан, Маҳмуд Ялавоч?!

Қонга ботган пайти Буюк Хоразм
Чингиз ўтовидан олтинга ботдинг.
Эй ўзимдан чиққан балои азим,
Сен Ватанни сотдинг, халқимни сотдинг!
Минг йилки, лаънатдан кийганингча тож,
Нега сен ўлмайсан, Маҳмуд Ялавоч?!..

Үн тўрт комиссарим куларкан куйлаб,
Қўрғошин бўлдинг-у бўғизда қотдинг;
Полковник Осипов сафлари бўйлаб
Инқилобни сотдинг, орзумни сотдинг!
Нега ҳеч тугамас сенга эҳтиёж,
Нега сен ўлмайсан, Маҳмуд Ялавоч?!

Қўлингга тутқазди тарих яна тош:
Файзуллага отдинг, Акмалга отдинг.
Ёлкалар ҳайъатда бўлганда бош-қош,
Ёлкалар номидан бошларни сотдинг,
Чинорларни сотдинг, букри қайрағоч, —
Нега сен ўлмайсан, Маҳмуд Ялавоч?!

Қизил ниқоб билан тўсиб бетингни,
Минбардан минбарга сен томир отдинг.
Аммо тортиб олдик партбилетингни:
Сен улуғ Лениннинг ғоясин сотдинг,
Ҳануз қидирасан яшашга илож!
Минг лаънат сенларга, Маҳмуд Яловоч!!!

* * *

Машраб Бобоевга

Зоминга борамиз яна, Машрабхон,
Биз яна чиқамиз Супага бир кун.
Ҳозирча йўллар ях, гунгуртдир осмон,
Туманлар дарёси узундан-узун.

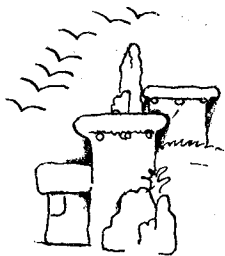
Зоминга борамиз яна, Машрабхон,
Баҳорлар келади, ҳали баҳорлар.
Шунда қучар бизни энгашиб осмон,
Пошнамитни ўпиб эрийди қорлар.

Зоминга борамиз яна, Машрабхон,
Ойбекдай шамолдан тинглаймиз эртақ.
Шунда алёр айтар икки гулжаҳон
Бизларга суяниб, нозланиб андақ.

Зоминга борамиз яна, Машрабхон:
Икки юрак учун кўпмас бир тилақ;
То Зомин бор экан, бор экан осмон,
Биз кутган баҳор ҳам келиши керак!

Бобур ғазалига мухаммас

Кийди-ку ишқим қаро, тунининг қароси қолдимму?
Аҳли ишқнинг бир менингдек мотамсароси қолдимму?
Ер юзин мен кезмаган ҳеч бир қиёси қолдимму?
«Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдимму?»

Кўзда ишқим нур сочур тенг кўйига ҳам ёзу қиш, —
Зора кўрсатгайму деб лаб пардаси бир бора тиш,
Ул санам доим ва лекин, санчадир бағримга ниш,
«Мени хор эттию қилди муддаиға парвариш,
Даҳри дунпарварни ўзга муддаоси қолдимму?»

Чикмасун ишқ йўлидин четга, дебон, ул авбош,
Мен юракни йўлида шамдек тутиб қилдим одош,
Боқди-ю бир, ўтди, эй воҳ, шафқат этмай бағри тош,
«Мени ўлтурди жафоу жавр бирла ул куёш,
Энди тиргузмоқ учун меҳру вафоси қолдиму?»

Етти иқлим дардини жолаб юзумға, эй рафиқ,
Сурмаи ихбосини сурдим кўзумға, эй рафиқ,
Эмди йўқлукдур ўзим, борлиқ — сўзумға, эй рафиқ,
«Ошиқ ўлғоч кўрдум ўлумни ўзумға, эй рафиқ,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда хароси қолдиму?»

Бунчалар номехрибон, мен-чи — бесар, қилма айб,
Ёр хаёлин деб магар болишу бистар, қилма айб,
Хаста Абдулло ҳаётин шомға қистар, қилма айб,
«Эй кўнгул, гар Бобур ул оламни истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?»

* * *

Чиқиб келар зинадан чаён —
Турқи захил ғужанак сумбат.
Остонамдан ҳатлагани он
Бор дунёни босади зулмат.

Хурмати бор ҳар тирик жоннинг:
«Келинг, ошна, қалай, — дейман, — иш?...»
Одам шаклин олган чаённинг
Манглайида ўса бошлар ниш:

«Замон расво! Аҳмоқ фалончи,
Анови — кўр, манови — гаранг.
Фистончиев — асли гармончи,
Бугун бошлиқ бўлибди, каранг!...»

Қўзғаламан тезда бетоқат
Тоб йўқлигин қилиб баҳона:
Мени қийнар оғули ҳолат,
Чаён ҳиди бурқсиган хона...

Марказий Комитет Пленуми қайта қуришга, мамлакат социал-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш вазифаларига муносабат ва бу вазифаларни амалга ошириш соҳасидаги реал ишлар кадрларга, уларнинг сиёсий ва гражданлик позициясига баҳо беришнинг ҳал қилувчи мезони эканини таъкидлайди. Партия қайта қуриш йўлини маъқуллаганига қолмай, балки янгиланиш жараёнига актив, ижодий киришган, умумий ишга ўзининг бутун куч-қувватини бағишлаётган, муваффақиятга эришишга қодир бўлган ходимларни кўтариб, кўллаб-қувватлайверади. Кимки ўзига топширилган участкадаги ишларнинг аҳволини яхшилик сари ўзгартиришга қодир бўлмаса, содир бўлаётган ўзгаришларга лоқайд қолаверса, эскиликка ёпишиб олса, у раҳбарлик лавозимини эгаллаб туришга ҳақли эмас.

**КПСС Марказий Комитети Январь
(1987 йил) Пленуми материалларидан.**

* * *

Чорладим булбул бўлиб: «Шоҳиста кел, Шоҳиста, кел!
Тсс... Ойинг уйғонмасин, оҳиста кел, оҳиста кел!»

Бил, агар қалбимга ишқинг ҳукмрон бўлсин десанг,
Забт этиб қалб мулкини, шоҳ ҳисда кел, шоҳ ҳисда кел!»

Тез жавоб айтди у ҳам булбул бўлиб: «Қулфдир эшик,
Сен ўзинг бу кеч мени, ох, иста, кел, ох, иста, кел!»

Чин эса ишқинг, девор ош, гар дадамнинг пахсаси —
Бошда чангалдан жиға — тоғ тусда, кел, тоғ тусда, кел!»

Сайрашиб шундай бир оз, ошмоқчи бўлдим мен девор,
Ёр ҳануз чорлар эди: «Ох, аста кел, ох, аста кел!»

Бўл дадил, юксак девору нина чангалдан кейин
Сенга туҳфа бол каби тоғ писта, кел тоғ писта, кел!»

«Ё таваккал!..» — «Воҳ!», дедим, қўлда тикандан юз тешик,
Энди ҳеч ким чорламасди — йўк: «Иста, кел!» йўк: «Иста кел!»

Кўзни мундоқ очсам, Абдулло, соат ўн бир экан,
Ёр эса айтган эди: «Саккизда кел, саккизда кел!»

* * *

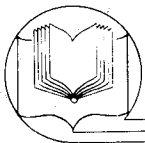
У ерда навбаҳор, ел эса ғир-ғир,
Дарёлар қарсиллаб дарз кетади муз.
Бу ерда майдалаб ёғади ёмғир,
Йиғлаб ёпишади деразамга куз.

Мен — куздан баҳорга йўллайман салом
Ва хатлар ёзаман қишни соғиниб;
Келар деб ўйлайман энг азиз оқшом
Тўртинчи фаслнинг кифтига иниб.

Аммо йўқ орада тўртинчи фасл —
Қитъадан қитъага ҳатлолмайди вақт...
Бизларни қийнайди бир фасли йўқ йил
Ва шу йўқ фаслда бизни кутган бахт...

Муҳаммад Салом

МУҲОРАБА

Ҳикоя

Катта хўжалик дафтари ҳамда бурчакли ҳачча кўтарган Ҳамроев бир неча кишини эргаштирганча Холмуродларнинг уйи ёнига, ўнг ёқдаги сайхонликка келиб тўхтади. Атрофга қараб олиб, Сайфи муаллимга нималардир деган эди, муаллим яйраб кулди. Дарча-эшик биқинидаги каравотда газета кўриб ўтирган Холмурод уларга кўзи тушиб ажабланди: бу — деярли ташландиқ ерда улар нима қилиб юришибди? Наҳотки у янги қўшни орттиради? Ёки бошқа бирор иш режалаштиришяптимикиан? Унда томорқага ариза берган Яндаш дароз билан унинг отаси Сайфи муаллим нега земломер атрофида парвона. Ҳар қалай, колхоз ер ўлчовчиси бу ерларга бекордан хўжалик дафтари қўлтиқлаб келмас.

Аслида Холмурод қўшнига эҳтиёж сезмас, тўғрироғи, буни истамас эди. Унинг учун бирёқ томони очиқ тургани — колхознинг хароб боғидан ўт-ўлан, хас-хашак йиғиб, мол боқиши — жуда қулай. Ўзининг тахминича, колхоз ҳеч қачон, ҳеч кимга бу тарафдан томорқа бермаслиги керак. Негаки, кейинги етти-саккиз йилдан буён фақат бош режага кирган ерлардангина одамларга томорқа тегяпти. Бу жойлар эса истиқболсиз — атиги ярим чақирим наридан ўтадиган на газ, на водопровод қувурлари қиё боқади...

Холмурод шунақа хаёлларга борарди-ю, лекин ўзининг ҳам режаси йўқ эмас эди. Ҳадемай, болалари вояга етади, уларни уйлантиради — оила кенгайди. Демак, янги ҳовлига эҳтиёж туғилади. Бош режадан ер олиш шарт эмас. Болалари ўз ёнида, шундоққина бағрида бўлганига нима етсин. Узоқдаги қўйруқдан яқиндаги ўпка яхши.

Худди шундай фикр бошқа қўшнилари миясида ҳам айланишарди, албатта. Лекин колхоздан ер ундириш осонмикиан? Қанча-қанча янги, ёш оилалар навбат кутишяпти. Ундайлар йил сайин эмас, ой сайин кўпайиб боряпти. Ёки Сайфи муаллим янги раисни аврадиммикиан?

Бу ўйдан кўнглига ғулғула тушган Холмурод шарт ўрнидан турди-да, эшикдан нарёққа ўтди, дилида кечганларни сездирмагандай оҳиста қадамлаб, тўпланган кишилар ёнига борди.

— Салом бердик, — деди у овози сал титраб Ҳамроевга қараганича.

— Сизга ҳамсоя бўляпмиз, ака, — деди дарҳол қувончини яширолмаё Яндаш.

— Ер-жойли бўлиш яхши, табриклаймиз, — деб қўйди-ю, Холмурод Сайфи муаллимга кўз ташлади. Муаллим қаддини ғолибона кўтариб, мағрур турарди. Ҳамроев эса ҳеч нарсага дахли йўқдай бепарво, хўжалик дафтари ҳаччага тираганча, шошилмай бир нималар белгилар эди. Холмурод ўз хайрихоҳлигини билдиргиси келиб, қўшиб қўйди: — Ҳовли олма, қўшни ол, деганлар. Модомики, кимдир ҳамсоя бўлиши шарт экан, сен бўлганинг менга маъқул.

Чиндан ҳам Яндаш дароз бегона эмас — қариндошдай аҳил, кўздай яқин қўшни — битта ҳовли нарида яшайдиган Сайфи муаллимнинг тўртинчи ўғли. Колхозда электр пайвандчи. Камгап, ювош, йигит. Агар ўзига қолса, томорқа тугул кўхликкина хотини Ойхолга ҳам эришолмасди. Ҳаммасига отаси балогардон. Аввалги уч ўғлини томорқали, уйли-жойли қилган ҳам муаллимнинг ўзи. Ўғилларнинг аризаси идораларда кўпинча чанг босиб ётади, ҳеч ким қиё боқмайди. Гоҳида очиқдан-очиқ рад жавоби берилади. Шунда Сайфи муаллим нишонларини кўксига қаторлаштириб қадаб чиқади-да, мартабали ташкилотларга танда қўяди.

— Ватан учун жон бериб, жон олганмиз, фашистларни қирганмиз.

— Биламиз, муаллим, хизматингиз бор. Буни ҳамиша қадрлаймиз.

— Йўқ, қадримга етмаяптилар. Ҳатто бир парча ерниям дариф тутяптилар.

— Ўзи ер масаласи оғир савдо. Оилалар кўпайяпти, ер бўлса...

— Унда нима қилай? Болаларни ҳовлидан қувиб чиқарайми?

— Айтамыз, ёрдам беришади...

Кўп ўтмай, ўғилларидан биттаси янги томорқада иморатга пойдевор ташлайди. Уғиллар бунақа ишларнинг ҳадисини олган. Ҳаммалари қулоқ қоқмай бир ёқадан бош чиқаришади. Қўшнилари ҳам қараб туришмайди. Ҳаш-паш дегунча ҳашар йўли билан иморатнинг томи ёпилади. Биров ҳавас қилади, биров ҳасад, Холмурод эса асосан хайрихоҳ. Фақат бу сафар озроқ оғринди.

Лекин дилидагини тилига чиқаролмади. Энг муҳими, кўшниси ёмон йигит эмас — кўз ўнгида вояга етган. Ораларидан қора мушук ўтмаса бас-да. Одамнинг ўзига ҳам кўп нарса боғлиқ, иложи борича ғалва чиқадиган сўқмоқдан юрилмаса бўлди. Бу борада Холмурод узоқни кўрадиган, анча-мунча пухта одам. Ҳозир ҳам унга ўшанақа нозикроқ сўқмоқ бордай туюлди-ю, ҳачча тортишга шайланаётган ер ўлчовчига илтимос қилди:

— Уртоқ Ҳамроев, биз тарафга бир ҳачча ташлаб ўтсангиз.

— Бир ҳачча? Нима учун?

— Қаранг,— Холмурод ўзининг эллик қадамча масофага чўзилган паст-баланд иморати сари бош ирғади. Тўпланганлар ҳеч нимага тушунолмадилар: уйнинг иккита хонаси, айвон, ошхона, тандирхона, оғилхона шу тарафда тикланган...

— Ишқом кўтарасизми? — Ҳамроев қув кулимсиради. — Мумкин эмас-да, ерингиз етарли.

— Сезмадингиз, чоғи,— деди-ю, Холмурод тушунтиришга киришди.— Биз иморат қуришда шувёғимизда ҳамсоя бўлишини ўйламаган эканмиз. Иккита хонамизнинг ойнаси шувёққа қараган, шувёқдан офтоб тушади.

— Э, аввалроқ шундай демайсизми, маълим!— дея Ҳамроев бир ҳачча эмасу, икки қадамча ер ташлаб, Яндаш дарозга томорқа ўлчаётди. Бу иш янги кўшнида эътироз туғдирмади, аксинча, уни мамнун этгандай туюлди.

Эртасигаёқ бинога пойдевор кўтаришга тушдилар. Озроқ вақт ўтар-ўтмас, иморат чала сувоқдан чиқди. Ҳашар куни Холмурод билан хотини Нуриниса тўлиб-тошиб, кўмакка ўтдилар. Худди бир оила аъзоларидай апоқ-чапоқ. Айниқса, ҳовли тўйи чинакам байрамга айланди...

Бир неча ой кўшнилари орасидан қил ўтмай, қуюқ илтифотда бўлдилар. Уртада ҳамсоя товоқ юрди. Нуриниса тансиқроқ бирор таом тайёрласа, айвон эшигидан бўй кўрсатиб:

— Ойхол, ҳу, Ойхол, буни олинг,— дея товоқ коса узатади. Яндашнинг хотини Ойхол ҳам гоҳо кўшнидан андоза олади.

Шу тариқа улар орасидаги аҳиллик тобора кучайиб, гўё мустаҳкам қояга айланиб борди.

Бироқ шундан сўнг битта маслаҳатсиз иш, ўйланмай босилган қадам туфайли аҳиллик қояси аввал дарз кетди, кейин парчаланди — иккала тараф ҳам кутмаган вазиятдан жиддий машмаша чиқди. Имкониятлар қарийб тенг эди. Шунинг учун ҳам жумбоқни бирёқлик қилиш иложи тезда топилавермади. Муҳорабага янги кучлар қўшилиб, анчайин кенг тус олди. Оқибатда, урушларда кузатилгани каби бунда ҳам баъзи талафотлар, ларзали қурбонлар берилди...

Бир куни Холмурод ишдан ҳориб қайтди. Хотинига ачиқ чой буюриб, ўзи айвондаги ёғоч каравотга ёйилган кўрпачага ёнбошлади. Девор ортидан эшитилаётган ғўнғир-ғўнғир овозлар қулоғига чалинди. Эринчоқлик билан бурилиб, очик эшикдан кўшни ҳовлига назар солди. Сал нарида Яндаш дароз йўғон болорга миниб олганча рўпарасидаги пойтеша тутган йигитга алланималарни тушунтиряпти. Орқа ўгирган уста индамай бош силкиятти. Атрофда майда-чуйда ёғочлар, пайрахалар... Холмурод таажжубланмади. Афтидан, чарчоқ ҳолат вазиятни чамалашга имкон бермади. Шу пайт чойнак кўтариб, хотини кирди.

— Яндаш яна бирор нима қурмоқчимиз дейман, Нури?— чойнакни ёнига тортиб, хотинидан сўради у.

— Пешайвон қилишармиш,— бепарво жавоб қайтарди Нуриниса.

— Пешайвон?.. Қардан? Нариги бошданми?

— Йўқ, шувёқдан.

— Шувёғинг қаёқ?

— Биз ёқдан-да. Уртада манави эшик қолади.

— Ии... қизиқ...— Холмурод ёнбошидан туриб, эшикдан эгилганча нариги ҳовлига мўралади. Шундоққина пастда, девор тагида тарашланган узун ёғоч-синч чўзилиб ётарди. У хотинига шиддатли ўғирилди.— Пешайвон нималигини биласанми ўзинг?

— Билмай ўлибманми, дадаси. Мана шу ўзимизникига ўхшаш бўлади-да.

— Кейин-чи?— деб сўради-ю, жавобини кутмай яна ошиғич савол берди.— Сен индамайгина розилик бердингми?

— Мендан маслаҳат сўрагани йўқ, ўзим сўровдим, айтишди.

— Ахир индамадингми?

— Қурилиш уларники, ҳовлиям ўзлариники, нега индарканман.

— Миянг ишлайдими ўзи!— деди-ю, Холмурод қуйилган чойни ҳам ичмасдан эшикча орқали ўтиб, Яндаш дарозга яқинлашди.— Ҳорманглар.

— Бор бўлинг,— дея Яндаш миниб ўтирган ёғочидан кўтарилиб, Холмурод билан кўришди.— Ўзингиз ҳорманг, ака.

— Раҳмат... Нима қиялпсизлар?

— Шу... кичкина бир қурилишча...— Яндаш нигоҳини четга бурди.

— Пешайвонми?

— Ҳмм... шунақароқ... Шунақа маслаҳат чиқувди.

— Маслаҳат? Кимдан?

— Ҳа, энди, керак экан...

— Синчни бизни девор тагидан ётқизибсиларми?

— Шунақа бўлиб қолди, ака.

— Буни бошда келишувдик-ку, Яндашбой.

— Ҳеч нимани келишганимиз йўқ.

— Ий-йэ, бу қанақаси бўлди!— деди-ю, Холмуроднинг бошига бирнималар ўрмалаб чиққандай туюлди.— Ахир земломер икки қадам ташлаб кетгани эсингдан чиқдимми?

— Менга ҳеч ким бунақа гап айтгани йўқ. Девориздан буёғи меники — ўзим хўжайин, нарёғи сизники — сиз хўжайин.

Холмурод кўзларига инонмай, анграйиб қолди. Найнки ўша одамови, ювош Яндаш дароздан шундай гаплар чиқса?! Балки унга ўргатгандирлар...

Шу топда у Сайфи муаллимни кўргиси, бу бола билан ади-бади айтишиб ўтирмай, дардини ўшанга ёргиси келди. Атрофга нажотли боқди. Бироқ кунда-шунда ивирсиб юрадиган одамнинг қораси кўринмасди.

— Отанг қани?— қазабини аранг босиб сўради у.— Мен отанг билан гаплашаман.

— Гаплашаверинг. Барибир ҳеч нима ўзгармайди.

— О-ҳо, шаштинг жуда баланд-ку.— Холмурод кулишга уринди, эпполмади, лаби қийшайди, холос. Кейин устага юзланди.— Сиз ишни тўхтатиб туринг.

Уста елка қисди, илжайди, кейин Яндаш сари қош учирди. Бу Холмуродга оғир ботди. Уста уни эрмак қилгандай туюлди.

— Кулманг, уста Исмоил. Дарҳол ишни тўхтатинг.

— Нега тўхтатаркан? — деди Яндаш кўзлари олайиб. — Тўхтатмайди. Мени устамга сиз буйруқ берманг-да.

— Ув, Яндаш! — деди Холмурод бирдан қизишиб. — Хато қилсанг, устанг тугул ўзингга ҳам буйруқ бераман.

— Катта кетманг, — деди Яндаш иягини кўтариб. — Буйруғингиз бизга ўтмайди. Хотинингизга буйруқ қилинг, болаларингизга буйруқ қилинг.

Шундагина Холмурод ўйламасдан гапириб, хатога йўл қўйганини, йигитнинг ҳамиятига текканини сезди. Ҳа, жаҳлга эрк берибди, сўзлар оғзидан беҳосдан отилиб чиқибди. Айтилган сўз — сувга отилган қармоқ эмаски, жойига тушмаса, қайтадан мўлжалга отсанг. Тўғри, узр сўрашинг, бошқача муомала қилишинг ҳам мумкин. Лекин бунга орият, манманлик йўл бермайди. Манманлик аллақачон елкага чиқиб, жиловни қўлга олди. Рост, келиб-келиб, Яндаш дароздай мишиқи, кечагина Холмуроднинг ўзи қулоғини бураб юрган боладан кечирим сўрармиди?! Уша пайтларда эркалатиб, «осмонга отган», кези келганда юзига шапалоқ ҳам тортган. Энди-чи?..

— Ўтмайдиган бўлса, — деди ниҳоят Холмурод шаштидан бир оз тушиб, — земломерни бошлаб кел, ажрим қилсин.

— Земломер менга хўжайин эмас, керак бўлса, ўзингиз олиб келаверинг.

— Жуда ҳаддингдан ошяпсан, Яндаш. Ишни тўхтатмасанг, синч-пинчингни улоқтириб ташлайман.

— Кўрамиз, қани, қўлингни тегиз-чи, уриб синдираман, — дея хезланди Яндаш.

Холмурод эсанкираб қолди. Унга бир йўла уч зарба теккан эди. Аввало, ҳали кичкина фаҳмлаб, назари илмай юрган бола кутилмаганда кўзларини чақчайтириб, таҳдид солди, обрўсини «тепкилаб», уни сенсиради. Кейин... энг ёмони... ҳақоратли шарт қўйди. Бунга қандай чидайди? Нима қилсин? Дарозни ғиппа бўғиб, юзига устма-уст шапалоқ тортсинми ёки йиқитиб олиб, алами босилгунча тепкиласинми? Кучи етади. Жаҳлга минганида уни ҳеч ким уддалолмаган пайтлар бўлган. Лекин кейин роса хижолат чеккан. Мана ҳозир ҳам жаҳл бутун вужудини зириллатиб, томирларидан куч бўлиб оқяпти. Фақат жиловни қўйиб юборса бас...

— Қўйинг, дадаси, шунга тенглашасизми?

Эшикдан секин чиқиб келаётган, ранги хиёл оқаринқираган Нуринисанинг шу сўзлари жаҳлни ҳуркитди — мушт тугилаётган бармоқлар яна ёйилди. Амалий ҳаракат ўрнини сўзлар эгаллади:

— Чегарадан бир қарич сурил-чи, бутингни йиртиб, деворга ёпаман!

— Ҳоо... яна нималар қиласан? — Яндаш нописандлик билан тиржайди. Кейин ниманидир излагандай атрофга аланглади. Ҳовлининг нариги бошида Ойхол боласини эмизиб, аммо шу тарафдан кўз узмай ўтирибди. Устанинг кўзлари қисилиб, хотиржам кулимсираган. Можарога қизиқсиниб, олисроқдан мўралаган қўшнилар...

— Яна нима қилишимни ўшанда кўрасан. Лекин унда кеч бўлади.

— Бор, билганингни қил!

— Оғзинга қараб гапир, Яндаш дароз! — деди Нуриниса шанғиллаганча, қўлини пахса қилиб. — Сендан ўн-ўн бешта ортиқ кўйлак йиртган одамга шундай муомала қиласанми?

Ойхол ҳам боласини суриб, шарт ўрнидан турди-да, улар томон югурди. Орқасидан кичкинтойи чинқириб йиғлаганча онасига талпиниб қолди.

— Узиз оғзизга қараб гапиринг, Нури янга, — дея бидиллади Ойхол. — Мени эримни нимага дароз деб, мазоқ қиласиз?

— Иби, дарозни дароз, калтани калта, дейдилар-да, сен нега ловуллайсан?

— Сизга тили тегмаган одамни мазоқ қилсангиз, индамайми? Нима, дароз бўлиб, девориздан ошиб тушдимиз?

— Ошиб тушсин-чи, бўйинини ошпичоқ билан чопаман.

Кимдир пиқ этиб кулди. Холмурод ҳам, Яндаш ҳам ўша ёққа аланглашди — кулганини илғашолмади. Болақайлар, аёллар — турли тоифадаги томошаталаблар воқеанинг боришини қизиқиш билан қузатардилар. Холмурад қизаринқиради — машмашани тезроқ бартараф қилиб, бу ердан қорасини ўчиргиси келди. Бунинг иложи фақат битта — ён бериш; таслим бўлиш. У тақдирда иккита хонада кундузи ҳам чироқ ёқиб ўтирилади, тоза ҳаво насияга ҳам топилмайди. Кейин... ғурур топталади. Ғурур-а?!

— Қўйинглар, уришманглар, бир парча ер кимдан қолмайди, — деди уста журъатсиз. Унинг сўзи Яндашга ён босгандай туюлди-ю, Холмуродга найзадай санчилди. Шу сабаб устани у бир ҳамла билан «жанг»дан чиқариш истагида:

— Уста Исмоил, сиз бу ишга тумшук тикманг, — деди қатъий. — Узи қилдай илиниб турибсиз, бир пуфласа учиб кетасиз.

— Нимага ундай дейсиз, ака? — Уста Исмоил ҳадиксираб, кўзларини пирпиратди.

— Рухсатсиз, кармонга ишлаётганингизни ким билмайди?

— Қа-қанақа рухсат?.. Биз бир заказ бажарувчи... Сизга ёмонлик...

— Яна гинг десанг, ишинг чатоқ бўлади. Яхшиликча, ими-жиммида туёғингни шиқиллат! — деди Холмурод жаҳл аралаш. Уста қўрқа-писа нарироқ жилди. Бироқ аллақаяқдан пайдо бўлган Сайфи муаллим «уруш» мувозанатига ўз таъсирини ўтказди: — Устани ҳайдашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мен рухсат берганман. Уни мен ишлятапман.

Муаллимнинг важоҳатига, ёниб турган кўзларига қараб, Холмурод сўнги илинжидан ҳам айрилганини тушунди. Шу билан бирга энди кураш авжга чиқишини ҳам ҳис этди-ю:

— Сиз? — дея кўзларини ярим қисиб, Сайфи муаллимни калака қилган каби илжайди. — Сизда шунақа катта ҳуқуқ, зўр ваколат бор экан, билмай юрганимизни қаранг.

— Сен ҳам фронтга бориб, қон тўк, жон ол, азоб торт, кейин сайрайсан — ваколатли бўласан. Биз туфайли яйраб юрганингни унутма, бола.

— Ёлғиз сиз фронт кўргансиз, фақат сиздагина нишон бор, — бир оз чекиниб, тўнғиллади Холмурод. — Хўп, майли, шундай ҳам дейлик. Аммо устангизни Яндашникида эмас, ўз ҳовлингизда ишлатинг. Бизга халал берманг.

— Яндаш дегани — мен дегани, Яндашнинг ери дегани — менинг ерим дегани. Устани ҳам хоҳласам ўз уйимда, хоҳласам ўғлимникида ишлатаман.

— Унда мен ҳам отамни бошлаб келсам бўларкан, — деди Нуриниса соддадиллик билан. — Нишонлари сизникидан кўпроқ. Зора, шу икки қадамга нафлари тегса.

Бу соддагина, беозор айтилган гап уруш пайтида отилган замбарак мисол таъсир этди. Сайфи муаллим бир сония довдираб қолди. У Нуринисанинг отаси Мардон муаллимни яхши билади. Узи босиқ, мулойим, суҳбати ширин одам. Лекин жиғига тегса, замбаракка айланади, ёпишган ерини ўпиради... Уруш қолдирган жароҳатлар, айниқса, контузия бот-бот кўзгаб, ҳамон унга азоб беради. Бироқ бунинг ҳам, кечмишларини ҳам дoston қилиб юрмайди. Ҳатто иккита «Шухрат» ордени борлигини кўпчилик билмайди. Шундай одам қизининг ўртасига тушиб, машмашага аралашармикан? Аралашса-чи? Барибир Сайфи ҳақ...

— Ҳовлимнинг ичидаги ерга Мардоннинг нима даҳли бор? — деди ниҳоят бир мунча сўник оҳангда Сайфи муаллим. — Йўлини ҳеч ким бойлагани йўқ, имтиёзлардан фойдалансин. Ана, ўғиллари чўлларда сарсон бўлиб юрипти. Майли, сизларгаям қўшимча ер олиб берсин.

— Бизга бошқа ер керак эмас! — Холмурод унинг сўзини кескин қайириб ташлаб, ташаббусни қўлга олди. — Шу икки қадамни келишувдик, Ҳамроев қолдириб кетди. Энди аинимаслик керак-да, Одамзодда лафз бўлиши керак-да.

— Ҳамроев билан мен эмас, сен келишгансан.

— Ўша пайтда нега шу гапни айтмадингиз? Индамай ўтирдингиз-ку?

— Ўшанда кимнинг эсига келибди, — деди Сайфи муаллим истаб-истамай. — Энди ўйлаб қарасам, бировнинг ҳовлисида бошқанинг ери бўлиши ақлга сиғмайди.

— Ахир у ердан мен фойдаланмайман-ку. Ёруғлик, тоза ҳаво деб...

— Э, ҳадеб ёруғли-ик, тоза ҳаво-о деявериб бошни қотираверасизми? — деди Яндаш бирдан ғоздек кеккайиб.— Мен барибир пешайвон қураман, кўча тарафга кичкина эшикча қўяман.

— Эшикча? Энди эшикча қаёқдан чиқди? Ана, каттакон дарвозанг бор-ку?

— Дарвоза ўз йўлига, эшик ўз йўлига,— Сайфи муаллим тушунтирмоқчи бўлди.— Тўй-маъракаларда хотин-халаж ўтадиган эшикча жуда зарур.

А-ҳа, ана, можарога яна битта сабаб: эшикча ўрнатишса, оралиқнинг олдини ҳам, давомини ҳам эгаллаб олишса... Шу тушунчага ёпишиб олишдим, бас, бу машмашани осонликча бартараф этиш амримаҳол. Холмурод ҳам ўла қолса уларга ён бермайди. Чунки, унинг ҳам ҳеч кимга айтмаган ўз режаси бор — ариқ билан иморат ўртасидаги уч ярим газча масофани гаражга мўлжаллаган. Аввалги йили ўша ерни ўзи сонга киритган. Шундай жойни тайёрга айёр — Яндаш дарозга икки қўллаб тутқазсинми?

— Тушингизни сувга айтинг, муаллим, мен бу ердан эшикча ўрнатишингизга сираям йўл қўймайман. Орқада менинг машинам туради.

— Машинанг туриб бўпти,— деди Яндаш хотиржам товушда.— Машинангни бир қўйиб кўр-чи, пачоғини чиқараман.

— Ўртада қон тўкилар экан-да,— дея Холмурод кулгига олди.

— Қон?! — Сайфи муаллимнинг юзюю кўзларига чиндан ҳам бирдан қон тепди, Холмуроднинг устига бостириб келди.— Мен немисларни қонини тўкканман. Қани, зўравон, кучингни кўрсат, мени қонимни тўк!

— Э, э,— деди-ю, Холмурод икки қадам тисарилди, Сайфи муаллим яна бўйинни чўзиб, бостириб келаверди. Яндаш дароз ўзини шайлаб, уларга яқинлашди. Нуриниса курк товукдай хурпайиб, ўртага отилди. Ойхол титраб-қақшаб, эрининг қўлига ёпишди. Айни шу топда Сайфи муаллим тўсатдан ортига бурилиб, дарвоза сари юрди:

— Энди мenden кўрасан, борадиган жойимга бораман. Танобингни тортираман.

— Тезроқ боринг, бирёқлик қилишсин.

— Унда сенга ёмон бўлади.

Холмурод индамади. Аммо, барибир, кўнглига ғулғула ўрлаб, тинчини йўқотди. У можаро кенгайиб бораётганидан, «шапалоқдай ерни деб, қўшнисини билан олишиб юргани» учун ҳамманинг оғзига тушишдан хижолат чекар, ён беришни эса ўйлаб кўрмас эди. Назарида, нишонлар салмоғи тарози палласини рақиб томонга оғдирадигандай туюларди. Шуни ўйлаб, ҳар эҳтимолга қарши қайнатасининг олдидан ҳам ўтиб қўйди. Можаро Мардон муаллимнинг қулоғига чалинган экан, яна эшитиб, шунчаки жилмайганча: «У телба ҳаддидан ошяпти», деб қўя қолди...

Ниҳоят, Сайфи муаллимнинг нишонларини таққанча районга қатнашлари иш кўрсатди. Орадан бир неча кун ўтгач, район ижроия комитетининг раиси бошчилигидаги комиссия белгиланган соатда Холмуродларникига ташриф буюрди. Ҳар икки томоннинг вакиллари икки тарафда тўпланиб, ғалаба ё мағлубият, уруш ёхуд яраш қаёққа оғишини тахминлаганча саф тортишган эди.

Атроф-теваракни кўздан кечиришгач, ижроком раиси машмаша сабабчиси бўлмиш — оралиқда тўхтади-да, Холмуродга таъна қилди:

— Шу арзимайдиган ер учун сиздай бообрў одам жанжал чиқариши уят-ку!

— Уятликка уят... — деди Холмурод бир лов этгач, ўзини босиб. — Лекин булар аҳдни буздилар. Энди ҳеч нимани тушунишни исташмаяпти — шу бир парча ер учун мени қонимга ташна қилишди.

— Ана, кўрдингизми, ўртоқ Ҳақимов! — Сайфи муаллим бирдан жонланди. — Мени, фашистлар билан курашган кишини бу муштумзўр томоғимдан бўғди, қонимни тўкмоқчи бўлди.

Холмурод танглайи қуруқшаб, анграйиб қолди. Яндашнинг кўзлари чақнади. Ойхол оғзини ярим очганча қайнатасига ҳайратомуз тикилди. Нуриниса қўрққан каби безовталаниб, отасига қаради. Мардон муаллим ярим жилмайган қўйи бир-бир босиб, Сайфи муаллимга яқинлашди:

— Сен фашистлар билан ҳам худди шунақа олишганмидинг? — деди у киноясини ошкор баён этиб. — Қизик, ўшандаям бирор из қолмаган, мана, ҳозир ҳам бўйнингда бармоқ ўрни қолмапти. Уқ тегмас, мушт ўтмас паҳлавон бўл-э...

Бир неча киши беихтиёр кулиб юборди. Ижроком раиси ўзини зўрға босиб, четга қаради.

— Бунга сенинг ишинг бўлмасин! — деди Сайфи муаллим қизариб.

— Иккинчи даражали гапларни қўйинглар, — дея Ҳақимов иккала қўлини кўтариб, туширди. Сўнг бир чеккада кўзга ташланмай, бўйинни қисиб турган Ҳамроевга юзланди. — Хўш, бир нега ўзбошимчалик қилдинг?

— Мен... мен... — дея каловланди Ҳамроев, — ав.. аввалги раисни айтганини қилдим... Ер ўлчаб беринг, девди...

— Бу икки қадамни-чи? Сен ташлаб кетдингми ахир?

— Йў-ўқ... Улар.. ўзлари...

— А? — Холмуроднинг кўзлари косасидан чиққудай катта очилди. — Бу қанақаси бўлди? Мен уйга ёруғлик тушмаслигини айтдим, тушундингиз...

— Бу гапни ўзинг ўйлаб чиқаргансан, — деди Сайфи муаллим овозини анча кўтариб. — Бизни ҳовлига кўз олайтирдинг.

— Кўйинг! Мен сиздан қайтдим! — Холмурод кўл силтади. Сўнг Ҳакимовга умидвор боқиб, маъюс оҳангда сўзини давом эттирди. — Майли, бу одам наздида бировнинг ерига кўз олайтирай, майли, ёлғончи бўлай...

— Бор гап шу-да, — бўш келмади Сайфи муаллим.

— Сиз жим ўтиринг, сизга менинг энди гапим йўқ! — жеркиди Холмурод. Кейин яна комиссия аъзолари томон ўгирилди. — Мана, кўриб турибсизлар, ҳақиқий аҳволни тўғри баҳолаб беринглар, воҳ демайман.

— Деразани шувёққа қаратганингиз ўзи яхши бўлмаган, — деди мужмал оҳангда Ҳакимов.

— Бу иморатни ўн икки йил олдин қурганман! — деди жазаваланиб Холмурод. — Ушанда Яндашвой менга ҳамсоя бўлишини, ота-бола бошимга шундай ғавғо солишларини туш кўрибманми...

— Муддаога ўтинг.

— Мана, кўриб турибсизлар, синч ётқизган, девор кўтармоқчи. Уйимни зулматга айлантириб, тоза ҳаводан бенасиб қилмоқчи.

— Ҳм... да.. — ижроком раиси иягини тутиб, иморатга синчиклаб қаради. — Ҳм... ёмон бўларкан...

— Сиздан битта илтимос, ўртоқ Ҳакимов.

— Хўш? — ижроком раиси Холмуродга хавотирли нигоҳ ташлади.

— Чиндан ҳам арзимайдиган шу иш учун шунчалик ғалва чиқарган кўшни билан аҳил яшашга кўзим етмай қолди. Ўзимгаям, болаларимгаям соғлиқ керак.

— Нима демоқчисиз? — сўради шу пайтгача гўё томошабин бўлган колхоз раиси.

— Менга ўша бош режадан ер беринглар. Иморатимни бузиб, ўша ёққа кўчираман. Майли, булар истаганча яйраб, яшайверсинлар.

Ижроком раиси ҳушёр тортди. Колхоз раисига маънодор қараб қўйди-да, Яндаш сари бурилиб, беозор оҳангда деди:

— Қани, менга колхоз правлениесининг қарори билан уй планини келтир.

Яндаш отасига қаради. Отаси колхоз раисига умидвор боқди. Раис эса ҳамон бепарвадай эди.

— Қоғозини олганимиз йўқ, план ҳам қилганимиз йўғиди, — деди Сайфи муаллим бўшашиб.

— Сабаб?

— Қишлоқчилик...

— Бу ерлар бош режага кирмайди, — деди совуққина оҳангда колхоз раиси.

Ҳакимов гангиб қолди: собиқ раиснинг битта ноўрин кўрсатмаси қанча сарсон-саргардонликлар, кўнгилсизликлар, ошиқча меҳнату қанча харажатлар келтириб чиқарган. Қани энди бир оғиз гап билан бир ёқлик қилиш осон бўлса?!

— Бўлар иш бўлибди, — деди у ниҳоят. — Энди орқага қайтиш йўқ.

— Ишимиз шундайлигича қоладими? — Сабрсизлиб сўради Холмурод.

— Мана шу икки қадам ерни дахлсиз қолдирадим. Бунга ҳеч ким эғалик қилолмайди. Буни қарор билан мустаҳкамланг, раис бобо, — Ҳакимов колхоз раисига ияк қоқди. Раис бош силкиб, маъқуллади.

— Демак, буёқда пешайвон ҳам, эшик ҳам қурилмайди, — деди тасдиқлатиб олиш ниятида Холмурод бир оз жонланиб чеҳраси очилганча.

— Хоҳласа, фақат ўз иморати чизиғидан, ўзи тарафдан қуриши мумкин.

Холмурод қониқиш ҳосил қилиб енгил хўрсинди-ю, ҳарифига разм солди. Сайфи муаллимнинг қовоғи осилган, картошкага ўхшаш йирик бурни атрофларидан тер оқиб тушарди. Мардон муаллим негадир унга ачиниб қараб турарди.

— Хўп, энди уришмасдан, аҳил яшанглар, — дея ижроком раиси дарвоза сари йўналди. Кўпчилик унга эргашди.

— Мен бир нарсага тушунолмадим, — деган ўкинчли овози бирдан қулоққа урилди Сайфи муаллимнинг. Ҳакимов таққа тўхтаб, орқасига ўгирилди:

— Ҳа, муаллим, бирор англашилмовчилик бўлдимми?

— Бу одамнинг юзидан давлат ой кўрганми ёки давлатга ўтказиб қўйгани борми?

— Масала адолатли ҳал қилинди, Сайфи тоға, — деди колхоз раиси бу сафар дангалроқ. — Сизга нимаси ёқмади?

— Бу ҳам энидан, бўйидан юлқиган. Томорқасиям ошиқ. Нега индамайсиз?

— Ерингиз қанча ошиқ? — Ҳакимов жаҳл аралаш сўради Холмуроддан.

— Ошиқ эмас чоғи... — деди ранги сурпдай оқариб Холмурод. — Ҳа, айтганча, уйнинг орқа тарафи зиёд бўлиши мумкин.

— Нега зиёд?

— Ўрни эски ариқ эди. Бултур тартибга солиб, дарахт ўтқаздим, беда экдим.

— Ҳмм... Ҳамроев! — колхоз раиси энди фаоллашиб, ер ўлчовчини имлади.

Ҳамроев лўкиллаганча унинг ёнига келди.

— Сиз ҳозирча ишга киришиб, ерларни ўлчанг. Ҳар қарич ер учун бошингиз билан жавоб берасиз.

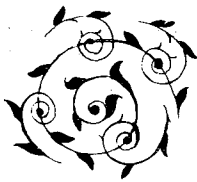
— Ҳўп бўлади, — Ҳамроев таъзим қилди-ю, деворга суяб қўйилган ҳаччани олди. Раҳбарлар машинага ўтиришди. Холмурод ўрнидан қўзғалмади. Унинг бармоқлари мушт тугилган, вужуди титрар, аммо тана ҳаракатига йўл қўймаслик учун бор кучи билан ўзини тутишга уринарди. Унинг афтига кўзи тушган Мардон муаллим захрини ҳам-касбига сочди:

— Шубҳа қилардим, иккиланардим. Мана нишонларниям қинғирлик билан топганинг аниққа ўхшаб қолди. Энди буни тагига етмасам мен ҳам қўймайман...

Сайфи муаллимнинг онгига бу гап етиб бордими, йўқми ёки бошқача тушундими, ҳар қалай, у бир қалқиб тўхтаганча Мардон муаллимга анграйиб қаради-да, яна Ҳамроевнинг олдига тушиб, ер ўлчашга киришди. Ҳар қарич ер, кўздан четроқдаги ҳар бурчак аввал унинг нигоҳидан ўтар, сўнг Ҳамроевнинг ҳаччасига тушар, бошқалар эса терга пишган муаллимнинг жаҳолат билан илгарилашини қизиқсиниб томоша қилишарди.

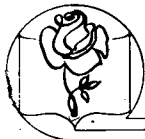
Йўқ, бу антиқа муҳорабаю ғалати томоша узоқ чўзилмади — ер чангитиб, олдинда шиддатли қадамлар ташлаётган Сайфи муаллим каттакон кесакка қоқилиб, бор бўйи билан йиқилди. Шошилганча ўрнидан туришга интилди-ю, ўзини эпполмай яна чўзилиб ётаверди. Яндаш билан Ойхол унга томон отилдилар. Ҳамроев пинагини бузмасдан, рақамларни ўзича такрорлаганча ҳачча тортишда давом этди. Мардон муаллим лаб тишлаб, бош тебратди-ю, ўзи ҳам тебранганча иморат деворига беҳол суюнди. Орадан кўп ўтмай икки ҳовли наридан кўтарилган уввос йиғини у эшитмади: инсульт деган дард уни куёвининг каравотига «михлаган», ҳатто тилдан ҳам қолдирган эди...

Бу мудҳиш зарбалар олдида бошқа кичик йўқотишлар энди ҳеч кимнинг эсига келмас эди.

Марказий Комитет Пленуми кадрлар билан ишлашда ленинча миллий сиёсат талабларини қатъият ва изчиллик билан амалга ошириш, мамлакат хўжалик ва ижтимоий турмушининг чуқурлашиб бораётган интернационаллашув жараёнларини ҳар томонлама ҳисобга олиш зарурлигига эътиборни қаратади. Миллий муносабатларни ривожлантиришга тааллуқли ҳамма ишларда алоҳида сезгирлик ва эҳтиёткорлик, партиявий принципиаллик қилиш, мамлакатимиз халқларининг дўстлиги ва қардошлигини мустақамлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш, бу соҳадаги салбий ҳодисаларни қатъиян барҳам топтириш, миллатчилик ва шовинизмнинг, сионизм ва антисемитизмнинг, маҳаллийчиликнинг ҳар қандай кўри-нишларига, тайёрга айёрлик кайфиятларига, миллий маҳдудлик ва кеккайишга муросасиз зарба бериш, изчил, саботли интернационализмни бу иллатларга қарши қўйиш лозим.

**КПСС Марказий Комитети Январь
(1987 йил) Пленуми материалларидан.**

Юсуф Жумаев

ИЛДИЗЛАРНИ БОШИНГГА КЎТАР

Ҳавойи гап дема

Хаёлинг бир ўтдир, мен унда хасман,
Сени унутаи деб уриндим бекор.
Нечун дийдорингга раво кўрмассан,
Сени деб ўзимни унутдим, дилдор?

Кўр йўқотиб, қайта топа олмаган
Асодек ўзимдан ўзим бедарак.
Йўлингдаги тупроқ, назар солгайсан,
Мен кўпдан унутган ўзимман, малак.

Ҳавойи гап дема, чўкарди ҳаво
Тош бўлиб, дардимни эшитса агар.
Биласан, васлингдир дардимга даво,
Нечун қизғанасан васлингни, дилбар?

Гар тошга йўлиқсанг, бош эггайсан жим,
У тош не? Ўйлагин. Қай бенаводир?
У ё мен унутган менинг тош бошим,
Ё дардимни тинглаб чўккан ҳаводир.

* * *

Мунча чўзилмасанг, эй сен, қора қиш,
Хасдаги қордан то булутларгача?!
Мақсадинг барчани бўйинсундириш,
Мусичадан тортиб бургутларгача.

Ер-кўкка қанчалик дағдаға қилма,
Қуёш бош эгмайди сенга бегумон.
Қанчалик қутурма, қанча чўзилма,
Баҳор бўлолмайсан ҳеч вақт, қаҳратон.

Алданган дўстга

[Халқ оҳангида]

Қошингда қанчалаб беллар букилди,
Тулки ҳам эгилди, шер ҳам эгилди,
Ишонч кўзларингни басир — кўр қилди,
Биродар, уларга нега ишондинг?!

Алданиб сийладинг баъзан лодани,
Билмай мақтар эдинг сарв деб ходани,
Бўрига ишониб қўйдинг подани,
Биродар, уларга нега ишондинг?!

Дўст ғамида ёнди жону танларинг,
Ғаним — издошим деб қувонганларинг,
Сени бадном этди ишонганларинг,
Биродар, уларга нега ишондинг?!

Норман деб хўтиklar ургач кўкракка,
Бир улуғ ҳикматни тугдим юракка:
Ишониб бўлмайти халқдан бўлакка,
Биродар, уларга нега ишондинг?!

Қишдаги дарахтга

Яраганди қайси кунингга,
Нега мунча сажда этасан?
Ерга уриб илдизларингни,
Қарғаларни бошда тутасан?

Тақдирингга бефарқ барчаси,
Кўнглин хушлаб, тарк этар — кетар.
Кўтар-кўтар қилма уларни,
Илдизларни бошингга кўтар.

* * *

«Фалон баҳор кўрдим», сўйлайди ошнам,
Гўёки очунда ҳамиша баҳор.
Аслида қисқароқ бўлади кўклам,
Қаҳратон бўлади кўпроқ устувор.

Одамлар бардошли, одамлар некбин,
Чўғ кўрса қуёш деб оширадилар.
Кўрган баҳорларин айтарлар, лекин
Қора қишларини яширадилар...

Саратон

Кўплар совутгичли кабинетларин
Тарк айлаб учдилар салқин томонга.
Улар ташлаб қочди она юртларин
Эллик градусли ўт — саратонга.

Менга бегонадир, ростин сўйласам,
Салқин томонларга йўлин солганлар.
Хешим, оғаларим — оғир дамда ҳам
Юртим хизмати, деб юрtda қолганлар.

Саратон чоғида бўлади ажрим
Инсонман, деганнинг оқу қораси.
Буюк оталарнинг издоши, фаҳрим —
Кимга манзил бўлса эгат ораси.

Тинчлик ва ҳақ учун фронт — бу жаҳон,
Шу икки нарса деб курашмоқ шондир.
Биринчи йўналиш — пахтазор — ёбон,
Биринчи йўналиш — Ўзбекистондир.

Она халқ аталган тушунча улуг,
Йўқ, бунга кирмайди соядагилар.
Бир умр қошида қиламан қуллуқ,
Менинг она халқим — даладагилар!

* * *

Мен юзимдан ранг берсам ҳар дарахт, ҳар япроққа:
Хазон етади, сўзсиз, дунёдаги бор боққа.

Оқ кўйлакли, сиймтан, сени эслайвериб оҳ,
Қор босган хазон баргдек бошим кўмилган оққа.

Суйганингга етмасанг қиёмат шу эй ошиқ,
Фарёд эт айлангунча оғзинг қонли булоққа.

Мени қон этдинг нечун, ризқинг бағрим қоними,
Ичган қонингни кўрай боқиб зариф томоққа?

Сен ани ошиқ дема, ҳижронда йиғлай-йиғлай,
Жигари кўздан оқиб қоришмаса тупроққа.

Қуриган Жайхун, менинг кўзёшимни қабул эт,
Яна жўшиб оқ дейман, айлангансан қумлоққа.

Нега рангинг сўлди, деб сўрама мендан, Юсуф,
Дўстларим ҳисобига ғанимларим ортмоқда.

Баҳорга

(Ҳазил)

Келасан тўлиб-тошиб,
Хуш кўради одамлар.
Сал кечиксанг, оҳ, сени
Туш кўради одамлар.

Берсанг бу кун кўкатни,
Гуллар берасан эртан.

Одамларга ҳар куни
Недир берганинг берган.

Тоғдан келиб пойда
Дарё бўлиб оқасан.
Одамларга, баҳоржон,
Бериб турсанг ёқасан.

Қадам Саидмуродов

ҲАҚИҚАТГА, ЮРАККА ИШОН

Кунлар

(Туркумдан)

Бу кеч ҳилол ой бўлар,
Қотиб ухлар тераклар.
Келди сизга ҳавасим,
Эй парвойи палаклар.

Боқиб бахтли дунёга
Артдим юздан теримни.
Кенг қилмасам бўлмайди
Энди мен ҳам феълимни...

* * *

Тош тишлаган сукунат,
Баргларда бир саросим.
Боғлар ҳайрон, шунчами —
Баҳор, кузнинг ораси?

Энг аввало, энг содиқ
Тирговучлар йиқилди.

Тани бошқа дард билмас,
Ҳар битта шох ҳис қилди.

Ўзгачадир юлдузлар,
Ой самога ярашмас.
Тунда кўрққан дарахтлар
Энди ерга қарашмас...

* * *

Қоп-қора қиш, оппоқ қор
Изғир кўкда, заминда.
Ун еттинчи декабрь
Қирқ даража каминда.

Бехосият бу кунни
Кимдир ёмон қаргаган.
Раҳмим келди уч юз йил
Яшагучи қарғага...

* * *

...Хайрлашмай кетдим шу кеч:
Бирор бир сўз айтмадим.
У қайтдию сўзларидан,
Мен-чи сира қайтмадим.

Ўзим уздим тилни тишлаб
Дил риштасин-ипларин.
Ҳуриб чиқди тун бўйи сўнг
Қишлоғимиз итлари...

* * *

Тилни тишлаб ётибман,
Кўзларим чирт юмилган.
Кўксимдаги бир шеърга
Жисми-жоним кўмилган.

Икки дунё шу дамда
Тўпиғимдан келмайди.

Мен аламни билмайман,
Ҳасрат мени билмайди.

Тилни тишлаб ётибман,
Кўзларим чирт юмилган.
Кўксимдаги бир шеърга
Жисми-жоним кўмилган...

Тарих дарси

«Тарих дарси бошқачадир,
Қирқ беш минут етмайди.
Биз ўзгача йўл тутамиз
Эски услуб кетмайди.

Ўзбекистон тарихи бу —
Ватан деган сўз, ахир!
Таниш учун бобонгизни,
Юрак ахир, кўз ахир!

Бир китобга сиғармиди
Юртнинг орзу — армони?
Қанча-қанча яхшилари,
Қанча-қанча ёмони?!»

Ўтдек ёниб сўзлар устоз
Ўкситибу кулдириб,
Мурғакгина юракларни
Ҳайратларга тўлдириб.

Устоз сукут сақлаганда
Юмиларди муштрларим.
Нурдай қилич, тулпор миниб
Кечар эди тушларим.

Тарих дарси, ҳар бир калом
Чақнатарди кўзимиз.
Дарсликни-чи, уйда фақат
Ўқир эдик ўзимиз.

Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ

Ўйлай-ўйлай охир, шу кунга келдим:
Фақат зорим бордир, кўнглинг бўлсин тўқ.
Хоҳлагин, хоҳлама, севгилим энди
Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ.

Иттифоқдош республикалар Компартияларининг Марказий Комитетлари, ўлка, область партия комитетлари, тегишли давлат органлари, ижодий союзларнинг правлениелари ва партия ташкилотлари, маданият муассасалари бадий жараёнга талантни ҳурмат қилиб ва айни вақтда партиявий принципиаллик билан моҳирона ёрдам беришлари, маданий қурилишдаги демократизм ва ижтимоий ҳаваскорлик формаларини такомиллаштиришга кўмаклашишлари, ижодий коллективларда танқид ва ўз-ўзини танқидни ривожлантиришлари керак. Адабий танқидчиликнинг родини оширишга, ижодкор ёшларни ғоявий чиниқтириш ва тарбиялашга, уларнинг қобилияти ва истеъдодларини юзага чиқаришга алоҳида эътибор берилсин. Бадий ижодкорликка раҳбарлик қилишда соф ижодий жараёнларга билар-билмас аралашишга, ўз диди билан ёқтириш ёки ёқтирмасликка, ғоявий таъсир усулларини маъмуриятчилик қарорлари билан алмаштиришга йўл қўйиб бўлмайди.

КПСС Марказий Комитети Январь
(1987 йил) Пленуми материалларидан.

Ҳар чечак, ўтда бир гуллаш бахти бор,
Йилларнинг тўрт фасли, ўрни, вақти бор,
Ягона юракнинг ёлғиз аҳди бор,
Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ.

Бир юлдуз сўнса гар кўкка билинмас,
Ҳар наки, ҳасратдир кўпга билинмас,
Бу умрим сен билан, дунё биланмас,
Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ.

Тош тишлаб кун кўрган йигитга жабр,
Сабил қолиб кетсин ойу йил, сабр,
Армоним, умидим, бир сўз де — гапир,
Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ.

Кунда бир тирилиб, минг ўлган ёмон,
Севгилим ўртада қолмасин гумон,
Хаёлим, ҳаётим, жисмимдаги жон —
Яшатсанг яшарман, яшатмасанг йўқ.

Одам бўлиш осонми?

УҒЛИМ УЛУҒБЕККА

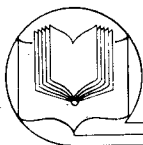
Қандмас, бир кун панд еб келарсан,
Ҳайвон дерсан битта одамни,
Сўнг жимгина бағринг тиларсан,
Одам бўлиш осонми?

Кўз ўнгингда турланса дўстинг,
Сахро деса тўртта томонни.
Санчиб кетар илк бора кўксинг,
Одам бўлиш осонми?

Ғийбатларга ким бўлмас нишон,
Ўзинг ажрат яхши, ёмонни.
Ҳақиқатга, юракка ишон,
Одам бўлиш осонми?

Виждон — кўзгу, қарагин ҳар дам,
Эътиқодинг, руҳинг омонми?
Кимда ғаним бўлмас, кимда ғам,
Одам бўлиш осонми?

Аҳад Ҳасан

ҚОПЛОН

Ҳикоя

— Хо-о-тин! — деди Арслонов. — Ҳў-ў-ў, хотин!

— Ҳозир, — деди ошхонада ивирсиб юрган хотини шошиб. — Ҳозир, Қўчқор ака. Эри уйқудан «ўнг ёни»да турганини у дарров пайқади: бир ойдан бери қовоқларидан қор ёғади, бир ойдан бери бошлари терговдан чиқмайди, идорама-идора изғиб... Боши парёстиққа ботиб кетган эр диванда ётганича қўлидаги китобдан кўз узмай, ўзича ғудранарди:

— Да-а, мана бу ҳақиқий психология деса бўлади. Э, лаънати сартарош-э!..

Йўрғалаб келган хотин унинг оёқ томонида тўхтади.

— Сартарошга нима қипти, Қўчқор ака? — сўради қўлини гулли пешгирига артаётиб.

Арслонов қўлидаги «Эртақлар» китобини жун босган кўкрагига қўйиб, кўзойнагини ишқаб-тозалади. Кейин китобни қўлига олиб, хотинига ўқиб бермоқчи бўлган жойини излади.

— Ҳўш-ш, қаерда қолди? Ҳа, мана, топдим... «Сартарош подшонинг соч-соқолини қириб бўлгунича юз кўйга тушармиш: гоҳ жўшиб кетармиш, гоҳ ўз-ўзидан совиб қолармиш...» Ҳў-ўш, буёғини эшит. Қизиғи буёқда. «Сартарошхонанинг тўрида устаранинг «оҳори»ни оладиган тасма осиглиқ турармиш. Сартарош ана шу тасмага яқинлашганида, кутилмаганда қони қайнаб, подшога қоплондай ташлангиси келармиш. «Подшонинг танасини калласидан жудо қиламан!» — деб ўз-ўзича пичирлар, иттифоқо, орқасига ўгирилгани ҳамон, яна хонаки мушукдай ювош тортиб қолар эмиш. Подшо сартарошнинг бу қилиғини анчадан бери кузатиб юрган экан, ниҳоят сабабини сўрабди. Сартарош бор воқеани айтиб берибди. Подшо сартарошхонанинг остини қаздириб кўрсаки, тасма осиглиқ турган девор тагида... бир хумча олтин танга кўмилган эмиш!

Алқисса, подшо сартарошга қараб:

— Мана шу сени қутуртирган, даюс! — дебди...»

— Во-ой! — деб юборди хотин ичига санчиқ киргандай. — Ўзимизнинг Қоплоннинг ҳам ҳаракатлари бежо, Қўчқор ака. Подшонинг сартарошидан бешбаттар қутурган. Сизга анчадан бери айтаман деб юрувдим.

— Нима-нима, ҳаракатлари бежо дейсанми? — Эр қўлидаги китобни улоқтириб, ўрнидан ирғиб турди. — Қани, бир бошдан гапир-чи?

...Хотинининг бачкана гапидан унинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Э, бор гапинг шуми? Майда гапинг сира қолмади-қолмади-да! — деди жеркиб. — Ҳозир кимда иштаҳа қолди? Мана, ўзимдан қиёс: бошимга шу савдо тушганидан бери, назаримда, мен овқатни эмас, овқат мени еяпти. Олдин катта-катта топардик, катта-катта ердик. Ҳаммаси ўтди-кетди. Бу Қоплонга таъсир қилмайди, дейсанми? Ит итлигини қилгани билан унда ҳам нерв бор, сезиш, пайқаш, эшитиш органилари бор. Бу бир психология, агар билсанг, хотин.

— Тўхтаб туринг, Қўчқор ака, гапимни охиригача айтиб бўлай, — эрига энгашиброқ

шивирлади хотини. Ўлгур Қоплонингиз ётган жойини искаб, нуқул ер тирнагани-тирнаган. Бу қилиғи бояғи сартарошнинг қутурганидан камми?!

Бу гап уни хушёр торттирди.

— Қоплоннинг бу қилиғи ёмон, — деди Арслонов нафаси суст кетиб. — Ҳозир киши йўғида ер тирнаса, эрта-индин одам борида ҳам шу қилиғини такрорлайди. Кўрган кишининг хаёли қочиши мумкин. Қоплонни сотиб олиб келганим эсингдами? Мушукдаккина нарса эди: думи қирқилмаган, шалпанқулоқ. Икки кўзининг остида бир жуфт майиздаккина холи бор. Эсингдами, сен шу холига қараб Тўрткўз қўймоқчи бўлган эдинг. Дидинг паст, хотин. Хайрият, гапинга кирмаганим: Тўрткўз қайда-ю, Қоплон қайда?

— Нима бўлганда ҳам ундан шунча йил меҳримизни дариф тутмадик, — деди хотини куюниб, — егани олдида, емагани ортида бўлиб ўсди.

— Битта айбимиз шуки... йўқ-йўқ, бу шахсан менинг айбим, Қоплоннинг авлодаждодини ўшанда суриштирамаганман. Ким билади, эҳтимол бир пайтлар отаси қутургандир ёки онаси авлодида бирор қусур ўтгандир. Итга, отга, хотинга... ҳам... эҳтиёт бўлиш керак... олдин ҳам Қоплоннинг шу қилиғини пайқаганмидинг?

— Йўқ, — деди хотини товушига баттар сирли оҳанг бериб. У эрининг жун босган қулоғига энгашди. — Жойини ўзгартирганимиздан кейин... ҳалиги хумчани оёғи тагига гумдон қилганимиздан бери шу қилиғи чиқди ўлгурнинг!

Арслоновнинг нафаси ичига тушди.

— Да-а, буям бир психология! — деди бутун вужудини нохуш ҳиссиёт қамраб. — Мана сенга сартарошу мана сенга Қоплон! Мана бу ҳақиқий эртақ деса бўлади. Йўқ-йўқ, хотин, бу энди эртаққа ўхшамайди...

Арслонов хотинига «нонуштани тезлат» деди-да, оёғига шиппагини илиб, ҳовлининг кунгай тарафидаги дераза ёнига келди. Қирмизи пардани суриб, ташқарига қаради. Ҳовли жимжит. Дарахтларга баҳор нафаси урган. Турфа гулларга бурканган ҳовли кўркам эди.

Йўқ, баҳорнинг бокира таровати ҳам Арслоновнинг кўнглини очолмади. Баттар фаши келди: «Кимга тўй, кимга аза, — деди бир ойдан бери сарсон-саргардон бўлиб юрганларининг алами қайта қўзғалиб. — Кўнглим қаърида қора зимистон ин қуриб ётганида, бу етмай турганди!»

У дераза яқинидаги нақшикор чорпоёда турган японча магнитофоннинг ялтироқ тугмачасини босди. Шу топда кўнглидаги ғуборни ёзадиган қандайдир шикаста бир куйми, қўшиқми эшитгиси келарди:

Жонда қўйғоч нақди ишқинг, қилди кўнглимни ҳалок.

Ултурур маҳрамни султон, ганж пинҳон айлагач!..

Арслонов пичирлаб қўшиқнинг сўнгги мисраси — «Ганж пинҳон айлагач»ни такрорлади. Сўнг бунга ҳам қаноат қилмай, лентани орқага айлантириб, қўшиқни яна бир бор эшитди:

«Ултурур маҳрамни султон, ганж пинҳон айлагач...»

— «Ганж пинҳон айлагач, — деди Арслонов қоматини ростлаб, — ганж пинҳон айлагач...»

У энди пардани кескин суриб, айвон остидан Қоплонни излади. Топди, лекин Қоплон ҳам Арслоновдек безовта эди: кунгирадор айвоннинг нақш гулли устунига боғланган ит ётган жойни искар, олдинги оёқлари билан ерни тирнаганча ҳадеб ғингширди...

Арслоновнинг вужудида яна нохуш ҳис хуруж қилиб, кўксини ғиппа бўғиб олди. Қоплонга илтижоли қаради: Эҳ, Қоплонжон, мен сени ўзимники деган эдим. Бутун топган-тутганимни оёғинг тагига келтириб тўқдим. Наҳотки, билмасанг!..

Арслонов чайқалиб, йиқилиб кетишига оз қолди. У тирсақларини деразага тиради. Шу кўйи анча турди, кейин манглайини муздай ойнага босди: наҳотки, Қоплоннинг феълини ҳам чиндан оёғи тагида кўмилган шу хумча айнитган бўлса?!

Эҳ, қора хумчадаги бу бисотни тўплагунича озмунча ранж-алам чекдими Арслонов? У билан отаси ўртасида шу сабабдан қанча машмашаю қанчалар ғурбат кечмади?..

Ота район марказидаги пахта тайёрлаш пунктига сўроқлаб келганида, Кўчқор пункт ҳовлисининг чеккасидаги сарҳовуз бўйида куппа-кундуз куни ухлаб ётарди.

Ҳовузнинг қўйи томонида ўчоқ-қозон, ёнгинасида кабоб кўраси, ерда сихлар сочилиб ётибди. Кўранинг олови ҳали сўнмаган. Фақат чўғнинг устини юпқа кул босган. Тол танасида яримта қўйнинг гўшти осиб қўйилган.

«Меҳмон кутганга ўхшайди, — буларни кўриб Арслон бобонинг ўз-ўзидан жаҳли чиқди. — Бу хумса меҳмон кутаганимиз ё ишлайдими? Бошлиқман, деб хаёлига келган номаъқулчиликни қилаверадими одам дегани?»

У пункт ҳовлиси билан сарҳовузни ажратиб турган пастакини девор олдига келиб қаради. Пунктда одам тирбанд. Пахта ташиётган тракторларнинг кети узилмайди. Пахта топширувчилар билан қабул қилиб олувчиларнинг қўли-қўлига тегмайди. Қулоғи

орқасига қалам қистирган тарозибонлар жонсарак. Лаборант қиз-жувонларнинг пахта ташиётган тракторчи йигитларга гап отишлари, уларнинг шўх-шўх кулгилари чолга завқ бағишлади. Кўнгли бир оз ёришди. Ҳайбатли транспортёрларнинг турнақатор тележкалардаги пахталарни ҳаял ўтмай юқорига пайдар-пай олиб чиқишини Арслон бобо узоқ томоша қилди.

«Эҳ, жонимизни азобга қўйиб юрган эканмиз-да, а? Катта бир колхознинг пахтасини учаламиз мана шу баланликка елкалаб чиқардик, — кўкка ўрлаган пахтадан кўз узмай, ўйлади чол. — Мана бу машина ўрнида узун нарвон бўларди ўшанда. Қанорни елкалаб, тепага чиқаётганимизда нарвон худди қилкўприкдай ҳайбатли лапанглар эди. Шу пайт ерга қарасанг, юрагинг орқага тортиб кетарди. Бир кунда икки тенгқурим тепадан йиқилиб, кўз олдимда жон берди-я, эссиз. Қанақа йигитлар эди! Мен эсам тасодиф туфайли — пастда уюлиб ётган пахта устига тушиб, тирик қолганман. Энди ҳаммасини техникага тўнкаб қўйиб, бу хумсанинг куппа-кундузи ухлаб ётишини қара!»

Ота яна ўғлининг бошига келди. Бу гал унга узоқ тикилиб қолди: Уғлининг силлик, чиройли юзи, бежирим бурни, кўзлари...

«Шу кунгача пайқамаган эканман, — деб ўйлади чол, — тавба, раҳматлик онасининг худди ўзи. Қовоқлари мунча ўхшамаса! Раҳматликнинг хиёл қисилган кўзларида ҳамиша мендан яширинган бир сир бор эди. Беш йил турмуш қуриб, унинг кўзларига тикилиб, бу сирни ечолмаганман. Ахири, пахта ғарами устидан йиқилиб тушиб касалхонада ётганимда ўша сир ошкор бўлган: колхознинг раиси Бекмуродга илашиб кетди. Қўчқор ўшанда тўрт яшар бола эди. Урушдан кейинги оғир, қаҳатчилик йиллар, бола икки ўртада — гоҳ Бекмуродникида, гоҳ меникида. Мендан ранжиса уларникига кетиб қолади, улاردан ранжиса мени қўмсаб келади. Лекин қуш қаердан тўйиб дон чўқиса, ўша ерни манзил қилади, деган нақл бор. Она меҳри уни кўпроқ Бекмуродникига тортарди. Бунинг устига ўзи ҳам нафси ёмонроқ эди, шум эди. Бир куни нозик меҳмонлар учун тузалган дастурхондаги шоколадларни битта қўймай еб битирибди-да, кейин ялтироқ қоғозларига нон милкидан ўраб, худди ўзидай қилиб ликопчаларга териб қўйибди. Меҳмонлар очиб кўришсаки, шунақа аҳвол... Бекмурод меҳмонлар олдида Қўчқорнинг башарасига тарсаки тортиб юборган... Бир гал мен йўғимда уйга келиб, «Беламорканал»нинг пачкасини олиб, папирос доналарининг уч томонига гугуртнинг «сири»ни кўчириб, жойлаб чиқибди эринмай. Папиросни лабимга қистириб, тутатганимни биламан, бирдан олов вағиллаб соқол-мўйловимга ёпишса бўладими?...»

Ота беихтиёр жилмайиб қўйди. Бироқ шу аснода фарзандининг «Раис дадаси»га ўхшаб одамлардан ажраб, куппа-кундузи бу тахлит ётиши кўнглини ранжитди.

— Ҳой, Қўчқор, турасанми? — деди зардаси қайнаб. — Уялмайсанми, ўғлим?

Қўчқор оғриниб ўрнидан турди. Отасини кўриб, уст-бошини тузатди.

— Меҳмон келувди, — деди ғудраниб. — Бошлиқларим... юқоридан...

— Арши-аълодан келмайдими? Иш пайти... яхши эмас...

— Зарур одамлар, — деди Қўчқор, — керакли одамлар...

— Зарур дединг, керакли дединг, олдинги бошлиғинг... ҳалиги Эрматов эдимиз памилияси? Кўрдингку, миси чиқиб кетди. Булар ҳам шунақалардан бўлмасин тагин...

— Унақа бўлмайди, — норозиланиб тўнғиллади Қўчқор.

«Дадам тумшукларини суқмайдиган жой йўқ, — деб ўйлади ўзича. — Нима зарур бу кишига? Товба, дадамнинг шу феъллари сира қолмади-қолмади-да!»

— Нохуш бир гап эшитдим, — деди отаси энди мавзуни ўзгартиб, — пунктда ёнғин чиқибди, шу ростми?

Қўчқор зўраки кулди:

— Қанча жойдан ташвиш тортиб шу гап учун келдийизми?

— Безарарми, ишқилиб?

— Безарар. Катта зиён бўлмади, хайрият. Транспортёрдан учкун чиққан.

— Нега чиқади?

Уғил чайналди.

— Бугун катталар кўриб кетишди. Эртага мутахассислар келиб акт қилади. Шу билан тамом-вассалом!

— Акт қилишади, дегин? Улар тузадиган акт... Товба, кимга фойдаю кимга зарар? Қани айт-чи? У ёғига ақлим етмайди-ю, лекигин шу зарар давлатнинг чўнтагиданми, ахир?! Ут қўйган ким-ким... Масалан, сенинг лоқайд одамларинг. Шундайми? Зарарини давлат тартадимиз, а?

— Бу бир бахтсиз тасодиф-да, — деди Қўчқор отасини юпатиш, ўзини оқлаш учун. — Шунинг учун ҳам давлат Госстрах деган катта идорани очиб қўйган.

— Йў-ў-ўк, мени чалғитма. Бахтсиз ҳодиса, деб масалан, бир пайт бизга ўхшаганлар пахта босилган ғарамдан қулаб тушганини айтса бўлади. Унда давр ўшанақа эди, ҳали кўп нарсага зор эдик. Энди-чи? Шундай ақлли техникадан бахтсиз ҳодиса чиқарган бошлиқларни... Биласанми, нима қилиш керак? Қўй-қўй, гапни чалғитма. Сен ишлаган жойда ҳамиша ўт чиқади, чақмоқ чақади, яшин уради... Ишқилиб, бахтсиз ҳодиса содир бўлаверади, ҳайронман...

Чол ўғлига қадалиб олганди. Қўчқор отасининг нигоҳига тоб беролмай, ерга қаради.

«Бир ишқал топмай кетмайди бу чол, — деб ўйлади яна. — Хайрият, боя бошлиқлар бор пайтда кемапти.»

— Бекмуроддан кейин колхозда раислик қилганинда ҳам, ем-хашак базасига ўт кетган эди. Ёнғин қандай содир бўлганини сира эслайсанми?

— Нима қиласиз, дада, эски гапни кавлаштириб?

— Йўқ, ўғлим, эскисини кавламасанг, янгисидан сабоқ ололмайсан. Ушанда йўқ нарсани бор қилиб, «Хашак тайёрлаш планини ошириб бажардик», деб юқорига маълумот бериб юборгансанлар. Бунинг эвазига шон-шўҳрат, мажлислар тўри сенларники бўлган. Устингдан «думалоқ» хат тушиб, текшир-текшир бошланганидан кейин, товба, бир кечада ем-хашак базасига ўт кетган... Текширгани келган комиссия эса ёнғиннинг устидан чиқиб, калаванинг учини тополмай, папкасини қўлтиғига қисганча кетиб қолган. Шу ёнғинни ҳам бахтсиз ҳодиса деб атагандларинг... Ҳеч бўлмаса, буёққа ўтганингдан кейин тўғри ишлашинг керак эди. Қалб кўздан олдин кўради, ўғлим, ҳамisha хавотирдаман сендан. Бекмуроднинг йўлидан юрганинг етар, ўғлим...

Ўғил отасининг гапини энди бўлмай кўйган эди.

Ота ўзи гапириб, охири ўзи жим бўлди.

У кетишга отланган эди, ўғил ортиқча монелик қилмади.

Бир ҳафтадан кейин Арслонов ота уйига борди. «Волга»дан тушишга тушди, лекин машинанинг эшигини ёпишни ҳам, ёпмасликни ҳам билолмай иккиланиб қолди. Рўпарасида боғча — оплоқ бино савлат тўкиб турарди! Қўчқор кўзларига ишонмай, дарвозага яқинлашди, уни ушлаб кўрди — ўша дарвоза, ўша ҳовли. Лекин дарвоза янги бўялган, бир табақасига кунгабоқарнинг, иккинчи табақасига даста гул кўтариб, онасига талпиниб турган қизалоқнинг сурати солинган. Ҳовли ичи шишадек ялтираб турибди. Шакароб сепилган.

Қўчқор ҳовлига қандайдир хавотир тортиб, бегона одамдек қадам кўйди. Отаси ҳовлида, супадаги гулзорнинг остини юмшатаётган эди. Улар лоқайдгина кўришишди.

— Соғлигингиздан хавотир тортиб келувдим, дада. Бардаммисиз? — деди Қўчқор, меҳрибончилик кўрсатган кўйда.

— Хавотир тортма, ўғлим. Юрибмиз, — деди чол.

— Боғча очибсиз. Номини «Кунгабоқар» деб атабсиз... — энди илмоқли гап қилди ўғил.

— Шунақа бўлди, ўғлим. Сўққабошимда катта бир ҳовли, боғчага топшириб қўя қолдим... «Кунгабоқар»га келсак, бу яхши экин, офтобга ўч. Офтобсиз яшай олмайди. Жангда зах оқоқпа кўксимизни босиб, ҳафталаб бир чимдим нур кўрмай ўтганмиз, ўғлим. Ушанда соғинтирган офтобга ўхшайди кунгабоқар...

Орага оғир сукунат чўкди.

Сукунатни охири ўғил бузди:

— Ҳозир ўзийиз қаерда турибсиз, дада?

— Мана бу уйчада. Боғчанинг қоровуллигини ҳам қиялпман.

— Ойлиги қалай? Ижара ҳақига баравар келадими?

Ота кулди.

«Ҳамма нарсани пулга чақади», — деб ўйлади ўғлидан ранжиб. Лекин тезда ранж ўрнини қандайдир ачиниш ҳисси эгаллади.

— Текинга, ўғлим, — деди босиқ. — Ижрокўмдан ойлик чиқазишган экан, бориб бекор қилиб келдим.

— Бундан чиқди... уйлар ҳам текинга?

— Болаларга қари отангдан ёдгорлик, ўғлим.

— Яхши қилмабсиз, дада, — деди Қўчқор ерга қараб бош тебратганича. — Яхши қилмабсиз. Ҳеч бўлмаса, ижарага кўйинг эди, ўзингизга баҳоли қудрат даромад бўларди, бир кунингизга ярарди...

Ота яна кулди.

— Кафанлигингга ярарди, демоқчисан-да? Очиқроқ гапиравер, ўғлим. Отанг бунақа гапларга ўрганиб кетган.

— Очиқ айтсам, дада, — деди Қўчқор хуноби ошиб, — уйни текинга беришингиз, ойликдан ихтиёрий воз кечинингиз, пенсия пулларингизни ҳали у фонд, ҳали бу фондга ўтказинингиз... Умуман, мен сизга ҳайронман. «Йигирманчи аср ҳотамтойи пайдо бўлибди» деб ҳеч ким сизга ҳайқал ўрнатмайди, барибир хотирингиз жам бўлсин!

— Яна раис даданга тортяпсан, — деди чол энди асабийланиб. — Менга ҳайқал кўймай, тешиб чиқмайди, деб мол-мулк йиққанларга кўядими?! Менинг дунёда биргина ўкинчим, сени изимга соллолмадим. Афсуски...

— Ёшингиз анча жойга бориб қолди, — деди Қўчқор ўртадаги сукунатни бузиб, гапни тагдор қилиб бошлар экан. — Қайта большевик бўлиб туғилмайсиз, дада. Ҳар нарсга хунобингиз ошавермасин! Нима қиласиз ўзингизни мунча қийнаб?!

Ота «ялт» этиб ўғлига қаради: «Ҳали сен менинг мункиллаб қолганимни кўриб, большевой Арслоннинг эътиқодидан путур кетди» деб ўйладингми? — Хаёлидан бир

лаҳза шу фикр кечди чолнинг, кечдию бутун танасини ногоҳон титратиб юборди. — Э, нодон! Э, нокас-э!»

— Бир гапни тўғри айтдинг: энди большевой бўлиб туғилмайман. Бу гапинг ҳақ. Лекигин одамлар мени ҳали-ҳали «Большой Арслон» дейди. Шукр, шу ном билан нафас олдим, шу ном билан яшадим. Большевойга хос бўлмаган битта қусурим бор. Айбим: сени измимга сололмадим; ёмон одамлар гирдобидан сени суғуриб ололмадим. Гуноҳини шу. Эҳтимол бу гуноҳи азим мени ўрдимда ҳам тинч қўймас!

Шу билан гап тугади. Уғил киндик қони томган ҳовлидан худди бегоналардек бош эгиб чиқиб кетди...

Қўчқор уйга катта тугун олиб келганида, хотини довдираб қолди. Эрининг қўлидан тугунни олишга олдию, лекин эсхонаси чиқиб кетди.

— Бунча пулни қаердан...

— Қаердан ўмардинг демоқчисан-да, а? — Қўчқор хотинини елкасидан кучиб, ўзига тортди. — Узумини е, жонидан, боғини сўрама!

— Ие, ичибсиз-ку, — деди хотини ўзини четлатиб. — Ҳеч бўлмаса, отангизни қирқлари ўтгунича...

— Қирқкача «қирқи»дан оз-оз... Ҳи-ҳи... Энди отамга ўзим ҳайкал ўрнатаман...

— Боғчани отангизни номларига қўйишибди, эшитдийизми? — деди хотини жонланиб. — Бориб кўрдим. Суратларини ҳам илиб қўйишти катта қилиб...

Бунга жавобан, Қўчқор нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин ўйланиб, қўлини силтаб қўя қолди.

У оғзини катта очиб эснади.

...Арслонов нонуштадан сўнг дераза қаршисида тик туриб, Қоплоннинг ҳаракатларини кузатарди. Эшик кўнғироғи нақ қулоғи остида жиринглади. Арслонов сесканиб, дарвоза томон қаради. Бу ким бўлди экан? Лекин ҳеч нарсани илғай олмади: ҳовлини қоплаб келаётган туман аста-секин қуюқлашмоқда эди. Кўнғироқ яна жиринглади. «Терговчи бўлса керак, — деб ўйлади бетоқатланган Арслонов. — Уйни тинтув қилгани келган...»

Ошхонадан хотини югуриб чиқди. Гулли пешгирини белидан ечиб, ўзини рўпарадаги ойнага солди, кейин эрига, дарвозани очайми, деган маънода қараш қилиб, негадир илжайди. Эр маъюсгина бош қимирлатди-ю, хотинининг ятиллаган тишларига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Унинг боши айланиб, кўз олди тинди: негадир собиқ бошлиғи Эрматовни эслади. Наҳотки, менинг ҳам куним битган бўлса, деб ўйлади. Бир лаҳза отаси хаелидан кечди, сўнгги учрашувни хотирлади. Кўз ўнгида бир жуфт кунгабоқар лов-лов ёнгандек бўлди...

Ташқаридан хотини кирди.

— Почталъон чақириқ қоғози ташлаб кетди. Эртага...

— Терговчиданми?

Хотини индамади.

«Эртагача бир гап бўлар, — деб ўйлади ўзича Арслонов. — Бугун... Бугун ғанимат. Туман тарқасайди, кўчани бир айланардим, отамнинг қабри... Йўқ, саройдек бу ҳовлини кимга қолдириб кетаман? Бу ерда ўзимдан бўлак ишончли зот йўқ: Қоплоннинг феъли айниган, хотинимнинг оёқ босиши ҳам бежо... негадир кейинги пайтларда оғзи кулгидан бўшамай қолди, жилпанглагани-жилпанглаган...»

— Хотин, — деб қичқирди Арслонов бехос бўғилиб, — авваллари туман мунақа қуюқ бўлмас эди-ку. Парда...

— Қанақа туман? — деди хотин эридан хавотир тортиб. — Ташқарида қуёш чарақлаб турибди-ку, Қўчқор ака.

— Қуёш? — ҳайрон бўлди. — Қара, ташқарини туман қоплаб ётибди-ку!

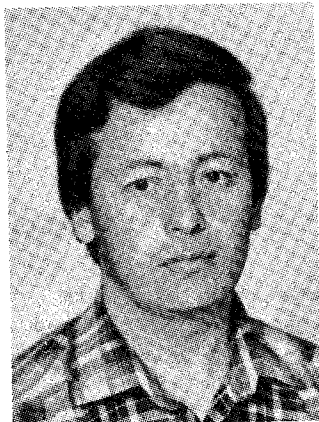
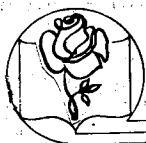
Хотини югуриб келиб, эрининг манглайига кафтини қўйди.

— Вой, иситмайиз бор, — у эрини суяб диванга ётқизди. Вой, сизга нима бўлди? Эрталаб гулдай эдингиз...

Уй аптечасини очиб, хотин эрига дори-дармон қилди. Унинг лаҳча чўғдай ёнаётган манглайига сочиқни ҳўллаб босди. Эр бир оз тинчиб, кўзи илинган эди, доктор қўшнисини айтиб келгани оёқ учида чиқиб кетди.

Арслонов жойида безовта бўлиб, алланималар деб алаҳсиради: кимларгадир ялиниб-ёлворди... Бир маҳал қараса, ўзи ҳовлида, Қоплоннинг ёнида эса — терговчи тик турган эмиш. Ит-итлигини қилиб, хумча кўмилган жойни ҳадеб искармиш, ғингшиб ер тирнармиш...

Арслонов дод солиб, ўрнидан турди. Хотинини чақирди. Қоплон ерни эмас, худди унинг кўксини тирнаётгандек эди. У сабри тугаб, манглайдаги ҳўл латтани олиб ерга урди. Рўпарасидаги деворга осиглиқ ов милтиғини қўлига олиб, дераза олдида турганича Қоплонни нишонга олди. Отди. Милтиқ товушидан ўзига келди... Ит ваҳимали ангиллаб йиқилди. Қоплон тепкини босгандан кейин йиқилдими, олдин йиқилдими, Арслонов буни аниқ пайқамай қолди. Унинг кўз олдини энди қоп-қора туман қоплаб олган эди...

Нурулла Остонов

ҒАЛАБА НОНИ

(Баллада)

Машхур сабзавоткор Тожихон Мелибоевага
бағишлайман.

I

Буғдойзорда қолдириб
Ширин-ширин дардларни,
Жангга кетди хўшлашиб
Чинорлининг мардлари.

Ватан ҳисси юракда
Осмон қадар улғайди.
Жангга жўнар ботирлар,
Келинчаклар йиғлайди.

Айрилиқнинг дардидан
Синиққандир ой юзлар.
Чидолмай кўзёшларга
Чинқиради поездлар...

II

Тугамайди хотира,
Йиллар — соғинч, йиллар — ғам.
Ўрин бригадирнинг
Мижжалари нега нам?!

Ўрин бригадирни
Ҳеч ким яхши демаган.
Орамизда йўқ эди
Қамчисини емаган.

Ҳар тонг эшик зулфиға
Тушгач қамчи зарбаси,

Кўзда уйқу, далага
Жўнар эдик шарпасиз.

Баджаҳл, ў, раҳми йўқ,
Енгиб бўлмас қоядай.
Ер искаган отларни
Етаклаймиз соядай.

— Чу, жонивор, қани тур...
Иккимиз ҳам дармонсиз.
Ўрин бригад аямас,
Савалайди армонсиз...

Тупроқ ҳиди, тер ҳиди...
Жонимдан ўтди ситам.
Бу аччиқ азобларга
Керакдир тоғдай чидам.

Бошим узра чирпираб
Осмон кулайди ерга.
...Нега сайрамас қамчи,
Бригадир йиғлар нега?!

III

Чинорлининг даштида
Буғдой ўроққа келди.
Яна Ўрин бригадир
Одам сўроқлаб келди.

Биз уч-тўртта ўспирин,
Ун беш чоғли қиз-жувон:
Тонгда даштга жўнадик,
Қайдасан, дея, ёбон?!

Ун беш чоғли қиз-жувон —
Ҳар биттаси ой каби.
Ҳасратлари ичида
Тўлиб оққан сой каби.

Лабларида ханда-ю,
Кўзларида ғам пинҳон.
...Чинорлининг мардлари
Олисларда кечар қон.

Гал бермасдан ҳеч кимга
Олов, шаддод Башорат
Санам янга томонга
Имлаб қилар ишора:

«Қаро сочи сиртмоғу
Қаро қоши қалам-эй.
Ёрин жангга жўнатиб
Ёлғиз қолган Санам-эй.

Саратоннинг тафтини
Дилга ёққан Санам-эй.
Сулувларнинг ичинда
Менга ёққан Санам-эй...»

IV

Пешвоз чиқди Шодмон чол,
Ҳисобчи Ҳамдам ғилай.
Ёқтирмас ҳеч ким уни,
Қочгандай жангдан ғилай.

Қизларнинг шўх кулгиси
Тутиб кетди шийпонни.
Чолиб юрибди ғилай
Кўтаргандай осмонни.

Чой қайнатар чойдишда
Шодмон отанинг қизи.
Исми Зебинисодир,
Ёруғ юлдуздай кўзи.

Чойинг бунча шириндир,
Шакар солдингми, Зеби?
Неча бор келиб-кетдим,
Назар солдингми, Зеби?

Нега сени кўрганда
Юрак титрайди, Зеби?
Бу қандай дард — чеки йўк,
Сира битмайди, Зеби?

Чинорлининг даштида
Кўксимда уйғонди куй.
Исмингни тилга олсам
Жисмимда тўлғанди куй.

Она тупроқ бағрида
Хилпираган туғдайин
Кутар эди бизларни
Чинорлининг буғдойи...

V

Ҳали осмон сурмаранг,
Ҳали тонгга анча бор.
Ҳамдам ғилай бизларни
Уйғотиб кетар такрор.

Бунча ширинсан, уйку,
Бунча ачиқсан, қисмат?!
Қўзғал Нозим, кўзни оч,
Ғилай келади қистаб...

Қўллар тутар чалғини,
Кўзда уйку сояси.
Шу тахлитда кунларнинг
Кўринмас ниҳояси.

Уч соатми, тўрт соат,
Е бир аср ўтдимми?
Ошпаз Шарофат хола
Бизларни унутдимми?

Мискосанинг ҳар зарби
Сехр эди уйласам,
Дунёда энг ёқимли
Зўр соз эди уйласам...

Чўмич ботмас атала,
Ҳам зигирдай бурда нон...
Ғалаба орзусида
Жонни сақладик омон...

Овқат ўтар томоқдан,
Ҳеч ким сезмас таъмини.
Ошпаз хола билдирмай
Артар кўзин намини...

Келар бир кун тўқчилик,
Ҳар ким етар муродга.
Шиоримиз ҳозирча:
«Барча ғалла — фронтга!»

VI

Ишга тушар ўроқлар,
Жанг қизийди майдонда.
Ўспиринлар уловли
Ғалла ташир хирмонга.

Саратоннинг тафтида
Йўлда тупроқ қайнайди.
Қирчанғи от ҳансираб
Сувлиғини чайнайди.

Лаблар тахир, лаблар шўр,
Тер оқади кўзларга.
Қилт этган бир бошоқ йўк,
Мажол йўқдир сўзларга.

Қуёш ботар қонталаш
Чинорлининг қирига.
Кунлар ўтар эгизак —
Ўхшаб бири-бирига.

Ишда ўзни аяш йўк,
Уртададир ор, имон.
Эркаклардай ишлайди
Ойбарчиндай қиз-жувон.

Нон — бу ҳаёт, нон — бу жон,
Нон биз учун — Ғалаба,
Жанггоҳларга жўнайди
Состав тўлиб ғаллага.

VII

Биз зум тинар ўроқлар,
Бир зум ростланар нафас.
Қизларнинг даврасидан
Таралади мунгли сас:

«Осмондаги бўзтўрғай
Бўзлаб кетди қайларга?
Мард йигитлар юракни
Тузлаб кетди қайларга?..»

«Дарғамсойнинг сувлари
Чўлга оқар жимиллаб.
Ёргинамни кутаман
Юраккинам симиллаб?..»

«Киприклари қайрилма
Қизлар қолди зор йиғлаб.
Омон қайтгил, қарчиғай,
Уйда кутар ёр йиғлаб!..»

VIII

Йўллар, йўллар... чеки йўк,
Олиб кетади Ғарбга.
Навниҳол йигитчалар,
Ёзилиб, жўнар ҳарбга.

Қуёш кўриб қирғинни
Шарқдан чиқар қонталаш.
Жанг боради олисда,
Ер талаш, осмон талаш.

Хатлар келар фронтдан,
Учбурчакли, униққан.
Мактуб кутиб кўпларнинг
Чеҳралари синиққан.

Буғдойзорда бир кўринг,
Санам янга кучини.
Ўн беш кунлик келинчак
Ишдан олар ўчини...

IX

Ўрим айна қизиган
Чинорлининг даштида.

Бизнинг ҳар бир кунимиз
Ғалабага бахшида.

Даштда буғдой ўради
Сочи чамбар қизлар-эй.
Ой юзлари қорайган,
Бўйи анбар қизлар-эй.

Бўғим-бўғим бармоқлар
Хиноларни кўмсаган.
Инжа-инжа нигоҳлар
Имоларни кўмсаган.

Қавартирди кафтларни
Қисмат ёзган битиклар.
Оёқларни эзади
Оғир-оғир этиклар.

Темирданми, тошданми
Бу қизларнинг ёш жони?
Қийин бўлди, қийин-эй,
Урушнинг бурда нони...

X

Буғдойзорни ўйласам,
Уйғонади ёруғ ҳис:
Юрагимга нур сочган
Зебинисо номли қиз...

...Осмон мулойим тортди,
Гуллаб кетди дашт йўли.
Зеби менинг ёнимда,
Жиловда титрар кўлим.

Зеби, қаро кўзларинг
Бунча чақин бўлмаса?
Дашт — хирмонжой ораси
Бунча яқин бўлмаса?

— Зеби, — дейман журъатсиз...
Ерга қараб кулади.
Юрагимда не сир бор,
Ҳаммасини билади.

— Зеби, — дейман...
— Ҳа, — дейди...
— Сенга, — дейман, — бу қўшиқ...
— ...
(Уялиб ерга боқар.)

«Қўшиқ келар Чинорлининг қиридан,
Оҳанглари мунглидир бир-биридан.
Билолмадим, оҳанглари сир экан,
Мени ташлаб кўнгил измингда кетди.

Кўкка боқсам, чақинларнинг найзаси,
Ерга боқсам, ёнар қирлар майсаси.
Юрагимга қулоқ солсам най саси,
Мени ташлаб кўнгил измингда кетди...»

Қирқ бешинчи йил, кўклам,
Очилди лолалари.
Ғалабани кўп кутдик
Биз — уруш болалари.

Биз билардик — Ғалаба
Дунёда энг ўчли сўз.
Ғалаба — бу нон каби
Дунёда энг кучли сўз.

Бир кун келди саҳарда,
Бир жангчи ёқавайрон,
Қўлтиқтаёқларини
Синдириб отди гирён.

Кўксидаги ҳаяжон
Бир қишлоққа сиғмади.
Ғалаба, деб ҳайқириб
Бизни қучиб йиғлади!..

...Кимдир унга чўзди кўл,
Жавдираган кўзда ёш.
— Ғалабадан... бир бурда
Беринг, дея эгди бош...

Жангчининг бўш қўллари
Пастга тушди шалвираб.
Юриб кетди индамай
Ияклари қалтираб...

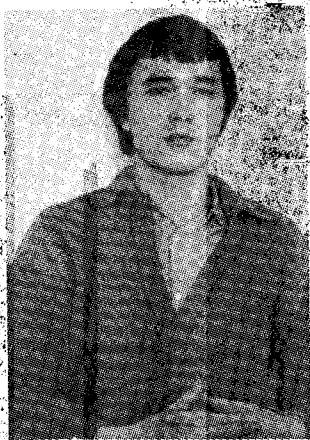
...Қалбим харитасида
Бир қишлоқ бор — Чинорли.
Қизлари бир сўзlidir,
Уғлонлари чин орли.

Қалбим харитасида
Йиллар — соғинч, йиллар ғам.
Тугамайди урушнинг
Аччиқ хотираси ҳам...

Бадий ижодга баҳо беришда мезонларнинг қадри тушиб кетди. Бу ҳол шунга олиб келдики, жиддий социал-маънавий муаммолар кўтарилган, реал турмуш ҳодисалари акс эттирилган асарлар билан бир қаторда ақлга ҳам, ҳис-туйғуга ҳам таъсир қилмайдиган талайгина ўртамиёна мужмал асарлар ҳам пайдо бўлиб турди.

**КПСС Марказий Комитети Январь
{1987 йил} Пленуми материалларидан.**

Мақсуд Бекжон

КУНДАЛИК ЭХТИРОСЛАР

Сен ва мен

Сен яхши биласан қишнинг хислатин
Ва қишга ҳозирлик кўрасан энди.
Мен эса, кузакда ёзни изладим,
Бугун дея билдим эртаги кунни.

Сен яхши биласан ўрнингни доим,
Жойингдан қилт этиб кўзгалгинг йўқдир.
Мен эса, ўрнимни билмайман, жойим —
Қай ерга интилсам, ўша ердадир.

Сен яхши биласан: қанотларинг йўқ,
Кўкларга учишни қилмайсан орзу.
Мен-чи, қанотимга теккан каби ўқ,
Ярамнинг битишин кутаман интик.

* * *

Юрагингда сенинг, нотаниш қизга,
Доимо ўрин бор — хилват қўналға,
У ерда расм бор, сен ўзинг чизган,
Бир кўрсаткич бордир, уфққа йўналган.

Шовқинли, суронли, бедор кўксингда
Одамлар дайдиса, бозорда каби.
Тўсатдан, чеккада, ғамгин, ўксинган
Бир чехрани кўриб, ўзгарар таъбинг.

Кўксингда чизилган қизнинг расмига,
Зимдан қиёслайсан мискин чехрани —
Бирдан хаёлинг ҳам қайтар аслига,
Кўққисдан юрагинг кетмас эмраниб.

Шунда, ажралади иккита сиймо,
Ва икки тарафга улар йўналар,
Энг сўнгги лаҳзада беўхшов имо
Билан яксон булар бу хаёл — ўлар.

* * *
Учар гилам эмас, бу яхши гилам,
У баҳосиз эмас, учар гиламдай.
Баҳоси баланддир ушбу гиламнинг.

Қалпоқ ҳам сеҳрли эмасдир асло,
Қундузнинг ажойиб терисидир бу.
Сеҳрли қалпоқдай кўримсиз эмас.

Сенинг кўксингдаги юрак эмас, йўқ,
Нега «юрак» дея таҳқирлай сени?
У — хушбахт онларинг сановчи соат.

Кундалик эҳтирослар

Яланғоч девордан,
гиламлар осилмаган,
яланғоч девордан уяласан сен.
Уятчан иним менинг,
хокисор иним менинг.

* * *
Тонг етим,
Тонгдан ҳам етимроқ ким бор?
Кел, унга сен — она, мен — ота бўлай:
Токи у бечора, ҳар гал умидвор
Боқмасин — кўзлари аламга тўла.

Токи, сал юпансин бизнинг меҳр-ла,
Бизларга мақтансин чиройи билан.
Ўзини овутсин бизни сеҳрлаб,
То биз ҳам чиқайлик туннинг измидан.

Ахир, тонг эгасиз, эгаси йўқ уй,
Юракни эзгудай ҳувиллаб ётар.
Кел, уни тўлдирсин биз танлаган куй,
Ҳам бизга бошпана бўлсин Тонготар!

Қачон ва қаерда?

(Ҳазил)

Дўстим Абдувалига

Куз чоғи, япроқлар тўкилажак пайт,
Дафна дарахти остида ёлғиз,
Ўзингнинг энг ёрқин кўшиғингни айт,
Бу пайтда маҳнати кетмагай беиз.

Ўз барглари билан дафна дарахти,
Юксак тақдирлайди оқ манглайингни.
Шеърларинг албатта чиқажак бахтли
Ва тақдир кўтарар чўнг танглайингни.

Қоядай виқорли пешонанг узра,
Ҳилпираб узилар дафна барглари.
Бошингни буюк бир гулчамбар безар,
Шодликка айланар шеъринг — дардларинг.

Унутма, кеч кузда, дафна остида
Юксак тақдирланар ҳар битта сўзинг.

Тунги зиддиятлар

Хомуш	шамолни тинглаб,
хониш	бир етим фонус.
қилар	Соялар
шамол	рақсга
тун ичра,	тушар
Дардли чайқалади	ўринсиз...

Сен эса, жўр бўлмайсан шамолга,
қўшиқдан фонусдай таъсирланиб сен,
чайқалиб турмайсан бир маром,
ёки, сурбет соялардай ўйнамайсан ҳеч.

Тундан ташқарида турибсан лоқайд,
деразаси қошида туннинг.

* * *

...Бутунлай умиди узилгандан сўнг
у мағрур бўлишга аҳд қилди.

Эртакдай яшамоқчи эди.
Лекин, ҳаёт эртак эмаслигига ишондию
мағрур тус олди.

Менинг раҳмим келар,
илиқ гаплар айтгим келади унга:
«Сен худди эртакдагидай яшаяпсан» деб,
юпатгим келар —
(тулки билан узум ҳақдаги эртакни
эшитмаган эди чунки у).

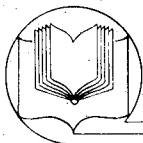
* * *

Сенга берган нарсам фақат — ваъдадир,
Севгига сўзларни қилибман қурбон.
Бизнинг ўртамизда севги зададир,
Садоқат — чиқолмай қийналувчи жон.

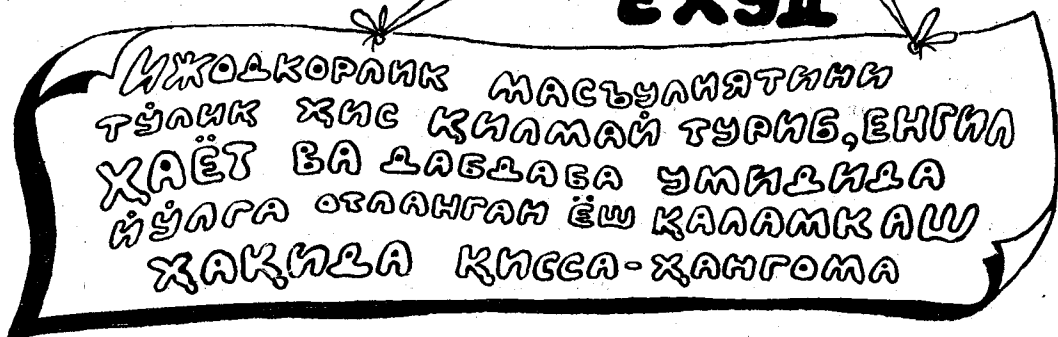
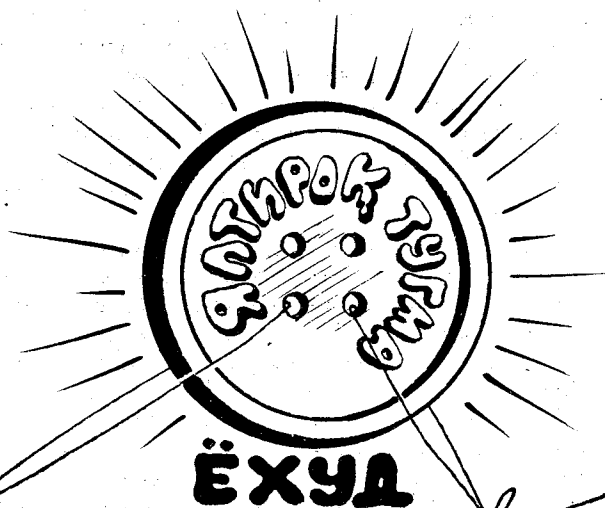
Сени куйдирган ўт мени куйдирмас,
Куювчан эмасман, мен сенинг каби.
Муҳаббат ҳақдаги шеърим — уйдирма,
Зеро, ўзимга ҳам аёнмас таъбим.

Мен сени ташлаб ҳам кетмайман, бироқ —
Азал қўлидагин ташлайди инсон.
Сен эса, хайрият, қўлимдан йирок,
Сен учиб юрибсан йирокда бу он.

Анвар Обиджон

Шаҳар бедарвоза эмас
Ўзбек маколи

Таваккал ҳужум ёки муқаддима

Ж умлаи жаҳонни зир титратган соҳибқиронлару соҳибқиронликка даъвогарлигича армонда кетган ҳад-ҳисобсиз ҳашаки забткорлар ўзларининг дағдағали юришларини негадир буғдой ўримидан кечиктирмай бошлашни мақбул деб билганлар. Шахсий мулоҳазасига кўра нафақат ўз маҳалласи, балки қўшни қишлоқларгача донг таратиб улгурган, энди вақтни музофотда танилмоққа исроф қилиб ўтирмай, шеърпарастлар қалбини бирийўла тарихий Мовароуннаҳр миқёсида ишғол этишга бел боғлаган Аламазоннинг нисбатан беғалва сафари эса 1976 йилнинг кеч кузига тўғри келди. Бухоро амири Насрулло ҳам бир пайтлар Қўқонни турп пишиғида қамал қилганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу — юқорида айтиб ўтилган кўҳна анъананинг сўнги бир ярим аср мобайнида иккинчи марта бузилиши эди.

— Ҳечқиси йўқ! — ўзига ўзи тасалли берди Аламазон. — Менда на совукдан қириладиган лашкар бор, на лойга ботадиган замбараклар. Ҳатто охириги пиёдамниям қишлоққа ташлаб кетяпман.

Унинг инжиқ ва содиқ пиёдаси Эшмат ишма шу тобда уч филдиракли «Муравей» мотоциклини ўттегирмон янглиғ ғалдиратиб текис ҳайдаб борар, дамо-дам ортга ўгирилиб, кузовда бирдай ғўдайиб келаётган «қўмондон»ига маъносиз илжайиб кўярди. Бу манзарани узоқроқдан кузатган киши ўта эҳтиёткор ҳайдовчи мотоциклида, одамдан кўра, биронта тарих музейи учун Намоз сардорнинг ҳайкалини олиб кетяпти, деб ўйлаши ҳақиқатга яқинроқ эди.

Мотоцикл вокзал майдонини яримдоира шаклида кезиб чиқиб, четроқдаги бақатерак остида тўхталган чоғда тутунпуракагич таратган пақилдоқ товuşдан шохлардаги охири япроқлар дув тўкилиб тушди. Бир қисмида «...таянч пункти» деган сўзларгина қолган синиқ вивеска ёнидаги очиқ эшикка эндигина тумшук суқаётган саёқ кўппак бир потирлаб олиб, темир ахлатдонни даранглатиб ағдарганича ура қочди.

— Колхоздан янгироқ аравача ундирсанг-чи, — Аламазон виқор билан ерга тушиб, ялтироқ тугмали курткасига қўнган намхуш гардларни рўмолчасида қоқа бошлади. — Тўртта боғчага омборчисан, ахир.

Чийиллаб зорланишни ёқтирадиган Эшматга баҳона топилди.

— Матасекилни гапирасан-а. Бошимда раисниқидан кўпроқ ғалва борлигини билиб туриб, мойнамни кўпайтиришмайди-ю.

— Хуноб бўлма, тўлпоқ пиёдам, — одатдагидек болохонада туриб гапирди Аламазон. — Катта газетага ўрнашволай, раисингга бир оғиз шипшитсам, ишинг юришиб кетади.

«Қўмондон»и ҳатто мотори ажриқ билан ишлайдиган эшакнамо автобус ихтиро қиламан деса ҳам, бунга миқ этмай ишониш «содиқ пиёда» учун қисмат эди. Эшмат зарра иккиланиб ўтирмай, мунғайиб бош қимирлатди.

— Биттаю битта таянадағоним сенсан. Биласан-а ўзинг?

— Агар билмасам, ўшанда сени Юлдузистонга ташлаб кетвормасмидим.

Ҳе, галварс!

— Яна эски эртагингни гапиряпсанми? — хўмрайиб пишқирди Эшмат. — Калака қилавурмагин мени.

Аламазон лабига сигарет қистириб мис заживгалкада тутатгач, салмоқли одимлаб вокзал биноси сари юрди. Эшмат кузовдаги каттакон чамадонни олиб, зудлик билан унга эргашди. Фанер чамадон зил-замбил эди — нима бало, машқ қиладиган тошлариниям хуржунга урганми бу хумпар?

Улар вокзал биносининг пиллапоясига етиб қолганларида Эшмат юкни гурс этказиб ерга ташлади, улкан ойнали деразалардан бирига оғзи очилиб тикилди.

— Ие-ие!..

Аламазон аввал жўрасига, сўнг унинг нигоҳи қадалган томонга қаради. Дераза кесакисига суюниб олган Азиза кўк муқовали китобчага термилганича, ишқий мактуб ўқиётган Лайлидек паришонланиб турарди.

Яна ўша китоб! «Ёшлик девони». Дунёда бошқа китоблар ҳам борлигидан хабардормикан бу қиз?

Эндигина қош қорая бошлаганига қарамай, бино ичидаги чироқлар ёппасига ёқиб ташланган, билет дардида ғимирлаб юрган йўловчилару диққинафас бурун жийириб турган кутувчилар ташқаридан рангли кинодаги каби равшан кўзга чалинар эди. «Экран» ичкарироғидаги жинс ва башаралар тез-тез алмашинар, фақат дераза супасида ташқарига орқа қилиб ўтирган болакай билан биринчи пландаги Азизагина ҳануз қимир этмасди.

— Оббо-о...

Аламазон шу тобда ўзини редакторнинг захчил хонасида, хулқи муҳокама этилаётган мажлисда ўтиргандек ҳис қилди-ю, қовоғини уйиб, пайсалланганича туриб қолди. Эшмат сал ҳушёр тортиди, кўзлари синовчанликдан чақчайиб, лунжи баттардан шишди.

— Ҳа, вей, нима бўлди?

Аламазон индамади. Устама-уст тамаки тортиб, бор дардини тутунга аралаштириб ҳайдамоқчидек жаҳд билан пуфлади. Эшмат эса Отабекнинг йўқ гуноҳини фош этишга шайланган Мусурмонқул қиёфасига кириб, ундан жавоб кутаётган эди.

— Қалланг зўр-да, Эшмат, — деди Аламазон заҳарханда қилиб. — Бизга ўхшаган пандавақилар севги-певги деб ўтказадиган вақтни сен бола кўришга сарфлаб қўяқолдинг.

Эшмат ниманидир ғира-шира англагандек бўлиб, сесканиб кетди, феъли Бекобод шамоли сингари тез ўзгарадиган «кўмондон»нинг кўзига энди жовдираб боқди.

— Вей, менга қара. Азиза минан... муомаланг айниган бўлмасин тагин?

— Дунёни ишлари чалкаш, — Аламазон шу гапни айтди-ю, бирдан осойишта тусга кирди. — Мен шоирман, у — машинистка: Мен ихтиро қиламан, у нусха кўчиради. Кўряпсанми, биз бошқа-бошқа сайёралармиз. Сайёралар тўқнашиши мумкиндир, ammo бирлашмайди.

— Бирлашасан! — гўдакчасига зарда қилди Эшмат. — Мабодо, жиндек аразлашиб қолган бўлсанг, нима, ҳаммаси тамомми энди?

— Тамоминг нимаси? — гезариб боқди Аламазон. — Илгари... бирон нарса бошланганмиди ўзи?

Эшмат сўррайиб қолди. Пешанасидан чиққан совуқ терни енгиди артиб, шалвиреганича юзини секин четга ўгирди.

— Хафа бўлмагин-у, сенда инсоф йўқ, Аламазон, — деди у йиғламсирагу-дек бўлиб. — Азиза сенга илакишиб, бош буғолтиримизни ўғлигаям тегмади. Тегса, масковуч мошинда катайса қиб юрган бўларди. Сени деб пиёда қолса-ю, шуми оқибат?

Оқибат? Ҳа, дарвоқе, оқибат! Ҳамма гап шунда-да!

Раҳбарлар билан ора-сира ўчакишиб келгани тўғри. Ходимлар билан эса оға-инидек эди чамаси — уларга бирон марта хусумат билан қараганмиди? Йўқ! Бирон марта ёрдамини аяганмиди? Йўқ! Улар бўлса, на сафсатачи ўринбосарга қарши бир оғиз сўз айтишди, на редакторнинг юзаки бетарафлигини пайқай олишди. Гўё ҳозир кимдир устиларидан совуқ сув қуйиб юборадигандек куннишганларича жим ўтираверишди.

Азиза-чи? Ахир у Аламазоннинг редакцияга қанчалар хизмати сингганини бошқалардан кам билмасди-ку. Наҳотки уям Аламазоннинг нафратидан кўра, редакторнинг қаҳридан кўпроқ кўрқса? Наҳотки ўртамиёна бир лавозимдан айрилиб қолиш Аламазонни «дўл»га якка ташлаб қочишдан даҳшатлироқ туюлса унга? Лоақал, мажлисдан кейин таскин беришга ярамади. Ваҳоланки ўша пайт Аламазонда на бугун қўлдан кетган курсичанинг алами, на эртанги саргардонликнинг ташвиши бор эди, у фақатгина кимнингдир «барибир сен ҳақсан» дейишини, биргина шу сўзнинг пичирлаб бўлса-да айтилишини кутаётганди.

Энди билса, Аламазоннинг ўша куни ўзгалардан маҳтал бўлиб кутгани «оқибат» деб аталувчи одмигина нарса экан. Математиклар тили билан айтганда, «барибир сен ҳақсан» деган узун ва мавҳум жумланинг умумий йиғиндиси мазкур вазиятда «оқибат»га тенг экан. Бу теорема кашф этилишига Эшматнинг навбатдаги валдирашларидан бири сабаб бўлиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз? Тўкилиб турадиган оддий олмалардан бири ниҳоят Ньютоннинг бошига тушди!

— Сен... Ньютон бўлишинг мумкин эди, — дея Эшматнинг елкасига урди Аламазон.

— Э, бор-е, ҳали Френсис дейсан, ҳали Нуютон дейсан... — Эшмат бир силтаниб, елкасини панжадан халос қилгач, шилқ этиб чамадонга ўтирди, кафти билан пешанасини ишқади. — Отаси йўқ бир етимчани хор қиляпсан-а! Урсанг ҳам айтавураман, сенда инсоф етишмайди.

— Биринчидан, Эшмат, — туйқус туюқиб кетган Аламазон гапимни эшитяпсанми дегандек, чамадонни тўқиллатиб тепди, — севги бу... етимчага бериладиган садақа эмас. Иккинчидан, Эшмат, — пиёдаси тумтайганича ҳануз бош эгиб турганини кўриб, яна чамадонни тепди у, — нимага хафалигимни айтганим билан, сен галварс икки дунёдаям тушунмайсан.

Эшмат тиззасига тиралган қўллари кўмагида сапчиб ўрнидан турди.

— Вей, мени мунча камситавурдинг? Бизни бўйинга ошқовоқ уланибдимми? Ошқовоқдан соч чиқмайди, вей! — бир ловиллаб кетди-ю, Аламазоннинг ўқдек қадалиб турган нигоҳига дош беролмай, хийла шаштидан тушди, кўзини четга олиб, таъна қилишда давом этди. — Азиза сени минг йилдан бери яхши кўради. Мактабдаям математикасини битта сенга кўчиртирарди, мен ёнғоқ бераман десамам унамас эди. Ҳарбийга кетганинга, аянгга қарашиб юрган ким? Газетгаям сенга илашиб ишга кирди. Агарда шуларни билмасанг...

— Кўр бўласан, демоқчимисан? — унинг гапини илиб кетди Аламазон. Сўнг Эшматнинг бўйнига дўстона шапатилаб қўйди. — Ишкамбалигингга қарамай, жуда оқкўнгилсан-да, Эшмат. Шунақа пайтда сени янаям яхши кўриб кетаман.

— Қўйгин энди! — хафагарчилиги бу сафар анча жиддий эканлигини билдириб қўйишга тиришди Эшмат. — Мени ёш бола қилавурма.

Аламазон эса ўсмоқчиладан тийилмади.

— Оббо, чатоқ бўлди-ку. Биламан, қаттиқ ранжидингми — тамом, бир-икки соат овқат емаям қўяверасан.

— Агарда мени ҳурмат қилсанг, — Аламазоннинг бўш кела бошлаганидан ҳаволаниб, ўз кўкрагига мушт уриб чиранди Эшмат, — агарда ҳақиқий ошнам бўлсанг, Азизани ўксинтирма. Ҳеч бўлмаса, мени олдимда бунақа қилма. Уқдингми?

— Шу холосми? — кулимсираб боқди Аламазон. — Бу иш телевизорни иккинчи программага бурашдек гап... Қани, ўпкангни босвол-чи.

У бир чертки билан сигаретини чирпиратиб улоқтиргач, саҳнага чиқмоқчи бўлган артистдек сочини сийпалади, курткасининг ёқасини тузатиб, энгларини тарангроқ тортди, ниҳоят карнайпоча шимини ҳилпиратиб пиллапоядан кўтарилла бошлади. Эшмат чамадонни бели майишгудек аҳволда ердан узиб, яна унинг ортидан юрди.

Ёзги саёҳатлар мавсуми аллақачон тугаган, кутиш залида одам анча сийрак эди. Шу боис эшикдан парад майдонида минутага бир юз йигирма қадам ташлаётган аскардек тарсиллаб кириб келган ялтироқ тугмали дароз йигит дарҳол кўпчиликнинг эътиборини тортди. Навбатдаги мижозни аврамоқчи бўлиб турган лўли хотин уни кўрибоқ кўлидаги фикон кўйлакни шошиб қўйнига тикди, бурчакроқда давра курган йигитчалар олдиларидаги шашқолни эҳтиёт шартдан йиғиштириб қўйишди.

Аламазон ўртароқда тўхталиб, курашчиларнинг «бизга тараф борми», деб туришини эслатовчи кепатада атрофга аланглади. Азиза билан кўзи тўқнашгач, унинг бу ердалигини эндигина кўргандек таажжубланиб чимирилди, шошилмасдан одимлаб, ўша тарафга йўналди. Азиза ҳам китобни бағрига босганича унинг истиқболига икки-уч қадам юрди-ю, яна тисарилгудек туриб қолди.

— Азиза? — Аламазон атайин узоқроқда тўхтаб, унга бошдан-оёқ разм-солди. — Салом! Йўл бўлсин ўзларига?

— Аламазон... — Азиза журъатсизгина одим ташлаб, унга яқинлашди. — Кетаётганингизни эшитиб...

— Ие-ие! — юки оғир паровоздек пишиллаганича етиб келган Эшмат чамадонни бу гал авайлаб ерга қўйди. — Азизабонуям келибдилар-да? Аламазон иккаламиз ҳозиргина эслаб ўтувдиг-а. Тўғрими, вей?

— Менга қара, Эшматжон, — ички чўнтагига қўл югуртиб сиполик билан мурожаат қилди Аламазон. — Билетни ўзинг ташкил қиласанми дейман-да...

Эшмат қўлини икс қилиб, астойдил ранжиган бўлди:

— Кавланма! Кавланма деяпман! Шуми оқибат?

У кирза этигини попиллатиб касса тарафга кетгач, иккаласи гапни нимадан бошлашни билмай бир оз каловланиб туришди. Ҳайтовур, Аламазон биринчи бўлиб тилга кирди:

— Нима қилардинг овора бўлиб?

— Овораси борми? Энди... қачон келасиз?

— Катта редакцияларда бирон йилсиз отпускаи тегмаси керак.

Шу пайт яғир парпашабеқасамга бурканиб, кавказча кепканинг айвонини ўнг қулоғига бостириб олган машҳур Мирзақанд пиён гандираклаганича келиб, орага тумшук суқди.

— Ойликкача йигирма тийин қарз берилсин энди! — дея шифтга ғилайланиб боқди у.

Аламазон, аввал мени дурустроқ кўриб ол демоқчидек, ундан озгина чекиниб, намойишкорона қад ростлади.

— Кўзингни катта оч! Наҳотки чўнтагида чақа юрадиган одамга ўхшасам? — сўнг пиёнистага шартта орқа ўгириб, Азизага юзланди. — Хуллас, редакторингга кимлигимни кўрсатиб қўяман ҳали.

— Нуқул «редактор» дейсиз. Ахир, бу ғалвани...

— Ҳа, ўринбосар бошлади, — маъқуллади Аламазон. — Лекин ундан хафаям бўлганим йўқ, аксинча раҳмим келди. Тирикчиликни деб бошлиққа кўғирчоқ бўлиш осонмас.

Сухбатни яна бўлишга тўғри келди. Қадрини ўта баланд тутувчи бир пўримваччанинг обрўйига яраша гап айтмай қалтис хатога йўл қўйганини ниҳоят англаб етган Мирзақанд пиён толеини қайта синаб кўришга аҳд қилганди.

— Худони йўлида зангорисидан узатворсинлар, ҳотамтой.

Бу муомаладан қониқиш ҳосил қилган Аламазон бармоғига туфлаб олиб, ички чўнтагига қўл тикаётган вақтда Азиза билагидаги сумкачадан бир сўмликни суғириб, безбет тиланчига узатди.

— Зангорисидан сўралувди шекилли? — луччак шафтолидек бўлиб тиржайди Мирзақанд пиён.

Сабри тугай бошлаган Аламазон унга бир нафас ҳафсаласиз тикилиб тургач, кўкрак чўнтагидаги қизил муқовали телефон дафтарчасини хиёл суғириб, қирини кўрсатди.

— Мабодо қизилидан керакмасми?

— Биз таслиммиз, — иккала қўлини кўтариб ҳиринглади Мирзақанд пиён, кейин оёқлари чалишгудек бўлиб нари кетди.

Аламазон сухбат қаерда узилганини эслашга урингандек бир дақиқа чайналиб туриб, лоқайдлик билан пичинг отди:

— Шундай қилиб, редакторнинг адвокати сифатида яна нималар демоқчисан?

— Аламазон! — Азизанинг кўзлари чақнаб, бир лаҳза донг қотиб қолди. — Наҳотки, сиз мени...

Ташқаридан тепловознинг чўзиқ гудоги эшитилди. Тошкент поездеи пўлат изни дўмбира қилганича станцияга кириб келаётганди.

Аламазон купе эшигига қўл узатган онда ичкаридан итнинг зўр бериб акиллаши эшитилди. «Ие-ие», деб қўйди ортда турган Эшмат. Нарироқдаги купедан қорни тиззасига осилган сўқимнусха киши чиқиб, йўлакдан келаётган навбатчига ўшқирди:

— Ҳў, правадний ука. Вагонда итга нима бор? Қулоқни батанг қилвордику. Министрга отчўт бергани кетяпман мен.

— Тушунган одамга ўхшаяпсиз, акахон, — бепарво жавоб қилди навбатчи. — Ҳозир нима кўп, сўққабош одам кўп. Хотини ҳайдаган эркак нима қилади, ит боқади. Қўйинг, ўша шўрпешаналарга тенг бўлмайлик.

Қия очик эшикдан ичкаридаги воқеани кўриб турган Аламазон бу гапни эшитиб, жилмайиб қўйди. Улар купега қиришганда ҳозиргина бемаврид ҳуриб қўшниларни безовта қилган тепакал «кўппак» лимиллатиб қуйилган пиёлани «тўнтариб» ташлашга шайланмоқда эди. Ундан тўрроқдаги олакўз қиз қартага ишлов берар, қарши томондаги жингалаксоч йигит эса қоқбалиқ парчасини сўриб ўтирарди.

— Хонада биттагина бўш жой бор, жигарларим, — ичимликни дастурхонга қўйиб, мулойим тарзда гапирди тепакал.

— Тошканга борадағон манави, — дея бошмалдоғида Аламазонни кўрсатди Эшмат. — Бизга узр энди.

У чамадонни эшик тепасидаги кандикка жойлагач, поезднинг аста силкинганидан безовталаниб, хайр-маъзурни қисқа қилганича ташқарига йўналди. Аламазон хонадан чиқиб, ойнақдан перронга бўйланди, ошнасининг ерга эсон-омон қўниб олганини кўриб, унга салобат билан кафтини қимирлатди. Эшмат байроқча ҳилпиратаётган боладек жўшиб қўл силкитди, кейин куюнчак қиёфада ўзидан нарироққа ишора қилди. Аламазон ўша тарафга юзланиб, қунишиб турган Азизани кўрди. У вагон ойналарига маъюсланиб боқар, ҳатто этагининг енгил шабададан ҳилпирашида ҳам аллақандай мунг яширингандек эди. Вагон ойналаридан тушаётган нур қизнинг юзини галма-гал ёритиб ўтар, унинг куюк киприкларида нимадир йилтираб-йилтираб кўярди.

Шоирга азоб беришади-ю, яна йиғлашади. Шоир азоб чекади-ю, йиғламайди...

Станция тез ортда қолиб, ярим яланғоч ғүзапоялари қоронғуликда қаққайиб кўринаётган далалар бошланди.

Бор-шудини бериб бўлишди шўринг қурғурлар!

Аламазон кириб жойига ўтириши биланоқ, олакўз қиз уни гапга тутди:

— «Дурак»ка тобингиз қалай? Тарафма-тараф ўйнасақ, қизикқоқ бўларди.

— Унда сиз шеригим бўласиз, — кўнгли ғашроқ эканига қарамай, даврага тезроқ мослашишга ҳаракат қилди у. — Мени отим Аламазон.

— Мен Одилман, — балиқ сўришдан тўхталиб дўриллади жингалаксоч йигит. Сўнг қиз тарафга ишора қилди. — Бу — Эйседора. — Кейин «меҳмонга қуймайсанми, Лакис», дея бирийўла тепакални ҳам таништирган бўлди.

Қартавозлик узоққа чўзилмади. Бир зумдаёқ Аламазон билан Эйседоранинг қўли баланд келиб, қиз қувониб чапак урди.

— Ҳозир эшакнинг ҳанграшини эшитамиз, Аламазон.

Одил қўлидаги қартани кеккайганича четга отиб, Лакисга кўз қирида сузилиб боқди.

— Биласан, ангинам бор. Ҳанграш соғлиғимга тўғри келмайди.

— Ҳай, бунисиниям ўзимиз қойиллатамиз, — илжайди Лакис. — Асли ўзи итликдан эшакликкача бир қадам, холос. Пх-х-х...

Лакис мушукнамо мириқиб кулиб олгач, панжаларини боши устида қулоқдай динкайтириб, кўзини ола-кула қилганича ҳанграшга тушди. Кўнгилхуш томоша тугаб, навбатдаги ўйинга киришилаётганда эшик зарб билан очилди, бояги сўқимнусха киши қорнига эргашганича ичкари кирди.

— Эшак шу хонада ҳангради, правадний ука, — дея кўз ўйнатиб хириллади у. — Нима, бу общий вагонмидики, эшак чиқарилса.

Навбатчи унинг ёнидан зўр-базўр суқилиб кириб, паст-баландга жаланглаб боқди, сўнг ўтирганлардан сўради:

— Эшакни овози мана шу жойдан чиқмадимми?

— Эшак шу хонада, — пинагини бузмасдан жавоб қилди Аламазон. — Лекин... уни билети бор.

Ғойибдан келган ассистент

Вагондаги мудраш нечоғлиқ узоқ давом этмасин, ҳеч қачон уйқунинг ўрнини босолмайди — хуррак отаётганингда ҳам миянг бозордан келтирилаётган қатикдек чайқалиб туради, поезддан тушгач, уззукун гарангсиб юрасан. Буни кўп бор бошдан кечирган Аламазон меҳмонхонага жойлашиб бўлибоқ, ўзини кўрпага урди. Шунчаки мизғиб олиш қарийб уч соатга чўзилди.

Ғира-шира очилган киприклар орасида шувалашиб кўринаётган қизил қандилга уйқусираб боқаркан, аввалига у қаерда ётганини дарҳол илғаб ололмади. Илғагач, кўзи ярқ этиб очилди, эсноқ аралаш керишди, туриб бориб духоба пардани сурди. Қаллаи саҳарлаб поезддан тушган чоғида ҳали ювиниб-тараниб улгурмаган танноз шаҳар, олис қишлоқдан келган хомтама забткорни дурустроқ таниб олмоқчидек энди зеболаниб деразадан мўралаб турарди.

Аламазон лохасгина ортга бурилиб, башанг ва ҳайбатли хонани шошилмай кўздан кечираркан, ўзини суъиқасддан чўчиб қасрдаги ҳашаматли хилватхонада ёлғиз ухлашга мажбур бўлган Абдуллатифдек ҳис этди-ю, юраги увишиб кетди. Умр бўйи сербола ҳовлида яшаб, тақдирнинг тақозоси билан гоҳ гавжум казарма, гоҳ каравотзор ижарахона, баъзан ғала-ғовур умумётоқда кун кечириб кўрган киши учун ҳашамат ичра танҳо қолиш ваҳимали туюлар экан.

Кеча Аламазон йўлдаги станциялардан биридан еб-ичишга ул-бул олиб чиққанида текинини кўрибоқ мазахўрак кучукдек жилпанглаб қолган Одилнинг қўлидан шунақа ишлар келиши кимнинг тушига кирибди дейсиз — ўшанинг вокзалдаги автомат-телефондан айтган бир оғиз гапи билан доврўғли меҳмонхона администратори уни биродарларча кучоқ очиб кутиб олди. Қўлига алоҳида хонанинг калитини тутқазаетиб, баҳоси қимматлиги учун кечирим ҳам сўради.

Қизик, шунча улфатчилик қилишибди-ю, бир-бирларининг касб-кориниям суриштиришмабди. Одил: «Хў, командировкачи, биронта ҳужрачага жойлаб

қўяйми?» деб сўраганига қараганда, улар Аламазонни шунчаки келиб-кетувчилар тоифасига қўшган кўринишади.

Харқалай, ким бўлди экан ўша Одил? Наҳотки меҳмонхоналар бошқарма-сида ишласа?

Аламазон ювиниб келгач, бугун-эрта қиладиган ишларини хаёлида режалаб олмоқчи бўлиб, гиламни тепалаганича уёқдан-буёққа юра бошлади. Биринчи навбатда университетга боришим, қишлоқдан ёзиб жўнатган контрол ишларнинг сиртжасини билишим керак, деган қарорга келди у.

Уф-ф, суртқи ўқишим қуриб кетсин!

Хўш, ундан кейин-чи? Кейин редакцияга бориб... Дарвоқе, қайси редакцияда ишласа экан? Буни кечқурун, бафуржа ўйлаб кўргани дуруст.

У бошини кўтариб, деразанинг қарама-қарши томонидаги деворга қоқилган каттакон суратга тикилди. Ундаги чипор този дунёдаги барча хом сут эмган бандаларни эрмак қилаётгандек иршайганича тилини осилтириб турарди. Аламазон ҳам тишини тиржайтириб тозига ириллай бошлади-ю, «биров четдан кузатаётган бўлса-я», деган ўй миясига урилиб, хижолатомуз аланглаб қўйди. Хона аввалгидек ҳувиллаб турар, ҳашамат ичра ҳамон у ёлғиз эди. Аста бориб, диванга ястанди.

Ё тавба! Кап-катта йигит ит билан тенг бўлиб ўтирибди-я!

Энди унинг диққатини диван ёнидаги тумбочкада турган телефон тортди, беихтиёр дастакни кўтарди. Нима мақсадда қўлга олганини тушунолмади, бир оз пайсалланиб тургач, мийиғида кулиб, уни қулоғига тутди. Бармоғини худди номер тераётгандек паррак устида сирғантириб, димоғида сўзланди:

— Алло... Министрликми бу? Ҳаммага билдириб қўйилсин — овчилар жамиятининг аъзоси Аламазон пойтахтга келди. Ҳозирча люксда оч ўтирибди. Қабул вақти соат йигирма тўртгача. Вассалом!

У дастакни қўяётиб, деворга ўрнатилган мўъжазгина сариқ тугмачага қўзи тушди, «умм» дея лаб жимирди — буниси нима бўлдийкин энди? Хонани иситадиган аппарат шу ердан уланармикин? Балки... Ҳай-ҳай! Уни босишинг билан хонанинг бирон қавагидан катта ашула бошланиб кетса-я: «...таралло-о қилгани-и келдик». Ҳа, дўст!

Аламазон сеҳрли шамчироққа дуч келган Оловиддиндек эҳтиёткорлик билан қўл чўзиб тугмачани босинг, тумбочка гирдида турган намахтажон пашша лапанлаганича учиб келиб унинг бурнига урилганини ҳисобга олмаганда, ҳеч қандай мўъжиза рўй бермади.

Шуям тилсим бўлди-ю! Лоақал, сигаретингга гугурт-пугурт чақворса экан...

Ҳа-я, оламда сигарет деган улфат ҳам бор — асабингни аллалаб туриб жонингни кемиради.

У диван четидаги куртқасининг чўнтагидан «Ту-134»ни олиб ичи бўм-бўш эканлигини кўргач, ҳафсаласи пир бўлди. Қутини ёғимлаб, қаёққа ташлашни билмай турган пайтда тўсатдан эшик тақиллаб қолди.

— Бемалол! — овозини иложи борица салобатлироқ чиқаришга уринди Аламазон. Кўхликканиа жувон ловиллаганича кириб келганини кўриб, ирғиб ўрнидан тўрди. — Марҳамат, марҳамат... Қани, мана буёққа ўтирсинлар...

— Раҳмат, безовта бўлманг, — шамчироқдан чиққан фариштадек итоат-қорона қўл қовуштирди жувон. — Хизматдамиз... ҳозирча.

— Ахир... бунақа тик туриб...

Хизматчи жувон нафис имо билан сариқ тугмачани кўрсатди.

— Чақирдингиз шекилли? Нима буюрадилар?

— А-а... — гап нимада эканини эндигина англаган Аламазон аввалига каловланиб қолди. Кутилмаганда, қўлидаги ёғимлоғлиқ қути жонига оро кирди. — Шу... сигарет топилмайдими?

— Қанақасини хоҳлайдилар?

— Масалан... «БТ» деяйлик.

Буюрди-ю, «бунақасини топиб бўпсан», деб қўйди ўзича. Жувон эса гап гўё тарновдан оқиб турган сув ҳақда бораётгандек «жоним билан», дея бамайлихотир жавоб қилиб, ўшандай ловиллаганича хонадан чиқиб кетди.

«Ана тилсимнинг қудрати! — қойил қолиб бош қашлади Аламазон. — Демак Осиёдаги энг йирик нашриёт директорини ҳузуримда кўриш учун сариқ тугмачани а-яа бир марта босишдан эринмасан керак».

Тушликни университет ошхонасида қилишга тўғри келди. Шаҳарда йўл-йўлакай тамаддиланиш заҳматларини орқаворотдан эшитиб юрган киши Тошкентдек тиқилинч масканда овқатланиш бу қадар арзонга тушадиган жой борлигини асло тасаввур қилолмаган бўларди. Айни пайтда, бу ерда овқатланган киши хаамири ўта бўш лағмон қандай таъмга эга бўлишини ҳам аниқ билиб олиши мумкин эди.

Юборган контрол ишларининг биронтасигаям қониқарсиз баҳо қўйилмаганини эшитиб, методист ҳузуридан кайфи чоғ чиққан Аламазоннинг иштаҳаси очилгандан-очибли бораётганди. Лағмондан сўнг гўштнинг мазаси сезилиброқ турган бир ликоп котлетни ҳам пок-покиза тушириб, компотни мириқиб симирди, стаканга ўрта бармоғини тиқиб, ивиган олчаларни битта қолдирмай териб еди.

Ташқарига чиқиб кўнгли янаям ёришиб кетди — бадқовоқ кулранг булутлар узоқ-узоқларга чекиниб, Аламазон учун азалдан севимли бўлган қуёшжон тилло соатдек ярақлаб турар, ўйинқароқ чумчуқлар акас шохларида ёздаги каби базм қуришган эди.

У лабидаги «БТ»дан кўкимтир дуд таратиб зинапоядан битта-битта босганича тушиб боргач, ўнгга бурилди, ёвуз қишни қилич яланғочлаб қарши олаётган япроқсиз дарахтлар оғушидаги йўлкадан ўша маромда юриб кетди. Музсарой ёнига етганда пича тўхталиб, хоккей эълонига чала-чулпа кўз ташлади, аммо фигурали учиш мусобақаси ҳақидаги суратли афишани синчиклаб кўздан кечирди. Кейин кўчани кесиб ўтиб, бекатда турган зангори хошияли ўн олтинчи трамвайга яқинлашди.

Хадрада эса айни шу фурсатда телевидениенинг умидли режиссёрларидан бири дастлабки йирик ишга қўл уриш арафасида турар, бетиним ҳаяжонланар, бу ҳаяжон ҳадемай ўтиб кетажанини олдиндан башорат қилаётган бўлса-да, тез орада ном қозонишга орзуманд бошқа бир тенгдоши шалоғи чиққан трамвайда ўзи сари аста-секин яқинлашиб келаётганидан ҳам, етиб келгач, унинг барча режаларини остин-устин қилиб юборажагидан ҳам ҳали беҳабар эди. Ўз навбатида Аламазон ҳам шунчаки сандиранглаб юриш учун нега айнан шу қўналғани танлаётгани ҳақида бош қотириб ўтирмай Хадрада трамвайдан тушгач, сал нарироқда ажабтовур тасодифга йўлиқажанини ҳаёлига келтирмаган ҳолда цирк биноси томон йўл олди. Фақат фавворага яқинлашган пайтдагина майдондаги ғала-ғовурни кўриб, нималигидан қатъи назар, бу ерда содир бўлаётган воқеага шахсан унинг иштироки етишмай турганини тезда ҳис қилди.

Ўзгаларнинг ишига аралашиб учун энг аввало уларнинг нима қилаётгани ёхуд нима қилмоқчи эканини аниқлаб олиш лозим бўлади. Аламазон ҳам ишни шундан бошлади — суриштириб кўрса, машҳур «Дутор-гитар» ансамбли ҳақида фильм-концерт суратга олинаётган экан. Демак, масаланинг бир томони равшан, энди иккинчи томонини ўйлаб кўриш керак — ҳўш, бу хайрли тадбирни амалга оширишда Аламазоннинг бирон фойдаси тегиши мумкинми ёки индамай йўлидан кетаверсинми?

Пича мулоҳаза юритгач, ниҳоят узил-кесил бир қарорга келиб, томошабинлар деворига ортдан ҳужум бошлади — «кечирасиз, оймқиз», «узр, гражданлар», «э, мундоқ турсангиз-чи», дея ҳар кимнинг ўзига яраша муомала қилиб, оломонни ёриб ўтди, олдиндаги милиционер йигитларга «салом, шоввозлар», деб кўйиб, асбоб-анжомини созлаётган ансамбль тарафга одимлади.

Ўзини майдончанинг мутлақ ҳоқимидек ҳис этиб, созанда ва хонандаларга такаббурлик билан йўл-йўриқ кўрсатаётган ёш режиссёр ёнгинасида янада ёўдайганроқ соя пайдо бўлганидан ғаша келиб, тумтайганича орқага қайрилди. Ялтироқ тугмали нотаниш олифта унга бурнининг учидан боқиб турганини кўриб, баттар жаҳли чиқди.

— Кимсиз? Сизга нима керак?

— Аксинча, — ғам емай жавоб қилди олифта, — бу ерда ўзларига мен керакка ўхшайман.

Режиссёр «суҳбат»га шартта нуқта қўйишга ошиқди:

— Биродар, ишимга халақит беряпсиз.

— Шунақами? — олифта энди унга солинчоқ сочлари орасидан кўз қадади. — Унда билганингиздан қолманг. Шундоққина кўриниб турган камчиликни вақтида тузатишдан эринаётган бўлсангиз, на илож, фикримни матбуотда айтарман. — Сўнг режиссёрнинг бир лаҳза иккиланиб қолганидан фойдаланиб, кутилмаганда унга самимият билан қўл узатди. — Танишиб қўйлик — Аламазон. Журналистман.

Қизгин тарзда ўтган қисқа фикр алмашувдан кейин улар офтобда қатиқ ялашган кадрдонлардек аҳил ишга киришиб, юзакилиги яққол сезилиб турган куюнчаклик билан қандайдир режалар туза бошлашди. Четдан қараган киши улардан қай бири бошлиғ-у, ким кимга ақл ўргатаётганини фарқлаб олиши мушкул эди.

Охири бир битимга келишди, иккови тенгдан бош ликиллатиб, хушнуд жилмайишди.

— Ансамбль, сиз айтганча биринчи планда қолаверади, — деди Аламазон, — аммо фонда бугунги ҳаёт гуркираб туриши керак.

— Бўлди, бўлди... келишдик, — дея яна бош ликиллатди режиссёр. — Фақат, объективни олдида ўзингизни табиий тутолсангиз бўлгани.

Гап орасида томошабинлар тарафга жовдираб-жовдираб қўяётган Аламазоннинг нигоҳи кўчма прожекторнинг ёнгинасида турган атлас кўйлакли хушқомат қизга келганда тўхталиб қолди. Яшил жункамзул кўйлакка шунақаям ярашибдики!

— Мендан ташвишланманг, — дея ҳануз қиздан кўз узмай режиссёрни тинчлантирди у. — Ишқилиб, ёрдамчиларим панд беришмасин-да. — Кейин томошабинлар томонга ишора қилди. — Хуллас, сиз миллийроқ кийинган қарияни ахтариб кўринг. Қизни ўзим топаман.

Бу орада бекор қолган ансамбль вақтни беҳуда ўтказмаётганди. Гитарачи йиғитлар бир тарафга, дуторчи қизлар иккинчи томонга туриб олишиб, бир оздан сўнг ижро этиладиган кўшиқни паст овозда хиргойи қилишаётган эди.

— Боғда гулим очилди, читтигул,

Ёрга иси сочилди, читтигул.

— Билса қалам қошлигим, читтигул,

Гулда яшар ёшлигим, читтигул.

— Ҳайюв, читтигул!

— Ҳайюв, читтигул!..

Бийронгина Бийрон

— Ҳайюв, читтигул! Ҳайюв... Ие-ие!!!

Ҳануз куни-кеча телевизорда кўрсатилган фильм-концертнинг гашти билан яшаётган Эшмат, мотоцикли йўл ёқасидаги ариққа кириб кетганини ғўла гавдаси руль устидан учиб ўтаётган чоғдагина пайқади. Сувга шалоплаб тушгач пича инқиллаб ётди, яқин атрофда ёрдамга келиши мумкин бўлган киши йўқлигига ишонч ҳосил қилиб ноилож ўрнидан турди, оғзидаги лойқани туфлади.

Ариқ хийла чуқур бўлиб, Эшматнинг филдек кучи билан ҳам мотоциклни қирғоққа судраб чиқиш амримаҳол эди. «Манави ҳақиқий авария! — ўзининг соғ қолганини ўзига бўрттириб кўрсатиб, «Муравей»нинг олд томони пачақланганидан ортиқча ичикмасликка тиришди у. — Қишлоқда бунақаси ё бўлган, ё бўлмаган.»

Ҳаво ҳар кунгидан илиқроқ эканига қарамай, зум ўтмаёқ Эшматнинг тиштишига тегмай қолди. Эрталаб устарада қирдирган хумдай калласи зинғиллаб қақшай бошлаган пайтда шоша-пиша атрофга жаланглади. Қуёнтери телпаги қайиқдек тўнқарилганча узоқда оқиб бораётганини кўриб, увлаб юбораёзди.

Яхшиямки бу фалокат маҳаллага яқин жойда рўй берди, агар далароқ ердаги зовурга ағанганида, қишлоқнинг ярим йўлидаёқ пальтоли музқаймоққа айланарди-қоларди. Унда шўрлик боғча болаларининг ҳоли нима кечарди — ахир тўртта омборнинг калити унинг чўнтагида бўлса!

Эшмат узоқ ўйлаб ўтирмай, маҳаллага кираверишдаги биринчи хонадон —

Азизаларнинг уйи тарафга қараб югурди. Этигини шалоп-шулуп қилиб етиб боргач, дарвозани тегиб очиб, ичкарига отилди.

Томорқа ёқдан чиқиб келаётган кампир қировли оппоқ кийимга бурканиб, қирмизи калласини ялтиратганича ўзи сари яқинлашаётган махлуқни кўриб, қўлидан обдаста тушиб кетди, «э, қудратингдан», дея орқага тисарилди.

— Ас-с... ассаломалайкум...

— Ҳой, Эшматмисан? — товушни таниб, хира кўзларини пирпиратганича тикилди кампир.

— Жуда катта авария бўлди. Сувга йиқилиб, соғ қолдим.

— Ҳа, шўринг қурсин-а, — кампир лўкиллаб бориб, дарвоза ёнидаги меҳмонхонанинг эшигини очди. — Тезроқ буёққа кир.

Бир пайтлар Эшмат «ёнида газ печка турганда, бу тошбақага бало борми», дея кампирни масхара қилганди, энди ўша сандал ўзига асқотиб қолди. У қия очиқ эшикдан кийимларини бирин-кетин ташқарига улоқтирди-ю, ҳаял ўтмай энг ибтидоий кўринишга кириб, роҳатижон кўрпа остига кўмилди.

Кампир шалаббо уст-бошларни четроққа олиб қўяётган маҳалда Азиза ишдан келиб қолди. У ҳайрон бўлганича: «Булар нима?» деб эндигина гап бошлаган эдики, ичкаридан Эшматнинг чийиллоқ овози эшитилди: «Холажон, бобомиздан иштон-пиштон қолмаганмиди?» Кампир: «Йўғ-а, болам», дея товуши титраб жавоб қилди.

— Вой, нима бўлди Эшматга? — ҳаяжонланиб сўради Азиза.

— Сувга йиқилиб тушибди, боёқиш.

— Бу сенмисан, Азиза? — ичкаридан қизнинг овозини илғаб олган Эшматнинг навбатдаги чинқириғи янгради.

— Ҳа, менман.

— Бориб, келинаянга хабар қипқўй.

Азиза жилмайганича бошини сараклатиб, индамай кўча томонга йўналди. Бир оздан сўнг қайтиб келиб деразанинг ёнига борди-да, «келинаяси» болани етаклаб, онасини йўқлашга кетганини айтди.

— Мендан бир оғиз сўрамайдиам! — жаҳл қилган бўлди Эшмат. — Ҳали келсин, кунини кўради.

Унинг хотини «кунини кўриш» учун етиб келгунича орадан икки соатча вақт ўтди. Азиза қўшниларга аҳволни тушунтириб қўйгани учун, унинг қўлида каттакон тугуни ҳам бор эди.

Хотини ичкарида пайдо бўлган ҳамони Эшматнинг заҳри қайнади. «Қаерларда санғиб юрибсан, вей?» дея қўлини даскалладек ўйнатиб беихтиёр ўрнидан кўтарила бошлади. Хотини: «Вой ўлай!» деганича деворга қапишиб қолганидан ўзига келиб, тезда жойига ўтирди, белига кўрпа тортиди: «Тугунни буёққа чўз! Ҳе, дайди!»

«Катта авария» баҳона бўлди-ю, Азизанинг уйида бир-икки пиёла чой ичишга тўғри келиб қолди. Кўп ўтмай, гап мавзуи «Дутор-гитар» ансамблининг концертига бориб тақалди.

— Маъракадан кеч келиб, шуни кўролмай қопман-да, — афсусланди кампир. — Аламазон чиққанмишми?

Эшматнинг бирдан лунжи ёйилиб кетди.

— Чиққанда қандоқ, холажон! Бир пайт қарасам, ўзимни ошнам юрибди... тугмасини чарақлатиб. Тошканниям тепалавор-э, азамат, деб бақирворибман.

— Умид билан кетувди, боёқиш, — астойдил қувонди кампир. — Илойим, иши ўнгидан келсин.

Хотини: «Қўлтиғида десангиз қаймоқдай бир қиз...» дея гап бошлаган чоғда Азизанинг тўсатдан ранги оқариб кетганини кўрган Эшмат: «Э, нимаси қаймоқ? Шунчаки, упа-эликка бўялиб юрадагон артист-да», деб уни жеркиб ташлади.

Кампир Эшматга танбеҳ берган бўлди:

— Ундақа демагин, болам. Артистларам бир бандаи мўминга фарзанд.

— Тўғри, уларниям ҳар хили бор, — деди бундан чуччаси кўтарилган Эшматнинг хотини. — Сиз валдирамай туринг, дадаси. Ошнангиз ўша қизни етаклаб кепқолса, нима деган одам бўласиз?

Азиза бир қалқиб кетгандек бўлди. Қўли титраганича чойнакни олиб, шошиб ўрнидан турди, «мен ҳозир... чой совиб қопти», дея ташқарига йўналди.

— Чойни қўявур энди, — унинг ортидан қичқирди Эшмат, сўнг хотинига

бир чақчайиб қўйиб, кампирга юзланди. — Биз энди турсак девдим, холажон.

— Корректорлик денг? — Аламазоннинг дафъатан пешанаси тиришди. — Беш юз километр жойдан шу мартабани ахтариб кепман-да? Кулгингиз қистамайптими?

— Сираям! — босиқлик билан кесатди редактор ўринбосари. — Аввало, гап обрўли газетада ишлаш устида кетяпти. Қолаверса, тажрибангизга ишониб, сиздан диплом талаб қилаётганим йўқ.

— Зап ўйлаб топишган-да шу қоғозни. Ундан кўра ким нимага қодирлигини биладиган компьютер яратишса, ҳамма жойда иш юришиб кетарди.

Редактор ўринбосари бу ғудранишга ортиқча эътибор бермай, «яхшилаб ўйлаб кўринг, йигитча, бугун битта ўрин бор, эртага... билмадим», деб қўяқолди.

— Тўғри, ўйлаб кўриш керак буни, — дастурхонни тугалай йиғиштираётгани унинг авзойидан аниқ сезилиб турарди. — Меҳмонхонага бориб сариқ тугмани босамиз-у, олимларни тўплаб маслаҳатлашамиз... Яхши қолсинлар.

Редактор ўринбосари бундай шарттакиларни кўравериб дийдаси қотган шекилли, бепарво жилмайганича секин бош қимирлатиб қўйди.

Ҳарқалай, буниси сал одамижон экан. Ярим соат илгари бир қават юқоридаги редакцияга кирганида, редактор унинг таржимаи ҳолини чала-чулпа эшитиб, «шу кунларда бизда олий маълумотликларгаям ўрин йўқ», дея суҳбатга шартта арра тортганди. Ҳа, илму фанимизнинг беқиёс тараққиёти билан мақтанамиз-у, ширинсўз кишиларни етиштириб берувчи туғруқхоналар яратишга ҳануз ожизмиз. Шу гапни силлиқроқ қилиб айтсаям бўларди-ку. Сотти сатанг: «Молни олгинг келмаса, ундан камчилик қидирмай, нархини пастлатворсанг бас», дерди.

Шошма, шошма! Анави ўринбосар худди шу усулни ўзгинангга қўллаган бўлмасин тағин?

Айтгандай, Аламазон нега унга зарда қилди ўзи? Ялтироқ тугмали йигитга атаб дурустроқ лавозимни сақлаб турмагани учунми?

У, хаёлга чўмганича, зина ва остонани ортда қолдириб ташқарига чиқди, пиртаволдан астагина одимлаб, йўлида давом этди. Бир пайт ўзини Навоий театри қаршисида кўрди-ю, бу ерга қаёқдан кириб келганини аниқлаб олмоқчидек, ён-верига аланглади. Нариги чети чорраҳага бориб қадалган чўзиқ супа остидаги скамейкалардан бирида ёлғиз китоб ўқиб ўтирган қизни кўргач, бу ерга бежиз келмаганини англади: Бийрон билан шу жойда учрашмоқчи бўлишувди. Соатига бир қараб олиб, китобсевар қиздан беридаги скамейкага бориб чўқди, зажигалкада сигарет тутатди.

Янами? Кейинги вақтда намуноча кўп чекадиган бўлиб қолди?

Шуни ўйлаб, бир ижирғаниб қўйди, аммо сигаретни улоқтиришга саботи етмади.

Ие, анави аёлни қаерда кўрган эди? Эҳа, ўша артист-ку, баъзан телевизорда чўзиб хониш қиптуради. Қоматни қаранг! Шу ерда ишлар экан-да? Лекин, театрниям жуда ўхшатиб қуришган-да. Опера ва балет! Навоий!

Журналларнинг рангли саҳифаларида сурати тез-тез босилиб турадиган машҳур фавворанинг энди суви тўхтаган, ҳовуз кўпдан ювилмаган сопол косадек чатнаб турар, ёз чоғида ярим кечагача гавжумлигини йўқотмайдиган майдоннинг чайир скамейкалари бугун бўм-бўш эди. Китобсевар қиз билан Аламазон пиртаволдан ўтиб бораётганларга шу бўшлиқнинг мудроқ соқчиларига ўхшаб кўринаётган бўлса, ажаб эмас.

Нағали бўшаган туфлининг шиқирлашини эшитиб, Аламазон супа тарафга ўғирилди. Чорраҳа яқинидаги зинапоядан тушиб келган олабайроқ курткали йигитча мутолаадаги қизга тикилиб пича тўхталиб қолди, атрофга бир аланглаб олгач, жинси шимининг олдинги чўнтагига қўл тикқанича унга яқинлашди, скамейка четига жойлашиб, мазмундор томоқ қирди. Қиз эса шу тобда сел келсаям китобни варақлаганича оқадиган кайфиятда эди. Йигитча бундай ҳурматсизликдан ранжигандек, олдин бурун жийриб қўйди, сўнг туйқус хокисор қиёфага кириб, илтижо қилди:

— Бунча қийнайсиз мени?

Қиз унга ҳайрон бўлиб боқди, елка қисиб қўйиб, яна мутолаага берилди.

— Танимадингиз-а? Мен бўлсам, биринчи кўрганимдаёқ... Шундан бери ҳар куни ўйлайман сизни.

Қиз китобдан кўз узмаган ҳолда унга орқа ўгириб олди.

— Уша куни жиннидек эргашиб юрдим, — барибир бўш келмади йигитча, — гапиришга юрагим бетламади. Кейин шунақаям аттанг қилдим...

Қиз китобни ёпиб, ўрнидан кўзғалишга чоғланганда йигитча шартта туриб, олдини тўсди.

— Кетманг! Яна йўқотсам, қайтиб тополмайман, — сўнг, қиз ҳануз талпиниб турганидан безиллаб, тиз чукиб арз қилмоқчидек ўнг тиззасини скамейка устига букди. — Сизсиз яшолмайман. Улай агар!

Қиз уни турткилагудек бўлиб таъқибдан қутулиб чиққач, ҳозиргина йигитча тушиб келган зинапоя томонга ошиқди.

— Шошмасангиз-чи, ахир! — қаддини ростлаб зорланди йигитча. — Майли, ака-сингил тутинамиз.

Қиз ҳеч нима эшитмагандек узоқлашиб бораётганини кўргач, шаштидан тушиб тиззасидаги чангни қоқди, бир лаҳзада боягидек осойишта қиёфага кирди. Ортга бурилиб, Аламазоннинг ёнидан ўтиб бораркан, ўзича гўдранди:

— Жуд-даям уста экан паразит. Илинмади...

Аламазон унинг кетидан заррача ажабланмай бир қараб қўйгач, яна соатига кўз ташлади — Бийрон кечикяпти. Атайлаб кечикади булар.

Тасодифни қарангки, Аламазон ўша кунги съёмкага худди олдиндан танийдигандек артистликка ўқиётган қизни танлабди. Исковуч бўпкет-е!

Бийрон ўша куни Аламазоннинг бирон жойда ўтириб пича суҳбатлашиш борасидаги таклифини кескин рад этди. Кейин уни ортиқча хафа қилгиси келмади шекилли: «Бугун иложим чатоқ, истасангиз пятница куни учрашсак», деб чиройли жилмайди. Артист-да, жилмайишниям қотиради, жозибадор қилиб гапиришниям. Ушанда у «иложим чатоқ» деган гапни шунақанги ишва билан айтдики! Бунисиниям қўйиб туринг, одимлашини кўрмабсиз, бамисоли какликнинг ўзгинаси. Қанийди, қизлар ҳандалакнамо нарса бўлса-ю, шунақаларининг уруғини олиб, ҳаммаёққа экиб ташласанг.

Тоқати тоқ бўла бошлаган Аламазон секин ўрнидан кўзғалиб, майдон ёқалаб кезишга тушди. Енгил совуқ шабада эсиб турар, пурвиқор чинорга борлиқ кўркини бахшида этиб бўлган қувғинди япроқлар энди такаббурликда ўша чинорлар билан баҳслашса-баҳслашгудек йигитнинг хиром пойабзали атрофида ўралашиб юрар, баъзилари буткул топталишдан чўчиётгандек пизиллаб қочар, четдаги буталар остига яшириниб улгуришса-да, ҳамон қалт-қалт титрашарди.

«Аслида, пўстинимниям олиб келсам бўларкан, — жунжикиб ўйлади Аламазон. — Яқин-орада қишлоққа боролмайдиганга ўхшайман.»

Пўстинни унга овчилар ва балиқчилар жамияти совға қилганди. Бўри отиб келгани ёки кўпроқ тулки териси топширгани учун эмас, район газетасида овчилик қонун-қоидаларини ёритиб туришдаги хизматлари эвазига!

Ўзига қолса-ку, ўша пўстинни бундақанги беҳарорат курткаларнинг тўрттасигаям алмаштирмаган бўларди. Бунга уни шаҳар мажбур қияпти. Бу ерда товукни эмас, товусни олқишлашади.

— Сало-о-м!

Аламазон ортга ўгирилди, кўзларига ишонмай, қаршисидаги қизга қайта-қайта бошдан оёқ назар солди — ўша Бийронми шу? Пистонли вилвет шим, ўсиқ тивитли свитер, чап чўнтагига лотинча ҳарфлар битилган қундуз ёқа нимча, нозик қирраларининг бир чети тим қора ҳолга туташган бурунчаси устида занжирли кўкиш кўзойнак. Уша куни нафис қилиб турмакланган соч энди елкаси билан битта бўлиб, белига қўйилиб турибди.

— Аҳволлари қандай, артист йигит? — Бийрон кўзойнагини олиб аста қўйиб юборган чоғда, у бўйнидаги занжирга осилганча туриб қолди. — Шунақа чақирсам, хафа бўлмайсизми? Ёки бошқа чинлари борми?

Аламазон шу заҳоти бош ирғади:

— Бор! Овчилар жамиятининг аъзосиман.

Бийрон иягини юқори кўтариб, ўша-ўша тароват билан чарақлаб кулди.

— Тўғри айтинг, мени аввал танимадингиз.

— Қўйсангиз-чи, — эътироз билдирди Аламазон. — Агар битта соч толангизни кўрсатишсаям, дарровда танирдим.

— Вой-вой-вой, — хушомадга жавобан бармоғини ликиллатиб карашмаланди Бийрон. — Журналистлар ос-собенно хавфли бўлади.

Аламазон кулиб қўйиб, гапни жиддийроқ томонга бурди.

— Очиғини айтсам, тунов куни тамоман бошқача кўринувдингиз.

— Уша куни дадамни автостанцияга кузатдим, — изоҳ берди Бийрон. — У киши бунақа турсам, қулоғимдан чўзади.

— Унда бу кийимларни ким олиб берди?

— Мамашкажоним! Ресторанда буфетчи, таниши навалом.

— Ресторанда? — у «Тошкент» меҳмонхонаси ёнидаги ресторан тарафга қараб қўйди. — Қайси ресторанда?

— Сирдарёда. Биз ўша ёқдан.

Аламазон унинг тараллабедод сарупосига яна бир карра назар ташлаб, ҳазилнамо оҳангда ўдағайлади:

— Дадангизни ўрнида бўлсам, сизни эмас, мамашкангизни қулоғидан чўзардим.

— У чўзолмайди, — ҳиринглади Бийрон. — Улар давно ажралишган.

— Ҳм... — Аламазон атрофга эловлаб боқди, сўнг Бийроннинг тирсагидан тутиб жилмайди-да, ресторан томонга имо қилди. — Бир мамашкангизни эсласак-чи.

— Ну-у, Аламазон! — Бийрон эркалиниб ортга тисарилди. — Қўйинг шуни. Кеч борсам, хозяйкам сочимдан юлади.

— Узим таксида элтиб кўяман, — қўлидан маҳкам тутганча уни зинапоя сари етаклади Аламазон. — Қани, фароғат қўйнига олға!

Охирги сўзни у шу қадар кўтаринки, шу қадар шавқ билан айтдики, ҳозир Бийроннинг ўрнида Эшмат бўлганида, «ура-а!» деганича югургилаб кетарди.

Бойвучча ойи

Уғилу неварга, қизу келинлари охир-оқибат зўр келишиб, Бойвучча ойини қаватдор уйга кўчириб ўтишди. «Бунақаси оламда йўқ, давлат сизга атаб алоҳида хоналар қурди, биз бор-шудимизни сарфлаб, уни музейдек ясангирдик», деб чувиллай кетди улар.

Уйни бориб кўргач, ҳақиқатанам, ҳайратдан ёқа ушлашига оз қолди, аммо ўзини босди, сир бой бермади. Эшик-деразалар ганж-ёғочдан бўлиб, хоналарнинг шифти ойнак, деворлари фозгонмармардан эди. Хонтахтадан тортиб қутию жавонгача аскарнинг этигидек ярқирайди. Коса-лагану чойнак-пиёла-ларнинг ҳаммаси хитойи чиннидан. Патнису ликоп, кўзаю обдаста, ҳатто хокандозниям кумушдан қуюшибди кам бўлмағурлар. Энг анграйтириб қўядиган жойи — капгиру чўмич, мураббоялоғу қанддон, ошқошиғу санчқи — бари-бари топ-тоза тиллодан эди. Бойвучча ойи бундай хулосага келиш учун шунчаки юзаки қараб қўйиш билан қаноатлангани йўқ, албатта. У бошқаларнинг кўзини шамғалат қилиб секингина чойқошиқлардан бирини олди-да, яккам-дуккам тишлари билан унинг сопини қаттиқ тишлаб кўрди — тўғри, соф тилло!

— Қайнотанг тирик бўлганларида, ярим кунини мана шу каталакда ўтказарди, — хоналарни кезиб чиқишаётган вақтда ҳожатхонани кўрсатиб, тўнғич келинига шивирлади Бойвучча ойи. — Мендан яшириб, бошқа қаердаям ичарди?

Ниҳоят улар дастурхонга ўтиришди. Ҳомиладор қизи сарғиш самоварнинг буғини таратганича биланглаб келиб, хонтахта ёнига чўкди. «Бу энди тоза эмас, — самоварга зимдан кўз ташлаб ўйлади Бойвучча ойи. — Шунчаки тиллонинг сувини югуртиришган».

Чақчақлашиб ўтириб, ярим чойни ичиб бўлишибди ҳамки самовар тушмағур ҳануз қайнашдан тийилмасди: варақа-вуруқ, варақа-вуруқ... билқ-билқ...

Бойвучча ойи босинқираб уйғониб кетди. Хайриятки, кўз очиб кўрган

келинлик уйида ётарди. Эрининг тажовузкор панжаси теккан муқаддас сопол лаганию одмигина идиш-товоқлари жой-жойида турибди.

— Варақ-вуруқ... билқ-билқ...

У қулоғини динг қилиб, атрофни тинглади.

— Билқ-билқ... варақ-вуруқ...

Бу товуш ташқаридан келаётган эди. Зил гавдасини зўриқиб кўтарганича аста ўрнидан турди. Айвонга чиқди-ю, кўзи атрофидаги ажинлар ёзилиб кетди — ҳовлининг қоқ ярми яхоб берилаётгандек кўллаб ётарди.

— Аламазон! Аламазон-ув! — белига қўл тираганича «дарё»нинг нарёғидаги хужрага қараб қичқирди у. — Аламазон дейман! Улиб қолганмисан, ҳой!

Пастак эшик сурнай чалиб очилди, Аламазон кўзларини ишқалай-ишқалай, ташқарига мўралади.

— Ҳа, нима?

— Буёққа чиқ-е! Тезда чиқмасанг, ўрдак бўламыз.

Аламазон ҳовлидаги аҳволни кўриб, бир зумда енгилгина кийиниб чиқди. Поча-енгини шимаргач, муз-муз сувни ирғишлай-ирғишлай кечганича бориб, биринчи навбатда ариқчанинг ўзанини топишга тиришди.

— Тарнов тикилибди, — Бойвучча ойи узлуксиз билқиллаётган жойни бармоғи билан кўрсатиб, ишни қаердан бошлаш кераклиги ҳақида аниқ кўрсатма берди. — Ана, варақлаб турибди. Уша ерга қўлингни суқ.

Қандайдир телпак оқиб келиб тикилган экан. Аламазон уни суғириб олиб, айвон тарафга улоқтирган заҳоти тарнов Эшмат ишманинг томоғига айланди-қолди.

— Юр энди, чойни доғлаб берай, — буйруқ оҳангида сўз қотди кўнгли тинчиган Бойвучча ойи. — Шамоллаб, сил касал бўп кетмагин тағин.

Аламазон иш билан овора бўлиб турган пайтда кампир айвондаги тоғорага илиқ сув қуйиб, ёнига кўрача ва шиппак келтиришга улгурган экан, кўрачада юз-қўлини ювиб, оёғини тоғорада чайиб олгач, дилдираганича ичкари кирди. Устида доимо каттакон чойидиш турадиган табиий газли печкадан таралаётган илиқлик танасига мўмиёдек ёқиб тушди. Ҳузур қилиб кўрпачага ёнбошлади, карахт оёғини ялин кўриниб турган тешикча томон чўзди, аммо ҳароратни ҳис этмади.

Бойвучча ойи дастурхон ёзиб, чой дамлади. Гумбаздек бўлиб Аламазоннинг қаршисига чўкди.

— Худо етказиб, кеча сенгина келиб турганингни қара, — чойни иштиёқ билан қайтараётиб тақдирга шукрона айтди у. — Бўлмаса қўшнилари уйғотиб чиқиш учун киртоғорани қайиқ қилардим. Учакишгандай анавини бугун жужурнойлигини кўрмайсаним.

«Анави» дегани бу — Аламазоннинг ҳовли этакроғидаги хужрасига туташ хонада яшовчи ижарагир. Ўт ўчирувчи бўлиб ишлайди. Аламазон ёзги сессияга келган пайтда бирдан шу ҳовлида пайдо бўпқолувди. Оиласи бузилган шекилли.

— Менга қара, Аламазон, шу пажарнўйларни ойлиги қанақа ўзи? — Бойвучча ойи новвот солинган товоқчани унга яқинроқ сурди.

— Нимайди?

— Ундан арзимаган ижара ҳақи оламан. Шуниям тулкининг думидек чўзади. Мен-ку, минг қатла шукр, уни қўлига қараб қолганим йўқ. Масалан, катта ўғлим...

Ана, тағин бошланди!

Кампири тушмагур жуда аломат-да. Бу хонадонга келган ҳар бир янги ижарачига катта ўғли ҳафтасига харажат келтириб туриши, кичиги «қуруғи»ни бериб қўяқолишни афзал кўриши, қизи эса унинг кийимини ипидан-игнасиғача бутлаб қўйиши ҳақида фахр билан сўзлаб берар, мабодо янги суҳбатдош топилавермаса, «эскилар»га вақти-вақти билан такрорлаб ўтарди. Аламазон бу уйга сурункасига тўрт марта келган бўлса, мана, шу ҳикояни тўртинчи марта эшитиб ўтирибди. «Мен бировни пулига зормасман, — дея ҳикоясига яқун ясарди у, — ёлғиз зерикканимдан ижара қўяман».

Шундай дейишга дерди-ю, мабодо кимдир ҳисоб-китобни сал кечиктирса, бирон баҳона топиб, ётиғи билан шаъма қиларди. Масалан, бундоқ: «Неварамга веласапид обераман деб катта кетворувдим. Кеча магазинга боришдан олдин

мундоқ ҳамёнимни титкиласам, фалон сўм етмай турибди-ку». Шуниси қизиқки, ўша «фалон сўм» қай миқдорда айтилган бўлмасин, ижарачининг вақтида узилмаган қарзига шундоқ мос тушарди-қоларди!

— Пожарнигингиз алимент тўласа керак-да, — чойга солинган новвотни нон билан аталай туриб бояги гапга қайтди Аламазон. — Бунақада пулни баракаси қолмайди.

— Ичади у гумдон бўлгур. Ичган одамнинг чўнтаги ямоқдан бошқа нарсани кўрмайди.

Аламазон «хўжайка»сининг маталга усталигидан завқланиб, жилмайиб кўйди.

— Сен кулмагин, бола, — бодиллашни давом эттирди Бойвучча ойи. — Раҳматли хўжайиним гурзибоздек йигит эди, ичкилик охири бошига етди.

Шу пайт ҳовлидан бу хонадонга кун ора эрталаб сут олиб келадиган ўспириннинг ингичка овози таралди:

— Бойвучча ойи-и-и...

Бойвучча ойи инқиллаб-синқиллаб ўрнидан туриб, айвон томонга йўл олди.

Бойвучча ойи! Яқин-атрофдагилар унинг ҳақиқий исмини буткул унутиб юборишган, бу дабдабали ном унга қачон ва ким томондан қўйилганини бешқайрағочликларнинг биронтаси аниқ айтиб беролмас, кампирнинг ўзи ҳам бунга аллақачонлар кўникиб кетган эди.

— Шўр пешанамга шунақа кирчимол невара битилмади-битилмади, — у бир банка сутни кўтарганча ҳасратланиб кириб келди. — Ҳозир сенга сут қайнатиб бераман.

— Шуёғиям етар-э...

— Қимирламай ўтир, — фармон берди Бойвучча ойи. — Сен бола катта иш қилдинг. Хайриятки, тарнов ўзингни тортиб кетмади.

Барчага доимо кўнглиям, дастурхониям очиб бўлган бу полвоноғиз кампир гап ижара ҳақиға бориб тақалганида нима сабабдан туйқус зиқналаниб қолишини Аламазон сира тушуниб етолмасди.

Ҳе, аттанг, шундай бегиدير жой турганда, талай пулни бекорга совуриб юришни ким кўювди унга? Одилга кўнгил учун хўп деб қўйиб, тўғри шуёққа келаверса, осмон ёрилиб кетмасди-ку. Фақат чўнтаги енгиллаб қолгандагина ўзига келди, ақли пешиндан кейин кирди. Доим аҳвол шу ўзи.

Пулни кетганиям бошдан садаға, аммо Бийрон билан бирга кечган ширин дамларини ҳисобга олмаса, шунча кунни санғиб беҳуда ўтказди. Ҳали биронта ишнинг тайини йўқ.

— Шерикларинг кўринмайди? — сўраб қолди Бойвучча ойи, сутни печка устидаги қозончага қуяётиб.

— Келишларига ҳали бор, — Аламазон беихтиёр курсдошларини эслади. — Ўқишимиз кечроқ бошланади бу йил.

— Унда сен нега ликиллаб етиб келдинг?

— Шунақа бўлқолди, Бойвучча ойи. Энди Тошкентда ишласаммикан деб турибман.

Бойвучча ойи ўзича гапираётгандек товушини пастлатиб ғудранди:

— Тошканти зап кўзи учиб турган экан-да сенга. Момонгни уграсига ўт қала-а-б юравермайсанми, — кейин, бор-е, менга нима дегандек қўл силтаб қўйди. — Э-э, ҳозиргилар бари бевош. Мана, иккала ўғлимам домда турмасам ўламай, деб ота қасрини ташлаб кетди. Баттар бўлишсин...

Муаллифлар куннинг иккинчи ярмидан қабул қилинишини яхши билган Аламазон нашриётга тушдан кейин кириб келди. Ачқимтир «Лайка» сигаретини зинапоядаёқ эзғилаб ташлаб, узун коридорга қадам қўйган пайтда чап томондан оғоҳлантирувчи йўтал эшитилди. Четдаги бесўнақай эски стол ортида кафтига ияк тираб ўтирган чўққибош қоровул минғирлаб гап отди:

— Қаёққа кетяпмиз ўзи?

— Директорга...

— Ў-ў, хўжайингами? — нидоланди қоровул, сўнг қоши билан бўш стулни кўрсатиб, ўтириб туринг дегандек имо қилди. — Ҳали-замон кепқоладилар.

Аламазон стулга жойлашибоқ, қўлидаги «Советский спорт»ни ёйиб ўқий бошлади.

— Қаердан келдик энди? — чамаси, қоровул ёлғиз ўтиравериб жуда

зериккан, директор тушликдан қайтгунга қадар текин суҳбатдошнинг сувини сиқиб ичмоқчи эди. Унинг мақсадини фаҳмлаган Аламазон газетани буклаб столга қўйди-да, солинчоқ юз, негов бурун, бўртиб чиққан кўзларга астойдил тикилди.

— Лаббай?

— Таг-зотларини суриштиряпмиз.

Қоровул унинг қаёқданлигию қаерда ўқиши, оилавий аҳволию Тошкентга қанақа транспортда келгани, хўроз уриштиришга муносабатию қайси жанрда ёзишигача эринмай сўраб чиқди. Кейин «ҳмм» дея пича сукут сақлаб тургач, «бизниям танирсиз, ҳойнаҳой», деб масала ташлади.

Аламазон унга бошқатдан разм солди, аммо газета-журналларда босилиб турадиган суратлар орасида бунақа турқ-атворга дуч келганини эслай олмади.

— Шеър ёзасиз шекилли? — ночор гапни кавлаштирди у.

— Э, йўқ! — нодон суҳбатдошга йўлиққан мутафаккирдек мийиғида сипо жилмайди қоровул. — Таржима қиптурамиз. Топганимиз — Шарқ классикаси. Бу — қўл етмас бир хазина.

— Қўлни-ку етказса бўлар, — луқма ташлади Аламазон, — ақл етиши қийин.

— Ў-ў, ана энди ўзимизга келдик. Ана бу гапни яхши айтдик...

Эшик очилиб, паканагина киши шляпасини қўлида ўйнатганича аста-секин юриб ичкари кирди. Қоровул Аламазонга боягидек қоши билан имо қилиб деди:

— Ана-е, хўжайинам келдилар, — сўнг «хўжайин»га юзланди. — Сизни кутиб ўтирибмиз-да.

— Хизмат, кўчқор йигит? — Аламазонга синчиклаб тикилди директор.

— Сизга гапим бориди.

— Майли. Гаплашамиз.

Директор миқти жуссасига мос бўлмаган ясама салобат билан битта-битта босганича коридорнинг тўрисида қараб йўналди. Аламазон унга энди эргашмоқчи бўлганида, қоровул «пича шошмай турайлик, хўжайин ечиниб-нетиб олсинлар», дея уни яна йўлдан қолдирди.

«Буям Календарий домланинг сал ундайроқ кўриниши экан», деб ўйлаб қўйди Аламазон.

Оғзаки гапда ҳамма «Календарий» деб атайдиган шоир Қаландарийнинг ижод маҳсули областдаги барча район газеталари, ҳатто область газетасининг ўзидаям бот-бот кўзга чалиниб турарди. Гоҳ-гоҳида ўсмирона ишқий фарёд, ё бўлмаса, маҳалла оқсоқолининг панд-насихатлари даражасидаги «ахлоқий» ғазаллари ҳам учраб туришини ҳисобга олмаганда, у ўз умрини асосан календарь воқеаларга атаб шеърлар ёзишга бағишларди. Каттароқ байрамларни шарафлаш мазкур музофотдаги ундан обрўлироқ шоирлардан ортагани туфайли ўз иззатини билиб, Қурувчилар ёки Савдо ходимлари кунига атаб мадҳиялар тўқишдан нарига ўтмас, машқларида «бўстон — гулистон», «камтарин — офарин», «қахрамон — бўл омон», «заҳмат — минг раҳмат», «аҳдга вафодор — бахтиёр» сингари қофиялар шафқатсизларча эксплуатация қилинар эди. Пахта терими қизиган паллада эса унинг «Пайкалининг сайқалидир агрегатим чайқалиб», деб бошланувчи шеърига басталанган қўшиқ область радиосида тез-тез янграб турарди...

Директор Аламазонни креслога елимланган бир тарзда кутиб олди. Ҳозиргина қоровулга берилган маълумотларга қўшимча равишда одамзоднинг беихтиёр қитиғини қўзғатадиган «қачон — нега» пайровидаги яна бир неча саволларга ҳам тоқат билан жавоб қайтаришига тўғри келди.

— Ҳа, қийин, мусофирлик ўзимизниям бошимиздан ўтган, — бу жойни эгаллагунга қадар кўрмаган кунимиз қолмади, демоқчидек креслонинг ён таянчиғига бармоғини тикиллатиб туриб гапирди директор. — Хуллас, бизда битта иш бор... агар тўғри келса.

Аламазоннинг юраги ҳаприқиб кетди, директорнинг юпқа, хушбичим лабига умид билан термилди.

— Бизга чаққон бир курьер керак.

Курьер? Нима ўзи бу? Қайсидир кинодами, китобдами «Курьер поезда»

деган сўзга дуч келгандек бўлувди. Бу нимани англатиши ҳақида бош қотириб кўрмаган экан.

— Тўғри, маоши сал анақароқ, — директор Аламазондан кўз узмай, уни ҳануз синчиклаб кузатарди. — Агар коллектив билан чиқишиб кетсангиз... Қисқаси, уёғи ўзингизга боғлиқ.

Қаерга борма, сенга боғлиғи — уёғи. Буёғи-чи? Бу томони кимга боғлиқ ўзи?

— Сизни шошилтирмайман, кўчқор йигит, — инсоф қилган бўлди директор, — Майли, эртага шу пайтгача бир мулоҳаза қилиб кўринг.

Аламазон юмшоқсўз директорнинг феъл-атворига яраша у билан қуюқ хайрлашиб эшикдан чиқаётганда останада оппоқ сочли, қўнғизмўйлов шоир Салай Козим билан тўқнашди. Ёшини эътиборга олиб, унга йўл бўшатди...

Бу шоирнинг исми-шарифи илгаритдан қулоғига чалиниб юрган бўлса-да, ўзини яқинда матбуотчилар ошхонасида кўрувди.

Ўша кунни Аламазон ҳажвий журналнинг масъул котиби билан четроқдаги столда овқатланиб ўтирганди. Бир пайт котиб: «ҳай, бўлмаса, томоша кўрайлик энди», дея эшик томонга маънодор боқиб қўйди. Аламазон ўгирилиб, болачоқларнинг велосипедини ҳайдаётгандай тиззаларини икки ёнга кериб одимлаганича ичкари кириб келаётган қўнғизмўйлов кишига кўзи тушди.

— Ие! Келсинлар, келсинлар, — қўшни столда ўтирганлардан бири — ғилдиракюз киши унга бўйланиб, юзакироқ хушомад билан қулоч ёйди. — Қайси шамол учирди ўзи, Козимий?

— Буёққа ўтинг, Салай Козим, буёққа, — ғилдиракюзнинг биқинидаги малласоч одам илтифотдан кўра кўпроқ масхаралашга ўхшаб кетувчи йўсинда уни юқорига таклиф этди.

— Кўрганимиз — кўришганимиз, — Салай Козим негадир ҳиринглаганича қўлини кўксига босиб, кўрсатилган жойга ўтирди.

— Хурсанд кўринадилар, Козимий? — унга ўша юзаки хушомад билан тикилиб сўради ғилдиракюз. — Китоб чиқдимиде дейман?

— Э, йўқ, — ўзини жиддий тутишга интилди Салай Козим. — Шундай ўзимизча...

— Бир гап бор, — деб шеригининг сўзини маъқуллади малласоч. — Биздан яширяпти.

Салай Козим яна ҳиринглаб кулди.

— Дарров сезасизлар-а. Премиалний олувдик.

— Шу холосми? — дея лабини бурди малласоч. — Мен бўлсам, кечаги рўйхатга сизниям қўшишибдими деб ўтирибман.

— Қанақа рўйхат?

— Унвон оладиганларники. Кеча союзимизда рўйхат тузишиб, тасдиққа юборишибди.

— Кимлар борлигини билмадингизми?

Бунга жавобан малласоч елка қисганича бошини сараклатди.

— Мени билганим битта Тўпавой, — Козимийга чой узатиб гапга аралашди ғилдиракюз. — Боя уни табриклашаётганда пайқаб қолдим.

Салай Козимнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Тўпавой? Тўпа Турғунми? Фирт чаласавод-ку. Бизни уч-тўртта китобимиз босилганда, у ёзган шеър газеталардаям зўрға чиқарди.

— Мен қаердан билай энди? — нега менга дўқ урасиз, дегандек зарда аралаш гапирди ғилдиракюз. — Биронта хизмати бордирки...

— Қанақа хизмати бўлиши мумкин? — Салай Козимнинг баттар фиғони ошди. — Масалан, мен йигирма уч йилдирки битта нашриётдаман. Хўш, Тўпа қаерда ёлчитиб ишлабди? Ҳатто профсоюзгаям яқинда аъзо бўлганини биламиз.

«Минбар»ни яна малласоч эгаллади:

— Ўтирволиб куюнишимиздан нима фойда? Келинлар, бошқа нарсани гаплашайлик.

Салай Козим қўлидаги чойни тез-тез ҳўплаб, типирчилганича ўрнидан турди.

— Йўл бўлсин, Козимий?

— Бир жойда озгина ишим бор эди.

У хайрлашув маросимини кечроқ муддатга суриб, ошхонадан зипиллаб чиқиб кетди. Қўшни столдан пиқир-пиқир кулги эшитилди. Малласоч киши: «Шу кетишда тўғри союзга бориб, рўйхатни суриштиради», дея хи-хилаб қўйди.

— Кунора калака қилишади, — ачинган қиёфада Аламазонга сўз қотди котиб, — омон бўлгур лаққа тушиб чарчамайди-да. Ўзига хос томониям шу холос.

Кишлоқда ҳар бир одам ҳисобда, ҳамманинг даврада ўз сўзи, тўймаъракада белгиланган ўрни бор. Ким бу? Фалончининг ўғлию писмадончининг невараси. Газетада ишлайди. Шоир. Ёзганларини Тошкентдаям босиб туришади...

Бу ерда эса... Шаҳар ўз номи билан шаҳар. Куни кеча Лондонда маъруза айтиб қайтган академик ёнгинангдан ўтиб кетади, сен бўлсанг уни бирон-бир ресторанинг бош ошпази билан адаштирасан. Баъзан аксинча — қайсидир театрининг завхози зинапоядан ғўдайганича тушиб келиб сендан гугурт сўраганида, машҳур артистнинг иси бурқсиб турган бу зотни шу вақтгача танимаганингдан қаттиқ хижолат чекканингча тамакисига дарҳол ўт тутасан.

Қишлоқда битта шеъринг босилсаёқ шоирсан. Шаҳарда эса йигирмата китобинг чиқиб ҳам Салай Козимлигингча қолаверишинг мумкин. Шундай экан, Аламазон деган одамча булар учун ким бўпти? Қандайдир чарм курткали нусха қишлоқдан келиб, бир ойдан зиёд дайдиб юрганини эшитишдан бу ерда кимнинг иштаҳаси бўғиладию лавозимга минганида ким тепароқдан жой кўрсатади? Шундан бошқа ташвиш йўқми уларда?

Нашриётдан тарвузи қўлтиғидан тушганича қайтиб чиққан омадсиз забткор қайси кўча ёқалаб одимлаётгани, қаёққа бораётганини ўзи ҳам билмаган ҳолда алламаҳалгача ўйчан тентираб юрди.

Доцент ҳузурида гастроль

Кишки сессия Аламазоннинг картмони дўкондаги вазнига қайтиш арафасида турган даврга тўғри келди. Картмон бундан хурсандми, хафами — бирон нарса дейиш қийин-у, ҳарҳолда, эгаси уни сўнгги пайтларда тобора камроқ безовта қилаётганди.

«Бийроннинг олдида нима деган одам бўлдим энди? — боя уйғонган бўлсада, ҳануз кўрпадан чиққиси келмай, бошқа томонга ағдарилиб олди Аламазон. — Зиқна бўпкетяпти деб ўйлаётгандир?»

«Тўйингга қараб карнайчи айт» деганларидек, ўзи бошда баланддан келмаслик керак экан. Дастлабки танишувни ресторан официантидан қайтим олмай кўзғалиш ва қизни таксида кузатиб қўйишдан бошлаган эди. Бора-бора, ҳотамтойликнинг бурди кетаверди. Сўнгги учрашувлардан бири ишчилар ошхонасида овқатланишу қиз шўрликни оломонбозор автобусга зўр-базўр тиқиб жўнатиш шаклида якунланган бўлса, кечаги гал «панорама»дан чиқишгач, суюқлисини сосискахонада типпа-тик турғизиб қўйиб, бир стакан кофе билан сийлашдан нарига ўтолмади.

Хайриятки, купедош таниши Одил сигарет олиш учун бу ерга тасодифан кириб қолди-ю, улар билан бирпас чақчақлашиб, Аламазоннинг пастлаб бораётган обрўйини тўрт-беш поғона кўтариб қўйгандек бўлди. Тошкентда унинг бунақа зўр оғайнилари борлиги Бийроннинг хаёлигаям келмаган бўлса керак.

— Ишларинг қалай? — салом-алиқдан сўнг ўзини яқин тутиб ҳол сўради Аламазон.

Одамзод дегани бирон жойда ишлайди-да, ахир!

Одил сигаретини бамайилхотир тутатаётиб, деворга қоқилган кўкиш тахтачага алоҳида эҳтиром билан кўз қадади — тахтачага папирос сурати солиниб, устидан қизил чизиқ тортилган эди.

— Биласан-ку, биззи иш доим беш, — тутунни тепага пуфлаб, у ҳам эски қадрдонлардай жавоб қилди. — Аммо сенгаям беш кетиб турибман, нақ паризодни топибсан-а. Вах-ха-ха.

Бийрон карашма билан жилмайиб, аввал Одилга, сўнг Аламазонга зимдан кўз ташлади.

— Қизларни кўп талтайтирма! — бармоғини ликиллатиб, ҳазиломуз ўдағайлади Аламазон.

Одил эса қитмирликни давом эттирди:

— Буниси ҳолва. Хўп десанг, битта янгилик айтаман-у, хонимингни тугалай типирчилатиб қўяман. — У шундай дея, Аламазоннинг розилигини кутиб ўтирмай, иршайиб Бийронга қайрилди. — Бугун базамизга товар келди. Очсак, бари аёлларники: итальян этиги, голланд пўстини, ҳинд кўйлақлари... — у хиёл сукут сақлаб, қизнинг кўзларига синчковлик билан тикилди, — японча свитерлар, араб рўмоллари, чех сумкалари, костюмли вилвет юбка — «Монтана»!.. — Шу ерга келганда тилла тишларини чақнатганича шарақлаб кулиб юборди. — Қара, қара, Аламазон! Потирлашини кўрряпанми? Вах-ха-ха...

Улар ташқарига чиқшгач, Одил йўл ёқасида турган зангори «Жигули»ни кўрсатиб, тантанавор оҳангда деди:

— Қани, кемага марҳамат қилинглар! Ҳозир трап кўтарилади.

Аламазон миннатдорчилик билдиргандек бош қимирлатди.

— Бийроннинг йўли яқин, — дея Шайхантовур томонга ишора қилди у. — Мен... уни кузатиб қўяман.

Одил машинасига бош суқиб ручка билан дафтарча олди, иккита варақни йиртиб аллақандай рақамларни ёзди-да, бирини Аламазонга, иккинчисини Бийронга тутқазди.

— Бу — базамиздаги телефон. Бирон нарса зарур бўлса, бемалол...

Ташқаридан қуруқшоқ йўтал аралаш ғарғарадор товуш эшитилди.

— Ҳў, акаси, бир секундга буёққа қара.

Аламазон эринибгина бош кўтариб, деразадан мўралади.

Қовоқлари шишиб кетганидан тумтайиб кўринаётган ўт ўчирувчи Бойвучча ойига сут олиб келган қўшни ўспиринни бармоқ ўйнатганича ҳузурига чорлаб турарди. Ўспирин яқинроқ келгач, унга пул узатиб, яна ғариллади.

— Илтимос, яримта опекегин.

— Менга беришмайди-да, ока, — одатдагидек майин овозда қимтиниб гапирди ўспирин.

— Беришмаса мени номимни айтасан.

Ўспирин истаб-истамай пулга қўл чўзди.

— Арақ бўлмаса-чи? Вино опкелайми?

Ўт ўчирувчининг тиш чўткасига ўхшаш қошлари бирдан юқори кўтарилиб, ботиқ кўзлари сўлкавой тангадек чақнади.

— Қатъиян манъ қиламан! — деб бақирди у.

Қон-қонига сингиб кетибди шу гап.

Ёзги сессия чоғи эди. Ўт ўчирувчи бир куни Аламазонни ўз хонасига таклиф қилиб, чой-пой қўйиб берган бўлди. Кузатаётиб беш сўм қарз сўради. У вақтда беш-ўн сўм деган нарса Аламазонга чўт эмас эди, қайтмоғи амримаҳоллигини кўнгли сеза туриб, янги қўшнининг сазасини ўлдиргиси келмади.

Бадиий дурдоналарга ҳеч қандай алоқаси бўлмаса-да, оламда «ёнғин хавфсизлиги қоидалари» деб номланган қалин муқовали китоб ҳам мавжудлигини Аламазон ўшанда биринчи марта кўриб-билувди. Ўқилиши зерикарли бўлган бу рисоланинг диққатга сазовор жойи шунда эдики, огоҳлантирувчи қисмдаги жумлаларнинг аксарияти «...қатъиян манъ қилинади», деган сўзлар билан яқунланар эди.

Аламазон дераза токчасида бетиним «пичирлаб» турган соатига қаради — бештакам ўн. Калласида айланиб қолган ҳажвий шеърни қоралайман деб уйқуга кеч ётувди, росаям ухлабди-да.

Ўрнидан туриб лоҳас керишаркан, столдаги бўялиб кетган қоғозга хўрсиниб боқди.

Аҳволимни тушунмас ётлар...

Саводсиз бу муҳтарам зотлар

Мен шўрликни

(Қаранг кўрликни!)

Гоҳ «илон», гоҳ «иғвогар» дейди.

(Ўзлари панада ҳар бало ейди!)

Тушунинг, ахир!

Менинг касбим — билиш.

вақтида маълум қилиш!

Баъзан эса ёниқ сатримда

Йиглайман ўз қадримга.
Масалан,
Уқталган-чун менга мугузин,
Қайнатамнинг ҳўкизин
устидан ёздим.

Ҳих-ҳих-ҳи!

Хўх-хўх-хў!!

Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳа!!!

Ҳаммаёқни ветврач босди...

Бу ерда шунақа шеърларнинг бозори чаққонроқ экан: ҳар қайси газетада ҳажвий рубрика, ҳар бир журналда ҳазил саҳифа, радио ва телевидениеда алоҳида сатирик эшиттиришлар...

Майли, жиддийлари ёқмаса, кулгилисидан сотамиз. Ишқилиб, харид қилишдан чарчамасангиз бўлди, ноширжонлар. Иннайкейин, уларни босаётган пайтда Шалмонов деган одамга мендан салом айтиб туришни унутманглар.

Етмиш иккинчи йилмиди, етмиш учинчимиди... хуллас, бундан тўрт йилча олдин район газетасида Аламазоннинг ўртамиёна ҳазил шеъри босилди. Эртасига район прокурори Шалмонов уни ҳузурига чақириб қолди.

— Хў-ў-ш, — у столдаги газетани олиб, охирги бетига хўмрайиб боқди. — «Қароқчи билан порахўр». Ҳм...

Кейин у газетани четга қўйиб, гарчи шеър одамлар ҳақида бўлса ҳам: «Бу масал ўзлариникими?» деб сўради. Аламазон бош қимирлатиб тасдиқлади.

— Ким... бу порахўр?

— Бир сарқит-да.

— Фамилияси?

— Ёзиш биздан, топиш сиздан.

— Хўв, қаерда ўтирганингизни унутманг!..

Уша Шалмонов ҳозир «Райзаготскот»да ишлаётган бўлса керак...

Аламазон ювиниб келгач, енгил-елпи тамаддиланиб, йўлга отланди. Барча фанлар аралаш-қуралаш ёзилаверадиган қалин дафтарини (бекорга «обший тетрадь» дейилмайди-да) шимининг бўғзига қистириб, курткасини кийди.

Ҳовлидан шипиллаб ўтиб бораётган чоғда Бойвучча ойи деразани ичкаридан тақиллатиб, кафтини дўлайтганича нималардир деб дағдаға қилди. Балки тунда алламаҳалгача чироғи ўчмаганидан норизодир, балки юпқа кийинганидан яна ташвишга тушгандир...

Ҳақиқатанам, бугун ҳаво анча изғиринли эди. Йўлка ёқасига бир сафда экилган олчаларнинг дикрайган шохларида чумчуқлар кўринмас, чамаси улар ҳам илиқ жойини тарк этгиси келмай, бўғотларда биқиниб ётишарди. Кечагина-ям шохлар учида бужмайганича қолиб кетган меваларни жанжал-сурон билан териб юришувди.

— Нега фирромчилик қиласиз?

— Ўзинг фирромсан! Виждонсиз!

Аламазон муюлишдан бурилибоқ, ҳозиргина эшитилган товуш эгаларига боқди — мўйловига оқ оралаган сўлоқмондай киши билан саккиз ёшлар чамасидаги бола бир-бирига бўйин чўзиб турганини кўрди.

— Беринг тангамни!

— Танга, танга дейсан! Аввал ўнг-терси қаёқдалигини ўрганвол, хў!

— Ҳой, қўйсангиз-чи кап-катта одам, — Аламазон тўхталиб, сўлоқмонга енгил танбех берган бўлди.

— Энди сенам бошимни қотирмагин, — кўзини ваҳимали олайтирди сўлоқмон.

Ҳимоячи топилганидан руҳи кўтарилган бола уёқдан яна тиқилинч қилди.

— Ютқазгандан кейин чиданг-да!

— Ме-е-н ютқаздимми? Сенга-я? — дўпписини пешанасига суриб ўшқирди сўлоқмон. — Қирқ йилдан бери ўйнайман бу ўйинни. Ҳе, виждонсиз!

— Беринг тангасини!

— Йўлингдан ўтавермайсанми? — сўлоқмоннинг олайган кўзлари бу сафар пилдироқдек ўйнай бошлади.

— Яхшиликча бер деяпман! — мушт тугиб, рақибига елка бурди Аламазон.

Сўлоқмон кутилмаганда, туйқус шаштидан тушди. Иккита ўн тийинлик тангани жаҳл билан боланинг оёғи остига отди.

— Ол-е, назари паст. Тешиб чиқсин.

У Аламазонга бир ўкрайиб қўйгач, жунпайпоққа кийган кенг калишини шалпиллатганича улардан узоқлаша бошлади. Нарироқда ортга ўгирилиб, жаф силади.

— Шошмай тур, қишлоқи. Йигитларга айтиб, сени бир талқонтуйди қилдирмасамми!..

— Бизниям суянадиганимиз бор, — унинг ортидан масхараомуз бақириб қолди Аламазон. — Эшмат ишмага айтсам, йигитларингни димлаб еворади-я.

— Раҳмат, амаки!

Аламазон ярқ этиб болакайга қаради.

— Амаки? — у афтини буриштириб қўйди. — Малол келмаса, бундан кейин мени «шоёр жаноблари» деб чақирсинлар. Бўптими?

— Бўпти, шоир жаноблари.

Аламазон боланинг телпагини сийпалаб, уни эркалатган бўлди.

— Қиморбоз эканлар-да. Жудаям уятли касбни танлабдилар-ку.

— Марўжинага кетаётсам, бу амаки олдимни тўсволди, — ўзини оқлай бошлади бола. — Ке, қизиқ ўйин ўргатаман, деди.

— Марўжна деганни ёзда еса-да одам.

— Менга барибир, шоир жаноблари. Пул тушиб қолса, қишдаям еб қўяверамиз.

Аламазон аста чўккалаб, бурротил болакайнинг иккала елкасига қўлларини ташлади.

— Ақлингизга тасанно, пирим! Сизни шундай десам майлими? Хуллас, жуда тўғри айтдингиз, айрим нарсалар пулга боғлиқ, шекилли.

— Пул бўлса, чангалда шўрва, — қаердадир эшитган гапини сира иккиланмай такрорлади бола.

Аламазон кулиб юборди.

— Сизга тобора ихлосим ортиб боряпти, пирим, — деди кулгиси босилгач. — Лекин шуниси чатоқки, ўша савил қолгур пул сиз билан менга ҳадеганда йўлиқавермас экан. Мана шунга доғман!

Аламазон факультетга келиб, ишни сиртқи бўлим методистига учрашишдан бошлади. Босиқ ва ройишли бу йигитнинг декану ректорлардан ягона устун томони шу эдики, қайси курс қаерда машғулот ўтказётганини исталган пайтда аниқ айтиб бера оларди...

— Диққа-а-т! Съёмка!

Залдан текис одимлаб келаётган Аламазонни кўриши биланоқ андижонлик ҳазилкаш Шариф аудитория эшиги олдида ғуж бўлиб турганларнинг эътиборини тортди. Тўпдагилар Аламазон томонга боқиб, бир-бир жилмайиб қўйишди.

Курсдошларининг деярли ярми имтиҳонни барвақт топшириб, аллақачон тарқаб бўлишган экан.

— Аламазон ака, имтиҳонга бирга кирамиз, а? — ҳиринглаб гап отди Шариф. — Актёрликни-ку ўрганибсиз, энди менга суфлёрлик қипкўрасиз.

Атрофда кулги кўтарилди.

Шариф ўз сўзида маҳкам туриб, имтиҳонга у билан бирга кирди.

— Менга бир балл қўшадиган бўлдингиз, домла, — билетни олгач, кулимсираб уни доцентга кўрсатди Аламазон. — Буни қаранг — ўн учинчи номер. Фирт бахтсиз.

Доцент кўзойнагининг устидан мулойимланиб боқди.

— Аксинча, йигит, аксинча. Иримчиларга баҳони бир балл пасайтирамиз.

Аламазон билетга анча маҳал беиштиёқ тикилиб ўтирди, сўнг ҳафсализлик билан нималарнидир ёза бошлади. Имтиҳон бериш гали келгач, жавоби ҳам шунга яраша бўлди.

— Бу дейман, йигит, китоб ўрнига кино кўрибдилар чоғим?

— Тўғри айтдингиз, домла, — бу сафар ҳорғин кайфиятда жавоб қилди Аламазон. — Шу... съёмка кўп вақтимни олди.

— Қанақа съёмка? — кўзойнагини ечиб, астойдил сўради доцент.

Ваҳиманиям, бўрттирманиям зумда қотириб ташлайдиган Шариф орқадан туриб гап қистирди:

— Телефильмда бош ролни ўйнапти.

— Уҳў-ў! — Шарифга бир қараб қўйгач, эндигина сўз қотмоқчи бўлган Аламазоннинг шаштини қайтариб, ҳайрат изҳор қилди доцент.

— Чаккима-а-с. Мен сизга айтсам, йигит, журналистика билан кино аслида Фарҳоду Шириндек бир-бирига жуда яқин. Айниқса, публицистик фильмларни оладиган бўлсак...

— Ҳақ гапни айтдингиз, домла, — унинг сўзини тасдиқлади Аламазон.

— Наилож, бу сафарча сизга шафқат қиламиз чоғим.

— Миннатдорман, домла.

Шариф ҳам имтиҳонни одатдагидек базўр «пийпалаб» чиққач, четроқда йигитлар билан чекишиб турган Аламазонга кесатди:

— Аламазон ака, ўзи имтиҳонга келувдингизми, гастролгами?

Улар уч-тўрт кишилашиб ташқарига чиқиб келишаётганда шахрисабзлик курсдоши Шарифни турткилаб, нимадир деб дўриллаб қўйди.

— Меҳмондорчиликка тобингиз қалай? — Шариф шу заҳоти Аламазоннинг енгидан туртди. — Мана, оғайнимиз зиёфат бермоқчи бўляпти.

— Бир жўрамизда холи квартир бор, — энди ўзи мурожаат қилди «мезбон». — Бачаларга бир гурунг берайлик.

Шариф навбатдаги гапга оғиз жуфтлаётиб, қитмирланганича ҳиринглади:

— Ҳалиги... балет ҳақидаги шеърингизни тағин бир эштамиз-да.

Бу галги сессияда Аламазоннинг боши ўтиришлардан чиқмай қолди. Йигирма кунлик ўқишдан имкон борича ҳордиқ ўрнида фойдаланишни кўзлаб, чўнтагини қаппайтириб келган курсдошлари кунора турли ижарахоналарга таклиф қилишар, уни ўз ҳамюртларига энг аввало фильм-концерт иштирокчиси сифатида таништиришар, охирида эса балет ҳақидаги шеърни ўқиб беришини сўрашарди:

Чиқди қиз, кўйлаги сандиқда қолиб,
Саҳнада қизил-кўк нурлар туташди.
Бир бошлиқ кўлига таёқни олиб,
Машшоқлар олдида кўп ўралашди...

«Кечки овқатнинг харажати яна ёнга қоладиганга ўхшайди, — ўйлади Аламазон. — Умуман, паловхўрликка нима етсин. Кетдик, вассалом!»

«Овчи» ва овчилар жамияти аъзоси

Одатда, Аламазон, сессия якунланиши билан ҳамма контрол ишларни бир ойга қолар-қолмас ёзиб ташлаб кўнглини хотиржамлаб оларди-да, сўнг ижодий ишга шўнғиб кетарди. Бу гал курсдошлари билан хайрлашганига йигирма кундан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, дарслик титкилашга ҳануз қўли бормаётганди. Ваҳоланки, энди у қишлоқдагидан қулай имкониятга эга бўлиб, шундоқ трамвайга ўтирса, йигирма минутдан кейин ўзини университет кутубхонасида кўрар, зарур дарсликларни осонгина олиб, кўпи билан ўн беш кунда барча «қарз»ларидан биратўла қутулиб қўяқолиши мумкин эди.

Ўтган кўни ҳам, кеча ҳам, бугун ҳам шундай қилмоқчи бўлди-ю, асти кўнгли чопмади. Бундай ҳол, албатта, кайфиятдан келиб чиқади. Кейинги вақтда юрагига уя қуриб олган ғашлик кун сайин авж олиб, феъл-атвори тўнглик ва тажангликка тобора мойиллашиб бораётганди.

Юпқа қорни кўнжли ботинкаси билан ғижир-ғижир эзиб институт ҳовлисида уён-буён одимлаб юрган Аламазоннинг диққати ошиб, яна куртканинг чўнтагига ёпишди. «Прима»ни олиб, сигаретни иккига бўлди, бир қисмини муридай қоп-қора мундштукка тиқиб, иккинчи қисмини қайтариб қўтига солди. Мис зажигалка ҳадеганда ёнавермагач, уни бир-икки бор силкиб, кетма-кет шақиллатди. Урина-урина ёқишга эришгач, сигаретини тутатиб олибоқ зажигалкани гугурт чўпидек четга улоқтирди.

У, район редакциясида доимо ишнинг тифизлигидан нолиб, босим ижод қилиш учун кўпроқ бўш вақт топишни орзулаб юрган чоғларида сурункали

бекорчилик бу қадар зерикарли бўлиши, ҳатто фожиавий тус олиши мумкинлигини сира тасаввур қилмаганди. Бундай аҳволга тушган одам боласи, ҳатто, қайси жамиятда яшаётганини унутиб юборишим ҳеч гап эмас экан. Атрофиндан ўтиб бораётган юртдошларинг кўзингга гоҳида чет эл фуқароларига ўхшаб кўрина бошласа, сесканиб кетаркансан киши. Баъзан бунинг сабаби нимада экан, деб ўйлаб қоласан...

— Соат борми?

Аламазон бошини кўтариб, қундуз ёқали йигит қўлидаги дипломатини айлантриб ўйнаганича қаршисида жавоб кутиб турганини кўрди. Енгини қайириб, соатига кўз ташлади.

— Ўн бирдан ўн бешта ўтяпти.

— Тўчний айтинг, ака.

— Ўн тўртта ўтибди.

— Раҳмат. Бундан чиқди, яна ўн олти минут саланглаб юрамиз.

У дипломатини ҳануз ўнг-сўлга айлантриб, оёғини иситиш учун қирқма этикни «тап-тап»латганича нари кетди.

Дастлабки пайтларда корректорлик, подписчиклик, курьерликни таклиф этган кишилар унга нисбатан катта одамгарчилик қилмоқчи бўлишган экан, чамаси. Аламазон эса уларга зарда қилди, масхаралашдан ҳам тоймади. Қайсидир қишлоқдан келиш эҳтимоли бўлган ялтироқ тугмали забткор учун тўрроқдан курси ҳозирлаб туриш ҳақида улар ҳеч кимдан ҳеч қандай топшириқ олмаганликларини ўшанда Аламазон тушуниши керак эдим...

Хўш, шу тобда нега эслаб қолдинг буларни? Тўғри, сен мағрур эдинг, такаббур эдинг. Энди аттанг қиялсанми? Афсусланаётган бўлсанг, ана, бориб улардан кечирим сўра, аҳволингни тушунтир. Зора, ўша жойлардан биронтаси ҳалиям бўш турган бўлса. Шу билан кўнглинг тинчийдими, ахир? Унда бораверсанг-чи, сени биров ушлаб тургани йўқ-ку!

«...Мен дедим: ғурбатда Фурқат бор экан тақдирда-а...»

Чуқур хаёлга чўмган Аламазон қулоғига чалина бошлаган бу қўшиқ қаерда куйланаётганини англаб улгурмай, транзисторли йигит яқинлашиб келиб: «Сигаретдан топиладими?» дея унга безрайиб тикилди. «Йўқ» дейишга сурлиги етишмай, чўнтагидан сигарет чиқариб, индамасдан унга узатди.

Ашула бандаси! Дунёда нималар бўляпти, шоирларнинг аҳволи қалай, деб ўйлаш йўқ. Радиоси бир умр «Машъал»га созланганича ўтиб кетади.

...Радиодаям уч ҳафтача ўралашиб юрди. Бу ерда одат шунақа экан — аввал синаб кўришади.

Синов даврида ўзиям роса елиб-югурди-ей. Қисқа вақт ичида битта радиокомпозиция тайёрлади, учта лавҳа ёзди, уруғлик чигит сифатини яхшилаш ҳақида олимларнинг давра суҳбатини уюштирди. Шунча ишдан ортиб, яна жамоатчи мухбирлардан келган хатларниям шарҳлаб турди.

Нега тиришмасин? Гарчи қишлоқ хўжалик бўлимида бўлса ҳам, ҳарқалай редактор деган ном олади. Унга қандайдир курьер-пурерликни таклиф қилишаётгани йўқ, ахир.

Ҳамма иш маромида кетаётган эди. Гап паспорт пропискасига бориб тақалди-ю, шу қадоқдан ўтолмай қолаверди. Анча югуриб-елиб, Тўйтепадаги бир танишиникига зўрға «муҳрланиб» олган эди, куйингани зое кетди. «Тошкент области Лихтенштейн давлатидан каттароқ бўлса, ажаб эмас. Пропискани шаҳарнинг ўзига қилишингиз керак», дейишди.

«Радиодагилар, ақалли, гонорарни тезроқ юборишсади, — орзиқиб ўйлади Аламазон. — Камида эллик-олтмиш сўмга бориб қолар».

Шу чоғда у муқовасига машҳур артистканинг жилмайиши туширилган картмондаги охириги уч сўмликка таяниб қолган эди.

Дарвоқе, яна иккита оқ, битта сариқ тангаси бор. Оқлари йирикроқмиди, ишқилиб?

Аламазон атрофга аланглаб қўйиб, секингина чўнтагидаги тангаларни олди, кафтига кўз қирида назар ташлади — иккита ўн беш, битта уч тийинлик. Ўттиз уч — чиройли рақам!

Ўттиз уч сўм янаям чиройли кўринса керак. Агар чўнтагингда ҳар куни нақд турса, аслида, уч сўм ўттиз уч тийиннинг нафосатиям чаккимас.

Меҳмонхона администратори, ресторан официанти, такси ҳайдовчилар,

тунги бар буфетчиларига картмондан суғириб отилаётган йирик-йирик пуллар унинг кўз ўнгидан узун составли поезд вагонларидай пешма-пеш ўта бошлади. Кошки, бу поездни орқага юргизиб бўлса!

Аламазон тангаларини қайтариб чўнтагига ташлади: «жиринг».

«Ашула бандаси»нинг қўлидаги транзистор тўсатдан жимиб, бир лаҳзадан сўнг «тут-тут...» овоз тарата бошлагани Аламазоннинг эътиборини тортди: «Тошкент вақти билан соат ўн бирдан ўттиз минут ўтди. «Машъал» тўлқинида — сўнгги ахборот...»

Кейин аёлнинг нозик товуши эркакча дўриллаш билан алмашди: «Тошкент метросининг биринчи навбатини Октябрь инқилоби олтмиш йиллигига совға қилиш учун курашаётган азамат қурувчилар...»

Текин тамакини ҳузур қилиб сўраётган «ашула бандаси» шу заҳотиёқ «ширқ» эътиборини транзисторни ўчирди. Гўё сокин шароит юзага келишини кўпдан бери кутиб тургандек, институт биноси ичра қўнғироқ овози янгради.

Танаффусга ажратилган вақт машғулотникидан тўрт ярим барабар қисқа бўлиб, Маориф министрлиги ошиқ-маъшуқлар суҳбати учун ўта чегараланган муддат белгилаб қўйган эди. Шу туфайли Аламазоннинг таклифини эшитиб, Бийрон гапни чувалаштириб ўтирмай дангалини айтиб қўяқолди.

— Дарслар ҳозир мана бундоқ,— қўлини томоғига арра қилди у.— Выходнойдаям тайёрланмасам, ишим чатоқ бўлади. Йўқ, Аламазон, кинога бориш қийин эртага.

Аламазоннинг қорамағиз юзига тундлик кўнди.

— Бўпти-да...

— Ана, кўряпман,— Бийрон эркатойлик билан қиқирлади, момик бармоғида Аламазоннинг иягидан тортиб, уни ўзига қаратди,— дўстидан хафта Аламазон. Дўсти бўлса, хижолат чекаяпти... яна бир ҳафта учрашолмайман, деб.

— Бийрон...

— Тамо-о-м,— кўрсаткич бармоғини бу сафар Аламазоннинг лабига босиб, бошини муқом қилаётгандек чиройли қимирлатди Бийрон.— Шўрлик дўст ҳар куни Аламазонни кўргиси келади. Однако, ўқиш... оёғидан боғлаб қўйган.

— Олдинлари...— «айтилган пайтдаёқ пизиллаб кетаверардинг», деган сўз Аламазоннинг тили учуда туриб қолди.

Энди қиз ҳам сал ранжиган қиёфада бўёқли лабини чўччайтирди:

— Ну-у, Аламазон! Еш болага ўхшайсиз. Ҳаммада бўлади-ку — кеча ундоқ, бугун мундоқ. Буни сизга айтмадим — иккита имтиҳондан қарзим турибди.

Қарз! Жуда бошоғриқ нарса-да шу. Тағин турлари кўплигини айтмайсизми: масъулият, вазифа, бурч... То тирик экансан, узаверасан, узаверасан... Шундаям, бир қисми қопкетса керак.

Бийрон узун жун шарфни бўйнига бошқатдан маҳкамроқ чандиётиб, Аламазонга зимдан қараб қўйди. Унинг сўник кайфиятда тикилиб турганини кўрди-ю, дарҳол кўзини олиб қочди.

«Кеча ундоқ, бугун мундоқ» эмиш! — хаёлидан ўтказди Аламазон троллейбуснинг орқа бурчагига суянганича хомуш бораркан.— Гапни айлантормай, дунёнинг ишлари чалкаш, деб қўявермайсанми?»

Умуман олганда, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди. Қайтага, бир ҳафта фикри чалғимайроқ юради. Бу орада радиодаги гонорариям қўлга тегиб қолса, ажабмас.

Воҳ, ҳали буёқда ижара ҳақи ҳам бор, ой яна охирлаб қоляпти. Аслида-ку, аҳволни тушунтирса Бойвучча ойи «солиқ»ни бир-икки ойга чўзиб туриши мумкин. Айниқса, Аламазонга йўқ демайди. Аммо буни кампирга қандай қилиб айтади?

Навбатдаги бекатда троллейбуснинг эшиги яна очилиб-ёпилди. Кимдир чиқди, кимдир тушди. Троллейбуснинг эса бу билан иши йўқ — Ер ўз ўқи атрофида айланаверганидек, у ҳам маршрут бўйлаб ғизиллаб турса бас.

Уф-ф! Ошқозон деган нарсада на фаҳм бўлар экан, на фаросат. Эгаси нима аҳволда-ю, бу хумпарнинг жизиллашини қаранг.

Аламазон тушликни қаерда қилгани маъқуллиги ҳақида ўйлай бошлади.

Илгарилари «маъкул» дейилганда, у энг аввало, овқатнинг таъмини назарда тутар эди, энди бўлса бу сўзни нархга нисбатан қўллашга ўтганди.

«Ҳа, албатта-да! — ниҳоят ўзича қатъий қарорга келди у.— Энг зўри — беданакабоб. Демак, курс — йигирма градус ўнгроқдаги Бешёғочга!»

Бешёғочда троллейбусдан тушаётган Аламазон биқинида шубҳали шарпа пайдо бўлганини сезиб, қўлини чаққонлик билан қўлтиғига чўзди, панжасига кимнингдир совуқ билаги илинди. Бу билак олд тугмаси очиқ куртканинг шундоққина ички чўнтаги яқинида ҳибсга олинди.

— Қўлни қўйвор! — секингина, аммо дағдағали оҳангда мурожаат қилди кигиз шляпали киссавур. Чап қулоғи чиноқлигига қараганда, қўли эгрилиги учун болалигидаёқ кимдир уни ёшига мос тарзда жазолайман деб, озгина эҳтиётсизликка йўл қўйганди, чамаси.

Бу нусха нимаси биландир ўша машҳур Мирзақанд пиёнга ўхшаб кетарди. Балки сурланиб боқишидандир...

Бир нима тап этиб ерга тушди. Аламазон киссавурни пастга тортқилаб, йўл-йўлакай пиллапояда ётган картмонини ҳам олишга улгурди.

— Қўйвор, сенга нима қилдим? — кўз қирида уёқ-буёққа аланглаб, бояги оҳангда дўқ урди киссавур.— Кимсан ўзинг?

— Овчилар жамиятига аъзман,— бошқа нарсаларим жойидамикин дегандек чўнтақларини пайпаслаб кўраркан, парвосиз жавоб қилди Аламазон. У кўкрак чўнтагидаги қизил муқовали дафтарчасини хиёл суғириб, яна жойига тикаётганида панжасидаги билак саросимали титраб кетгандек бўлди. Аламазон ялт этиб чиноқнинг кўзига қаради.

— Кечирасиз, ўртоқ начальник,— пайлари бўшашиб, бошини қуйи солди чиноқ.— Қаёқдан билибман мен...

— Қимирламай тур! — янги унвондан руҳланган Аламазон шу унвонга мослаб пўписа қилди. Сўнг картмонини очиб, ичига назар ташлади — уч сўмлик ўз жойида лаълдек порлаб турарди. Картмонни ёпаётиб, калласига келган ёрқин фикрдан юраги дукиллаб кетди.— Пулнинг қолгани қани?

Чиноқнинг кўзлари олайди.

— Турибди-ку пул!

— Мен қолганини сўраяпман,— қатига тўртта гиламнинг чанги яширинган пальто ёқасини гижимлаб, уни бир силтаб қўйди Аламазон.— Қани, чўнтақларини ағдар-чи.

Чиноқ шимининг киссасига қўл тиқиб, титилиб кетаёзган иккита бир сўмликни чиқариб кўрсатди.

— Бори шу. Майли, тинтиб кўринг.

Аламазон пулни ундан юлиб олиб, курткасининг кўкрак чўнтагига тикди.

— Аблаҳ! Гражданлик номусинг қолмабди!

— Узр, ўртоқ начальник...

— Уласанми... заводда ишласанг?

— Кираман заводга! — Аламазоннинг кўзига тик боқди чиноқ.— Энди ҳалол яшайман деб кечагина қасам ичгим келувди. Тамом, бугун қасам ичаман. Пиво... яхшиси, лимонад цехида ишлайман. Суратимни бир йилдаёқ «Ҳурмат тахтаси»га осишади. Мен айтдимми — тамом!

Кимдир Аламазоннинг елкасига гурс этказиб қўл ташлади. У сапчиб ортга ўгирилди-ю, поездда бирга келган тепакал илжайиб турганини кўрди. Лакис?

— Бу ўзингмисан, жигар? — қўл бериб кўришаркан, ялтоқланиб кўз сузди Лакис.— Жуда ажойиб отинг бўларди... Алангамиди-ей?

— Аламазон.

— Ҳа, ҳа, Аламазон,— дея бармоғини бигиз қилди у.— Ким эди анави мағзава?

Аламазон шошиб ортга қаради. Омадсиз «овчи» аллақачон жуфтак ростлаганини кўргач, ҳеч нарса бўлмагандек жавоб қайтарди.

— Қайдам... Гугурт сўраётувди.

Бек Бўриевичнинг ажабтовур жавони

— Менга қара, Лакис, бир беданакабоб есак-чи. Дил кетувди-да.

— Беданакабоб? Шу топда қаердан топасан уни?

Аламазон йўлнинг нариги юзидаги хариди чаққон бўлиб турган ёғоч дўкончани бурни билан кўрсатди.

— Ана, йигирма қадам юрсак, етамиз.

Бу дўкончада ҳар куни тушлик пайти айниқса студентлар орасида алоҳида ҳурмат қозонган ўрамахамир сотилар эди. Баҳоси бор-йўғи тўрт тийину ўзи бирам хуштаъм, бирам тўйимлики!

— Номиниям зап топибсан-да,— одатига кўра пихиллаб кулди Лакис.— Беданакабоб-а!

— Юр, ўнта-ўнта туширайлик шундан.

— Яхшиси, менга ёрдамлашвор. Кейин битта зўр жойда қошиқ уриштириб овқатланамиз. Шахсан Бек Бўриевичнинг ўзи бизга таом тутадилар.

Лакис уни Бешёғоч бозори томонга бошлади. Аламазон истаб-истамай унинг ортидан кўзғолган чоғда, баланд бино устидаги улкан ҳарфлар ногоҳ эътиборини тортди: «Пулларингизни омонат кассада сақлангиз!» Раҳмат! Ҳозирча чўнтаккаям сиғиб турибди.

— Ҳалиям ўша командировками? — дея сўради Лакис.— Ё шўтта ишла-япсанми?

— Иш ахтаряпман,— зарда аралаш жавоб қилди Аламазон.

Лакис унинг бирон жойда ўқиган-ўқимаганини суриштирди. Қандайдир Бек Бўриевичнинг нася зиёфати ҳақида ўйлаб бораётган Аламазон тугалланмаган сиртқи ўқиш тарихини чўзғилаб ўтиргиси келмай, «йўқ» деган мазмунда бош тебратиб қўяқолди.

— Улай агар, бир кўрганимдаёқ ўзимизданлигингни сезувдим,— илжайиб унинг елкасидан қучди Лакис.— Ҳа, айтгандай, бояги танишинг кимлигини биламан. Пх-х...

— У мендан гугурт сўраётувди! — ўқрайиб қаради Аламазон.

Лакис масхараомуз бурун тортиб қўйди.

— Бўлса бордир...

Улар бозор ичидаги қатор-қатор дўконлардан бирига кириб боришди. Лакисни кўрибоқ оғзининг таноби қочган дўкончи «марҳама-а-т, меҳмонлар, марҳама-а-т», дея иккаласини омбор ичкарасига етаклади.

Япасқи бурнининг пастки қисми чўтир юзини эгаллагудек бўлиб тарвақайлаб кетган, кенгпешона, пистакўз Бек Бўриевич айна шу сонияда бошқа бир зотни сийлаш билан банд эди. Унинг қан-шаридаги қон томирлари бўртиб турган яғриндор шериги сўйлоқ тишини йирқиратиб кавшанганича, дастурхонни бир четдан «тозалаб» келаётганди. Ниҳоят, меъдаси қонди шекилли, гавдасини орқага ташлаб, ўхчигудек бир аҳволда кетма-кет кекирди, лабини иштиёқ билан чапиллатиб, сочиққа қўл чўзди.

— Мана энди дардингни гапир,— шу дамгача сабр-тоқат билан томошабин бўлиб ўтирган Бек Бўриевич, фурсат келиши биланоқ меҳмоннинг ниятини суриштирди.

— Ҳў кунги айтилган нарса...

— Шу холосми? — унинг гапини бўлди Бек Бўриевич.— Сенга ўзбекчалаб ўқтирувдим-ку бўлар-бўлмасга эшигимни қоқавермагин деб, тасаддуқ.

— Йи! Телефонни қўйиб, буёққа кел деган ким? — хўшшайиб боқди сўйлоқ.

— Телефон ўйинчоқмас. Бундан кейин телефонда вайсашни бас қил. Шуни айтишга чақирдим.

— Во, во! Бу гап тўғри! — бирдан хўшёр тортди сўйлоқ.— Баъзида номер териб, иккита одамнинг гапига уланиб қолган пайтларим бўлган.

Бек Бўриевич уни маъқуллаб бош қимирлатди.

— Бошқаларгаям айтиб қўй, уйимни ёнида ўралашиб юришмасин. Атрофда ҳар хил кўз бор.

— Ахир...

— Биринчидан, ҳали молни олганим йўқ,— тагин унинг гапини кесди мезбон.— Иккинчидан, келгандаям уни ўзимиз элтиб берамиз. Бу оламда нима кўп — ночорлару югурдаклар.

Масала ойдинлашиб, сўйлоқ енгил нафас олди.

— Жуда эҳтиёткорсиз-да, Бек ака. Айниқса, анави ёқдан...— у панжасини ҳалқа қилиб кўрсатди,— қайтиб келгандан кейин янаям уста бўпкетдингиз-е.

— Ҳе, лодонлар-а,— хомуза тортиб қўйди Бек Бўриевич.— Усталик қилсам, сенларни ўйлаб қиламан-да. Ҳаммангда бола-чақа бор.

Сўйлоқ тутиб келаётган ҳиқичоғини босиш ниятида бор важоҳати билан чойга ёпишди, уни хўриллатиб-хўриллатиб ича бошлади. Бир вақт кампирларнинг қарағай сандиғини эслатувчи жавон устида турган филофли фотоаппаратга кўзи тушиб, яна «Йи!» деб қўйди.

— Анави турган фотоаппаратми, Бек ака?

— Э, шуниям битта танишимиз илтимос қилувди. Бунақаси камчилроқмиш. Сўйлоқ биғиллаб кулди.

— Мен эски касбдан ҳалиям бор экан-да дебман.

... Ушанда сўйлоқ мактабни эндигина битираётган эди. Ўртоқлари билан кўчада чиллак ўйнашиб турган чоғда қўлтиғида ёғоч учоёқ, бўйнида фотоаппарат билан Бек ўтиб қолди. Нарироқда тўхталиб, сўйлоқни имлаб қақирди. Боргач, «саводинг дурустроқми ўзи?» деб сўради. «Ҳа», деган жавобни эшитиб, «унда қалам-қоғоз олиб мен билан юр, озгина пул ишлаб келасан», деди. Сўйлоқ суюнганича унга эргашди.

Уша куни вокзалда тумонат одам йиғилган экан ўзиям. Кейин билса, тошкентлик бир қанча ёшлар Қозоғистон чўлини ўзлаштиришга ёрдам бергани кетишаётган экан. Бек уларнинг раҳбарини суриштиришга тушди. Бошлиқлари ҳам ёшгина йигит экан. Бек унга алланималарни ўқтириб, чўнтагидан қандайдир ҳужжат чиқариб кўрсатди. Бошлиқ маъқул дегандек бош қимирлатди, атрофдагиларга юзланиб чапак урди.

— Диққат, ўртоқлар, диққат! Суратга тушишни хоҳловчилар перронга чиқсин. Тошкент вокзалидан эсдалик. Сурат почта орқали юборилади.

Бир зумда иш юришиб кетди. Бек фотоаппаратнинг филофини олиб ташлаб, уни учоёқнинг устига ўрнатди. Сўйлоқ эса дафтар-қаламни шайлаганича ерга чордона қуриб ўтириб олди.

Талабгорларнинг сон-саноғи йўқ эди. Бири суратга ёлғиз тушди, бошқаси — ўртоғи билан. Тўрт-беш кишилашиб тушишди, группа бўлиб тушишди, вагон зинапоясида тушишди, деразадан мўралаб тушишди... Хуллас, сўйлоқнинг дафтари адресларга лиқ тўлиб, киоскадан семизроқ блокнот олишга тўғри келди.

Улар ишни тугатиб қайтишаётганда, Бек анҳор устидаги кўприкда тўхталиб, сўйлоққа бир сиқим пул тутқазди.

— Дафтарларни нима қилай? — сўради у.

— Қанақа дафтар? — таажжубланиб боқди Бек.

Сўйлоқ индамай дафтарларни узатган пайтда, у «ҳа, буларни айта-япсанми», деб кулди-да, қўлидан олиб шартта анҳорга улоқтирди...

— Ушанда ҳайрон бўлувдим-а, шунча расм олди-ю, бирон марта плёнкани алмаштирмади, деб.

Бек Бўриевич сўйлоқнинг бу сўзига жийингандек кулиб қўяқолди.

— Ана шу вақтларда нақ олов эдингиз, Бек ака. Ҳозир сизга қараб туриб, ёқамни ушлагим келади.

Бирдан телефон жиринглаб қолди. Бек Бўриевич трубкани авайлабгина қулоғига тутиб, мулойим овоз қилди.

— Лаббай, тасаддуқ... Ҳа, сенмидинг? Уйдаман, уйдаман. Келавер.

Улар тушган такси Юнусобод бозори яқинидаги кварталга кириб, эгизакдай ўхшаш уйлардан бирининг ёнида тўхтади. Чўяндек оғир кути иккинчи қаватга олиб чиқилиб, эшик биқинидаги хонага жойлаб бўлингандан кейингина, ҳадемай ҳиммат кўрсатиши лозим бўлган Бек Бўриевич билан танишув маросими бошланди. У аввалига Аламазонни ўта синовчан тикилиб қарши олган бўлса-да, қовоғидаги кичик чандиққа кўзи тушгач, чехрасида бирдан илтифот барқ уриб кетгандек туюлди.

Аламазон Лақиснинг таништиришини кутиб ўтирмай, қад ростлаганича ўз исмини айтиб, бош ирғаб қўйди. Лақис эса бу олифтанамо расмиятчиликни шу

оннинг ўзидаёқ пародия қилди: ўрта аср Рим боёнларидек мағрур сузилиб, оёқларини пала-партиш ўйнатди-да, бош эгиб, пастдан мўлтайиб боқди.

— Бизниям таниб қўйсинлар — Лакис Кальман!

Бек Бўриевич ним табассум билан қўл силтади.

— Айтмасанг ҳам кўриб турибман каллигингни.

Бу топқирона аскиядан Лакисга қўшилиб Аламазон ҳам яйраб кулди. Ошхона тарафдан келаётган хушхўр ҳидни илғаб олганидан буён унинг кайфияти кўтарилиб кетганди.

Бек Бўриевич «ўтириб туринглар...» дея ичкари хонага ўтди, салдан кейин унинг жарангдор томоқ қиргани эшитилди. Аламазонга қувноқ кўз қисиб қўйиб, Лакис ҳам ўша ёққа кирди. Иккаласи ғўнғир-ғўнғир қилиб нималарнидир гаплаша бошлашди.

Столда фақат туздону қирқилган нонга лиқ тўла тунука идишгина турарди. Аламазон столни айланиб ўтиб диванга ўтирди, ҳозирча нонни хуморбости қилишга тутинди.

Ниҳоят, Лакис «озодликка эришиб» Аламазоннинг ёнига келиб суқилди, костюмининг чўнтагидан олган «Интер»ни столга ташлади. Иккаласи мириқиб чека бошлашган дамда Бек Бўриевич уларнинг нима билан машғуллигини кўриб тургандай ичкаридан кулдон кўтариб чиқди.

— Овқат ҳам пишиб қолар. Ҳозирча жавондагидан газак қиптурсанглар бўлармиди.

У кулдонни столга қўйиб, ошхона тарафга кириб кетди. Лакис эса фурсатни бой бермай, шу заҳоти қарағай жавон сари интилди. Бориб табақаларини очгач, ортга ўгирилиб пихилаб кулди, Аламазонни имлаб чақирди.

Аламазон яқинроқ боргач, Лакис ғаройиботни кўриб қўй дегандек иккала кафтини жавон томонга тантанавор чўзди. Жавоннинг ичида биринчиси иккинчисидан, иккинчиси учинчисидан каттароқ бўлган яна учта жавонча бор эди. Ҳар қайси жавончанинг устки қисмида нақшиндор ёғоч ғаладон, пастида оппоқ пластмасса эшикча бўлиб, ғаладонларга гугурт қутиси ҳажмидаги қоғозчалар ёпиштирилган, уларнинг бириччисига «обрўли меҳмон учун», иккинчисига «ёр-биродар учун», учинчисига «иприндилар учун» деб ёзиб қўйилганди.

— Дунё бўйича бир нусха, холос! — отасининг нишонини кўрсатаётган аълочи пионердек мағрурланиб гапирди Лакис. — Буни очишни оқсоқол битта менга ишонади.

У биринчи жавончанинг ғаладонини тортди: писта, бодом, анор, майиз, хурмо, асал...

— Пастки томони — холодильник.

Лакис ғаладон остидаги пластмасса эшикчани очиши билан совуқ ҳаво уфурди. Ухў! «Наполеон» коньяги, қази, лимон, қора икра, камёб шоколадлар...

Иккинчи бўлимда эса ерёнғоқ, шўрданақ, конфет, мураббо, колбаса, ароқ, яхнағўшт кабилар давра суҳбати қуриб туришарди.

Ёр-биродарларга оқибат шунчалик бўлар-да!

Аламазонда бошдаёқ кўпроқ қизиқиш уйғотгани — бу... учинчи жавонча эди. Ниҳоят, бунисигаям навбат етди. Ушбу бўлимдаги ғаладонда атиги бир ликоп оққанду қуртлаган туршак, холодильникда эса икки банка консерва билан ярим-ёртиси ичилган «Чашма» вноси турганини кўриб, Аламазон кафтида оғзини чангаллаганича пиқирлаб қўйди: шўрлик иприндилар!

Улар столни «ёр-биродарлар» тарзида безашаётган чоғда, Лакис: «Бек Бўриевич жаҳл қилганида нима деб қарғанишини биласанми?» дея ён томондан чўққи соқолга ўхшаб кўринувчи чўзиқ жағини қийшайтириб тиржайди. Сўнг яқинлашаётган қадам товушини эшитиб, «мана, ҳозир кўрасан», деб эшикка юзланди. Мезбон остонада пайдо бўлиши биланоқ қувланиб гап ташлади:

— Суюнчи беринг, хўжайин. Умрингиз узоқ бўларкан.

— Хўш, хўш? — Бек Бўриевич чехраси ёришганича тўхтаб қолди.

— Тушимда қизил трамвайнинг тагида ўлиб ётганмишсиз.

— Нафасингни иссиқ қил, — бирдан ўқчайиб, жеркиб ташлади Бек Бўриевич. — Хў, кунинг учинчи жавончага қолгур!

Лакис билан Аламазон бирин-кетин қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди. Гап

нимадалигини пайкаган Бек Бўриевич тезда ўзини босиб, майин бош тебрлатди.

— Ҳа, эсипаст! Жавонни таърифлашдан бошқа ишинг қолмадими дейман.

Чамаси, Лакис ҳам ўлгудек очиққан экан. Биринчи пиёлани бўшатишгач, Аламазондан ўрнак олиб, керагидан ортиқроқ миқдорда газак қилишга тутинди. Бек Бўриевич қатордан қолмаслик учун ерэнғоқни шунчаки эрмак қилиб ўтираркан, Аламазонга боқиб: «Аскарликкаям борганмилар, тасаддуқ?» деб сўради.

— Ҳа! — Аламазон шу тобда имкон қадар кам гапириб, кўп кавшашнинг пайида эди.

— Ҳм...

— А-а... яъни ерни тагидан бўмба ахтариб...

— Мина! — яхнагўштнинг навбатдаги бўлагига қўл чўзаётиб тузатиш киритди Аламазон.

Лакиснинг бирдан қулоғи дингкайди.

— Вино дедингми?

Бек Бўриевич бидирлоқ Лакиснинг сўзини эътиборсиз қолдириб, Аламазонни қайтадан саволга тутди:

— Яна қаерларда бўлгансиз, тасаддуқ? Чеккароқ томонларни айтаман-да.

Ҳеч нарсага тушунмаган Аламазон чайнашдан тўхталиб, унга терсайиброқ кўз қадади.

— Ҳа, мусофирлик қийин, — гапни дарров бошқа ёққа бурди мезбон. — Ёлғизқўллик янаям оғир... Айниқса, қариганингда...

Аламазон бармоқларини ялаб қўйиб, эндигина «кампингиз...» дея сўз бошлаган чоғда Лакис қаттиқ томоқ қириб, маънодор кўз қисди. Бек Бўриевич бўлса, «шўрваям пишгандир-е», деб аста ўрнидан кўзгалди. Аламазоннинг гапини эшитмай қолди, чоғи. Ёки эшитмаганга олди.

Бойвучча ойининг «қасри»га олиб борувчи торгина кўча қоронғулик бағрида янада сокин ва хилват кўринарди. Икки ёқдаги жулдурвоқи олчалар энди қоп-қорайиб, бир-бирига чирмашиб ўсган буталарга ўхшаб қолган, симёғочларда хира милтиллаётган яккам-дуккам чироқлар бўлмаса, киши ўзини тўқайзорга кираётгандек ҳис қилиши табиий эди.

Зиёфатдан тетапояланиб қайтаётган Аламазон қайсидир лапар оҳангига мослаб ўзи тўқиган қўшиқни паст товушда хиргойи қилганича, туртиниб-суртиниб олға бораётганди.

Бийронгинам, бийронмисан!
Фойдамисан, зиёнмисан!
Ишқингда маст бўлдим, десам,
Кулиб дединг, «Пиёнмисан!»

Ҳа, ўргилай, Бийронгинам,
Қочиб юрган қуёнгинам...

Алламаҳал бўлиб қолганига қарамай велосипедларини шарақа-шуруқ қилганича пойғалашиб келган маҳалла болалари кўнғироқларни басма-басига жаранглантишиб, уён-буёндан возира-воз ўта бошлашди. Аламазон бўйин қисгудек бўлиб, жойида туриб қолди. Қий-чув товушлар узоқлашиб, тегиримондан бутун чиққанига ишонч ҳосил қилганидан кейин, гандираклар ортга ўгирилди.

— Ҳе, ўша шайтонаравагани...

Кейин жимгина йўлида давом этди. Рақсбоп ашулаям бўғзида чала қолиб кетаверди.

Оббо, Лакис тушмагур-ей! Зўр одам билан таништириб қўйди-да. Бек Бўриевич дегани нақ тилло экан. Сен мусофирга одамгарчилик қилишимиз керак, дейди-я. Етти ёт бегонага «қийналсанг олдимга келавер», деб ким айтади ҳозир? Қаерда бор бунақа мард? Ким кўрсатади бошқасини?

Сўққабошман, малол келмаса қарашиб тургин, дейди. Нега малол келаркан? Бунақа мардларга ким ёрдам бермайди!

— Соламайкум...

Аламазон кескин тўхталиб, товуш келган томонга — осмонга қаради. Осмонда эса ҳатто юлдуз ҳам кўринмасди. Ҳайрон бўлганича теваракка

жаланглади. Дарахтлар ортида қандайдир шарпа сезилди. Нималигини аниқлаб улгурмаган ҳам эдики, «гуп» этган товуш эшитилиб, паканагина ит олчалар орасидан ангиллаганича чопиб чиқди. Аламазон орқага аланглай-аланглай, беихтиёр қоча бошлади. Ит уни қувиб ўтиб кўздан ғойиб бўлаётган пайтда яна тўхтаб, ёқасига туфлаб қўйди.

— Саломимга алик олмадинг деб, илигимдан ғажимоқчими дебман-а. Қизиқ! Агар бу ҳақиқатан ҳам ит бўлса, нега почасига ёпишмади? Ёки қоронғуда мушукни итга ўхшатдими? Ё тавба! Жуда мужмал иш бўлди-ку — ит нега тишламади уни?

Айтганди бир девона
Ит ҳақида афсона:
Итлар нега акиллар!
Итлигини таъкидлар!..

— Кўнглим учун «воп» деб қўймади-я, — қинғир-қийшиқ одимлашда давом этиб, сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда зардаланиб ғўлдиради у. — Шўям итми?!

Автобусда текин юришнинг ўн етти усули

Юксак тоғларнинг икки тарафида яшаётган бўлишларига қарамай, Эшмат билан Аламазон гўё маслаҳатлашиб олгандек бугун айна бир паллада уйқудан туришди.

Эшмат эси дилдираганича кўзини очиб, кўрпани тимирскилай бошлаган пайтда, осмасоат сўнги марта бонг ураётганди. Уйқусираб девор тарафга қаради — роппа-роса етти бўлибди.

— Вей! Қаёқдасан? — кўрпадан чиқмай овоз қилди у. Хотини даҳлиздан кириб келиб остонада тўхтагач, аразчи боладек лабини буриштирди. — Нимага ёнимга ётқизиб қўйдинг болангни? Қара, томоғимгача ҳўл қилворибди.

— Доим «боланг, боланг» дейсиз. Нима, битта меникими?
Эшматнинг бирдан бурни чўччайди:

— Гапни кўпайтиравурма. Бошқа кийим бер менга! — кейин шовқиндан чўчиб кетиб инжиқлана бошлаган ўғлига энгашди-да, илжайганича папалашга тушди. — Бубу-бубу, туту-туту. Ҳаҳов, тойчоғим! Бир шаталоқ отиб турворинг.

Орадан кўп ўтмай, олд томонига бўёғи бошқача қанот ўрнатилган «Муравей» бир маромда тариллаганича йўлга чиқиб, маҳалланинг тупроқтом уйлари бирин-кетин ортда қолдира бошлади. Телпагини ғаввосларникига ўхшаш кўзойнакка бостириб кийган Эшмат майдалаб ёға бошлаган қордан олачалпоқ тус олган шағал кўчанинг ўйдим-чуқурларига чап беришни ҳам унутиб, ўзича хаёл суриб борарди.

Э, кимларни кўрмаган бу кўча. Чоллар баъзан эслаб қўядиган Усмон подачи-ю Ёдгорбойвачаям, Теша «тўртинчи-ю» Қоравой кўрвошиям шу йўлдан юрган. Канал қазишгаям, дашни ўзлаштиришгаям, урушгаям шу йўлдан кетишган. Дўппи бир айлангунча, мана энди, Эшматнинг гали кептурибди. Ҳа, айтгандай, унинг улоқчи опоқ отаси ҳам шу йўлдан минг марта от чоптириб ўтгандир-ов. Йўқ, отни доим чоптириб ўтган дейиш нотўғри. Соврин ололмамай, шумшайиб қайтган кунлариям бўлгандир, ахир...

Яна «катта авария» юз беришига бир баҳя қолди — Бўтавойлар оиласи томорқага ариқдан қувур ўтказмоқчи бўлиб, тунда кўчанинг ярмигача чуқур қазиб қўйишган экан. Хайриятки, Эшмат рулни ўз вақтида четга буришга улгуриб, ҳалокатнинг олдини олди.

Бўтавой дегани ҳам афандига ўхшаган бир одам. Қайси галварс томорқага қишда даҳана очади? Ер метиндек бўлиб ётгандир.

Маҳалла охирлаб бораётганди. У дала йўлига етай деганда Азизаларнинг дарвозаси олдида мутлақо нотаниш «Москвич» машинаси турганини куриб, газни пасайтирди: «Ие-ие!»

Мотоцикл четда тўхтаб улгурмасидан, Азиза оқ халатли лорсирдоқ аёлга ҳамдам бўлиб кўчага чиқиб келди. Аёл унга ниманидир тайинлаб, машинага ўтириб жўнаб кетди.

— Нима гап, Азизабону? — ҳолпиллаганича келаркан, кўзойнагини ечиб Азизага ҳадикли нигоҳини қадади Эшмат.

— Уша эски дардлари-да, — деб уй тарафга қараб қўйди Азиза. — Қишда астмалари қўзиб туради.

Эшмат ҳамдардлик билан елка чайқади:

— Холамизни кўп қийнади-да шу дард. Сал дурустми, ахир?

— Укол олиб, хийла энгил тортдилар.

— Майли, ҳозир безовта қилмайин бўлмаса.

Эшмат борлиқ зеҳнини юз фоиз ишга солиб, Азизанинг руҳиятини чамалаб кўришга уринди. Қизнинг жун рўмолда янаям хушбичим кўринаётган юзига ярашиқли таранг пешонаси, ёйсимон ингичка қошлари, жовдираб боқувчи шахло кўзлари, кўримли ингичка бурни, қирмизи ёноғига рангдош жажжи оғзию нозиккина иягигача бир-бир кўздан кечириб чиқди. Буларнинг барчасидан маҳзунлик аломатларини ахтарарди.

— Вей, менга қарагин, Азиза, — одатдагидек тўпориланиб мурожаат қилди у, — мабодо, Аламазондан хат-пат олмадингми? — Қиз «йўқ» деган маънода бош тебратгач, тутоқиброқ давом этди: — Сенга ёзмаса, уйига ёзмаса, ҳатто менга ёзмаса... Шуми оқибат? Тирикмикан ишқилиб, деб турганинда, лоп этиб газетда шеъри кўриниб қоляпти.

— Иши кўпдир-да, — дея четга кўз ташлади Азиза.

— Тунов кунни борсам, аяси йиғлагудек бўлиб ўтирибди... пўстининиям олмасдан кетувди, деб. Қаҳратонда тараша бупқолмасин дейди-да шўрлик. Онаизор-да.

Азизанинг чеҳрасини хавотир қоплагандек бўлди.

— Кийимни... посылка қилишсаям бўларди.

— Адрес бўлса қиласанми посылкани! — зорлангудек чинқирди Эшмат. — Вей, ундан-бундан суриштириб, шуни адресини топсанг-чи. Топгин! Жа бўлмаса, Тошканга шартта ўзим бориб, шу саёқни...

Унинг Аламазонга нисбатан қўллайдиган чораси иложи борица ваҳимали, айни чоғда, ҳозир Азизани бунга ишонтира оладиганроқ бир шаклда бўлмоғи лозим эди. Эшмат ана шу мураккаб шаклни кашф этолмай, дудуқланганича туриб қолди.

Х ар кунгидан кечроқ уйғонган Бойвучча ойи обрезада бет-кўлини ювиб, ташқарига чиқди. Туни билан тинмай ёққан қор айвоннинг бир қисмига-ча кириб, дусамбаланиб турар, эрталабки аёз пучуқ бурунни ичкаридан ачиштирарли даражада эди.

У шолмўролга бурканганича пастга тушиб, тойиб кетмаслик учун эҳтиёткорона одимлаганича Аламазоннинг ҳужрасига яқинлашиб бораётган пайтда айвондаги радиодан сигнал таралиб, тантанавор овоз янгради: «Московское время...»

— Ҳой, кўзингни оч, ғофил! — деразани кетма-кет тақиллатиб қуруқ пўписасини бошлади Бойвучча ойи. — Тур, чиқиб йўл оч, қор киндикни кўмаман деб турибди.

Аламазон одоб сақлаб, ишни «хўжайка»сининг айвонидан бошлади. Айвон тозалаб бўлингач, пиллапоя олдидан кўча дарвоза тарафга йўл очишга киришди. Ёғоч куракнинг сопини қорнига тираб: «Др-р, пат-пат-пат! Др-р, пат-пат-пат!» дея овоз чиқариб чопқиллаганича қорларни бульдозердек сура кетди.

Кейин навбат ҳовли этагидаги шийпон томон қўзилган йўлакка келди. У иккинчи ҳужра ёнидан ўтиб бораётган чоғда, томоғига дока боғлаб олган ўт ўчирувчи отилиб ташқарига чиқди. Бармоқ сараклатиб сўзга оғиз жуфтлаши билан, бирдан йўтали тутди. У тинмай ўхчир, бармоқлари эса ҳануз қимирлаб, Аламазонни ўдағайлашда давом этарди. Ниҳоят йўтали тийилгач, товуши беркилиб қолгани учун оғзини катта-катта очганича қийналиб ҳирқиради:

— Учинчи сменадан келдим мен. Намунча «дир-дир» қиласан?

— Ие, турумизни тозалаб қўйсаму...

— Керакмас! — афтини буриштирганича қўл силтаб, унинг гапини бўлди ўт ўчирувчи. — Ургилдим сендақа скрейпердан.

У яна йўтала-йўтала ҳужрасига кириб, эшикни ичкаридан тарақлатиб ёпди. «Сўкмоқ қуриш» ишлари муваффақиятли тугаллангани шарафига берилган нонушта чоғи Бойвучча ойи шу тўғрида гап очиб қолди.

— Анави гўрсўхта нималар деб алжираётувди сенга?

— Чиқиб, «бу йилги қалин қор билан табриклайман», деди, — мийғида кулиб жавоб қилди Аламазон.

Бойвучча ойи лаб буриб деди:

— Бо... ўзи-ку ишдан саҳарда қайтди. Уйқуни бузиб, табриклашга чиққанини қара. Вой қуруғ-ей!

Аламазоннинг қовоқлари солиниб, жиддий тортди.

— Тоби йўкроққа ўхшайди. Кўриб раҳмим келди.

— Кеча оғзи бурнига етиб роса қусди ўзиям. Ҳайдаб чиқарай десам, уволидан кўрқаман. Ҳайдамай десам, шу ерда ўлиб-нетиб қолса...

— Кўйинг-е, теракдек-ку ҳали.

— Ичи чириган терак бу, — кўзларини бақрайтирди Бойвучча ойи. — Йўталиши хунук, кўзлари сарғайиб кетибди. Ароқни камайтиргину пулига қўшнилардан қатиқ оериб турай, десам, «қатиғингни ман қиламан!» деб айёҳаннос тортворди... жазаванг минан кетгур.

Бу гапни эшитиб, Аламазон қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади.

— Нима деганини яна бир қайтаринг... Ха-ха-ха... балки «қатъиян манъ қиламан» дегандир? Ха-ха-ха, ха-ха-ха...

Бир оздан кейин у кийиниб олиб, йўлга отланди. Хужрадан чиқиши биланоқ бўғзигача латта ўроғлиқ артезиандан сув олиб турган Бойвучча ойи яна Бобиллаб берди.

— Ҳу, шилдирамай қолгур. Шу аёзда чарм кастўмга бало борми? Сил бўласан охири, сен бола.

«Шунча яшаб, Яланғоч полвон сил бўлмади-ю, мен нега бўларканман?» дея хаёлидан ўтказди Аламазон.

Маҳаллаларида юнгдор кўкраги сандиқдек келадиган, танаси чўянга ўхшаш телба киши бўлгучи эди. Қишин-ёзин биргина иштонда юргани учун, уни ҳамма Яланғоч полвон деб атарди.

Бир куни Аламазон мактабдан қайтиб келаётган пайтда, яланг оёқлари билан қорни «ғарч-ғурч» босганича ёнидан Яланғоч полвон ўтиб қолди. Бу сафар у эгнига биқини йиртиқ тўр майка кийиб олган эди. Йўл ёқасида суҳбатлашиб турган қариялардан бири соқолини диккайтириб илжайганича: «Сарупо қутлуғ бўлсин, полвон!» деб чинғиллади. Яланғоч полвон эса ҳар доимгидек сипо боқиб жавоб қилди:

— Қиш қаттиқ келди. Иссиқ кийинмасак бўлмапти...

Аламазон Бойвучча ойига яқинроқ бориб, куртқасининг тугмасини ечиб кўрсатди:

— Мана, жун камзулим бор. Ҳаммом қилворади.

— Бошинг-чи, бошинг?

— Бош чиниқиб кетган, Бойвучча ойи.

— А-а? — масхаралагандек сохта илжайди Бойвучча ойи. — Хўш, яқинда нега жағинг ноғора бўлди, биласанми? Бошингдан совуқ ўтганига! Қани, буёққа юр, — у Аламазонни уйи тарафга бошлади. — Юр деяпман! Топган телпагингни кийвол. Эсимдан чиқай дебди.

— Қанақа телпак? — таажжубланганича айвон пиллапоясида тўхталиб қолди Аламазон.

— Ҳў бирда тарновдан топувдинг-ку...

— Э, нима қиламан ўша пўстакни?

— Пўстакмиш! — хўмрайди кампир. — Яқинда латта-путталарни титкилаётувдим, орадан чиқиб қолди, дуппа-дуруст нарса экан. — Ана, бир кўргин. жунларини қайчилаб, тараб қўйибман.

Бек Бўриевич тайинлаганидек, Аламазон аввал телефон қилиб кўриб, сўнг уникага йўл олди.

Сиздан хабардор бўлиб тураман, деб ўша куни зиёфатга мос қуюқ ваъдани беришга берди-ю, бировга баҳона қилишга арзимайдиган сабаб билан, мана, ун кунча вақтни ўтказиб юборди. Биргина Бек Бўриевичга эмас, Бийронга-ям бебурд бўлди.

Бундоқ қараганда, Аламазон ҳам иложсиз эди-да — лунжи пуфакдек бўптурса-ю, қайси юз билан қиз болани сайлга таклиф қилгани боради? Гарчи

ўшанда ёнида пули бўлсаям — етти сўм!.. Болалар журналининг гонарари! Жуда вақтида келди, чўнтагида охириги тангалари қолувди.

Хўтигим бор — футболчи
Одати сал чатоқ-да.
Тўпни ўн бир метрдан
Тепар орқа оёқда.

Дарвозабон гол қўйиб,
Ётар ерни таталаб.
Хўтик қургур буёқда
Шодон ҳанграр шатталаб.

Бор гап мана шу. Шугинага — етти сўм. Демак, ёзганларини пешма-пеш босиб тураверишса, кунига камида етмиш сўмча ишлаши мумкин бўларкан. Ана-е, ўртача эллик ҳам дейлик.

У «Болалар дунёси» магазини олдида трамвайдан тушиб, Юнусободга йўлни қисқароқ қилиш учун автобус бекатига ўтди.

Болалар магазини... болалар журнали... Зумрашаларнинг яна алоҳида кино-театрию спорт мактаби, саройларию ансамбллари бор. Ҳар қайси истироҳат боғининг тенг ярми шуларники. Буларга фақат бир нарса етишмайди — яхши китоблар. Яхши китобларни кўпайтириш эса жуда қийин, осмонўпар босмаҳоналар қуриш билан иш битмайди.

Суғуртириб ташланган озиқ тишнинг ўрни бехос санчий бошлади. Унга Аламазоннинг жағини шошилиңч равишда изғириндан қутқариш топширилгандек, етмиш иккинчи автобус физиллаганича етиб келди.

Ўтган гал Бек Бўриевичникидан қайтиб келибоқ каравотга гурсиллаб ағанаганича донг қотиб қолган Аламазон эрта-саҳарда инграгудай бўлиб уйғониб кетди. Мия томирларини кимдир беаёв чимдиб бураётгандек туюлди. Бу оғриқнинг сабабчиси жағида пайдо бўлган жазиллоқ эканини пича ўзига келганидан кейингина англаб етди. Аста юзини сийпалаб чап лунжи шишиб қолганини пайқагач, дарҳол тоқчадаги кўзгучани олиб, унга саросималаниб қаради — ана афту ана башара! Шу туришда уни ажойибхонадаги қафасга қамаб қўйишса, африка бегемотининг бозори касод бўлади.

Дўхтирларнинг одати — шиш қайтмагунча тишни суғуришмас экан. Шиш эса, Бойвучча ойи тез-тез шўрпахта босиб туришига қарамай, ҳадеганда қайтавермади...

Аламазон «ишқилиб, манзилдан ўтиб кетмадимми», дегандек ойнакдан ташқарига хавотирланиб боқди. Автобус эндигина «Ғалаба» боғига етиб келганди.

Тошканбойнинг жуссасиям тўлишгандан тўлишяпти-да. Яқингинадаям бор гавдаси эски шаҳару янги шаҳар бўлса, энди боши Юнусободдаю оёғи Чилонзорда, ўнг қўли Қорақамишдаю, чапи Қўйликда...

— Э, бормисиз ўзи? — Бек Бўриевич Аламазонни ҳайбаракалла билан қарши олди. — Кўринмай кетдилар, тасаддуқ?

Аламазон бошидаги телпакни қозиққа илаётиб, аҳволни қисқача тушунтириб ўтди. Бек Бўриевич оқсаганича уни ичкарига бошлаб кириб, диванни кўрсатди.

— Қани, буёққа, — ўзи эса курсига ўтирди. — Бизниям тобимиз андак... Эски ревматизм хуруж киптурибди... Ҳай, мен чой кўяй.

У яна оқсаганича ошхонага кириб кетди.

Стол ўтган галгидек «ёр-биродар» шаклида безатиб қўйилганди. Аламазон шўрданакли ликопчани олдироғига суриб, «енгил репетиция»ни бошлади.

— Хавотирланиб ўтирувдим-да, — қайтиб чиқиб, ўнг сонига қўл тираганича оҳиста ўтирди Бек Бўриевич. — Телефонда «ҳозир бораман», деб қўйиб намунча кечикдилар, тасаддуқ?

— Аввал трамвай кутдим, кейин — автобус, — мағизни ҳузур қилиб чайнаётиб изоҳ берди Аламазон. — Бу етмагандек, автобусдан тушаётганимда тутволишиб анча сур-сур қилишди. Билет олиш хаёлдан кўтарилибди денг.

Бек Бўриевич кўзларини муғамбирона қисиб, бош тебратганича тилини чўлпиллатди.

— Эвоҳ, анча хижолатпазлик бўпти-ку. Бу дейман, усуллар бўйича таҳсил кўрмаган эканлар-да?

— Қанақа усул?

— Мен сизга айтсам, тасаддуқ, автобусда текин юришнинг ўн еттита усули бор, — олимона гердайиб маълум қилди Бек Бўриевич. — Ҳозиргача кашф этилгани шу.

Аламазон қайрилма киприкларини пирпиратиб, мезбоннинг оғзига тикилди.

— Қани, қани...

— Биринчиси — энг оддий усул, — зарра хижолат тортмасдан тушунтира кетди Бек Бўриевич. — Яъни чўнтақда доим чети йиртилган абонемент олиб юрилади. Хоҳи кондуктор суриштирсин, хоҳи ҳайдовчи, «ҳозир йиртиб узатдинг-ку», деб бездек туриб олинади.

— Буни қаранг-а! — ўтирган жойида бир типирчилаб қўйди Аламазон.

— Иккинчиси янаям беҳишава, — «дарс»ни давом эттирди Бек Бўриевич. — Бунда эски билетни ташламасдан сақлаб юрсангиз, бас. Йўловчилар қўлма-қўл қилиб кассага, ё бўлмаса кондукторга танга узатишади. Тўғрими? Кейин у томондан билет оқиб келади. Шулардан биттасини йўлда ушлаб қолиб, ўзингиздаги эскисини бошқаларга узатворсангиз, олам гулистон. Бу билет келаси сафар яна асқотади...

Лекция чўзилиб, гап ўн олтинчи усул ҳақида бораётган вақтда, ошхонадаги чойнакнинг қопқоғи «такира-тукур» рақс тушишга киришди. Бек Бўриевич қийшанглаб одимлаганича чой дамлаб чиқди.

— Охирги усул анча қалтис, — суҳбатни эътибор бериб тинглаш билан бирга нон устига гоҳ колбаса, гоҳ яхнагўшт қўйиб ейишни ҳам унутмаётган Аламазонга чой узатиб гапга яқун ясай бошлади у. — Худди бугунгидай паршонликка берилиб, юқоридаги усуллардан фойдаланишни эсдан чиқардингиз деяйлик. Автобусдан тушсангиз, олдингизда назоратчилар турибди. Хўш, нима қилиш керак? Бунда сўнгги чорани ишга солиб, бирдан гандираклаб тўхталасиз, кўкрак тугмаларингизни ечиб, ўқчимоқчидек бўғзингизни чангаллайсиз, тилни сангиллатиб, кўзни ғилайлантирасиз... Назоратчиларнинг ўзлари кўлтиғингиздан суяб четроққа ўтқазиб қўйишмаса, мана, мендан ўпкаланг.

Мароқли ўтган машғулот ниҳоясига етгани ҳамон Аламазоннинг ҳам файласуфлиги кўзиб, «нодир усуллар»га қўшимча киритишга ошиқди.

— Яна битта йўли бор...

Бек Бўриевич қизиқсиниб қош керди:

— Хўш, хўш?

— Бир куни кассага танга узатиб юборган эдим, шундайича бедарак кетди.

— Ҳай, ҳай!!! — Иккала кафтини ундов қилиб, дарҳол эътироз билдирди Бек Бўриевич. — Бундай усул сиз билан бизга тўғри келмайди. Бу энди ғирт шипаналик.

...Аламазон кетиш олдидан «мабодо, бизга хизмат йўқми», деб сўради. Бек Бўриевич қарағай жавон устидан тортга ўхшатиб каноп ипда боғланган иккита қоғоз қутичани олиб узатаркан, «кўмакка муҳтож кишилар» буларни орзиқиб кутаётганини айтди.

— Эски оғайнилар озгина обрўйимиздан фойдаланиб, гоҳ уни илтимос қилишади, гоҳ буни. Йўқ деёлмайсан. Қолаверса, бизгаям савоб керак.

Орқа қисми шалвираган телпагини бошга қўндириб, эшикни очмоқчи бўлиб турган Аламазон куртқасининг чўнтагига бегона қўл кириб чиққанини сезиб, норози қиёфада ортга ўгирилди.

— Ҳаво совуқ, тасаддуқ. Таксида борақолинг; — дея унинг елкасига уриб қўйди Бек Бўриевич.

Давоми келгуси сонда

МЕНГА БАХШ ЭТ ЎЗИНГНИ

Геворг Эмин
(Арманистон)

Ленин ҳақида шеър

Йигирма тўртинчи йил эди. Январь.
Қаҳратон.
Қутуриб бўраларди қор.
Қора ҳошияли минг-минг байроқлар
Ғаму қайғумизни этарди изҳор.
У эса, ётарди тобутда сокин,
Буюк, унутилмас даҳо, ажабо!
Гўё манглайида ҳаёт ҳали ҳоким,
Келарди одамлар мисоли дарё,
Келишар қалбларин сўкилиб чоки,
Ғамдан халос этган инсонга танҳо.

Келарди одамлар видолашгани,
Сурилар кундан-кун дафн ва мотам.
Қандай дафн этур уни Ватани,
Охири бўлмаса маросимнинг ҳам,
Туну кун тинмаса поездлар бир дам,
Тинмаса мамлакат, тинмаса одам?..

Сурилар орқага кундан-кун дафн,
Қандай дафн этур уни мамлакат,

Қалбларига тугиб меҳру муҳаббат,
Келса, келаверса одамлар тун-кун,
Келса-келаверса қитъалар бутун?

Мана, давом этар мотам, давом этар,
Мана, ўттиз йилдир, сўнгги йўқ ҳамон.
Шундай, шу йўсинда асрлар ўтар,
Дафн этиб бўлмас уни ҳеч қачон!

Сильва Капутикян
(Арманистон)

Арарат водийси

— Арманистон! — деганда тоғлар келади кўзга,
Мангу қорга бурканган чўққилару қоялар;
Чаман-чаман гуллаган боғлар келади кўзга,
Тошу тупроқни суриб оққан тошқин дарёлар...

Сен-чи, тавозе билан ўйчан, сокин оқасан;
Шивирлайсан нимадир бу жимликда оҳишта.
— Арманистон! — деганда, сен ҳаммага ёқасан,
Болаликдан жонпарвар, хотиримда омухта.

Наъра, тортдинг, шиддатли, ўт-оловли йиллари,
Кўкрагингни рост тутиб чиқдинг зулм остидан.

Арарат водийсида қилинган меҳнат бари
Эзгуликка айланар дарҳол инсон дастидан.

Қулф уради боғларинг, куйлаб ётар далалар,
Новдалар шивирлайди, бошоқлар-чи сўлим, соз.
Тошларинг тилга кирар, нафасингда яллалар,
Баракали ерларинг меҳнатингга ишқибоз.

Шу мухтарам тупроқда менинг бутун борлигим,
Бамисли тоқларингдек илдиз отиб кетганман.
Норк қалбидан аёндир сенда менинг борлигим,
Қадим Арарат каби висолинга етганман.

Навқирон пойтахтимнинг ёшлиги ҳам сендадир,
Ўзинг қадим тарихсан, гувоҳдир бунга замон.
Заводлар тутунига туташиб кетди, ахир,
Қамиш² дан ёниб чиққан афсонавий қахрамон.

Сен кўзасан — қадим Кармир-Билурда³ топилган,
Фавворасан — жонларга аро жазирамада.
Тошсан — Зварноцда усти йўсин билан ёпилган,
Ҳашаматли равоқсан гўёки замзамада.

Қайда бўлмай, жигарим, қайда юрмай шод, хуррам,
Яқин ўлкалардами, узоқ қитъалардами?
Ҳис қиламан ўзингни, марҳаматингни ҳардам,
Олижаноб, муаззам тупроғингнинг қатламин.

Шу сабабдан ер узра бугунгача юрибман,
Соҳибаман, собитман қадамимга, шукрона!
Боболарим сўзисан, сенда Ватан қурибман,
Уйим, шеърим, ўғлимсан, созим сенга парвона!

Русчадан **Туроб ТУЛА** таржималари.

Ираклий Абашидзе
(Грузия)

Ватанга

Буткул, дединг,
Буткул, дединг,
Менга бахш эт ўзингни,
Талабинг шу бўлди, Ватан,
Шундай бўлди талабинг.
Мен бахшида этиб турдим
Ширин-ширин сўзимни,
Фақатгина ширин сўзни
Бахш этмоққа ярадим.

Лекин ҳали жароҳатлар
Сирқиратар вужудни,
Бунга фақат ширин сўздан
Малҳам излаш — бекордир.
Фақат мени сен бағрингдан
Жудо қилма
Ва кутгил,
Сенга ҳали кўп нарсани
Қурбон қилмоғим бордир!

Наслинг сўзи сўз

Яхшимисан, ёмон,
Оқмисан, қора,
Мақбулми ишларинг
Ёки номақбул?

¹ Норк — Ереваннинг теварагидаги жойлардан бири.

² Қамиш — Қамиш танасидан ёниб чиққан арман афсонавий қахрамони Ваагн кўзда тутилмоқда.

³ Кармир-Билур — Ереван теварагидаги қадимий ёдгўрликларни қозиш вақтида кўза топилган тарихий жой.

Фақат наслинггина беролгай баҳо,
Наслинг не деса шу,
Бошқаси бир пул!

Не олиб кетасан —
Раҳматми, лаънат,
Не ном қолдирасан —
Нодонми, оқил?
Наслинггина берар баҳонгни фақат,
Наслинг не деса шу,
Бошқаси бир пул!

Номинг яшайдими мангу,

Тоабад,
Барқ уриб турарми қабринг узра гул?
Наслинггина буни ҳал қилар фақат,
Наслинг не деса шу,
Бошқаси бир пул!

Бугун шоҳсан,
Эрта бўлгайсан унут,
Бугун гадо,
Эрта мангуга дохил.
Сен фақат наслингнинг баҳосини кут,
Наслинг не деса шу,
Бошқаси бир пул!

Жонсуқ Чарквиани (Грузия)

Илҳомимга

Сен ташлаб кетмассан мени ҳеч қачон,
Оловнинг ичида қолсам ногаҳон,
Сен мени кутқариб қолмоғинг аён,
Фақат сен, мени ҳеч ташлаб кетмассан.

Бозорнинг қизиган дами бу соат,
Сотилар кайфият, имон, диёнат.
Сотилмай қолган бир сен бўлдинг фақат,
Фақат сен, мени ҳеч ташлаб кетмассан.

Бир сенинг эшигинг очиқ мен учун,
Битта сен чорлайсан мени куну тун.
Бир сенга қолгандир ишончим бутун,
Фақат сен, мени ҳеч ташлаб кетмассан.

Русчадан **Машраб Бобоев** таржималари.

Павел Боцу (Молдавия)

Зайтун ўтқазаман

Зайтун ўтқазаман,
Ниҳол заминда
Соатдай ҳайқириб, ҳаёт нафасин
Шимириб илдизлар отади кунда,
Таратиб кўкларга тириклик сасин.

Зайтун ўтқазаман,
Ҳар оппоқ наҳор
Шабнам сувларидан тиникиб, тиниб,
Шохларини силкиб шамол беозор,
Яшил алангага ўралар ёниб.

Зайтун ўтқазаман,
Кўчатим билан
Ям-яшил сарполар кийиб ўзим ҳам:
Ҳаётим бўлади чароғон, баланд,
Қалбимда умидлар очилиб кўркам.

Ажаб, шошилмайди мева қилгани,
Баҳору ёзларнинг эмиб офтобин.
Неча юз йилларнинг ҳисобин олган,
Зайтун, қайдан билсин умрим ҳисобин.

Ҳаёт парвозини дариг тутмасин,
Қанотсиз бўлмаса бўлгани ҳавас.
Майли, ҳосилини ҳадя этмасин,
Кутиш қувончларин ҳадя этса, бас.

Григоре Виеру (Молдавия)

* * *

Қуёш қаршисида
Бош эг муқаддас,
Фақат нурларидан
Паст эгилма, паст —
Муздай ерга пешонанг тегиб,
Ўз қабрингни қазма эгилиб.

Ёринг қаршисида
Бош эг, букилма,
Фақат юлдузлардан
Пастга эгилма —
Кўрмоқ учун болалардай шод
Юлдузларга ёзганин қанот.

Онанг қаршисида
Бош эг меҳрибон,
Фақат япроқлардан
Паст эгилма, жон —
Қай бир ёқдан отилса гар ўк,
Сенга тегсин,
Унга эмас, йўк!

Ватан қаршисида
Бош эг, содиқ бўл,
Фақат нигоҳидан
Паст эгилма, кул —
Қоялардай қошида туриб
Ўқиғали кўзидан сурур.

Русчадан **Абдулҳай Носиров** таржималари.

Очерк

Мамадали Маҳмудов

БУГУН ВА ЭРТА

Ошкоралик тўғрисида гап борганда, баъзан камчилик ва нуқсонларимиз ҳақида, ҳар қандай жонли ишда муқаррар равишда бўладиган қийинчиликлар тўғрисида эҳтиётроқ бўлиб гапиришга даъват этишади. Бу ўринда фақат битта, ленинча жавоб бўлиши мумкин: коммунистларга ҳамиша ва ҳар қандай шариоҳта ҳақиқат керак.

М. С. Горбачев

Шундай жойлар бор: ўзининг такрорланмас сулувлиги билан сеҳрлаб қўяди. Шоҳимардон, Чотқол, Қизучган каби масканлар мени ўз таровати билан ана шундай мафтун этган. Бу фараҳбахш жойларга бот-бот бориб тураман ва ҳар борганимда илгарилари кўрмаганим гўзалликларни туяман.

Гўзал гўшалар сингари гўзал кишилар ҳам бор. Гўзал деганда мен қиёфанигина эмас, қалб, рух, феъл гўзалликларини ҳам кўзда тутаман. Мен бундай кишилар қаторига Умрзоқ Шамсиевни ҳам қўшгим келади. У Оқтов билан Нурота тизма тоғлари оралиғидаги водий — Қўшработда яшайди. Эсласангиз, Эргаш Жуманбулбул ўғли бу тоғларни севиб тасвирлаган. Зеро, оқиннинг ўзи ҳам шу жойда туғилиб, ўсган.

Умрзоқ ака район омонат кассасининг бошлиғи. У ўрта бўй, чайир, камгап одам. У оқара бошлаган калта сочини ўнг ёнига ихчам тараб, озода кийиниб юради, уй-жойи саришта...

«Озодалик бор ерда барака бор», деб қўяди.

Унинг нигоҳи дам ўйчан, дам қувноқ бўлиб кўринади. Ўзи ҳам, хотини ҳам ғоят меҳмоннавоз. Шахсан мен тун оққанда ҳам Умрзоқ аканикига борганимни эслайман. Узоқ йўл оқибати бўлса-да, ноқулай аҳволга тушаман, узр сўрайман.

— Одам оёғи тортмаган ерга туя сўйиб чақирсаям келмайди, — дейди ва сўнг одатдагидай ҳазиломуз оҳангда хотинини уйғотади: — Баҳри полвон, ҳо Баҳри полвон, тур, Мамадали келди.

Баҳри янга ростданам барваста, икки юзи қип-қизил, соғлом ва кенг феълли аёл. У худди сен мезбону ўзи қўноқдай ийманиб сўрашади. Сўнг уй-рўзғор юмушларига шўнғиб кетади: хамир қоради, тандир қизитади, нон ёпади, қозон осади, сигир соғади, куви пиширади, қатиқ уйитади...

Қарабсизки, тоғдан қуёш: «Қунигиз файзли бўлсин, одамлар!» дегандай бош кўтаради ва «тилла танга»ларини сочади.

Умрзоқ ака бобоси — Жонтой Амಿಂದан қолган ўрикзорга дастурхон ёзади. Бу сўлим гўша ёзнинг қайноқ палласида ҳам салқин бўлади. Яланғоч тоғлардан шаббода тинимсиз эсиб туради. Мен бу ошиёнда талай яхши кишилар билан дўст тутинганман. Райижроком раиси Нормамат Ҳакимов билан ҳам шу хонадонда танишганман. Бу алпомиш тахлит киши ўзининг ишчанлиги ва дангаллиги билан ажралиб туради.

— Сизга ёқдимми? — деб сўраган у илк танишганимизда.

— Ёқдингиз, — деганман.

— Шахсан мен бир кунда бир киши билан танишсам, агар у кўнглимга ўтирса, куним беҳуда ўтмаган, деб ўйлайман.

— Мен ҳам шундоқ.

— Демак, вақтингиз бекор ўтмапти. Ўзи Умрзоқнинг уйига ёмон одам келмайди ҳисоб. Ланж кишиларни жиним суймайди. Айниқса, раҳбар ланж бўлдим, ишни ўлди деяверинг. Бошлиқ ўз фикрига эга бўлмаса кўфирчоққа айланади. Мен шундайлардан бирини биламан; у ийғинларда булбулигўё бўларди, ҳуда-беҳуда ваъдалар берарди. Амалда эса лабзида туравермасди. Сабаби — ўзи отнинг устида бўлсаям, жиловни қўлтиғига кириб олганларда эди. Оқибатда — у эл назаридан қолди...

— Қамбаров Рашидни айтаяписиз-да, — дея гап қўшди Умрзоқ ака.
— Ҳа, шуни... Сўз бердингми, бажар. Бўлмаса сўз берма. Бошда хафа бўлади, гийбат ҳам қилади, аммо кейин тушунади...
— Тўғри, — деди Умрзоқ Шамсиев.
— Ҳозир қаерда ишлапти, Қамбаров? — деб сўрадим мен.
— Қайси бир ёрдამчи хўжаликнинг бошлиғи деб эшитаман, — Умрзоқ ака тепамизда осилиб турган шохдан талай ўрик узиб, дастурхонга қўйди.
— Қизиқ!.. Ун олтинчи пленум қарорларига зид-ку бу, — дедим мен қип-қизил ўрик ерканман.

— Қайдам?... — Умрзоқ ака ўйланиб қолди.
— Совхозни қарзга ботириб кетди, — яна гап жиловини олди Нормамат Ҳақимов, — бундан қутулиш учун унинг ўрнига келган Эшмирза Туробов озмунча қийналмади. У бу хўжаликка янги одам эди. Паст-баландни билгунча ойлар ўтди. Директор совхознинг ўзидан чиққани маъқул: эл-юртни билади, чорва-сувни билади, чорва-ғаллани билади. Чўнки у шуларнинг ичида униб-ўсиб келяпти. Қолаверса, бу ерда муқаддас туйғуям бор. Шу туйғу уни киндик қони томган ерни обод этишга руҳлантириб туради. Буни Эшмирзанинг ўрнида ишлаётган Мансур мисолидаям билса бўлади.

— Мансур?... — дедим мен ажабланиб. Чунки адабиётга, тарихга ўч Эшмирза Туробовга ҳурматим бор эди.

— Ҳа, — деди Нормамат Ҳақимов, — Эшмирза ўзи туғилиб ўсган жой — Эргаш Жуманбул ўғли совхозини бошқаришга кетди.

Умрзоқ ака гап қўшди:

— Менимча, яхши бўлди, Мансур тиришқоқ йигит, бир сўзли йигит.

— Ҳа, ҳарқалай хўл ўтинмас, — раис хайр-хўшлашиб ўрнидан турди.

Яна Кўшработга талай марта бордим. Сабаби — тарихий қисса ёзиш ниятида эдим. Шунга тоғ тўридаги қишлоқларни кезиб, қадимий урф-одатларимиз, куй-қўшиқларимиз билан танишмоқда эдим. Баъзан тери ошлаётган кампир, баъзан эгар ё куви ясаётган уста, баъзан жувоз ҳайдаётган чол олдида соатлаб қолиб кетардим. Қолаверса, бу ерда Умрзоқ ака, Елғош, Исомиддин, Тоҳир, Аҳмад каби дилга яқин дўстларим ҳам бор эди. Булар хўжалик ишларини дурустгина эплаб юришади. Кечкурунлари Умрзоқ ака ё Исомиддиннига йиғилиб гурунглашганимизда, гоҳо Мансур тўғрисида ҳам гап очиларди:

— Эплаб кетди.

— Хомроқ чамамда.

— Ешда ҳали.

— Ўткир йигит.

Бу гал суҳбатимизга Ҳусан Ҳақимов ҳам шерик бўлди:

— Мансур қобилиятли бола. Қобилиятнинг мактаби йўқ, у туғма берилади. Энг муҳими, Мансур тетик, довдираб қолмаяпти, бўлмаса совхози оғир совхоз.

Етмишларни қоралаган, боши тақир қирилган, мисранг юз, кенг ва дўнг пешона, новча чолнинг бу фикри кўпчиликка маъқул тушди. Мен бу ҳурматли оқсоқол тўғрисида кўп эшитгандим. Ҳусан ота узоқ йиллар йилқичилик хўжалигини бошқариб, кўп хайрли ишлар қилган. Хусусан, тоғ ёнбағирларига қувурлар орқали сув олиб чиқиб, талай боғлар яратган. Афсуски, энди бу обод жойлар хазон бўляпти. Нега? Ҳозир Ҳусан ота район йўл қурилишини бошқармоқда. Унинг ўрнига келган киши боғ-роғларга қарамай қўйган.

— Кўплар ишни яхши бошлайди-ю, — гапида давом этди Ҳусан ота, — аммо кейин айримлари мақтов, мансаб, шуҳрат, пул ва нопок ишлар таъсирига берилиб айниydi. Мансур ўзини шулардан тийса ютади.

Эрталабки нонуштадан сўнг Умрзоқ Шамси ўғли ўз ишига кетди. Мен Қизилқияга кўтарилдим. Бу қизил тупроқли, ҳар жой-ҳар жойини ўнқир-чўнқир тошлар ёриб чиққан юксакликдан Киров номли совхоз маркази яққол кўринмоқда. Қизилқия тагидан Ғалласой, ундан шарқроқда Накрутсой оқиб ётибди. Ана, ҳув этакда, қирлар туташ жойда эгизак сой қўшилади ва Тўсинсой деган ном олади. Мана бу қишлоқларнинг номлари ҳам шундан келиб чиққан: Қўлтўсин, Тўсинсой.

Ана, икки тоғ, икки сой оралиғидаги бу озода водийда кўҳна боғлараро лойсувок уйлар яшириниб ётибди, тандир, ўчоқлардан осмону фалакка тутунлар минг буралиб ўрлаётди. Илон изи сўқмоқдан кўза кўтарган қиз-жувонлар тизилиб сойга энишмоқда. Чоллар эшакларини халалаб, кўча чангитиб қайларгадир ошиқмоқдалар. Жингиртоб ўнгирларда қўй-қўзилар маъраб, ўтлаб юрибди. Булар азиз нарсаларни эсимга солди. Кўнглим ёришиб юқорига ўрладим ва анчадан сўнг бир чўпонга дуч келдим.

Сурув ёйилмоқда. Ўт-ўлан кам. Бори ҳам қовжираб кетган. Ҳамма ёқдан ҳовур кўтариляпти. Шамолдан қорайган чўпон эшагига суяниб, хаёлга ботиб турибди. Унинг ёши олтмишга ўрлаган. Қўл бериб кўришдим. Сўнг унинг саволомуз кўзига қараб, ўзимни танитдим. Индамади. Гапимиз қовушгандан кейин отини сўрадим.

— Уроқман, — деди. — Отамни Деҳқонбой дейишади. Уям чўпон эди. Чўпонликдан ҳамма қочади. Мен эса кўникиб кетганман. Бола-чақамизнинг ризқи шундан.

У сурувнинг нариги томонида юрган итга қараб қўйиб ҳомуза тортди ва сўнг маъюс оҳангда гапида давом этди:

— Агар сув билан ўт-ўлан мўл бўлса, чўпонликка не етсин? Яйловларимизда ўсадиган янтоқ, шувоқ, каррак, буғдойик, оқбош, оққурайлар йилдан-йилга камайиб кетаётир. Нам йўқ. Булоқлар қуриб қоляпти. Бунга не сабаб? Бунга ким жон куйдиради? Биздан эса фақат планни талаб қилишади. Планнинг орқасидан қувиб жар ёқасига қараб кетмаяпмизми ўзи?!

Оддий чўпоннинг бу гапи мени ларзага солди. Албатта планни ҳам бажаришимиз лозим. Аммо эртани кўпроқ ўйлаб иш юритсак ютмаймизми? Бугун ҳамма нарсанинг сувини сиқиб олаверсак, эртамикимиз кечади? МЕЪЁР... ИНСОФ... АДОЛАТ... деган сўзлар бор дунёда! Айримлар шуни унутиб қўйишмаяптимикиан?! Бу нарса табиати-мизнинг мувозанатини бузишга олиб келмаяптимикиан?! План деганда баъзан ИНСОН, СИФАТ, КЕЛАЖАК сўзлари нурсизланиб қолмаяптимикиан? Партия ва ҳукуратимиз биринчи галда бизни шуларни улуғлашга ўргатиб келяпти-ку.

— Нега сув мунча камайиб кетяпти, иним? — деб сўради Уроқбой.

Хаёлим бўлинди. Самарқанднинг Қўшрабат районига ҳар келганимда, менга шундай савол билан мурожат этишади. Бу ерда сув бош муаммо. Умрзоқ ака «Сув бўлмаса, ўт бўлмайди, ғалла, чорва бўлмайди», деб кўп айтади. Бу ерда ғалла билан чорва асосий тармоқ ҳисобланади. Сув керак! Сув! Ҳатто қудуқлар ҳам қуриб қоляпти. Жумладан, Умрзоқ аканинг йигирма қулочли қудуғи ҳам. Аҳоли эшак, от, арава... хуллас, ҳар ким кучи етган воситада сув олиб келиб ичяпти. Айрим ҳайдовчилар бир машина сувни йигирма беш сўмдан сотяпти. Боғни суғориш керак, узумзорлар хавф остида. Мен буни ўз кўзим билан кўрдим. Бунинг охири нима кечади?

— Узр, Уроқбой ака, — дедим ниҳоят, — бунинг сабабини мендан кўра ўзингиз дурустроқ биларсиз, деб ўйлайман.

У пича иккиланиб турди-да, жавоб берди:

— Менимча, ҳолимизга яраша экмаяпмиз, Мамадалибой. Шунга сув етмай, ер ости сувларини ҳам минг-минглаб маторлар билан тортиб оляпмиз. Булоқ, қудуқ, сойлари-миз шунга қуриб қоляпти. Ерам одамга ўхшайди, тирик, бизнинг танамизда қон айланади, уникида сув... Кишининг оёғидан қон олдию нима ё қулоғидан... Фарқсиз... Тўғри, бугун биз ютпмиз, аммо эртага ютқазамиз, табиатга зулм қилияпмизми, уям бизга зулм қилади. Партиямиз ҳақиқатни айт дейди, мен ҳақиқатни айтаяпман. Ўзи ҳозир ҳамма ишда ҳақиқат бўляпти. Масалан, мен тўрт юзу элликта қўй боқяпман. Бу йил бир юзу саккизтадан кўзи олдим.

— Оз-ку, — дедим.

— Оз бўлсаям баракаси ичида, иним. Ўзи шу ҳақда гапирмоқчи эдим. Ҳар бир кўзим аввалги иккита кўзига тенг келади. Аввал шундаймиди? Йўқ... «Ҳар юз совлиқдан 150—170 бошдан кўзи берамиз», деб план олардик. Аслида номига шундай эди, планни шундоқ белгилашарди.

— Олмасаларинг бўларди-ку, — дедим гапини бўлиб.

— Қўйишармиди, бошимиздан тегирмон тоши юргизишарди... Биздаям бола-чақа бор, иним.

— Ҳақиқатни айтишни ўргансак, ишлаш, яшаш, дам олиш ва курашни ўргансак ютамиз.

— Ўзи гапингизда жон бор, иним. Анча дадил ишлар бўляпти. Бизнинг чорвамизда-ям бурилиш бўлди. СЖК деган бало ўлди, ҳа, ўлди! Шунга-да бу йирик, соғлом кўзи олдик.

— Ҳа, яхши.

— СЖК чорвага келган қирон эди, — у йироқлашган сурув кетидан эшагини етаклади.

Мен бу ҳақда Ўзбекистон ССР Агросаноат Комитети раисининг чорвачилик бўйича ўринбосари Холдор Искановдан эшитган бўлсам ҳам унинг гапига қулоқ тутиб бордим.

— СЖК — ўзбекчага ББЗ дегани, аниғи, бўғоз биянинг зардобы дегани. Чорва чорва бўлиб бундан ортиқ ёвузликни кўрмаган!

Мана, эшитинг, бияларни насли айғирлар билан қочиршарди, тагин сунъий йўсинда... Бунга мосламалар бор эди. Биянинг бўғоз бўлганлиги икки ой тўлиб-тўлмай томирларидан 1,5—2 литргача қон олинади-да, алоҳида хоналарда сақланади. Кейин зардобы ажратилади, сўнг аппаратларда қайта ишланади, кейин сичқон билан денгиз чўчкаларига укол қилиб, кучи (дозаси) аниқланади. Шундан сўнг уни бияга берилади.

Уроқбой ака сойга қийшайган сурувни «қур-эй, қур-эй», деб қайтарди-да, куйиниб гапиришда давом этди:

— СЖК тайёрлайдиган завод, бия пунктлари кўпайиб кетувди. Бундан кимлардир бойиб ҳам олди... Ўз «уста»ларига қаноат қилмай, биз чўпон-чўлиқлар ҳам СЖКдан фойдаланардик. «Отангни сот, онангни сот, планни бажар!» деб бошимизда «қилич ўйнатиб» тургандан кейин нима ҳам қилардик? Айрим чўпонлар СЖКни ортиқча доза билан қўллардилар. Қўй шўрлик чатоқоқлаб ётиб қоларди, айримлари ўларди ҳам. Шундай ёвуз йўл билан икки-учтадан кўзи олишади. Бу кўзиларнинг терилари юпқа,

ҳажми аслидан икки-уч барабар кичик, жуни сийрак эди, гапнинг қисқаси, қўзилар эмас, пишак болалари эди.

Беихтиёр Холдор Искановнинг гапи эсимга тушди:

— СЖКнинг оқибати — чорвани жар ёқасига олиб келиб қўйди. Қўйнинг тирик вазни қирқ беш — эллик килограмм ўрнига, йигирма — йигирма беш килограммга тушиб қолди, жуни кескин камайиб, яшаш қобилияти пасайиб кетди.

— СЖКни ким ўйлаб топган ўзи? — деб сўрадим Холдор Искановдан ўшанда.

— Заводовский деган киши, 1936 йилда...

— Нима мақсадда?

— СЖКни ёш, соғлом, йирик молга қўллаб, ундан кўпроқ туёқ олишни кўзда тутган

эди у.

— Ҳмм... барибир бунга йўл қўймаслик керак эди, бу табиатга стихияли аралашувдан бўлак гап эмас.

— Мана, табиат ҳам ўз навбатида ўч оляпти. Ўзи дунёда ҳар қандай таъсирнинг акс таъсири бўлади, зулм қилган, зулм кўради. Бу табиатнинг азалий қонуни! Сифат қолиб, соннинг орқасидан қувдикми, оқибат нима бўлди, жаҳон аукционида қорақўл териларимиз ўтмай қолди. Энди, кеч бўлсаям мол наслини, тери, жун сифатини яхшилаш учун СЖКдан воз кечдик! Партия ва ҳукуватимиз буни қўллаб-қувватлаяпти. Натижада чорваимиз баракали бўла бошлади. Бу йил жун-териларимизга талаб кучайди. Бу — СИФАТнинг самараси.

Республика чорва раҳбари — Холдор Исканов билан чўпоннинг фикри бир чиққанига қувондим. Уроқбой ака билан тағин хийла гурунглашдим. У гапнинг охирида «чорвани аслига қайтариш учун йиллар керак», деди.

Ўйлаиб қолдим. «... йиллар керак...» Нега бошда шунинг олдини олмадик? Олимларнинг «кашфиёт»ларига етти ўлчаб бир қараш жоиз эмасмикан? Чамамда, пахтада ҳам бундай камчиликлар бор. Янги нав устига янги нав «яратилмоқда».

Қани самара?

СЖКдай «янги нав»га ҳам «ура!.. ура!..» қиламиз, икки-уч йилдан кейин алданганимизни пайқаб қоламиз...

Чатиштиравериб пахтанинг ҳам «қони»ни сўриб олиб қўймадикмикин-а?

Қани асл ғозли пахтаимиз, лўппи-лўппи пахтаимиз, ипакдек жилоланган пахтаимиз! — Ҳар нечук, тўғри йўлга тушиб олдик, — Уроқбой оғанинг гапи хаёлимни бўлди, — ўзи ҳақиқат бўлса ишлагингам келади, еган-ичганингам татийди, юриш-туришингга ҳаловатам бўлади. «Балиқ бошдан...» деган гап бор, бошлиқ тўғри бўлса, ишам тўғри кетади. Бизнинг директорам тузук йигитга ўхшайди, қадами ёмонмас, лекин ҳали у ҳақда тайин гап айтишга эрта, янги.

Уроқбой ака билан хайр-хўшлашиб, Қизилқия оша хилват қишлоққа эндим. Кеча Умрзоқ ака зарур гап... топиб келган эди. Шу мақсадда нотаниш қишлоқ оралаб борарканман, бир жанжалнинг устидан чиқиб қолдим:

— Тегманглар, пишай деб турипти, болаларим ейди, — аёл эшиги олдидаги тутни тўсиб, пиллачиларга зорланмоқда. Унинг атрофини ўғил-қизчалари ўраб олишган.

— Қуртларимиз очдан ўлаяпти, опа, тушунсангиз-чи? — пиллачилардан бири гулқайчисини ярақлатиб, тутга яқинлашди.

— Мен нима қилай, тутга яраша қурт боқинглар-да, — аёл унинг йўлини тўсди.

— Сиз нима, ҳукуватга қаршимисиз, опа?

— Совет ҳукумати томорқадаги тутни каллакча деб айтмаган, — аёл бўш келмади.

— Қочинг, яхшиликча қочинг, опа, — пиллачи йигит уни қиялаб ўтиб, тутга тирмашди.

— Туш! — аёл унинг оёғига ёпишди. — Туш деяпман!

— Қўлингизни тортинг, опа! — йигит тутоқиб кетди.

— Талончи! — деб йиғлаб юборди аёл. Бостирма тагидаги бўйни оқ қора ит занжирини узгудай сапчиб вовуллай кетди.

— Ҳақорат қилманг, опа! Биз ўйнаб юрганимиз йўқ, давлат ишини бажариб юрибмиз. Яна «финг» десангиз, ўзингиздан кўринг!

Аёл бўшашди. Қўни-қўшнилари йиғилишди. Мен «ух» тортиб, тупроқли йўлда чангга, терга ботиб давом этдим.

«Одил қараганда, пиллачида ҳам, тут эгасида ҳам айб йўқ, — дедим ичимда, — айб хўжалик бошлиғида. Чунки тутзорларни кўпайтирмаган. Бутун жанжал шундан келиб чиқяпти. Барг етса, қайси пиллачи бировнинг томорқасидаги тутга кўз тикади?.. Етишмовчилик — зўриқиш туғдирияпти. Зўр келганда, пиллачи ҳукуватнинг номини ишга соляпти. Совет ҳукувати бировни тала деб ўргатмаяпти, эк, ярат, ҳалол бўл, деб ўргатяпти. Пиллачи, йўқ, бошлиқ буни унутмаслиги керак. Тутзор етишмайди, кўрлангга қараб оёқ узат, ёки тутзорларни кўпайтир. Шунда зўриқиш туғилмайди, шунда одамлар ўз тутларига эгалик қиладилар, дардга даво тутларидан тўйиб-тўйиб ейдилар, тутталқон, шинни қиладилар, шунда бозорлар ҳам тутга мўл бўлиб қолади...»

Солиҳа Ражабова уйини қийналмай топдим. Очиқ турган кўча эшикдан ҳовлига

қарадим. Зоғ кўринмади. «Ким бор?» деб қичқирдим. Ичкаридан «Мен» деган овоз келди ва зум ўтмай қизча кўринди.

— Ота-онанг уйдами? — деб сўрадим хотиржам оҳангда.

— Йўқ, куртга барг ахтариб кетишувди.

— Нима, уйда пилла тутаяпсизларми?

Қизча менга ҳайрон бўлиб қаради ва саволимга савол билан жавоб қайтарди:

— Пиллани уйда тутмай яна қаерда тутайди?

Мен унга «Сингилжон, пиллани алоҳида пиллахоналарда тутиш керак», дегим келдию тилимни тийдим.

Хўш, ўзи, нима учун махсус ипакчилик хўжаликлари тузмаяпмиз ё бўлмаса замон қулайликларига эга марказлашган пиллахоналар қурмаяпмиз? Нима, буни амалга оширишга қурбимиз етмайдими? Ехуд тўсиқлар кўпми? Йўқ. Бўлмаса сабаб нимада? Сабаб тегишли ташкилот, олим ва мутахассисларнинг эртани ўйлаб ишламасликларида! Шунга кўра, ибтидоий усул билан пилла тутаяпмиз. Мана, қизча шахсий уйдан бошқа жойда ипак етиштиришни тасаввур ҳам қилолмаяпти. Айб атом асрида яшаётган қизчадами?.. Йўқ, айб тегишли ташкилотларда... Булар М. С. Горбачевнинг Коммунистик партиямизнинг XXVII анжуманида қилган Сиёсий докладидаги мана бу сўзларидан ўзларига хулоса чиқарсалар бўларди:

«Агар биз янгича ишлашни ўрганиб олмасак, ҳар қандай кўринишдаги қоқоқликни ва консерватизмни бартараф эта олмасак, агар вазиятга холисона баҳо бериш жасоратидан маҳрум бўлиб қолсак, уни қандай бўлса шундайлигича баҳолай олмасак, бир қадам ҳам олға боса олмаймиз»...

— Уйга киринг, — деди қизча ўйимни тўзғитиб. Кирдим ва пиллахоначани кўздан кечирдим. Бироқ нафасим қайтиб, шу заҳоти қочиб чиқдим. Қизча устимдан ошқора кулди.

— Отинг нима? — деб сўрадим буни сезмаганга олиб.

— Жамила, — у чойдиш осиб, ўчоққа тезак қалади.

— Газларинг йўқми?

— Йўқ, ўзи бизнинг районда ҳеч кимда газ йўқ.

— Э... ҳа... — деб ўйга толдим...

— Ака, ўйланиб қолдингиз? — қизчанинг саволидан ўзимга келдим ва дарҳол мақсадга кўчдим:

— Гилам тўқишни биласанми?

— Биламан.

— Кўрсат-чи?

— Опам урушади, — у негадир бирдан кафти билан оғзини ёпиб, алвон тусга кирди.

Индамай шолча тўшалган супага дастурхон ёзиб, чой, нон олиб келди. Сўнг ўзи қуртхонага кириб кетди. Мен бундан ҳайрон бўлиб, чой қайтардим ва беихтиёр болалигимни эсладим. Эрталаб ҳам, тушда ҳам мана шундай нон, чойга қаноат қилардик. Фақат кечқурун иссиқ овқат ердик, бу ҳам кўпинча гўштсиз, ёвғон бўларди.

Жамила чиқди. Мендан хавотир олаётганини сезиб, унга ўзимни таништирдим ва нима мақсадда келганимни айтдим. Қизчанинг чеҳраси очилди.

— Қўрқамиз, — деди алҳол, — шунга ичкарида тўқияпмиз, тунда, пилладан бўшаган пайтимизда.

— Жун ўзларингникими?

— Ўзимизники, буни етти йил йиғдик, қўйимиз оз-да.

— Бўлмаса сизлар билан бировнинг нима иши бор?

— Билмасам...

— Одам ўз молига ўзи хўжайин, Жамила, буни унутма.

— Хўп.

Чойдан кейин қизил, сариқ, оқ, қора, тўқ кўк ипларда гилам тўқила бошлаган хонага кирдик. Жамила менга бу санъатнинг сир-асрорини ўзи билганича тушунтириб берди. Мен ён дафтаримга ёзиб олдим ва қозик, борди-келди, ўрмак ёғоч, тароқ каби ускуналарни қозоғга чизиб туширдим. Негаки, буни қиссамда ишлатиш ниятида эдим. Тўғриси, бу нафис санъат таъсиридан кўнглим ўсди ва беихтиёр:

— Гилам тўқиш устахоналари очилди! — дедим.

— Қанийди? — деди Жамила жонланиб.

— Ишлармидинг?

— Жон-жон деб, ака.

— Мактаб-чи?

— Кечки-мактабда ўқиб ишлардим, — деди дарҳол.

— Шунинг учун ҳам очилди керак. Шунда унутилаётган бу қадим момолар санъати эсимиздан чиқиб кетмайди.

Хонадан чиқдик. Қош қорайиб келмоқда эди. Қизча билан хайрлашиб, ташқарига йўналдим. Хиёл юрмасимдан тоғ сўқмоғида аввал барг ортилган эшакка, сўнг унинг

кетидан ҳорғин қадам ташлаб келаётган аёлга кўзим тушди. Қадамимни тезлатдим. Жамиланинг:

— Опам келяпти, — деган гапи қулоғимга чалиниб қолди.

«Минг йил бурун ҳам барғни эшакда олиб келишган, — дедим ўз-ўзимга, — орадан минг йил ўтди. Қани ўзгарди? Мансурни мақташади, лекин лоақал пиллачини транспорт билан таъминлолмаёпти-ку у. Бу кетишда таъминлолмайди ҳам. Чунки ҳар бир пиллабоқарга қандай қилиб транспорт етказиб беради? Бу «Эртага бир гап бўлар...» қабилида иш тутиш оқибати эмасми? Мансурда айб борми? Холис айтганда, йўқ деса бўлади. Ҳозирча янги, энди иш бошлаяпти. Умуман унинг ўзи бу муаммоларни ечишга киришганми? Одамларнинг гапига қараганда, «ҳа» дейиш мумкин. Лекин ўзинг синаб курганингга нима етсин?...»

Тоғлар қорайганда, боғ ичидаги бир қаватли бино — идорага кириб бордим. Бироқ бу ерда совхознинг бош бухгалтери, новча, синчков, кўҳлик йигит Аҳмад Дустбоевдан бошқа одамни учратмадим.

— Мансур «Бешбармоқ» яйловига кетувди, — деди у саволимга жавобан, — тўғриси, қачон келишини аниқ айтолмайман.

— Афсус, — дедим ва руҳим тушиб кетди, — кўролмадим-да...

— Эртага-чи?

— Азонда тоққа чиқаман, ваъдам бор...

— Уйга юринг, чойлашамиз.

— Умрзоқ ака кутиб қолади-да.

— Ўзини чақирамиз, бир йўла Мансурнинг уйига ҳам одам юборамиз, қайтса айтишади...

— Маъқул.

Аҳмадларнинг уйи Тўсинсойнинг чап қирғоғида, тоғ ёнбағрида қарор топган эди. Яёв жўнадик. Гап орасида мен ундан Мансур ҳақида сўрадим.

— Мансур мен билан тенг, ўттиз икки ёшда, — деди Аҳмад юлдуз тўла осмонга қараб олиб, — лекин тан бериб айтсам, у мендан кўра ишни яхши билади, пухта, умуман, Мансур мен билган кишиларнинг ичида шу жиҳати билан ажралиб туради. У аввал қишлоқ хўжалик техникумини тугатди, сўнг сиртдан Халқ хўжалик институтини... Дастлаб совхозда оддий ишчи бўлиб ишлади, кейин бухгалтер, кейин бошбухгалтер... ҳозир... Яхшиси, у ҳақда мендан бошқа кишидан сўранг, ортиқча мақтаб юбораманми, деб кўрқаман.

— Бор гапни айтиш — мақтовга кирмайди.

— Барибир ноқулай...

Ҳаво салқин ва мусаффо эди. Муздек шаббода баданимни жунжиқтирар, аммо мен бундан роҳат қилиб, жимгина борардим. Сукунатдан Аҳмад ўзича хулоса чиқардим, билмадим, ҳайтовур тағин гап бошлади:

— Мансурнинг «Қуруқ савлат тўккан кишидан кўра, дарахт сояси минг афзал», деган гапи эсимга келди.

— Тузук фикр экан.

— У шу гапидан келиб чиқиб, ишни кадрлардан бошлади. Масалан, Турдиев Ёлғош совхоз касабасида союз комитетига раис этиб сайланди, — Аҳмад нурли из қолдириб учаётган юлдузга беихтиёр тикилиб қолди. Мен ҳам. Хийла жойгача жим юрдим. Алҳол Аҳмад гапига яқун ясади:

— Хуллас, ҳозир совхозимизнинг деярли юз фоиз етакчи кучи ёшлардан бўлди.

— Сиз шуни тўғри, деб биласизми?

— Ҳа. Кадр — етакчи турнадай гап... Мансур эски кадрлар билан ишлашган, уларнинг пуч, тўқ томонларини билади... Менимча, адашмади, иш ҳам изга тушди ҳисоб.

— Яхши, лекин эски кадр тақдирини нима кечади?

— Энди... Энди ҳар бири ўз қобилиятига яраша ишда ишлаяпти. Аммо Ўктам ака ўз жойида, партком, чунки ишни яхши билади.

Сўқмоқдан тепага кўтарилганимиз сайин қишлоқ чироқлари кўпая бошлади. Бу олис, яқин, баланд, тарқоқ чироқларнинг сирли милтирашлари, қоронғида ғалати эшитилаётган узуқ-юлуқ товушлар, адирларни кечиб келаётган маъраш, ханграш, увлашлар... вужудимни алланечук ёрқин нурлар билан чулғаб олди.

— Қишлоқ инсон ҳаётининг илдизи, Аҳмад! — дедим кўнглим ўсиб. — Қишлоқларимиз бор бўлсин-да!

— Шундай бўлса ҳам нега кўпчилик шаҳарга интилади? Айниқса, ёшлар?..

— Бунга ўзингиз нима дейсиз?

— Уйга келдик, — деди Аҳмад, — кейин...

Баҳайбат ит вовуллаб чопиб кела бошлади. Қўрқиб кетдим. Бироқ Аҳмад унга бир дўқ-пўписа қилганди, у думини ликиллаптиб, изига қайтди.

Ёш қизча офтобада қўлимизга сув қуйди ва сўнг қаршимиздаги дарахт шохиغا илинган сочиқни олиб узатди.

— Менинг қизим! — деди Аҳмад меҳр тўла овоз билан. — Оти — Нодира. Аълога

ўқийди. Яна ҳамма ишда опасига кўмаклашади: сигир соғади, куви пишади, кўрпа қавийди...

— Яхши, яхши, омон бўлсин!

Қизча уялиб, қизариб ўчоқ бошида куймаланаётган онаси томон кетди. Биз қўлда тўқилган гилам, кўрпачалар тўшалган баланд шифтли баҳаво хонага кирдик. Аҳмад менинг «ташвиш қилманг» дейишимга қарамай, уйга дам кириб, дам чиқиб, дастурхон тузай бошлади. Хона салқин бўлса ҳам мен деразаларни ланг очиб қўйдим. Ҳамма нарса тахт бўлганда, Умрзоқ ака етиб келди, кейин кўп ўтмай Мансур Қўшбоев ташриф буюрди. У мен тасаввур қилгандай, новча, озғин, рангпар йигит эди. Унинг сарғишга мойил хиёл чўзинчоқ юзи билан ўрта бичимдаги қўйқўзи бир-бирига яхши уйғунлашган бўлиб, кишига тик, зийрак боқар ва улардаги ифодалар тез-тез ўзгариб турарди. Бир қараганда, гап-сўзлари майин, соддадай туюлса ҳам, аслида маълум фикрга йўғрилган бўлиб, қатъият билан суфоририлган эди. Мен узоқ чўзилган, аммо бир пасдай туюлган суҳбат оқимида Мансурда ўзига мойиллик туғдириш қобилияти борлигини ҳис этдим. Балки бу туйғум алдар, ҳар қалай буни вақт кўрсатади, вақт элаги — одил элак. Ўзи одамга баҳо беришда шошмаслик керак, қолаверса, бир кишининг тушунчаси нисбий тушунча. Шундай бўлса ҳам одам дунёга ўз фикрини айтишга келган, тошбақадай судралиб яшашга эмас!.. Умуман, фикрлар йиғиндиларидан ҳақиқат келиб чиқади, ҳамма ҳақиқатга, ўз тушунчасидаги ҳақиқатга интилиб яшайди, бу табиатнинг ўлмас қонунларидан бири.

Суҳбатимиз сўнггида Аҳмад Дўстбоев ногоҳон ўз ваъдасини эслади ва гап жиловини олди:

— Ҳали сўқмоқда «... нега кўпчилик шаҳарга интилади?» деган савол туғилган эди. Менимча, бунинг сабаби — шаҳарда яшашга нисбатан қулай шароит бор. Ҳар бир уйда газ, иссиқ, совуқ сув, телефон, ванна, душ... бор. Бирон ерга бораё деса, унга метро, автобус, троллейбус, трамвай, таксилар хизмат қилади; кўнгил ёзай деса, театрлар, спорт саройлари, истироҳат боғлари... мавжуд. Энг асосийси — шаҳар одами кунига етти-саккиз соат ишлайди, яна ҳафтада икки кун дам олади. Биз-чи, биз буларни фақат орзу қиламиз.

— Биз икки марта яшаймиз-да, дунёда, — деб гап қўшди Умрзоқ ака.

— Шундай, — деди Аҳмад Дўстбоев, — лоақал газета-журнал ўқишга вақт топмаймиз. Холис айтганда, ишдан ҳориб, кеч қайтган одамнинг кўнглига нима сиғади?

— Бунга ким айбдор, Аҳмад? — Мансурнинг кенг манглайи тиришди.

— Ўзимиз, мен, сен, Умрзоқ ака...

— Тўғри, Аҳмад, айб ўзимизда. Масалан, менга кўрол берди дейлик, лекин мен уни ишлата билмадим, бунинг учун кимдан ўпкалай мен?

— Узингдан.

— Албатта, Аҳмад. Партия — ҳукуратимиз бизга совхозни ишониб топширган, тагин тинч ҳаёт, ишлашга имконият яратиб берган. Демак, «Олма пиш, оғзимга туш», дейишимиз нотўғри, биз ўзимизга ўзимиз шароит яратамиз, бировмас.

— Айтишга осон.

— Тўғри, айтишга осон, бироқ биз йўлга чиқдик, оғир йўлга, қайтсак бўлмас.

— Эркак киши қайтадимиз? Фақат сенинг гапинг менга китобий гапга ўхшаб туюлапти.

— Тушун, Аҳмад, менинг гапим, нисбий гап. Биз шаҳар қулайликларини қишлоққа тўла кўчиришимиз қийин, албатта, аммо имкониятимизга яраша ишлар қилишимизга кўзим етади.

— Мана бу бошқа гап.

Суҳбатга берилиб, Мансур билан алоҳида гаплашолмадим. Энди эса вақт ўтган эди. У билан индинга учрашувни белгилаб, хайрлашдик. Аҳмадникида тунадим. Тонг ғираширасида уйғондим. Рухим тетик эди. Ваъда бўйича, тоғнинг энг тўридаги овлоқ уйда яшовчи Қўчқор овчиникига отда бордим. Чунки машина йўли йўқ эди. Қўчқор овчи саксон икки ёшда эди. Бироқ қишлоқ аҳли унинг ғайратига, газета-журналларни узлуксиз ўқиб боришига, тарих, табиатни билишига, хуллас, дунё ишларига қизиқиши сусаймаганига ажабланарди. Доим қовоғини солиб юрадиган бу отахон очиқ чеҳра билан қарши олди. Бирга нонушта қилдик. Сўнг икковимиз икки отга миниб, кун бўйи тоғ-тошларни кездик. Қўчқор бобо менга номаълум кўпгина гиёҳларни кўрсатди, уларнинг қайси ойларда, қайси рангларда очилиб-сўлишларини айтди. Мен буларни ён дафтарчамга ёзиб олдим. У сигирқўйруқ, мингбош, қиличак, сувпиёз, газанда, зира каби шифобахш гиёҳлар орасида мўралаб турган сариқ рангли бўзочини кўрсатиб деди:

— Бу дори ўт, қадим замонда бу ҳақда шундай қўшиқ бўлгучи эди:

**Бўзочим бўлса эди,
Бўз болам ўлмас эди...**

— Бурунги ўрмонлар қолмади, — деди Қўчқор бобо ўкинч билан яланғоч тоғларга ишора этиб, — бизнинг ўзимизам ўрмон кесиб, шу уйни қургандик, нега десанг, мени бу

ерга ўрмон қоровули қилиб юборишганди. Ушанда бу жойларда айниқса арча, бодом, дўлана, зирк, pista, тол, терак, ёнғоқлар кўп ўсарди. Узингам биласан, ўрмон дегани тупроқни, намни, сувни сақлайди, булоқ, сойларнинг сувини бирдай қилиб туради, сел, тошқинларни ушлайди; ҳавони тозалаб беради... Э, ҳозир ҳаво қолдими, ҳаммаёқни дуд босиб кетяпти, билмадим, бу кетишда охири нима бўлади? Энди гул, гиёҳлар ҳам камайиб кетди, қуш, ҳайвон, ҳашоратлар ҳам... Ерда уч юз минг хил ўсимлик ўсади, ўғлим, аммо бизда шунинг минг хилиям қолмаётир; дунёда олти юздан зиёд ҳайвон тури, икки юзга яқин қуш тури қирилиб кетган, қолган-қутганиям қирилаётир. Бу нима деган гап ўзи, ўғлим? Биз қаёққа боряпмиз?! Кўзимизни катта очсак бўлмайдимиз?

Кутилмаганда чолнинг кўзи ёшланди. Бундан менинг юрагим эзилди, бироқ унга таскин беришга ботинмадим. Сукунат, оғир сукунат узоқ давом этди. Охири қария:

— Ерда нам йўқ, болам, — деди, — бари бола шундан. Одам бир ойдан кўпроқ вақт оч юриши мумкин, аммо сувсиз-чи?... Ут-ўлан, дов-дарахт, қуш, ҳайвонларам шундай-да, болам!.. Илгари анави сойдан уловда ўтмасак, оқизиб кетарди, — у пастда илондай зўрға судралаётган Накрутсойга қўл чўзди. — Эсимда, ўшанда бизнинг уйдан Кўлтўсингача ўн бешта тегирмон гулдираб ётарди-я! Энди сувам йўқ, тегирмонларам... Нега десанг, болам, шундай тоғ ён бағирларидан, этакларидан ер ости сувларини зулукдек сўриб олиб қўяпмиз. Чунки экин-текинга, пахтага сув етмаяпти... Яна десанг, болам, мен эсимни таниганимдан бери бу тоғларда узлуксиз от, қорамол, қўй-эчки боқаяпмиз. Буларам тоғларни яп-яланг қилиб қўяпти.

Кўчқор бобо билан чўпон Уроқ аканинг фикри ўхшаш эканига ажабланмадим, аксинча, табиий заруратдан туғилган фикр, деб ўйладим. Табиий зарурат...

Шунда Ф. Энгельснинг қуйидаги гапи ёдимга тушди:

«...Табиат устидан қилган ғалабаларимиздан ортиқ талтайиб кетмайлик. Бундай ҳар бир ғалаба учун у биздан ўч олади. Дуруст, бу ғалабаларда ҳар биттаси биринчи навбатда биз мўлжаллаган натижани беради. Лекин иккинчи ва учинчи навбатларда бутунлай бошқа, кутилмаган, кўп вақтда биринчисининг аҳамиятини йўқотадиган натижаларни беради».

— Пахта керак давлатимизга, кўп керак, бобо, — дедим анчадан сўнг.

— Тўғри-ку, бу ёғиниям ўйлаш керак-да, болам...

— Ҳа, Орол денгизидан айриляпмиз, айрилдик ҳам, чунки Сир, Аму сувлари Оролга етиб бормаяпти. Оқибати ўйланмай қурилган канал сувларининг пахтадан қолган-қутганлари Қизилқум, Қорақумларга сингиб кетаяпти...

Кўчқор овчи бигизтумшук¹ қа ташланган шумкор² га беихтиёр қаради ва сўнг қовоғини баттар уйиб, дилхун оҳангда гапини улади:

— Менимча, эртани унутиб қўйяпмиз, буни олдини олмасак оқибати ёмон бўлади, она табиатимиз ишдан чиқади. Партия-хукуматимиз бунга қарши, шахсан ўртоқ Горбачевнинг мана бу гапи менга маъқул бўлди:

«Биз ҳозирги даврда яшаб турувчилар табиат учун авлодлар олдида, тарих олдида жавобгармиз».

Одам доим бир хил овқат ейверса, ошқозони ишдан чиқади. Ерам шундоқ, болам, дармони қуриб қолди, шўрликнинг.

— Алмашлаб экишга кўпам амал қилмаяпмиз-да, бобо.

— Ҳали ўзинг айтгандек, давлатимизга пахта керак. Агар эртани ўйлаб иш қиладиган бўлсак, республикалараро алмашлаб экишни расм этишимиз лозим, шунда пахта бойлигимиз янаям ошади. Қозоғистон билан Қирғизистоннинг ҳам талай вилоятларида бемалол пахта етиштирса бўлади... Шу ҳисобга кўра, биз кўпроқ бошқа экин экиб, еримизни қайта қуватга киритиб оламиз; ер ости сувимизга ҳам эҳтиёж қолмайди, шунда булоқларимиз тагин кўз очиб, сойларимиз тўлиб оқади, тоғларимиз ҳам бурунги ҳолига қайта бошлайди, бу халқимизга ҳам давлатимизга ҳам фойда, ўғлим.

— Тўғри, бобо...

Нурота тизма тоғининг энг улуғ беш чўққиси — Бешбармоқ³ қорайганда, биз тўйда, улкан олов атрофида келинни кўзимиз тўрт бўлиб кутиб ўтирардик. Ниҳоят, ана, шодмон одамлар ўровида, карнай-сурнай, доира-ноғоралар даранг-дурунги остида куёв йигитнинг иниси келинчакни оқ отга миндириб олиб келаяпти. Уғил-қизчалар қийқириб, қувониб уларнинг йўлига хомтаёқ⁴ тутишмоқда. Ана, ёр-ёр авжига миниб, ўйнамаган одам ўйнаб, машъалалар ёқиб қичқириб, оламни севинчга тўлдириб, келинчак ва уни узатиб келаётганлар ҳовлига кирдилар. Қайин бола чечасини⁵ том баравар ёнаётган ўт теварагидан уч марта айлантирди, келинчакнинг бошидан ранг-баранг гуллар сочдилар, болалар шовқин-сурон солиб гулларни териб олдилар. Сочини майда ўрган, қовоғига сурма, қўлига хина қўйган сулув бир жувон арғумоқ яқинига сандал қўйди. Бўйдор,

¹ Бигизтумшук — чумчүксимон қуш, тоғда яшайди, тез йўрғалайди, узоқ учолмайди.
² Шумкор — лочинга ўхшайди, тумшуги ҳам лочинникидек, йиртқич қуш, қояларга уя қуриб яшайди.
³ «Бешбармоқ»ни «Ҳаёт чўққиси» деб ҳам айташади. Китобларда «Ҳаёт чўққиси» деб ёзилади.
⁴ Хомтаёқ — энг қадимги удум, йўлни арғимчоқ билан тўсадилар.
⁵ Чеча — янга, келинойи дегани.

хушбичим куёв йигит ҳарир рўмолга ўралган қайлиғини отдан кўтариб олиб сандалга оҳиста туширди. Сўнг тўрт янга (иккови келинчакники, иккови куёвники) келин-куёвнинг икки ёнига ўтишди. Чилдирма, ўлан, қарсақлар яна ҳам авжига чиқди, чарсиллаб, гувиллаб ёнаётган ўт теварагида ўйин қизғин давом этди. Қўчқор бобо ҳам овчиларга хос эпчиллик билан ўйинга тушди, бошқа чол-кампирилар унга эргашдилар. Кейин, анчадан кейин келинсалом бошланди:

— Қаймоқдай қайинэнамизга минг салом!..

— Қарчигайдай қайинотамизга минг салом!..

Афсус... тўйни охиригача кўролмадим. Қўчқор бобо, дам олайлик, деб қолди. Ноилож рози бўлдим. Бироқ уйда, кўк чой устида бутун тўй тафсилотини бошдан-оёқ ёзиб олдим. Бу қадим, бу гўзал тўйимиз бугунги кунда йўқолиб кетаётганига ич-ичимдан ачиндим.

Биз минг-минг йилдан бери яшаб, қалбимизни севинтириб келаётган тўйлари-мизнинг ўзига хослигини сақлаган ҳолда ҳозирги замон диди билан бойитиб борсак ютмаймизми?..

«Ҳаёт чўққиси» шафақ тусига кираётганда, идора қошида Мансур Қўшбоев билан учрашдим. У мени ғалла хирмонига таклиф этди. Дарҳол рози бўлдим. Йўлда ўтган куни айтолмаган, тўғрироғи, айтишга гали келмаган гапим — пилла... тутзор... гилам тўқиш артели... ҳақида сўрадим.

— Марказлашган пиллахона қуриш тўғрисида мен ҳам кўп бош қотирганман, — деди Мансур мушкул аҳволга тушиб, — аммо қўлимдан келмади, келмайди ҳам, буни фақат Тошкент ҳал этади, ўйлай-ўйлай шу қарорга келдим.

— «Касални яширсанг, иситмаси ошкор этади», деган гап бор, — дедим, — менимча, ибтидоий усулда пилла тутишга чек қўйиш вақти етди. Биз бу тармоқни ривожлантириш учун ҳозирги замон фан-техникаси билан иш тутмасак, ютқазамиз. Партияимизнинг XXVII съездида айтилган мана бу гап шунга ҳам тааллуқли:

«Хўжалик механизмини ҳар қандай қайта қуриш, маълумки, онгни қайта қуришдан, фикрлашдан ва амалда таркиб топган бир хилликдан воз кечишдан, янги вазифаларни равшан англаб олишдан бошланади».

— Тегишли ташкилотлар бундан хулоса чиқариб олсалар бўларди, — Мансурнинг рангпар юзига қон югурди, — пиллачиликнинг эртаси бой, жуда бой. Ҳозирнинг ўзида, оғир шароитга қарамай, Ўзбекистоннинг ўзи шу соҳа бўйича жаҳонда тўртинчи ўринда бораёпти. Шундай экан, бу тармоққа эътибор бермаслик ва пиллачиға шарт-шароит яратмаслик уят, ҳа, жуда уят.

Мансур Қўшбоев қияликда вағиллаб, силкиниб кетаётган «Нива» деразасидан тақир тоғларга тикилганича тин олди. Анчадан сўнг афсусли бир оҳангда деди:

— Тутзорлар барпо қилишга имкониятимиз йўқ, фақат санокли туллар эмкоқчимиз, сабабини биласиз, сув йўқ, бу билан пилла ҳосилини кўнгилдагидай кўпайтиролмаймиз, лекин, ҳарқалай, ҳозиргача давлатга топшираётганимиз — етти тоннадан оширамиз.

— Аммо тутзорларни кўпайтириш қийин, сув пахтага етмайди-ю тутга йўл бўлсин?.. Икки оёқни бир этикка тикмасдан, Гуржистон, Молдавия, Арманистон... умуман, кўплаб қардош республикаларда махсус пиллачилик хўжаликлари тузилса яхши бўларди. Шунда ипакчиликда СССРга тенг келадиган мамлакат бўлмайди, ҳам давлатимиз бойлиги ошади.

— Шу жойларда пилла етиштирса бўладими, ўзи, Мансур?

— Жуда бўлади-да, бунинг учун пиллахоналар йигирма тўрт даража иситилса бас... барг етарли, ҳатто мўл-кўл, чунки сув кўп у ерларда.

— Зарур масала экан, — дедим нечундир орзиқиб, — нега буни ҳалигача ҳал қилишмаяпти?

— Шуни матбуотда кўтариб чиқинг-да, сиз. Қишлоқда бунга ўхшаш муаммолар кам эмас, фақат буни ёзадиган одам керак, журналист дегани майда-чуйда мавзуларга ўралашиб қолмаяптимикиан?

Тўғриси, бу гап менга оғир ботмади, негаки Мансурнинг ҳақлиги ва самимиятини сезиб турардим. Қайтага менда мақола ёзиш истаги уйғонди. Уйғонди-ю сарлавҳаси ўз-ўзидан миямга келди: «Бугун ва эрта»...

— Гилам тўқиш цехини очаяпмиз, — деди Мансур атрофи девор билан ўралган улкан хирмонга етганимизда, — бунга биринчи секретаримиз Геннадий Данилович Кузнецов ҳам бош қўшапти.

— Жуда савобли иш қиялчилар-да, Мансур, — дедим севиниб. У мамнун жилмайиб, олдинга юрди, мен ҳам. Мансур қаршимиздан чиққан ҳар ишчи билан қўл бериб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб ўтаркан, мен бундан ичимда қувондим. Унинг ўзини катта олмаслигини Умрзоқ акадан ҳам эшитган эдим-у, бироқ ҳар нечук ўз кўзинг билан кўрганинг бошқача-да.

Олдинга юрганимиз сайин қатор бинолар, хилма-хил машиналар, том баравар-том баравар келадиган ғалла уюмлари... кўзимизни қувонтириб борди. Мен болалигимда кўрганим — ўроқчилар... мўъжаз хирмон... от, ҳўкизлар... ҳо майда-ё, ҳо майда... каби манзара ва қўшиқлар энди эртакка айланиб қолгандай эди гўё.

— Узи битта хирмонимиз бор, шу марказлашган хирмон, — деди Мансур, — бу, жуда қулай-да, ғалламизни бир жойда тозалаб, сақлаяпмиз. Узингизам биласиз, хўжалигимиз асосан ғаллачиликка ҳам, чорвачиликка ҳам ихтисослашган. Ҳар йили биз лалмикор ерларга арпа-буғдой экиб, ҳосилни шу хирмонда тозалаймиз, сўнг районга уруф сифатида тарқатамиз. Бунинг фойдаси катта, масалан, бир килограмм ғаллани уруф қилмасдан сотсак, тўққиз тийин, тозаласак уч барабар қиммат туради... Бу ерда, мавсумда бор-йўғи ўттиз киши ишлайди, — Мансур мени Норйигит Болибоев, Аби Қулматов, Асалбой Рустамов, Холбек Сафаров, Жўрақул Пиримов, Содик Ҳамдамов, Қайтарбой Сатторбоев каби инженер, механик, электрик, лаборант ва ишчилар билан таништирди. Улар ўз дўстига қандай муомала қилса, директорга ҳам деярли шундай муомала қилишади, бу менга ёқди, негаки тафовут йўқ жойда самимият бўлади, билъақс юзакилик вужудга келади...

— Манави ОВС деган аппаратимиз бир соатда йигирма беш тонна ғаллани уруфга саралаяпти, анави ЗАВ эса ундан деярли икки марта кўп иш бажараяпти, — Мансур менга ғириллаб ишлайётган машиналарни бирин-кетин кўрсатди. Мен: «Буларнинг бир соатлик ишини ўнлаб от, ҳўкиз ойлаб қилолмайди», деб кўнглимдан ўтказдим.

Мансур Қўшбоев мени узум донасидай келадиган омухта ем ишлаб чиқарилаётган уйдек улкан машина ёнига бошлаб келди ва:

— Бунинг номи ОГМ, — деди, — у соатига саккиз юз килограмм ем-гранула тайёрлаяпти, тўғрими, Фарҳод? — Мансур ёш, ориқ, жиддий қиёфали йигитнинг елкасига қўлини қўйди.

— Тўғри.

— Фарҳод Тошкент Политехника институтини тугатиб келганидан бери ОГМни бошқараяпти, бунгаям тўрт йил бўлиб қолди чамамда, ўзи яхши инженер.

— Мансур ака, — деди Фарҳод Норматов тер аралаш чанг босган юзини рўмолчаси билан артаркан, — мени мақтаганча, ОГМни иккита қилайлик. ЗАВни ҳам... Бўлмаса оқсаб қоламиз, буларам эскираяпти-да.

— Узимам шунинг ташвишидаман, Фарҳод. Ҳозир бир нима дейишим қийин; уч кундан кейин жавобини айтаман. Лекин барибир буни ҳал қиламиз.

— Қуруқ сўз бўлиб қолмасин-да, ишқилиб.

Мансур бир қизариб, бир бўзарди, лекин шу заҳоти асл ҳолига қайтди ва:

— Ана шундан асрасин, ука, — деб унинг қўлини мардона сиқди. Фарҳоднинг чеҳраси ёришди. Бироқ энди унинг ёрдамчиси — қорачадан келган йигит — Шермат Файзиев директорни саволга тутди:

— Хирмончиларга қачон зарарлиги учун қўшимча ҳақ билан сут бериб борасизлар?

— Бу бир бизда эмас, ҳамма жойда шундай-да, Шермат, — Мансур хийла ўйлашиб туриб, рўй-рост жавоб қайтарди, негаки бугун ваъда берса, эртага унга ҳисоб бериши зарурлигини теран ҳис этди. — Буни Тошкент ҳал қилади, ука.

— Шуни тушунтиринг-да, чўнг-тўзон ютиб ишляяпмиз, ахир.

Оддий ишчи ҳақ эди. Мансур қийин аҳволда қолди, охирида:

— Майли, уриниб кўраман, — деди. Ичида эса «ваъдавоз бўлиб қолмасам гўргайди», деб куйинди. Шермат унинг жавобидан қаноатланмади:

— Жон куйдирмаса бўларканми? — деб тўнғиллади.

— Тўғри ука, лекин бошда ўйланмаган-да бу масала, энди, очиги, минг жон куйдирганинг билан қийин кўчади.

Шермат директорга ҳам осон эмаслигини сизди. Ташқарига чиқдик. Мансур Қўшбоев:

— Ҳали хирмонда талай муаммолар кўндаланг турибди, — деди куюниб, — бошда чала қилинган-да...

— Яхшимисизлар, — олдимизга ўрта бўй, қотма, кўркам бир йигит келди. Мансур уни менга «Совхозимизнинг бош агрономи — Анорбоев Абдурашид бўлади», деб таништирди. Мен унинг кўпчиликдан ажралиб турувчи ўктам чеҳрасига, маъноли кўзига синчиклаб тикиларканман, «Мансур кадр танлашда адашмаганга ўхшайди, деб ўйладим. Яна қайдам, баъзан жисм ақл билан юракка мос келмайди, ҳар қалай одамга баҳо беришда шошмаган маъқул».

— Шундай хирмонда уруф омбори билан душхона қуришмаганига қаранг! — Мансур чала қолган гапини хирмон адоғига етганимизда улади. Мен шундагина очик, тақир ерда ғалла уюмлари брезентлар билан ёпиб қўйилганлигининг маъносига етдим. «Шамол, бўрон, ёгин-сочинда доннинг сифати бузилмасмикан?» — деб ўйладим. Кейин уст-бошию юз-қўлини ёғ, тер, чанг босган ишчилар кўз олдимга келди. Мансурнинг куйганича борлигига ҳам хирмонга маълум мақсад билан келганига энди тушундим.

— Нима бўлсаям биринчи галда мана бу жойга омбор билан душхона кураамиз, — Мансур ҳайҳотдай бўш майдонни кўрсатди. Бу ер Абдурашидга ҳам, менга ҳам, ҳозиргина етиб келган Эркин Қиличевга ҳам маъқул бўлди. Йигирма етти ёшлар чамасидаги бу чайир йигит хўжаликнинг қурилиш бошлиғи эди. Мансур Эркин билан алоҳида гаплашди, афтидан, унга бутун ишни юкледи...

Йўлга тушдик. «Қаёққа?» деб сўрашга уялдим, буни Мансур сизди, шекилли:

— Мен тунда ухлаш олдидан эртага қиладиган ишларимни миямда пишириб оламан, — деди, — тонгда уйғонганимда, сизга эриш туюлсаям айтай, «бугун мени кўп яхши ишлар кутяпти» дейман ўзимга-ўзим, бундан кўнглим ёришади.

— Ғалати ўхшашлик, — дедим Мансурга меҳрим ошиб, — украиналик ёзувчи дўстим Павло Мовчаннинг ҳам шунга ўхшаш одати бор. Буни мен Москвада — Ёзувчилар боғида Павло билан икки ой бирга бўлганимда сезганман. У азонда:

«Бугун кунингиз гўзал ҳам файзли бўлади, бугун сизни ажойиб ишлар кутяпти», деб сўрашар эди. Рост, бундан менинг руҳим енгил тортарди. Кейин билсам, Павлонинг ўзи ҳам ҳар тонгда шу гапни ўзига-ўзи айтаркан.

— Ростдана ғалати ўхшашлик... — деди Мансур мамнун жилмайиб, — ҳуллас, тундаги режаларимни кундуз бирма-бир амалга ошираман, мабода, бирон ишни бир муҳим сабаб билан қилолмай қолсам, индинига албатта бажараман, бу мен учун темир қонун. Ҳозир ҳам тунги режам бўйича фермага бораяпмиз. Биласизми, бизда, қорамолчилик ночор аҳволда, ундан фақат сут топшириш планини бултурдан бери бажаролмай келаяпмиз, бузоқ олиш планини ҳам... Хўш, бунинг сабаби нимада? Сабаби — озуқамиз етишмайди, озуқа базасиз қорамолчиликни тиклолмаймиз. Бунга эса сув керак, сув бўлса бизда анқонинг уруғи... Мана, ўттиз саккиз минг гектар еримиз бор, — Мансур деразадан бепоён даштни кўрсатди, — шундан қирқ гектаригина шартли сўғориладиган ер, холос, тўғрими, Абдурашид?

— Тўғри, — деди у маънос тортиб, — шу бир қултум сув билан беда, макка томорқаларимиз тирик-да. Томчи сув — зар бизда.

Абдурашиднинг гап оҳангидаги куюнчаклик менга таъсир этди. Мансур ҳам ўйлиниб қолди. Абдурашид:

— Сибирь суви бизга келганда-ку, олам гулистон бўларди-я! — деди армон билан. — Оролам ўрнига тушарди.

— Мен бунга қаршиман, — деди Мансур қовоғини уйиб кўрс овозда, — менимча, бу пишиб етилмаган фикр. Сибирнинг табиат, иқлими, хилма-хил ҳайвонот ҳам табобат оламини хароб этиб, бу ерни обод қилганимиз билан бизга татийдими? Қолаверса, ўн йиллар ичида бу ёқ ҳам ботқоққа, қамишзор, тўқайзорга айланиши, сизот сувлари кўтарилиб, ерни шўр босиши мумкин. Мана, Тўямўйин сув омбори туфайли айрим жойларга сизот сувлари кўтарилиб, ерни шўр босяпти-ку... Ахир, табиатнинг ҳам ўз тоштарозиси бор, Абдурашид.

— Тушундим, шундай дейлик ҳам, бўлмаса Оролни нима билан қутқазиб қоламиз?

— Бунинг йўли бор, қишлоқ хўжалик экинлари республикалараро алмашлаб экилади, шу ҳисобга сув тежалиб, Оролга оқизилади; кейин Ҳайдаркўл, Сарикамиш, Аччиқкўл сувлари Оролга қуйилади, шунда Орол ўзига келиб қолади, кейин қозоқнинг Мўйинқум даштидан топилган денгиз билан у тирилади, бу ер ости денгизда эллик минг кубокилометр сув бўлиб, уни Орол сувига тенг десаям бўлади. Хуллас, Абдурашид, бизда бундай имкониятлар талайгина... Орол бўлса кун сайин биздан узоклаб кетяпти. У шу кетишида кўп жойларни шўр ҳам қумга бостиради. Қорақалпоқ, Хоразм воҳалари хавф остида қолади... Табиат ўзи учун биздан ўч олади, бу шубҳасиз, Абдурашид.

Кўтилмаганда Мансур машинани тўхтаттирди. Тушдик. Йўлдан пастрокда, сайхонликда жайдари сигирлар ёйилмоқда, қора отда мексикача шляпа кийган йигирма беш ёшлар чамасидаги йигит «бош-бош...» лаб боққа йўналган танани қайтармоқда. Кун камида қирқ даража иссиқ, тошлардан лов-лов ҳовур кўтариляпти. Мансур менга:

— Кўряпсизми бу сигирларни? — деди. — Булар бир тишлам ўт излаб қақиримлаб юради, сувниям вақтида ичмайди, бу ёнаётган даштда сув қайда, сув узокда... Рашид, ҳув Рашид, бу ёққа ке, — у подачига қичқирди. Подачи поданинг нариги томонига от қўйиб кетаётган эди, эшитмади. Унинг саватдек шляпаси менга маъқул бўлди. «Зўр соябонда, — деб кўнглимдан ўтказдим, — нега буни бошқа чўпонлар киймайдилар? Жазирамада яхши-ку бу, қолаверса, у одамни мардона кўрсатади».

Йўлда жимгина давом этдик. Анчадан сўнг Мансур: «Қорамолчиликни тиклаш учун...» — деб гап бошлаган эди, машина «ғийқ» этиб тўхтади. Эшикларни очиб тушдик. Димоғимизга гуп этиб гўнг ҳиди урди. Фермага етдик. Бетартиб қурилган узун-узун молхоналарнинг деворлари оҳакланмаган, нурай-нурай деб турибди. Мансур, одатдаги ўқтамлиги билан деди:

— Тузатамиз, маблағимиз бор, фақат вақт етмаяпти.

— Хоҳиш бўлса, вақт топилади, Мансур, — дедим мен.

— Китобларда шундай ёзилади, аммо ишда қийин, барисини эпласанг, иккинчиси «лип» этиб чиқиб туради... Лекин барибир ҳаммаси аста-секин изга тушади. Бунга вақт керак. Иродамиз, кучимиз, хоҳишимиз етади.

Ферма меҳнаткашлари билан суҳбат қурдик. Юлдуз Файзиева, Гулнора Ғозибекова, Мусаввар Файзиева, Гулзода Эгамова каби соғувчилар сигирларнинг елинлари қуриб бораётганидан нолидилар. Сутнинг тозалиги, ёғлилиги... сифатини аниқловчи хўшрўй жувон Зарбуви Норматова:

— Сут планимиз катта, нақ бир минг бир юз тонна, — деди, — қийналяпмиз, сигирларимиз ночор аҳволда, нимадир ўйламасак, охири шарманда бўламиз.

Ферма мудирини Сафар Эгамов, ветврач Туроб Ҳазратов ҳам шу мазмунда гапирдилар. Мен ахвол оғирлигини янада теран ҳис этиб, «Мансурга жуда қийин бўларкан ҳали, — деб ўйладим, — сон минг муаммо, сон минг ташвиш уни адойи-тамом қилиб қўймаса гўрғайди». Бироқ Мансур менинг фикримга зид ўлароқ мазмунда гап бошлаб қолди:

— «Нимадир ўйламасак, охири шарманда бўламиз», деб Зарбуви тўғри айтди, — деди Мансур суҳбат сўнггида, — биз «нимадир ўйлаб...» қўйганмиз, тўғрироғи, ўйлаб, иш қилаймиз, Зарбуви, қорамолчилигимизни тиклаш учун оз бўлсаям, соз қилиб зотли моллар оламиз, шунга мана шу фермани йўқдан йўндирдик, ҳамма бўлимларимиздаги молларни шу ерга олиб келдик, ҳозир бу ерда икки мингта мол боқилипти, шундан беш юзи соғин сигир, энди бу ферма қорамолчилик марказига айланди. Фақат энди замонга мос молхоналар қуришимиз қолди, сизларга очиқ айтсам, бунинг лойиҳаси устида иш олиб боришяпти.

— Бизда ўтларнинг мингдан бириям йўқ, тагин жазирама... Бунга насли моллар бардош беролмайди, — эътироз билдирди ветврач.

— Сигирлар ҳозиргидай ўт ахтариб даштма-дашт улоқмайди, Туроб ака, — Мансур Қўшбоев ётиқлик билан тушунтирди, — фақат молхонада боқилади, молхона салқин ҳам замонага яраша бўлади. Йил давомида сигирларни кўкат билан боқамиз, кўкат — сут булоғи дегани, буни ўзингизам яхши биласиз.

— Кўкатимиз кўп-да, — деб пичинг қилди ферма мудирини.

— Кўкат масаласини ҳал қилдик, ука, — Мансур унинг кесатиғини сезмаганга олди, — ҳар бирига йигирма беш мингдан сарфлаб, бешта скважина қудуқ қаздирдик. Энди бизда қирқта скважина қудуқ ишлаб турибди. Ҳар бири секундига ўртача тўққиз литрдан сув тортиб чиқараяпти.

— Беда уруғини яхшилаш устида ишляймиз, — бош агроном гапга қўшилди, — келаси йилдан уруғни ўзимиз етказамиз, бир кило беда уруғи давлат нархида йигирма сўм туради, бу бизга текинга тушади, яна бошқа хўжаликларга ҳам сотамиз. Гапнинг қисқаси, энди, йилдан-йилга озуқа базамиз мустаҳкамланиб боради, мен бунга аминман.

Одамлар луқма ташлашди:

— Илгариям бундай гаплар кўп бўлган.

— Оғизда бору амалда йўқ.

— Тилнинг суяғи борми.

Абдурашид қип-қизариб кетди:

— Бизам энди иш бошладик, оғайнилар, шунга қарамай бир минг олти юз гектар ер очдик-ку, ахир, бу ҳазилакам гапми? Одамда лафз деган нарса бор, бусиз бурд бўлади-ми?

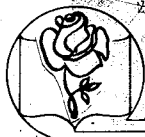
Абдурашиднинг соддадиллик билан қизишиб айтган гапидан мен беихтиёр илжайдим. Мансур ҳам... Бошқаларнинг ҳам юз-кўзида табассум кўрдим.

Мен артезиан қудуқлар очганига Мансурдан норози эдим, буни унга қайтаётганимизда, эгри-бугри, чанг йўлда айтдим.

— Бир биз эмас, бутун Ўзбекистон ер ости сувидан фойдаланаяпти-ку, ахир, — деб у ўзини оқламоқчи бўлди, — бунинг учун махсус ташкилотлар ишляпти; бунинг учун минглаб насослар ишлаб чиқарилаяпти.

Эртани ўйламай қилинаётган иш бу. Шунинг касофатига булоқлар, сойлар деярли қуриб қолди, ўрмонлар, ўтлоқлар деярли хазон бўлди. Буни Қўшрабат, Нурота, Ғаллаорол, Фориш районларида яққол кўрсангиз бўлади, бу ерларда экологик мутаносиблик мутлақо бузилди, ерлар худди куйиб кетгандай тап-тақир бўлиб қолди. Ҳатто ичишга ҳам сув қолмаяпти, ахир, аҳоли узоқлардан бидон-бочкаларда сув олиб келиб ичишяпти.

Давоми келгуси сонда

Зоя Туманова

САДО БЕРАР ОЛИС - ОЛИСЛАР

Еттибулоқ

Рус адибаси Зоя Туманованинг тақдири Ўзбекистон билан чамбарчас боғлиқ. У шу ерда туғилган. Ижодкорнинг биринчи ҳикоялар тўплами — «Қалдирғоч»дан тортиб, кейин чиққан: «Шамоллар машъали», «Ҳамсуҳбатлар», «Яшил майсалар», «Тош китобнинг сири», «Баҳор гилами», «Ноябрь гуллари» сингари турли жанрдаги қатор асарларининг мазмун ва мундарижасини халқимизнинг ҳаёти ташкил қилади. Зоя Туманова ижодининг яна бир қирраси ўзбек ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилиш жиҳатида кўрилади. Бу борада ҳам унинг хизмати салмоқли. Таниқли адибани олтимиш ёши билан қутлаб, шеърларидан қилинган янги таржималарни эътиборингизга ҳавола қиляпмиз.

Дарахтлар бир улкан,
Қуёшга чўзилган уларнинг қўли.
Новдалар тўқимаси аро —
Баҳоролди нурлари ўйнар
Ва тип-тиник зилол кўнғироқ,
Завқ берсин деб шоирга гўё,
Тўққан замин бу ерда:
Еттита шўх ўғил — еттита булоқ.

...Бўлган эди момоқалдирик,
Янги замон сўзлари
Ўнғиллаган мозий нутқлари билан
Қаттиқ жангга киришгани чоқ...
Зилол сув овози
Бўлди шеърятга абадий чаман.
Энди Ҳамза куйи билан инок —
Етти ирмоқ, етти чакмоқ ва етти булоқ.

Умр шошар бамисли дарё,
Гоҳ қуёшдек, гоҳ пўлатдек таратар зиё...
Жангчи юрар сўқмоқ ёқалаб
Кетди у сўзлардан, эй етти булоқ.
Қайтаролсанг у дамни алҳол!
Қичқиролсанг шоирга гар: «Қол!
Офат кутар олдинда шундоқ... —
Юз бош, юз тош, юз минг ёш...»

Эъзозланар хотирда ҳар чоқ
Бу ҳовли, узумтоқ ва алвон гуллар.
Эшитгандек Ҳамза бир замон
Эски тегирмон
Ҳали-ҳануз ғув-ғувлар.
Мағрур бўл, хотира!
Ўзингни тут, кўзёшингни тий!

Йўловчи, сен, айлагил таъзим
Ўша дўнглик, ирмоқлару токка доимий.
...Қишга монанд бари яланғоч —
Нима қилсин нигоҳда қувонч —
Мангу барра яшиллик
Мангу жўшқин сувдадир.
Мавжлар узра эгил, ич,

Унда тотли салқинлик жодир.
Ирмоқчалар шошилар экан
Далаю боғларга бермоқ бўлиб бол.
Навбаҳорда гуллагай чаман
Бутун водий — орзулар мисол.
Йўқ, ердан-да меҳрибон,
Йўқ, қуёшдан — сахий, иссиқроқ...

Бизнинг ўлка эса доим навқирон,
Меҳнатда ҳам, курашда ҳам букилмас ҳар чок.
Шоирларга тухфа этар бу бўстон
ЕТТИ СЎҚМОҚ, ЕТТИ ЧАҚМОҚ ВА ЕТТИ БУЛОҚ.

Календарни варақлаб

Дўстлар!

Календарга ташлайлик назар —
Яшаяпмиз қандай замонда?
Яқин қолди қайси саналар?..

Йигирма еттинчи съезд йилида
Кўзин очган болакай бешак
Йигирма биринчи аср бошида
Комсомол билетин қўлга олажак...

Ва коммунист бўлажакдир у:
Буюк тантаналар кучиб йил бўйи,
Ер юзини ёритган чоғда
Октябрнинг юз йиллик тўйи!

Биз бошладик зафарли қадам
Ўша сана — йиллар зинаси бўйлаб.
Масъулият — тобора оғир...
Гурурланмай бўлурми, ахир?

Бу кун бизлар кўймоқдамиз ғишт —
Бўлсин учун метин пойдевор.
Уч мингинчи йиллар биноси
Тикляяжак қаддин улғувор!

Биз тугатган бугунги ишда,
Садо берар олис-олислар.
Биз ўтказган сара ниҳоллар
Келажакда улғайиб ўсар.

Пушкин ва куз

Тушишни ўйламас ҳали ҳарорат,
Ҳали қалдирғочлар ғужурлаб шодон
Симда ўлтиришиб қилишар сўхбат,
Яшар уйимизни тарк этмай ҳамон.

Айни туш пайтлари этади асир,
Чинор япроқлари шивирлаб мубҳам.
Сўник ёз сезилиб турар барибир,
Оғирлашиб қолган симобдек шабнам.

Илк оқарган сочининг мезонларига
Бордек туюлади ёзғирик ранги.
Келар гоҳо шаффоф жимлик қаъридан:
Заъфарон куз, иқбол, ҳаёт оҳанги...

Йўлим ҳали олис — ҳали кўп умид,
Йўлнинг охирини ўйламоқ нега?
Ва лекин нияту орзуимга зид
Ёз ўтиб кетгандай сезилар менга...

Барибир, иложсиз келса ҳам қайғу,
Қайғурмай яшашга этади курбим.
Пушкинона тақдир сочганда ёғду,
Яна ёшлик мисол ёришар қалбим.

...Йўқ, унга келмади ҳаётнинг кузи,
Ҳаётни гимндек чалди у мафтун.
Ўз асрига қарши чиқолди ўзи,
Ўлимга шай турди ор-номус учун.

Кучи бўлинса ҳам тополди сабот,
Ҳам жанг, ҳам шон учун туғилган эди.
Баъзан нафратлари боғлади қанот,
Айёр шоҳдан, ахир, халқи панд еди.

Кўп нарса билди у, қилди кўп сафар,
Кўрди у қанча бахт, ютди қанча ғам.
Изланди, қийналди, кучди у зафар.
Ва буюк оташга берди қалбин ҳам.

Шоирнинг тақдирини — машъал ва сабоқ:
У қандай сиғдирди бу олов жамин.
Қисқа бўлди умрин муддати, бироқ
Унинг мангулигини этолди таъмин.

Суронли асридан кирди у бешак,
Бизга, инкилобий гулдирос бўлиб!
Инсонни у шундай кўтарди юксак —
Ва юлдузга етди авлодлар қўли!

Русчадан **Эргаш МУҲАММАД** таржималари.

ИНСОНИЯТ БИНОСИ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ АСҚАД МУХТОР БИЛАН СУҲБАТ

Ривоятларга кўра, қадимда бир мамлакат шунақаям гуллаб-яшнаб, бойиб кетган эканки, бир кун унинг подшоши бундан таҳликага тушиб қолибди: мен бир умр жонимни тикиб барпо қилган бу давлат барқарор бўлиши керак, ҳеч ким унга зарар етказмаслиги лозим, деб ўйлабди. Шу фикрда уйкуга кетган экан, тушида мулкнинг сув босади, деб ғойибдан овоз келибди. Сўнгра у пойтахтини гир айлантириб тўғон билан ўраттирибди. Сув босиб келиб, тўғон бўйи кўтарилибди. Тўғон жудаям катта, мустаҳкам экан. Аммо бир сичқон тўғоннинг бир жойини тешиб қўйибди ва шу арзимаган тешиктан ўтган сув тўғонни ювиб, ўша мулкни барбод этган экан.

Инсоният яралгандан бери қураётган бино ҳам, бузаётган бино ҳам — шу Ер. XX асрда бу бино худди ривоятда нақл этилган арзанда бир мулкка, буюк тўғонга ўхшаб қолди. Уни биргина ёвузона буйруқ, биргина сўз билан барбод қилиш ҳеч гап эмас. Бу башар уйидаги ҳар бир ақли расо одам бугун шу ҳақда қайғуряпти. Бу бинони фақат ёвузликкина эмас, балки лоқайдлик, мурасозлик, кўрқоқлик ва манфаатпарастлик каби, бир қарашда ёвузликка ўхшамаган, аммо моҳияти ёвузлик бўлиш инсоний нуқсонлар ҳам бузиши табиий. Бугунги санъат ва адабиёт тили шу ҳақда сўзлаши керак, деб ўйлайман. Халқимизнинг сеvimли адиби, шоир, таржимон ва муҳаррир, бир сўз билан айтсак, адабиёт арбоби Асқад Мухтор хонадониди, унинг иккинчи қаватдаги ижодхонасида шу тўғрида сўзларканмиз, у киши креслодан турди-да, хонада уёқдан-бу ёққа айланиб юра бошлади. Мен ҳар кун гапириляётган бу сўзларни такрорлаб, адибни зериктириб қўйдим шекилли, деб ўйладим.

— Уртоқ Горбачев шу маънода жуда улуг бир гапни айтди, — дея сўз бошлади адиб салмоқли, фарғона шевасида. — Бугунги кунда ҳар бир давлат, ҳар бир одам умуминсоний қимматга молик бойликларни асраши керак. Демак, умуминсоний қимматга молик неки нарса бўлса, ҳозирги вазиятда бари ҳар қандай бошқа манфаатлардан юқори туради. Асрлар давомида яратилаётган умуминсоний бойликлар башариятнинг келажигига ҳам хизмат қилиши лозим. Дунёмизда тинчликнинг, ижтимоий адолатнинг, чин маънодаги дўстлик ва биродарликнинг барқарор, қойим туриши учун биз фақат газета-журналлар ёки радио-телевидениеда, минбарлардагина сўзла-масдан, балки тинчлик гоёсини муттасил иш билан амалга ошириб яшашимиз керак. Бу ҳаракат ҳар бир инсон ўз уйида, маҳалласида, ишхонаси, шаҳар ё кишлоғида ҳалоллик ва адолатни барқарор қилишга ҳиссасини кўшишдан бошланади, деб ўйлайман. Бу ҳаракат ҳар биримиздан ҳар лаҳзада ҳалол, меҳнаткаш, адолатпарвар бўлишни талаб этади. Биз адабий жараёнда яшаймиз. Адабиёт ҳам умуминсоний бойлиқдир. Шунинг учун адабиётда қайта қуриш ҳақида гап кетганда биринчи галда унда табиий таъсир кучини, ҳаққонийликни, актив гражданлик позициясини яна бир даража кучайтиришни кўзда тутамиз.

Баъзи адабиётчилар адабиётда қайта қуриш ҳақида гапириб, унда бундан олдинги бутун адабиётни шубҳа остида қолдирадиган қандайдир «портлаш» орқали бутунлай «янги адабиёт» яратиш ҳақида гапирмоқдалар. Бунга «Кунда», «Ёнғин» ёки «Гамгин детектив» каби романларни мисол қилиб, буларни ўша «портлаш»нинг гўё стихияли бошланиши деб тушунтирмоқчи бўладилар.

Бу тўғри эмас. Тилга олинган асарларда баъзи сенсацион элементлар бўлса ҳам, улар катта адабиётимизнинг яхши аъёнларини давом эттирганлиги, бугуннинг энг муҳим, долзарб масалала-ри ҳақида фавқуллодда дадил гап айтганлиги билан эътиборлидир. Улар ўзидан олдинги адабиёт ютуқларини инкор қиладиган қандайдир портлаш эмас. Адабиёт, юқорида айтганимиздай, жуда қадимий мулк, аммо унда «Илиада»лар давридан бери ҳам бу хилдаги портлаш бўлган эмас, катта бадий адабиёт доим узининг энг яхши аъёнларини ривожлантириб келган. Толстой ижодини Ленин «инсониятнинг бадий ривожидида бир қадам олға босишдир» деб баҳолагани бежиз эмас. Қаранг: ҳатто бу ҳам «портлаш» эмас эди. Адабиёт оғир, салмоқли қарвон, эстетик-психологик, гоёвий-бадий категория. Уни ҳа деганда тўқиб ташлаб бошқатдан ёзавермайдилар.

— Унда унинг шу бугунги катта ўзгаришларга реакцияси қандай бўлади?

— Ҳозир ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида катта, кескин ўзгаришлар, янгиланиш, қайта қуриш бошланди. Буларнинг кўпида ҳали изланиш, эксперимент унсурлари бор. Саноатда кенг миқёсдаги экспериментлар, театрда экспериментлар, мактаб-маорифда, маҳсулотларнинг давлат қабулида... Биз кўп нарса кашф эттишимиз, излаб йўл топишимиз, янгилликларни синондан ўтказишимиз керак. Ҳали кўп нарса тиниқмаган, стабиллашмаган. Бундай пайтда ҳар бир эксперимент асосида романлар ёзиш қийин, ундай асарнинг бизда вақти ўтиб қолиши мумкин. Ҳозир ёзувчи ўша изланувчан, курашчан, безовта одамлар характери ҳақида ўйлаши, ёзиши керак. Яъни инсон омили — адабий объективлигича қолади. Фақат ёзувчининг инсон ва инсоний муносабатларга ёндашишда ҳаққоний-лик, бадийят ва актив позиция янги босқичга кўтарилиши шарт. Чунки кейинги ўн-ўн беш йил давомида биз бу критерийларни суюлтириб қўйдик. Кўплар ҳаётнинг қалбани, ялтироқ томонларига

берилиб, юзаки кетиб қолди, ҳақиқат излаш ўрнига кимгадир ёқиш, кимнингдир марҳаматларини, эътиборини қозониш йўлига кириб, ҳаётимиз илдизига болта ураётган иллатларни кўрмай қолди, ё кўрса ҳам кўз юма бошлади. Бу хилда масъулият ҳиссининг йўқолиши лоқайдликка олиб келди, демократиянинг бузилиши, экологик жиноятлар, ўғрилиқ, порахўрлик ва ёлгончилик одатий нарсалар бўлиб қолди. Биз эндиликда бундай чиркинликларнинг ҳаётдагисини ҳам, адабиётдагисини ҳам ўз номи билан атаяпмиз. Бу аввало осон бўлмади, биласиз. Аммо жарроҳлик операциялари зарур бўлиб қолганини ҳозир ҳамма тушунди.

Биз дабдабазобозлик ва масъулиятсизлик вазиятида анча яшадик. Тушунасизки, ҳалол одамларга ишлаш осон эмас эди. Эндиликда, бир қарашда, уларнинг кўксига шамол тегиб қолди. Лекин, аслида, ҳозир ҳам уларга яшаш ва ишлаш осон эмас. Чунки улар бир умр ишлаган одамлар, ишлаган одам хато қилади. Ишлаган одамда хато нима қилади? Мана энди ўша «хатосиз», ҳеч иш қилмагани учун хато ҳам қилмаган баъзи одамлар бир умр ишлаганларнинг хатосини топиб лоф уряпти. «Уриш»ни (уларча «танқид»ни) касб қилиб олган собиқ бекорчилар, ёмон даврнинг «қурбонлари» кўпайиб кетди. Майиб қилгунча, инфаркт қилгунча уради. Иш юришяптими, софланиш, қайта қуриш амалга ошяптими — бу билан иши йўқ. Танқид баҳонаси билан бутун адабиётимизнинг ўтмишдаги ютуқларини инкор этувчилар ҳам шундайлардан чиқяпти.

Кўп йиллар яшаб шуни билдимки, ҳалол яшаш, буюк ҳақиқатга қатъий эътиқод сақлаш ҳар қандай замонда ҳам осон иш эмас экан.

— Адабиётда ҳаққонийлик нима?

— Адабиётда ҳаққонийлик кўпқиррали тушунча: ҳаётий ҳақиқат, бадий ҳақиқат, мантиқий, психологик, ҳиссий ҳақиқат, тарихий ҳақиқат... Ижодга қуруқ социологик муносабат, унга конъюктур нуктаи назаридан ёки утилитар қарашлар адабиётдан ҳақиқатни сиқиб чиқаради, долзарб темалар учунгина мақтовларни авж олдиради. «Ишлаб чиқариш жанри», «ишлаб чиқариш адабиёти» деб, бадий ҳодисаларни жўнлаштириш ҳали ҳам бор, яқинда «Звезда Востока»да бир мақола ўқидим, автор шундай ғайри фанний, ғайри бадий терминларни жиддий қиёфада ишлатади. Ҳолбуки, биз «Ишлаб чиқариш романи» деган шартли терминдан ҳам аллақачон воз кечганмиз.

Ҳаққонийлик асарга шундоқ четдан олиб қўшиб қўйиладиган нарса эмас. Ҳаётий ҳаққонийлик, шиддатли ҳақиқат — бошдан, дилдан ўтган нарсадир. Яхши ёзувчилар ундан ҳеч қачон четлашган эмас. Абдулла Қаҳҳор порахўрлик ҳақидаги шафқатсиз ҳақиқатни неча ўн йиллар олдин айтган эди. Ҳозир мен Леоновни қайта ўқияпман. Байкал тақдирини ҳам, Ясная Поляна тақдирини ҳақидаги ташвишларини ҳам йигирма йил аввал айтган экан. Энди ҳақиқатни айтсанг инобатга ўтадиган давр келди. Ошкоралик даврнинг руҳи. У ижодий кучларни астойдил уйғотади ҳали!

Асқад ака бир муддат сўзлашдан тўхтаб, деразадан ташқарига қараб қолди. Ташқарида — Тошкент шаҳрининг марказига хос манзара — зич тушган тўрт, беш, тўққиз қаватли бинолар қалин теракзордан, яланғоч, қорайган шох-будоқлар орасидан парча-парча бўлиб кўзга ташланар эди. Ҳаво қуруқ, осмон тунд. Бу чала қиш манзарасини қарғанинг узук-юлуқ қағиллаши янада бўрттириб кўрсатади... Адибнинг нигоҳи айни дамда дераза кўзларидан бир парча қуроқ манзарагами ёки ниҳоятда оғир кечган болалик йилларигами, ёхуд умри мусибатлардан, хавфу таҳдидлардан иборат кўҳна дунё кенгликларига тикилиб, умид нурларини ахтаряптими, менга аён эмасди. Аммо унинг хаёли ўтмиш, бугун, келажак одамлари узра оғир қанот қоқиб бораётгани шубҳасиз.

— Ёзувчилар союзимизда йигирманчи йиллар адабиётига муносабат, хусусан, Чўлпон ва Фитрат ижодини ўрганиш, нашр этиш бўйича комиссия тузилгани айни маданий меросга янги мауносабатнинг бошланиши, шундай эмасми?

Асқад ака қўл силтади:

— Узимиз қизиқ одамлармиз, — деди. — Уларнинг замонга яроқли асарларини шундоққина олиб, бир матнунос билан муҳаррир устидан кўриб чиқиб, аллақачон босиб чиқарса бўларди. Совет тузумини тушунмай, дафъатан уни қабул қилолмай, кейин тузумимизнинг ҳаётбахш кучи таъсирида ғоявий платформамизга ўтиб ижод этган кўпгина ёзувчи ва шоирлар ижодини қардош халқлар танлаб чиқариб, фойдаланяпти, уларни ғаламис тўхматчилар қўлидан юлиб оляпти.

— Уларнинг ўзини кўргандирсиз?

— Ҳа. Чўлпон — ёрғоқ калласи катта, тахминан... Ролан Биковга ўхшаганроқ одам эди. Абдулла Қодирийни ҳам кўрганман, деҳқонсифат, оддий киши эди. Аммо улар кўринишидан содда, оддий бўлгани билан, руҳан мураккаб, сўзлари одамни маҳлиё қилиб қўядиган, кўзлари тийрак, нурли кишилар эди...

— Фитратнинг инглиз мустамлакачиларига қарши курашган ҳинд революционерлари ҳақидаги иккита драмаси бор экан, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» деган, яқинда шуларни ўқидим — айни кунда ҳам ўқиса бўладиган асарлар экан: бугун совет ва ҳинд халқининг дўстлик ва маданий алоқалари янги бир босқичга юксалди, бу дўстликнинг аввалида яралган асарлар босиб чиқарилса, хайрли иш бўларди.

— Унинг диний хурوفотларга қарши ёзган асарлари ҳам айниқса шу кунларда актуал, — деди адиб.

— Ҳозир сизни нималар ўйлантиряпти?

— Мени қўйнаётган, ўйлантиряётган нарса... давр тез ўзгариляпти, тез ўзгараётган даврда эса, қаҳрамон эволюциясини пайқаб олиш, кузатиш осон эмас. Баъзан бир нарса хусусида бир-икки йил ўйлайсан, ёза бошлагунингча фикр эскириб қолади. Ҳатто Достоевский ҳам «Ака-ука Карамазовлар»ни ёзиб тугатгунча Россияда революционерлар типини ўзгартиб, Тургенов революционерлари ёки Чернишевский революционерларидан бошқачалари пайдо бўлгани ҳақида бош қотирган. Достоевский даврида террористлар подшога бир йилда тўрт мартагача ўқ узган. Карагозов воқеасини эсланг. Лев Толстой террористларнинг осиб ўлдирилишига қарши чиққан. Достоевский эса, подшоини отгани ҳам, подшога суиқасд қилганларнинг осилишини ҳам оқламайди — масалан, мураккаб моҳиятини излайди. Достоевский яшаган давр — биздан жуда узоқда. Даврнинг тез ўзгараётгани учун буюк адиб ҳам ҳукм чиқаришга шошмайди. Алексей Карамазов ҳақида яна битта бошқа роман ёзиш кераклиги хусусида ўйлай бошлайди...

Бизнинг давримизда замон бундан ҳам тез ўзгаради, замон ўз масалаларини кетма-кет кўндаланг қилиб қўяпти. Шу тезкор ўзгаришлар жараёнида авлодлар ўртасидаги руҳий ришталар узилаётгани, маънавиятдаги давомийлик, оталар дилидаги маънавият категориялари болалар дилида унча мустақам ўрнашмаётганини ўйлайман. «Кумуш тола» деган қисса ёзиш ниятим бор. Хар асарни шу кунда ўйлаётган хаёлларинг сўғоради экан.

— Мана шу тезкор ўзгаришлар жараёнида баъзи одамлар афандига ўхшаб ўзлари ўтирган шохни ҳам арралаб қўйишяпти. Баъзилар атеистик кураш деб диний терминларни китоблар саҳифаларидан ўчиришни, корхоналарда одамларни ишдан қолдириб, куруқ шиорларни такрорлашни тушунадилар чоғи. Дин — айрим сўзлардан эмас, маълум бир мафқурага эътиқоддан иборат экан, унинг зарарини, фан ютуқларини, яъни ҳаётнинг ёрқин намуналарини тарғиб қилиш йўли билан оммага англатиш керак, шундай эмасми?

— Назаримда, янгилишни жараёнида кўриниб қолаётган бундай негатив ҳодисалар компетенцияси етишмаган одамларнинг аралашувидан келиб чиқади. Бир куни Бернора Қориеванинг интервьюсини эшитиб қолдим, у маънавий давомийлик ҳақида гапириб, биз дилимизга оналаримиз меҳрини сингдирганимиз, болаларимизга шуни етказишимиз керак, деди. Биз маданий, маънавий меросни аввалгилардан қабул қилиб олганмиз, уни янгилаб, ривожлантиришимиз авлодимизга уни яна ҳам бойитиб топширишимиз лозим. Бу — халқ мулки. Бир пайтлар Константин Симонов «бегона дард» деган иборани ишлатганди. Ёзувчи ўша дард — ўзганинг, ўзгаларнинг дарди билан тирик. Биз бугун Ёзувчилар союзимизга баъзи ана ўшандай дарди йўқ кимсалар кириб қолганини ташвиш билан ўйлапмиз.

Ёзувчи аввало Шахс бўлиши керак назаримда. Аввало ҳаёт мактаби, меҳнат мактаби... Меҳнат тарбияси ҳақида ўйлаш инсон умрининг маъносини ҳақида ўйлаш деган сўз. Мана, ҳозир мактаб ислоҳоти ҳақида кўп гапиряпмиз, аммо бу ҳали-бери тўла ҳал бўладиган нарсага ўхшамайди. Кўп мактаблар ислоҳотга тайёр эмас, меҳнат тарбияси учун база йўқ. Болалар фақат пассив тинглашга, осонгина информация олишга ўрганган. Уларда мустақил ўйлаш, мустақил ташаббус қобилиятларини тарбиялаш кўп йиллардан бери суст. Бола ўз жонини қойитмайди, ҳам жисман, ҳам руҳан ялқовланади. Маҳалламизда «Ғунча» деган болалар клуби бор. Неварамга шу клубга чиқ, аъзо бўл, дедим. У, берк экан, деб қайтиб келди. Клуб бир йилдан бери кулфлоглик экан. Жавобгар одам йўқ. Жавобгари йўқ, доимо кулф турадиган шунақа маданият ва ташаббус ўқчалари кам дейсизми?

— Тошкент шаҳрида ҳам, Ригадагидай, болалар кўчаларни, майдонларни бўлиб олиб, гуллатиши мумкин эди, фақат бунинг учун ташаббус, онглилик керак. Ёки ҳамма мактабларда касбунарсанларнинг кучайтириш лозим.

— Кўпгина социалистик мамлакатларда болалар мактабни битираётганда камда бешта касбни эгаллайди: бўёқчилик, дурадгорлик, шофёрлик, тракторчилик ва ҳоказо. Олий ўқув юртига кирса кирди, акс ҳолда ҳеч нарса ютқазмайди, касби бор, ишлаб кетаверади. Бизда эса, ўқувчи олий мактабга кириш учунгина ўқийди. Биз ёш авлодни фан-билимга ўргатамизу, аммо яшашга ўргатаймиз.

Шу пайт телефон жиринглади. Асқад ака ўгирилиб, ташқарига, зинапоя томонга йўналди. Хонадаги «Асқад Мухтор» деган ёзув ойғасидан кўриниб турган каттагина китоб жавонига яқинлашдим. Қўлимда адабнинг тўрт жилдик асарларидан биринчи жилди. Унда Асқад аканинг мактабда ўқиб юрган даврида ўртоқлари билан тушган расми бор. Асқад акадан шу расм тарихини сўрадим.

— Фарғонада 1927—36 йилларда болалар уйида ўқиганман. Бу китобда босилган расм олтинчи синфда ўқиб юрганымда олинган. Мана буниси — Наби Жабборов, яқин дўстим, шеър ҳам ёзарди. Ватан уруши вақтида жангда ҳалок бўлди. Набининг Абдулҳақ деган уқасиям бор эди, улар детдомга бирга келишган. Марғилонлик болалар. Абдулҳақ ҳозир кинофикация соҳасида ишлайди. Ака-укалар футболни яхши ўйнашарди. Эсимда, Марғилондаги детдом болалари билан футбол ўйнагани борардик, улар жуда урушқоқ эди, агар ютсак, Фарғонагача қувиб-уриб келишарди, ютказсак — тузук, эсон-омон қайтардик. Улар Фарғонага келишганда, черков майдонида (ҳозир у ерга стадион тушган) футбол ўйнардик. Рақибларимиз ютқазса, биз черковга қочиб қутулардик. у ерга стадион тушган) футбол ўйнардик. Рақибларимиз ютқазса, биз черковга қочиб қутулардик. у ерга стадион тушган) футбол ўйнардик. Рақибларимиз ютқазса, биз черковга қочиб қутулардик.

Хуллас, улар урушқоқликда зўр эди, биз футболда. Наби Жабборовни Ҳаким акаям (Ҳаким Назир — Т. Қ.) яхши билардик, биз ўша йиллари «Ленин учқуни»га кўп ёзардик, Ҳаким ака бўлим мудирини, Йўлдош Шамшаров редактор эди. «Ленин учқуни»дан гонорар ўрнига келган шахматни икков ўйнардик.

Хўп, мана буни Икром Акрамов дердик. Шахматчи эди. Икром ажойиб қобилиятли йигитча эди: газетанинг бир varaғини ярим минутда кўздан кечириб, нима ёзилганини бемалол айтиб бераверарди.

Мана бу учинчи бир ўртоғимиз — Нотан Исҳоқов. Бухородан келганди. Чирманда чалиб, классик кўшиқларимизни айтарди. Ҳозир милиция органларида ишлайди.

Мана буниси — Мўмин Қораяв, ўратепалик. Унинг ўзига хос феъл-атвори, ғалати қилиқлари бўларди. Баъзиларини ёзган нарсаларимда ишлатганман, Аҳмад Қора деган образимнинг прототиби шу. У ерда ётган пишиқ гиштни яланг оёғи билан тўпдай тепиб кетардик...

Мана бу синфдошимиз — Фозил. Семизгина, спорт ўйинларига аралашмасди. Кўп ўқирди, кўп биларди. Юмшонтабиат эди... Мен билан детдомда бирга ўсганлардан ёмон болалар чиқмаган: Мухтор Расулов — олим, Ҳасан Ҳакимов — милиция полковниги, Соиб Рўзиев — партия ходими, Турсуной Маҳмудова — республика халқ артисти.

Асқад ака сурат тарихини сўзлар экан, ўша даврларга оид кўп фотоларни кўрдик. Олтмиш йиллик бутун бир тарих.

— Мактабимиз билан детдом орасида боғ, жиндек ер бор эди. Бочка ўрнатилган эшакаравада анча наридан навбатма-навбат сув ташиб келардик. Бўш вақтни меҳнат билан тўлдирардик. Фото тўғараги бор эди. Хоҳлаганлар қатнашиб, ўрганиб олаверарди. Биз раҳбарсиз, ўзимиз ўрганиб, ўзимиз расм ишлардик. Ушанда фотони ўрганганим кейин ҳам асқотди: газетада ишлаганимдаям, саёҳатга борганимдаям, анави ерда бир неча яшик фотопленкалар, расмлар тахланиб ётибди. Музыка тўғараги бор эди, унғаям қатнашардик. Ҳозир ҳам скрипка, най, пианино чалиб тураман. Бир неча йил деворий газета чиқарганман — мақоласиниям, шеъриниям ўзим ёзганман, фотосини

олганман. У пайтда ҳар ойда газета чиқарди, ҳозиргилар фақат байрамларда чиқаришади, буям ғайрат, қизиқиш сустлигидан...

— Бундан олтмиш йил аввалги болалар билан ҳозирги ёшлар ҳаётини солиштирганда...

— Айб ёшларда эмас, биз уларни пассив яшаш ҳолатига солиб қўйганмиз. Ҳали айтганимдай, болалар, ёшлар фақат «тингловчилар»га, пассив қабул қилувчиларга айланиб қолишган. Бўш вақтини телевизорга, радиого, магнитофонга, кинога сарфлайди, булар ҳам анча пассив машғулот. Ишхонадаям — тинглайди, мажлислардаям, учрашувлардаям — тинглайди, савол борми, дейилса, йўқ деганича лоқайд ўтираверади...

— Учрашувларда савол берадиганлар махсус ёзиб берилган қоғозни ўқиб беришини айтмайсизми?!

— Мана шу мустақил фаолиятнинг йўқлиги кўп ёшларда ҳам, айрим катта ёшдагиларда ҳам граждон сифатида пассивликни, мурасосозликни, лоқайдлик психологиясини тўғдиради. Масалан, мажлисларда юқоридан кимнинг номзоди кўрсатилса, гап-сўзсиз овоз бериб кетавериш одат бўлиб қолган. Бу «сайловчи»лар ўзимиз етиштирган ўша лоқайдлар эмасми?! Кейин у сайланган одам унақалар олдида ўзини жавобгар сезмайди, номзодини тавсия қилганларнинг тақдирини номзодни тавсия қилганлар ҳал этади... Энди бўлса демократияни кенгайтириш ҳақида гапиряпмиз. Ҳозирги муҳим ишларимиздан бири ана шу пассивликни йўқотиш учун тарбия системасини тубдан қайта қуришдан иборат.

— Қўпол бўлсаям, айти: эшакнинг юки енгил бўлса, ётоғон бўлади, деган мақол бор. Шаҳар болалари, аиниқса домда турадиганлар (улар ҳозир миллионларни ташкил этади) каникул бошланди дегунча телевизор тагига ётиб олишади. Чет элларда «телевидение касаллиги» деган дард ҳақида анчадан бери ёзишади. Тўғри, телевизор — энг оммавий мафкуравий дастгоҳ, унинг нафи кексиз. Аммо «телевизор касаллиги»га йўлиққан болалар ҳам, катталар ҳам тайёр ахборотни қабул қилишга, ўзи ўйлаб, ўқиб, мутолаа қилиб, меҳнат қилиб топмасликка, натижада, ташқи олам, одамлар билан кам муносабатда бўлиб, дунёга лоқайд қарашга ўрганиб қолмаяптимикан? Авлодлар ўртасидаги маънавий ришта мустаҳкам туриши учун одамлар доимо бир-бири билан яқиндан муносабатда бўлиши, бир-бирининг дардини билиши керак.

Асқад ака ўйланиб туриб, қизиқ бир нарсани эслагандай юзлари бирдан ёришди.

— Балиқчи билан олим қайиққа тушиб қолибди. «Саводсизмисиз?» деб сўрабди олим.

«Ҳа» дебди балиқчи. «Э, ҳа, ярим умрингизни йўқотибсиз» дебди олим.

Кейин довул бошланиб, кемани уёқ-буёққа чайқай бошлабди.

«Сузишни биласизми?» сўрабди балиқчи. Олим «йўқ», дебди. «Э, унда бутун умрингизни йўқотибсиз, домла!» дермиш балиқчи. Илм олиш яхши. Яшай билиш ҳам керак. Ҳозирги болаларни ўйласам, шу латифа ёдимга келади.

Биз болаликдан ҳаётга актив киришдик, давр ўзи шундай эди. Мактабимиз музикачилари шаҳару қишлоқларда концертлар қўярди, ҳаётнинг ичида юрардик. Қизил дўппи, қизил галстукни кўрганда, шаҳардан ўтиб кетаётган бўлса, халқ дарров танирди, ана, музикачилар келяпти, деб. Обиджон ака деган тарбиячи муаллимимиз бўларди. У бизни Чекшўра қишлоғига олиб борди. Биз у ердаги чойхонага мажлис бошланишдан икки соат олдин бориб, тайёргарлик кўришимиз, чойхонани безатишимиз керак эди. Мен деворга катта қилиб пахтанинг расмини чиздим-да, тагига «Пахта» деб ёзиб қўйдим. Концерт қўйса керак, деб ўйлагандик. Кейин билсак, бир ой аввал Ҳамзани душманлар ўлдирган, шунинг Обиджон ака одамларга тушунтириши керак экан. Муаллим халқ йиғилгач, шоирнинг ўлимини, унинг кимлиги, қандай ва нима учун ўлдирилганини тушунтирди. Кейин биз Ҳамзанинг музикасини чалдик.

— Отасининг ўғли, домласининг шоғирди, деган гап бор.

— Захриддин Ҳасанов деган тарбиячимиз бор эди. Шундан ҳарф ўрганганман. У киши қаттиққўл эди, интизомни қаттиқ ушларди. Қўрқардик, қаттиқлиги учун болаларча бир туйғу билан ёмон ҳам кўрардик. «Захриддин заҳар» дердик. Аммо кейинчалик, улғайиб, яхши кўриб қолдик — ахир биз болаликда интизом деган нарсани бошқача тушунардик-да. Захриддин домла ҳозир Қувасойда турадилар, район ветеранлар советининг раиси. Қувасой шаҳридаги чолларни йиғиб, ҳашар қилиб, катта йўл ва сой ўрталиғидаги ташландиқ ётган бир-икки гектарлик ерни тозаллаб, гулзор қилиб, майдон ўртасига Ленин ҳайкалинини ўрнатишибди. Саксон тўрт ёшда шундай ишлар қилиб юрибди у домламыз!

Асқад ака бир оз хаёлга толиб, яна қизиқ бир нарсани эслади шекилли, жилмайиб қўйди.

— Шу, ўн етти ёшдамыдик... «Ёш ленинчи» газетасида ишлайман денг. Бир қизиқ воқеа бўлди. Ўша пайтдаги ношир-шоирларимиздан бири Турсуной деган синфдошимизни уйига олиб бориб, қамаб қўйибди, деган миш-миш эшитдик. Успиринмиз, қонимиз қайноқ, нега энди эркин санъат қизини (Турсуной раққоса эди) беркитиб қўяркан, деб ғазабландик. Бир ўртоғим келиб фелъетон ёзамиз, деди, ёздик. Турсуной «ҳибс»дан чиқиб келди, мендан хафа бўлди — газетага ёзганимиз ёқмапти чоғи... Ҳозир у республика халқ артисти. Учрашиб қолса, шу воқеани кулиб эслаймиз.

Асқад ака болаликдаги бебошликларини эслаганда, баъзи сўзмомол кексалар ўзларидан ҳам, ўтмиш воқеалардан ҳам кулгандай, бир самимий қиёфада жилмайиб қўяди.

— Асқад ака, лоқайдликдан ташқари...

— Ундан ташқари яна бир иллат бор. У ҳам бўлса маънавиятсизлик. Баъзи ёшларда виждон, самимият, фаросат, оқибат, таъсирчанлик, майинлик, яхшилик, адолат, ички маданият, олижаноблик ҳислари хиралашиб қолди. Бу — ижтимоий иллатлар. Онанг касал бўлса, тезда аниқ диагноз қўйиш керак, дейди Леонид Леонов. Тўғри, адабиёт инсоний ахлоқнинг бу абадий категориялари билан азалдан шуғулланади, ҳозир эса буни кескин кучайтириш, маънавиятсизликка қарши кескинроқ, рўй-рост ёзиш, курашиш зарур. Натижасини эртагаёқ кўриш қийин, албатта. Биз технологик дунёда яшаб турибмиз. Адабиёт ва санъат маънавий экологияни муҳофаза қилишда энг муҳим восита бўлиб қоляпти. Биласиз, техника қудратини эгаллаган, лекин ахлоқий-маънавий юксакликни эгалламаган инсоният ҳалокатга қараб кетиши ҳеч гап эмас. М. С. Горбачев Кубанда гапирганида, фарба бизнинг мамлакатни маънавиятнинг охири резервуари деб аташяпти, деди. Агар шундай бўлса, бу «охирги резервуар»ни сақлаб қолиш нақадар буюк миссия эканини тушунишимиз керак.

— Маънавиятнинг камайганини конкретроқ кўрсатоласизми?

— Мисолми? Кузатишимча, кўп ёшларда, масалан, ҳайрат ҳисси камайганини сезаман. Табиат олдида ҳайрат, санъат асари олдида ҳайрат, гўзаллик олдида ҳайрат, юксак ҳислар олдида, ажойиб сатрлар олдида ҳайрат... Булар ҳаммада ҳам бор деб бўлмайди. Аммо «Жигули»га ҳавас ҳамма ёшларда бор.

Менимча, олий мактабларда ҳам мустақил фикрлаш, мустақил ташаббус, мустақил фаолият кўникмаларини тарбиялаш кунгилдагидек эмас. Айниқса, ижтимоий фанларни ўқитишда схоластика кўп, китобдан дафтарга, дафтардан дафтарга кўчиришлар...

Адабиёт ва санъатда ҳам баъзи муҳим нарсалар йўқоляпти: шеърда музика, расм санъатида табиийлик, театрда ҳаётийлик... борган сари камайяпти.

Аслида, маънавиятсиз шахс йўқ. Энг буюк мўъжизаларни буюк одамлар яратган. Ёшларимизда маънавий потенциал катта. Уни очиш учун юксак бадий асарлар керак. Чунки тарғибот билангина шахс туғилмайди.

— Асқад ака, етти ёшингиздан тинмай меҳнат қилганингиз, ижод билан шуғулланганингизни бутун ҳаёт йўлингиз, асарларингиз кўрсатиб турибди. Самарқанд Давлат университети нашр этган «Асқад Мухтор» номли икки китобчали библиографик кўрсаткичда ижодингизга оид бир минг етти юз ўттиз учта манба рўйхати берилган. Шеърингиз, дostonларингиз, қиссалар романларингиз, уларнинг совет халқлари тилларига ва чет тилларга таржималари, сизнинг таржимолик маҳоратингиз, драматургиянгиз, журналистикага мансуб ижодингиз — барчаси китобхонларга маълум. Айтинчи, ҳаётингизда, ижодингизда қалтис, оғир пайтлар бўлганми? Ишлагандан, «эркин ижодкор» бўлиб юрганмисиз?

— Эллигинчи йилларда «Шарқ юлдузи»да масъул секретар эдим. Баъзи бир тўхмат билан ҳибс этилган шоир-ёзувчилар тақдири билан қизиқувчилар мени кунда-кунора чақиришади, полончи шундай деганми, дейди, деган бўлса деган, демаган бўлса демаган, дейман. Ишонадаям менга муносабат таранглашган, ип чирт этиб узилай деб турган пайт. Ниҳоят, «узилди»: энди бўшаш ҳақида ариза ёзасиз, дейишди. Қўлимдан нима келарди, ёздим. Оиламни ҳали оёққа турғазолмаган одамман, анча қийналганман, уч йил бекор юрганман. Аммо шу уч йилда ҳам уйда тинимсиз ишлаганман, таржима қилганман. «Опа-сингиллар»ни ёзганман. Матбуотга берган нарсаларим чиқади-ю, номимни қўйишмайди. Ёзувчилар союзимиздаги бир кунги мажлисга ўша пайтдаги идеология ходимларимиздан бири қатнашди. Саид Аҳмад қамоқда эди, унинг иккита китобини у киши залдагиларга кўрсатиб, «бундай ифлос нарсаларни кимлар чиқарган, ким редакторлик қилган», деди ғазабланиб ва китобларни варрак қилиб залга отиб юборди. Китоблардан бири Ойбек аканинг этагига келиб тушди. Саид Аҳмаднинг китобига мен редакторлик қилгандим, кўринмай деб Ойбек аканинг панасига беркиндим... Бу гапларни ўзимни улуғлаш, бировни ёзғириш учун эмас, сабоқ бўлсин, деб айтганман. Одамнинг бошига ҳаётда турли савдолар тушиши табиий. Сабр қилиш, машаққатни энгиб ўтиш ҳам яшашнинг бир кўриниши экан.

— Ҳали театрни тилга олдингиз, бу санъатнинг ҳозирги аҳволи ҳақида нималар дея оласиз? — Театр санъатида ўзи шартлилик кўп. Кейинги йиллардаги спектаклларда негадир шу шартлиликни зўр бериб янада ошириш тенденцияси кўзга ташланади. Декорациялар шартли, гримлар шартли (гоҳо бутунлай йўқ), мизансценалар шартли, гоҳо «кўккўйлақчилар»дай тизилиб, фақат текстин декламация қилишади... Саҳнадан реал ҳаёт белгиларини қувиб чиқаришдан нима мақсад, мен тушунмайман.

Иккинчи кузатишим: енгил, осон йўлга кириш, томошабинни ташқи, кулгили эффектлар билан қизиқтириш. Бу саҳна сўзининг қадрини кетказди. Ҳатто академик театрда ҳам баъзи енгил-елли комедияларда ижрочилар истган сўзини қўшиб кетяпти. Саҳна цирк эмас, у ўйлашга, мулоҳаза юритишга, ҳаёт муаммолари, ундаги ўрнинг, умринг маъноси ҳақида қийналиб хаёл суришга ўргатиш керак.

Баъзилар томошабинни кино, телевизор олиб кетди, дейдилар. Бўлса бордир, лекин театрда реалистик санъат, ҳаётийлик, жиддийлик, бадий сўз қадри ва таъсири камайганлиги ҳам томошабинни қочирди. Энди уни оз-оздан бўлса ҳам, сабр-тоқат билан қайтариб келиш ғамини ейиш керак.

— Асқад ака, баъзан яхши бир асарниям айрим ўқувчилар дарров тушунмаслиги мумкин. Фолкнерга ўхшаган адибларнинг асарларини, гарчи у «XX аср роман мактаби» ҳисоблансаям, китобхон дабдурустдан ўқиб кетавермайди, бошлай олмай қийналади.

— Адабиётни чидаганга чиқарган. Бир умр Гюгони ўқийман. Ярмигача «ўзи опкетмайди», уни меҳнат қилиб ўқийингиз керак. «Человек, который смеется»нинг бошидаги юзлаб саҳифа фалсафий мушоҳадалардан иборат, уни англаш учун ўқувчи маълумотли бўлиши лозим. Китобдаги муаммолар устида мулоҳаза юргизишда китобхонга танқидчилар фаолияти ёрдам беради.

— Шу ўринда танқидчиликка муносабатингиз хусусида гапирсангиз. Менимча, бугунги адабиёт ё классик адабиёт намуналарига ёзилган ҳақиқий маънодаги танқидий асар кам. Аксинча, танқиддан тубан, чала асарларга ёзилган мақтов ё раддиялар кўп. Ийллик проза, поэзия совети мажлисларида сўзланадиган докладлар савияси ҳам ахборот тарзида бўлади, уни кейин муаллифлар журналларда ҳам бостиришади.

— Танқидчилик — шунчаки тарғиботчилик эмас. Мен танқидчини ёзувчининг сафдоши деб биламан. Яхши танқидчилар ёзувчининг асари муносабати билан унда кўрсатилган, тилга олинган ҳаётий маънавий-эстетик муаммолар ҳақида автор билан ёнма-ён туриб мулоҳаза қилиб, уларни ҳаётий, ғоявий, сиёсий, бадий нуқтаи назардан янада кенгроқ очишга ҳаракат қиладилар. Асарга баҳо бериш кўпроқ даврнинг, вақтнинг иши. Ёзувчига ўргатиш, ҳукм чиқариш ҳуқуқини ўзига ўзлаштириб олган танқидчига шубҳа билан қарайман. Чунки танқидчи ҳам адабиётчи. Адабиётчилар

¹ Кўрсаткични И. Ҳасанов ва М. Нажмиддинова тузган; Алишер Навоий номидаги Меҳнат Қизил Байроқ орденли Самарқанд Давлат университети, 1983.

украин, рус, белорус, қозоқ, татар китобхонларидан тортиб Болгариядан, АҚШдан, Вьетнамдан, социалистик республикалар нашриётлари ва китобхонларидан келган дил сўзлари бор. ГДРлик бир ношир мана бундай деб ёзибди:

«Хурматли Асқад Мухтор!

Яқинда мен «Литературная газета»да ўзбек адабиёти, ўзбек ёзувчилари ижоди ҳақидаги мақолангизни ўқиб қолдим. Мақола менга жуда ёқди. Анчадан бери сиздай бир одамнинг маслаҳатига муҳтож эдим, мақолангизга кўзим тушиб қолгани айни мудоао бўлди, мана, сизга хат ҳам ёзаяман. Мен Германия Демократик Республикасидаги Болалар адабиёти нашриётининг таржима бўлимида ишлайман. Совет ёзувчиларининг болаларга ёзган асарларини танлаб, таржима қилиш, нашр эттириш ишлари билан шуғулланаман.

Кейинги вақтда, сизга маълумки, мустамлака мамлакатларидаги озодлик учун курашаётган мазлум халқлар ҳаётига қизиқиш, бу ҳақдаги асарларга талаб ортди. Европада шарқ мавзуда яратилаётган китобларнинг кўпчилиги, афсуски, эски мафкуравий йўналишдаги «пуч экзотика»дан иборат.

Шунинг учун биз ҳам бу ҳақда баҳслаша-баҳслаша, охири ўртаосиёлик совет ёзувчиларига шу мавзуда китоб ёзиб беринглар деб, мурожаат этишга келишдик. Чунки улар ўтмишда мустамлака зулмини тортган халқлар айниқса, мазлум болалар ҳаёти тўғрисида анчагина яхши китоблар ёзишган — биз бунга яхши биламиз.

Сизнинг газетадаги мақолангизни кўргач, ўз миллий адабиётига шунчалик жонқуяр одам албатта менга ёрдам беради, қайси ёзувчиларнинг асарларини немис тилида чиқариш кераклиги ҳақидаги мулоҳазаларини айтади, деб ишондим. Ахир бизларнинг — адиблар ноширларнинг вазифамиз битта: жаҳондаги кўпгина мазлум халқлар ўз миллий мустақиллиги, озодлиги учун курашаётган бир даврда болаларимизни дўстлик, бошқа халқларнинг адабиёти, тили ва маданиятига ҳурмат руҳида тарбиялашдир.

Дўстона саломлар йўллаб
М. Шипова.»

— Бу нашриётга «Шум бола», «Ўтмишдан эртақлар» яна Қуддус аканинг асарларидан юборганман, — деди Асқад ака.

Мен адиб билан учрашсам, сўраб, билиб оламан, деган ниятда баъзи саволларни қоғозга ёзиб қўйгандим. Сўхбатни давом эттириш мақсадида ўша саволларга кўз югуртириб, Асқад акага мурожаат қилдим:

— Кўп асарларни таржима қилгансиз, шулардан қай бирини жуда ёқтиргансиз? Демокчи-манки, қай бирини ўзингизнинг гапингизни ёзгандай эркин ва қийналмай таржима қилгансиз?

— Айтишни керакки, ўзим яхши кўрмаган нарсани, ўзимни мажбур этиб, ҳеч вақт таржима қилган эмасман. Шундай бўлса ҳам, роҳат қилиб таржима қилган нарсаларим бор. Бу — Тагорнинг «Табиат интиқоми», Пушкиннинг «Мис отлиқ», Исаакяннинг «Ал-Маърий», Блокнинг «Ўн иккилар», Маяковскийнинг «В. И. Ленин» дostonлари, Мустай Каримнинг «Оловни ташлама, Прометей», Софоклнинг «Шоҳ Эдип» трагедиялари. Булар ўта қийин иш бўлса ҳам, ижодий нафсимга катта қониқиш бағишлаган. «Ижодий нафс» Фафур аканинг гапи. У киши ниҳоятда моҳир таржимон эди.

Мен альбомдаги суратлар ичидан Фафур Ғулом, Зулфия, Асқад Мухтор бирга Москвада тушишган расмни олиб, адибдан Фафур Ғулом ҳақида гапириб беришини сўрадим.

— Саксон тўртинчи йилда (1984 йил) Афғонистонга борганимда, Ҳиротга ўта олмадик, табиийки, Навоий мазорини ҳам зиёрат қилолмадим. Аммо Навоий қабридан олинган тупроқни кўрганман, — дея сўз бошлади Асқад ака. — Фафур Ғулом олтиш тўртинчи йили Ҳиротда бўлиб, Навоий қабридан бир сиким тупроқ олиб қайтган эди. Уша кунлари мени Пушкин шеърини кунларида қатнашиш учун Псковга таклиф этишди. Калламга бир фикр келиб қолди. Грузиядан опкелган жуда асил бир қора хумчам бор эди, ўшани кўтариб, Фафур аканикига бордим. Державин иккови қуюқ гаплашиб ўтиришган экан. Пайтни ғанимат билиб, дилмидагини айтдим: «Пушкинни зиёрат қилгани кетялман, агар шоир бобомиз тупроғидан берсангиз, мана шу қора хумчага солиб Россияга олиб борардим, Фафур Ғулом олиб келди, музейларингга юборди, дердим», дедим. Фафур ака Державинга, сен Навоийни таржима қилгансан, ма, бу сенга деб муқаддас хокни дўстига бағишлаб қўйган экан. Менга қўшилиб Державинни аврай бошлади, уни кўндириб, табаррук тупроқни иккига бўлдик.

Пушкин шеърини кунларининг биринчисига Миртемир ака борганди. Иккинчисига мен бордим. Михайловский ўрмони яланглигида йигирма беш минг одам тўпланди. Кўп қатори нутқ сўзладим. Навоий бизнинг халқ тили ва адабиётини оламга танитганини, Пушкин рус тилини, шеъринини жаҳонга машҳур қилганини айтганим эсимда. Йиғин охирида табаррук хоки покни хумчаси билан бошимга кўтариб, майдон тўла халқ орасида очилган йўлдан ўтиб, Пушкин қабридаги мармар сағанага қўйдим. Трофимдаги минглаб одамларнинг жим бўлиб қолганини сезиб, кўзимдан ёш сизиб чиқди. Бу дамни ҳеч унутмайман.

— Асқад ака, маълумки, яхши, ўқиладиган асарни ёзишнинг ўзи қийин, аммо уни нашр этиш баъзан ундан ҳам қийинлашиб кетади. Бундай ҳолларда...

— Бир чеккаси, бу табиий ҳол, ҳаёт жўн эмас-да. Шу ишга ўзингни бағишладингми, баъзан чидашга, ниятингга етиш учун курашишга ўрганишинг ҳам керак. Ҳали айтганимдай, ўша уч йилча ишламай юрган пайтимда «Опа-сингиллар» романимни ёзиб тугатгандим. Ёзувчилар союзимизга олиб бориб топширдим. Муҳокамада мени воқеликни «англамаганлик»да, жамият ҳаётини «бўяб кўрсатиш»да айблашди. Асарни ўзларича йўққа чиқаришди. Романда саноатимизнинг маълум бир даври, ўша йиллардаги одамлар, хуллас Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевлар республикани бошқарган давр қаламга олинган эди, «бундай шахслар республикамизни бошқарган йиллари саноатда қандай ўсиш бўлиши мумкин?» деб айб тақашди. Ахир саноатни ўстирган, меҳнат қилган халқ-ку! Бунга ўша «хўкм чиқарувчилар» тушуниб туриб тушунишни истамдилар. Замон ўзгариб, «Опа-сингиллар» эллик тўртинчи йилда «Шарқ юлдузи»да чиққандан кейин рус тилида Алексей

Москвадаги Толстой музейининг илмий ходими «Лит. газета»да бу ҳикоятда шубҳали жой йўқлигини, автор тасавури етук бўлса, бир жумлалик ҳужжатдан ҳам бадиий таъсирли асар яратиш мумкин эканлигини тан олиб ёзиб чиқди. Толстойнинг маънавий камолот ҳақидаги орзулари уни шарқ ва ғарбнинг кўп философлари, буюк адиблари, ажойиб шахслари билан боғлайди. Шу жумладан Яссавий билан. Яссавий ҳақида билиб-билмай ёзган баъзи ўртоқлар «хизмати» туфайли уни «реакцион шоир» деб эълон қилдик.

Тарихийлик принципини унутиш ё идеаллаштиришга, ё бутунлай инкор этишга олиб боради. Ахир шу принцип асосида ҳаққоний фанний тадқиқот йўли ҳам бор-ку. Тарихийлик принципини унутиб, бугунги нуқтадан туриб баҳоласак, бундай реакционерлар жуда кўп. Лекин қарийб ўн аср аввал яшаган одамга бугунги кун талабларини қўйиб бўлмайди-да. Яссавий ярим афсонавий, мураккаб шахс, ўз даврининг меваси, унинг ижодида реакция фикирлар ҳам бор. Аммо унинг ўша шароитда қийналиб изланишлари ўзи бир ёрқин фожиа, тил материали жиҳатидан халққа бу қадар яқинлиги ажойиб ҳодиса. Бу жиҳатдан у Насимий ва Машраб сингари фожией шахсларнинг узоқ ўтмишдошидир. Бу мураккаб шахсни ўрганиш, таҳлил қилиш ҳаққоний изоҳлаш, маданият тарихимизга ҳеч зиён қилмасди. Юракни кенгроқ қилиш керак.

— Асқад ака, кейинги йилларда гоҳ-гоҳ катта-катта шеърин туркумлар яратдингиз. Бу шеърлар сиз мансуб авлоднинг овозини, йиллар тегиримонидан, синовлардан чайир бўлиб чиққан ижодкорнинг ибратли руҳини кўрсатиб турибди. Қай пайтларда шеър ёзасиз, ҳозирги кунда ёзаётган қиссангиздан ташқари, яна қандай ижодий хаёллар билан бандсиз?

— Шеърни соғинганда ёзаман. Юрий Олешанинг бир сатр ёзмаган кунинг бўлмасин деган гапини биз ҳам шиор қилиб олиб, кўп йиллар ёзиб юрдик. Энди-энди билсак, бу унчалик тўғри эмас экан. Столимда Мустай Каримнинг «Қиз ўғирлаш» деган драмаси турибди, шуни Муқимий номидаги театрға таржима қилиб беришим керак.

— Раҳмат, Асқад ака, сизга барча китобхонларингиз номидан куч-қувват тилаймиз. Бирор шеърингизни журналимизга тақдим қилсангиз, — дея адибга мурожаат этдим. Асқад Мухтор сиз журналхонларимизга мана бу шеър билан салом йўлладилар:

ХИРГОЙИ

Уфқлар бинафша,
Кимдир бу чоқда

Излайди мусиқий маъсумасини...
Нотинч шом ҳам дилга чўқмоқда,
Йўқотиб қўйгандай ашуласини.

«Фарҳод-Ширин»данми, бундай маҳаллари
Ё Жангоҳдан чиқиб келардик.
Бошга кўтаргудай бутун маҳаллани,
Мажнун ариясин куйлардик.

Кўча эшиклари ланг очилиб гоҳ,
Анқайиб қоларди каллалар.
Юз табассум, минг майин нигоҳ...
Ҳа, бор эди шундай паллалар.

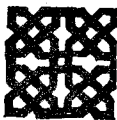
Ҳозир тангман. Уфқлар қизғиш.
Дил, билмам, нимадан тафт олар.
Кўчада сайр эмас, қандайдир изғиш...
Гувиллайди факат автолар.

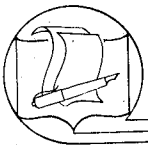
Боласин бағрига босганча келин
Экрандан кутади аллани.
Битта-иккита бўлиб олиб, келинг,
Айтингчи жўнгина бирон яллани!

— Йўғе... кўп севсангиз, мана, пажалиста,
Михдай магнитофон, японникидан.
Байрамда, пляжда, ҳатто мажлисда
Бўйнига осиб юрар, гўё лўқидон...

Бу-ку ҳазил. Келажакка, лекин,
Уқ отмаётган бўлсак.
Бир нимани қалбда аста-секин
Йўқотмаётган бўлсак...

Сўхбатни Тоҳир ҚАҲҲОР ёзиб олди.

Маҳмуджон Нурматов,
фалсафа фанлари доктори

КОНСТИТУЦИЯ ВА ЭСТЕТИКА

Бу воқеа бундан бир неча йил муқаддам юз берган эди: хонадонимизда совет эстетика фанининг икки таниқли намояндаси — профессорлар С. Е. Можнягун ва Л. И. Лейзеров эстетиканинг долзарб муаммолари тўғрисида суҳбатлашиб ўтиришарди. Шунда мен, фурсатдан фойдаланиб, уларнинг шахс эстетикаси хусусидаги фикр-мулоҳазалари билан ошно бўлиш ниятида баҳсни шу муаммога буриб юбордим: профессорлардан бири бу масала ҳозирча илмий мавзу сифатида пишиб етилмаганлигини далиллашга киришса, иккинчиси бу масала жуда жоиз ва актуал эстетик муаммо эканлигини исботлай кетди. Гарчанд марксча-ленинча эстетикага доир олий мактаб ва техникумларга мўлжаллаб қабул этилган ўқув программаларида шахс эстетикаси бирор боб, мавзу ёки ҳатто параграф сифатида аниқ белгилаб кўрсатилмаган бўлса-да, мазкур баҳо асосида бу муаммонинг қуйидаги нуқтаи назарлар ва унсурлардан иборатлиги аён бўлиб қолди: 1. Ҳар бир меҳнаткаш инсоннинг ўз шахсий меҳнат фаолиятида ва ҳаётида қарор топадиган эстетик мазмун. 2. Ҳар бир ижодкор ва санъаткор шахсининг эстетик майллари, қизиқишлари, хусусиятлари, қисқаси, ҳар бир ижодкор эстетикаси. 3. Ҳар бир етук реалистик санъат ва адабиёт асарига ўзининг баркамол ифодасини топа олган бадий қаҳрамоннинг эстетик қиёфаси. 4. Ҳар бир совет китобхони, томошабини, тингловчисига, бир сўз билан айтсак, ҳар бир совет реципиенти, яъни санъат мухлиси бадий маданият асарларидан истифода этиш жараёнида амал қилади.

Ривожланган социализм даврида меҳнат ва ижод, эрк ва адолат, ҳуқуқ ва бурч манифести сифатида жаҳон бўйлаб эътироф этилган янги Совет Конституцияси қабул қилинганга тўққиз йил тўлиши муносабати билан ёзилаётган бу ўйларни шахс эстетикаси хусусидаги баҳсдан бошладик; бунинг боиси шундаки, 1977 йил 7 октябрда СССР Олий Советининг тўққизинчи чақириқ еттинчи сессиясида қабул қилинган Совет Социалистик Республикаларининг Конституцияси (Асосий Қонуни)да қатор эстетик масалалар каби, шахс эстетикаси ҳам ўзининг аниқ ҳуқуқий инъикосини топгандир. Чунончи, Конституциясининг 20-моддасида: «Ҳар бир кишининг эркин камол топиши ҳаммининг эркин камол топиши шартидир», деган жаҳоншумул идеал-давлат принципи даражасига кўтарилади. Совет давлати шу идеалга мувофиқ ўз «гражданиларининг ўз ижодий кучларини, қобилиятларини ва истеъодларини ишга солишлари учун, шахсининг ҳар томонлама камол топиши учун реал имкониятларни кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди». Дарҳақиқат, шахс ўз нафосатини жамият нафосатидан олади, бутун жамиятнинг нафосати эса ҳар бир конкрет шахс нафосатида жамол кўрғазди.

Баркамол шахс нафосати социализм даври конституциясининг асосий ва эзгу мақсадларидан биридир. Бусиз биз коммунизмнинг буюк эстетик идеалларини қарор топтира олмаймиз. Дарҳақиқат, КПССнинг тарихий XXVII съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XXI съезди материалларида, умуман инсон омили, жумладан, атрофлича уйғун ривожланган шахс нафосати масалаларига кенг эътибор берилганлиги биз учун дастуриламалдир. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев Компартиясининг XXVII съездида қилган сиёсий докладда жамиятимиз ҳаётининг ҳамма жабҳалари ривожини жадаллаштириш давридаги маданий-сиёсий вазифаларни белгилаб, бундай деди:

«Партия ўз маданий сиёсатининг бош вазифаси — одамларнинг қобилиятини намоён қилиш учун ғоят кенг имконият яратиб беришдан, уларнинг ҳаётини маънавий жиҳатдан бой, кўп қиррали қилишдан иборат, деб билади. Бу соҳада ҳам яхшилик сари туб ўзгаришларга эришиб бутун маданий-тарбиявий ишни шундай қуриш керакики, бу иш одамларнинг маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондирадиган, уларнинг манфаатларига мос келадиган бўлсин!»

Коммунистик партия ва совет давлати ҳар бир шахс нафосатини камол топтириш мақсадида реал имкониятларни кўпайтира боради, масалан, меҳнаткашларнинг ишхонадаги иш соатидан ташқари, яъни ишдан бўш вақтини узайтира боради, иш куни ва иш ҳафтасини қисқартира боради, ишланмайдиган оммавий байрам кунларини кўпайтира боради, дам олиш кунлари ва байрамларнинг кўпчилиги учун мазмундор ва нафосатли бўлишига эриша боради; 8 Март, 9 Май, 7 Октябр кунларини қонуний йўл билан умумхалқ байрамларига айлантирилганлиги бу фикрнинг эркин мисолидир.

Бу мулоҳазалардан чиқадиган бир муҳим хулоса шундан иборатки, Совет Конституцияси марксизм-ленинизмнинг жаҳоншумул фалсафий, эстетик ва ҳуқуқий принципларига асослангандир. Доҳий Ленин ўқтирганидек, шахс нафосатини қарор топтириш учун умуман меҳнаткашлар, жумладан, «Ишчи бир кечаю кундузда кўп деганда 8 соат ишлаши, дам олиш, билим олиш, инсон,

оила аъзоси ва граждaн сифтида, ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш учун унинг вақти бўлиши керак» (В. И. Ленин). Шундай қилиб, социализмда шахс ва жамиятнинг эстетик имкониятлари тобора кўпайиб ва кенгайиб боради. «Инсон ўз табиатига кўра санъаткордир, — деган эди М. Горький. — У ҳамма жойда, нима қилиб бўлса-да, ўз ҳаётига гўзаллик киритишга уринади». Социализмда инсоннинг ана шу санъаткорлик истеъдоди камол топиб, унинг нафосат ва гўзалликка, санъат ва адабиётга бўлган юксак эҳтиёжлари ортиб боради. Бу эстетик имконият, истеъодлар ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онгнинг, турмуш ва ишлаб чиқаришнинг, фан ва маданиятнинг, санъат ва нафосатнинг ҳамма жабҳаларида тобора тўлиқроқ ва равшанроқ қарор топаверади.

Маълумки, ижтимоий ҳаёт моддий ишлаб чиқариш ва маънавий фаолиятдан ташкил топади. Маънавий фаолият ижтимоий онг, маънавий маданият, фалсафа, эстетика, ахлоқ, ҳуқуқ, санъат ва адабиёт сингари турли шаклларда намоён бўлади. Ижтимоий онгнинг бу турли-туман компонентлари, шакллари, томонлари ўзига хос бир бутунлиқни ташкил қилади. Улар бир-бирига доим таъсир қилиб, бир-бирига ўтиб, бир-бирига сингишиб туради. Ф. Энгельс 1894 йил 25 январда В. Боргиусга ёзган хатда ўқирганидек, «Сийсий, ҳуқуқий, фалсафий, диний, адабий ва ҳоказо тараққиёт иқтисодий тараққиётга асосланган. Лекин уларнинг ҳаммаси бир-бирига, шунингдек, иқтисодий асосга ҳам таъсир қилади». Бу дохиёна кўрсатмадан биз учун учта муҳим хулоса чиқади: биринчидан, марксча-ленинча фалсафа, эстетика ва ҳуқуқшунослик фанлари, айна чоқда маданият, санъат, адабиёт ва матбуот тараққиёси моддий ҳаёт ва иқтисодий тузум томонидан белгиланади. Иккинчидан, ана шу маънавий фаолият ва ижтимоий онг кўринишларининг ҳаммаси бир-бирига бетиним таъсир қилиб туради. «СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1986—1990 йилларга ҳамда 2000 йилларгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишлари»да фан-техника тараққиёти асосида халқ ҳўжалиги ривожини кучайтириш вазифаси ҳам қўйилганлиги бежиз эмас. Учинчидан, буларнинг ҳаммаси моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга, хусусан, иқтисодий ва техника тараққиётига бирвақайига фаол таъсир этиб туради. Ижтимоий ҳаёт ва маънавий фаолиятнинг бу уч қонуни СССР Конституциясида ўзининг яққол ифодасини топгандир.

Худди шу жиҳатдан ўртоқ М. С. Горбачев 1985 йил 11 июнда КПСС Марказий Комитетида фан-техника тараққиёсини жадаллаштириш хусусида қилган «Партия иқтисодий сиёсатининг туб масаласи» деб аталган докладида билдирилган мана бу фикр жуда эътиборлидир: «Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш учун курашнинг олдинги маррасида илм-фан турибди... Шу билан бирга биз илм-фаннинг вазифаларига замон талаблари — уни ижтимоий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари сари, ишлаб чиқариш ва илм-фан сари қатъиян буриб юбориш талаблари нуқтаи назаридан қарашимиз керак. Илм-фан, техника ва ишлаб чиқаришни туташтирувчи занжирнинг ҳамма ҳалқалари шу позицияларда туриб таҳлил этилиши ва мустаҳкамланиши керак».

Шуни таъкидлаш лозимки, Асосий Қонунимизда хусусан эстетика ва ҳуқуқшунослик фанлари, эстетик маданият ва ҳуқуқий маданият, эстетик онг ва ҳуқуқий онг, эстетик ижод ва ҳуқуқий ижод принциплари, қонунлари, категориялари бир-бирига ўзаро пайвандлашиб кетган. Бинобарин, СССР Конституцияси эрк ва адолат, демократия ва равақ, ҳуқуқлар ва бурчлар манифести бўлибгина қолмай, айна чоқда ижод ва нафосат, эзгулик ва гўзаллик, улўғворлик ва қаҳрамонлик даъватнома-си ҳамдир.

Дарҳақиқат, социализм ва коммунизмда ижтимоий-моддий ишлаб-чиқариш тез суръатлар билан ўсишига мос тарзда иқтисодий, маданий, маънавий, эстетик ва бадий эҳтиёжлар ўсиб боради. Бу жараённинг ифодаси ўлароқ, Конституциямизнинг 15-моддасида мана шундай қонун бор: «Кишиларнинг ўсиб борувчи моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш социализмда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг олий мақсадидир». Бизда шахс ва жамиятнинг моддий-маънавий эҳтиёжларини қондириш ҳозирги фан-техника инқилоби ютуқларидан халқни баҳраманд қилиш, демакки, фанни янада юксалтириш масаласи билан узвий боғлиқдир. СССР Конституциясининг 26-моддасида бу ҳақда шундай дейилган: «Давлат жамиятнинг эҳтиёжларига мувофиқ фанни режалли равишда ривожлантириши ва илмий кадрларни танлашни таъминлайди, илмий тадқиқотларнинг натижаларини халқ ҳўжалигига ва ҳаётнинг бошқа соҳаларига жорий этишни уюштиради».

Умуман фан ва илмий ижод ҳақидаги бу модда, давтавал, марксча-ленинча инқилобий назарияга, жумладан, марксизм-ленинизм эстетикасига ва эстетик ижодга тегишлидир. Зеро, ҳозирги даврда меҳнат ва ижоднинг ҳеч бир жабҳасини эстетикасиз, эстетик назариясиз, нафосатсиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Бу ўринда биз қўллаётган эстетик терминларга бир қадар аниқлик киритиш маъносида шуни айтиш зарурки, биз «эстетика» деганда марксча-ленинча назарий таълимотнинг махсус томонини тушунамиз. «Нафосат» деганда эса, инсон эстетик фаолиятининг умумий мазмунини англаймиз.

Бу эстетик категория рус тилида «эстетическое» деб юритилади. Баъзилар бу тушунчани «эстетиклик» деб атайдилар. Бизнингча, бу номақбул атамдир. Чунки бунда ихтисос (физиклик, математиклик, механиклик каби) маъноси ҳам бор бўлиб, илмий терминнинг бир мазмунли бўлиши кераклиги тўғрисидаги талабга жавоб бера олмайди. Масалан, меҳнат нафосати меҳнаткашларнинг бевосита меҳнати, ишлаб чиқаришдаги амалий ижодий фаолияти жараёнида намоён бўладиган ва шу фаолиятнинг самараларида муҳассамлашадиган нафосатдир; «Меҳнат эстетикаси» бўлса, эстетика фанининг бир боби бўлиб, меҳнат нафосатини ўрганишга қаратилгандир. Худди шу маънода турмуш эстетикаси ва турмуш нафосати, шахс эстетикаси ва шахс нафосати, табиат эстетикаси ва табиат нафосати, спорт эстетикаси ва спорт нафосати, техника эстетикаси ва техника нафосати кабилар ҳақида муҳокама юритилади. Бу масалаларнинг ҳаммаси янги Совет Конституциясининг асосий қондалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Маълумки, умуман эстетикани назарий фан сифатида кўпчилик томонидан эътироф этилган таърифи мана бундай: эстетика инсоннинг воқеликка нафосатдор муносабати ва башарият бадий ривожининг умумий қонунлари ва категориялари тўғрисидаги фандир. Жанговар коммунистик партиявий характерга эга бу эстетик таълимот XIX асрнинг ўрталарида доҳийларимиз К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан кашф этилди; марксизмнинг эстетик назарияси империализм даврида, СССРда социалистик инқилоб ғалаба қозонган ва социалистик қурилиш даврида В. И. Ленин томонидан янада ривожлантирилди, сифат эътибори билан янги босқичга кўтарилди.

Доҳий Лениннинг вафотидан кейинги даврда совет эстетика фани КПССнинг тегишли ҳужжатларида, фан, маданият, санъат ва адабиёт тўғрисидаги қарорларида, партиямизнинг анжуманлари материалларида, КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил Июнь, 1984 йил Апрель, 1985 йил Апрель пленумлари материалларида муайянлаштирилди, юксалтирилди. КПСС XXVII съезди материалларида эса атрофлича бойитилди. Республикамиз миқёсида совет эстетика фани тараққийси Ўзбекистон Компартияси съездларининг материалларида ҳамда республика партия ташкилотининг санъат, адабиёт, маориф ва тарбияга доир қарорларида, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI—XX пленумлари ва Ўзбекистон XXI съезди материаллари, хусусан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ И. Б. Усмонхўжаевнинг Ўзбекистон Марказий Комитетининг III Пленуми (1986)даги докладыда ўз ифодасини топди.

Хуллас, СССР Конституцияси ва унга асосланган Ўзбекистон ССР Конституцияси марксча-ленинча эстетика фанининг бир ярим асрлик ютуқларига, унинг объектив қонунари, категориялари ва принципларига тўла мувофиқлиги билан, жадаллаштириш концепциясининг эстетик талабларига мослиги билан характерланади.

Ҳақиқатан ҳам, К. Маркс ва Ф. Энгельс «Коммунистик партия манифести»да ёзганларидек, «Коммунистларнинг назарий қоидалари... мавжуд синфий курашнинг ҳақиқий муносабатларининг умумий ифодасидир, кўз ўнгимизда бўлиб турган тарихий ҳаракатнинг ифодасидир, холос». Худди шунингдек, совет эстетикаси фани ҳам, унинг улкан ютуқлари билан йўғрилган Совет Конституцияси ҳам ҳаётдан узоқ мавҳум назария бўлмай, аксинча, жамятимиздаги ҳозирги объектив тараққиётнинг, халқ ҳаёти ва омма ижодкорлигининг ифодасидир. Шунинг учун В. И. Ленин назарий фаолият ва инқилобий назарияни ўрганиши партия ва давлат раҳбарларининг, партия ва давлат ташкилотлари бошлиқларининг хусусан, мутасадди ташкилотлар бошлиқлари ва ходимларининг бевосита вазифасидир, деб ҳисоблайди. Доҳий ёзади: «Назария билан, яъни уларнинг ўзлари машғул бўлишга мўлжалланган ишнинг назарияси билан шугулланиш ва ё тажрибали ўртоқлар ёки Меҳнатни ташкил этиш олий институтининг ўқитувчилари раҳбарлиги остида амалий ишларни бажариш ҳам уларнинг ишлари сирасига киратилади». Бу — назарий масаланинг маънавий фаолият ва эстетик ижоднинг мамлакатимиз территориясида қўйилиши, яъни ички тартибда қўйилишидир. Халқаро маънода, яъни умуман жаҳонда коммунистик назариянинг ривожланиши ҳамда ҳозирги буржуа мафкураси ва буржуа эстетикасига қарши кураш нуктаи назаридан, марксча-ленинча назария муаммолари, жумладан, эстетик назария бағоят долзарб интернационал масаладир. «Империализм сиёсати, — дейди ўртоқ М. С. Горбачев, — унинг мафкурасидан ажралмасдир. Монополистик буржуазиянинг мафкура соҳасидаги фаолиги кейинги йилларда кескин кучайди...

Капитализм мафкурачилари ўзларини инсонпарварлик ва инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари қиёфасида тасвирлаб, бизга ёт турмуш тарзининг нормалари ва андозаларини социалистик дунёга тиқштиришга, инсон ҳаёти ва фаолияти маъносининг ўзини ташкил этувчи олий инсонпарварлик идеалларига путур етказишга уринмоқдалар». Модомики шундай экан, эстетика билан Конституциянинг муштарак ва ўзига хос томонларини, уларнинг бир-бирига ўзаро таъсирини, шунингдек, мамлакатимиз Асосий Қонунининг эстетик принциплари ва нафосатдор хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ этишдек назарий ва амалий масала бирваракайига ҳам миллий, ҳам интернационал аҳамият касб этади.

СССР Конституциясида равшан акс этирилган социалистик негизлардан бири халқ оммасининг ижодкорлиги ва бу буюк ижодкорликнинг тарихий истиқболлари муаммосидир. Бу жиҳатдан Конституциямиз инқилобий ўтмиш ва ҳозирги реал ҳаётимиз туфайли қўлга киритилган социалистик қурилиш зафарларининг жаҳоншумул самараси бўлибгина қолмай, порлоқ келажакка — коммунизмга йўналтирилган нурафшон назарий, юридик ва эстетик қомусдир. Аввало, янги Совет Конституциясининг ўзи партия ва халқ ижодкорлигининг бежирим ифодасидир. СССР Конституцияси лойиҳасига доир умумхалқ муҳокамаси шуни курсатадики, бутун совет халқи совет давлати Асосий Қонунининг ҳақиқий ижодкоридир. Чиндан ҳам, салкам тўрт ой давом этган Конституциямиз лойиҳаси муҳокамасида бир юз қирқ миллиондан ортиқ киши фаол қатнашди, натижада меҳнаткашлар томонидан Конституция лойиҳасини такомиллаштиришга доир тўрт юз мингга яқин тақлиф киритилди. Бу эса амалда социализмда халқ оммаси томонидан рўёбга чиқарилган маънавий, назарий, юридик ва эстетик ижоднинг олиймақом намунаси.

Шуни алоҳида таъкидлаш зурурки, янги Конституциямизни тайёрлаш, муҳокама ва қабул қилиш жараёнида юзага чиққан умумхалқ ижодкорлиги социалистик тузум ва совет ҳокимиятининг эстетик моҳияти билан, умуман социализм ва коммунизмда халқнинг битмас-туганмас ижодкорлик қудрати билан изоҳланади. Жаҳон тарихида энг буюк социалистик революция — Улуғ Октябрь инқилобининг ўзи ҳам халқ ижодкорлигининг сўнмас зарварағи бўлиб қолди. «Аҳолининг кўпчилиги, — дейди В. И. Ленин, — ҳаммадан аввал меҳнаткашларнинг кўпчилиги тарихий ижодий иш билан мустақил равишда шугуллангандагина социалистик инқилоб муваффақиятли амалга оширилиши мумкин». Улуғ Октябрнинг шонли самараси — совет ҳокимияти ҳам революцион халқ ижодкорлигининг тарихий намунаси бўлиб қолди. Доҳий Ленин ҳақли равишда ёзганидек, «Совет ҳокимияти энг дастлабки вақтдан бошлаб, изчиллик билан қатъий суратда оммага таяниб, жамятнинг энг маълум, эзилган қатламларини жонли ҳаётга уйғотиб, социалистик ижодиётга тортгани ўзининг вазифаси деб билиб, социализмнинг азалий орзуларини рўёбга чиқара бошлади». Бундан чиқадиган хулоса шуки, социалистик ижодиёт ижтимоий ижоднинг олий шакли бўлиб, у кенг ижтимоий, моддий, маънавий, назарий ва амалий жабҳаларда ҳам худди шу ранг-баранг кўринишларда амалга оширилади. Фалсафий ва юридик, эстетик ва бадий ижодиёт социалистик ижодиётнинг ўзига хос назарий ва амалий кўринишлари бўлиб, социализм ва коммунизмда улар бир-бирини тақозолаб ҳам келади. Бунда фалсафа методологик қуролдир; эстетика назарий асосдир, юридик қонунлар, жумладан, конституция ҳуқуқий дастуриламалдир; санъат ва адабиёт эса бадий амалиёт, бадий жараён ва бадий кашфиётнинг айнан ўзидир. Бу маънавий ижод соҳаларидан бириятасининг ёки ҳар бирининг ўзича, соф ҳолда, бир-бирига сингишмаган ҳолда юксалиши ҳақида фикр юритиш ғирт метафизикага тойиб кетиш бўлур эди. Айтилик, социалистик меҳнат тўғрисидаги юридик қонунлар мажмуаси меҳнат эстетикасига ҳам

асосланмоғи бизда тарихий заруратдир. Давлатнинг мутасадди ташкилотлари, дохий Ленин таълим берганидек, меҳнат куни ва иш соати, меҳнат нормаси ва дам олиш имконияти, илғор корхоналар ва коллективларнинг меҳнат зафарларини мукофотлаш, «иш ҳақини ошириш, маданий ёки эстетик соҳалардаги неъматлардан ва қимматбаҳо нарсалардан кўпроқ баҳраманд қилиш» (В. И. Ленин) сингари моддий ва эстетик масалалар билан кўпроқ шуғулланишлари айни муддаодир. Юридик қонунлар эстетик назарияга ҳам таянади, бунини «Муаллифлик ҳуқуқи»га доир ҳуқуқий қонунлар мажмуаси мисолида қўриш мумкин. Ахир, мукамал эстетик назарияга ҳамда бевосита эстетик ижод ва бадий ижодга асосланмайдиган «Муаллифлик ҳуқуқи» мажмуасининг (кодексининг) бўлиши мумкинми?! Бунда эстетик меъёр ҳуқуқий амалиётга таъсир этувчи омил бўлса, эстетик ёки бадий ижод муаллифлик ҳуқуқининг объектидир, санъаткор ёки ёзувчи эса бу ижоднинг мустақил субъектидир.

Социализм ва коммунизмда кенг халқ оммасининг ижодиёти, хусусан, эстетик ва бадий ижодиёти буюк мўъжизаларни бунёд эта олиши мумкинлигини СССР тажрибаси ва Асосий Қонумининг нафосатдор пафоси тасдиқлаб турибди. Дохий Ленин уқтирганидек, «...ўнларча миллион ижодкорнинг ақл-идроки энг буюк ва гениал кароматдан ҳам бекиёс баланд нарсени вужудга келтира олади». Чинакам социализм, ривожланган социализм, совет халқи томонидан мангуликка яратилаётган гўзал иншоотлар ва омма ижодкорлигининг эстетик мазмуни ана шундай буюк, бетакоррор ва тарихда тенги йўқ мўъжизалардан иборатдир. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев «Ўзбекистон ССР ва республика Компартиясининг 60 йиллиги» деган докладыда бу борада шундай ибратли фикрларни олға суради: «Бизнинг барча халқларимиз коммунистик бунёдкорлик йўлидан шахдам қадам ташлаб бормоқдалар. Уларнинг мақсадлари равшан, келажакка бўлган ишончи комил, ижодий кучлари битмас-туганмас; коммунизм ишига садоқати чексиз бўлиб, улар музаффар марксизм-ленинизм таълимоти билан қуроллангандирлар».

Биз бунда ҳуқуқ ва ижод, эркинлик ва ижодкорлик, илҳом ва эстетик завқ сингари тушунчаларни ўзаро таъсир қилиб, бир-бирини бойитиб ва тўлдириб турганлигини кўраимиз.

Социалистик қурилишни жадаллаштириш ва қайта қўриш жараёнида кенг меҳнаткашлар оммасининг тарихий ижодкорлиги даставвал, она табиат ва объектив ижтимоий воқеликнинг ўзиде, шу воқеликни нафосат ва гўзаллик қонунларига кўра ўзлаштириш ва ривожлантиришда қарор топади.

Ўзбекистон партия ташкилоти ва республика ҳукумати она табиатни, атроф-муҳитни муҳофаза этиш ва табиат нафосатини асраш ва янада бойитишни меҳнаткашлар саломатлигининг ҳамда халқ ижодкорлигининг энг муҳим шартларидан бири деб, ҳисоблайди. Ун иккинчи беш йилликда она табиатни муҳофаза этиш тадбирларини бажариш учун 500 миллион сўм маблағ сарфлаш режалаштирилди. Зеро, «Бу соҳада ҳам бизнинг ҳал этилмаган муаммоларимиз кўп. Республиканинг индустриал марказларида ҳавонинг, сув ҳавзаларининг булғаниши масалалари ҳамон долзарблигича қолмоқда». (И. Б. Усмонхўжаев). Бу ўринда биз табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги социалистик қонунлар мажмуаси билан табиат эстетикасининг чамбарчас боғлиқлигини кўраимиз. Социалистик воқелик ва коммунизм иншоотлари нафосатини, айтилик, Братск ва Норак ГЭСларида ёки асримизнинг энг буюк қурилиши — БАМ мисолида ҳам кўриш мумкин. Германия Коммунистик партиясининг раиси Герберт Мис ва социалистик немис-ишчи ёшлари ташкилотининг раиси Вернер Штюрман (ГДР) 1981 йил 23 сентябрда БАМдаги янги шаҳар — Тиндада ўтказилган дўстлик митингида сўзлаган нутқларида Сибирь ва Узоқ Шарқнинг чексиз уфқларини социалистик ижодиёт туйғайли янги ҳаётга чорлаётган бу улўф иншоотни социалистик давлат ижодий қудратининг рамзи сифатида, тинчлик ва тараққиётнинг рамзи сифатида тўлқиланиб гапирдилар.

Гоҳ табиат нафосати, меҳнат ва техника нафосатининг самаралари узвий уйғунлашиб кетади. Бу ҳолатни Ўзбекистон тимсолида кўриш мумкин. Социализмнинг яратувчилик қудрати Марказий Фарғона, Мирзачўл, Қарши чўлларини ўзлаштиришда намоён бўлди. Сувсиз қақраган чўллар ўрнига бепоён пахтазорлар, боғлар, қишлоқ ва шаҳарлар вужудга келди. Табиат нафосати бойиди. Зотан:

**Кеча қуш учса парин куйдурур биёбонлар
Бугун тамоми чаман боғи дилқушо кўринур.**

(Чархий)

Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши асрлар давомида қақраб ётган саҳроларда экинзорлар, боғроғлар вужудга келтириш, она Ватан қиёфасининг хуснига оро бермоқ учун ҳалол ва фидокорона меҳнат қилган халқ фарзандларининг гўзаллиги Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳамид Ғулмоннинг «Бинафша атри» романида ўзининг бадий инъикосини топган. Меҳнат эстетикаси, ватанпарвар авлоднинг яратувчилик фаолияти бу асарнинг туб мазмунини ташкил этади.

Маълумки, Совет Иттифоқининг улкан пахта хирмонида ҳамма пахтакор республикалар муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев қайд этганидек, «Ўзбекистон деҳқонлари, барча меҳнаткашлари «оқ олтин», пахта толаси етиштиришни узлуксиз кучайтириши, унинг сифатини яхшилашни умумхалқ вазифаси деб, ўзларининг муҳим ватанпарварлик ва интернационал бурчи деб биладилар». Хуллас, социалистик меҳнат эстетикаси билан меҳнат тўғрисидаги юридик қонунлар мажмуасининг ўзаро мувофиқлиги СССР Конституциясининг 21-моддасида муҷассамлашган. Умуман олганда, меҳнат эстетикаси нафосатнинг қуйидаги унсурлари ва кўринишларини қамраб олади: 1/ Меҳнат предметидаги нафосат; масалан, ўрмон, дала, сув, шахта, локомотив, пахтазор ва ҳоказолардаги нафосат. 2/ Меҳнат шароитидаги нафосат — меҳнат қуроллари, транспорт, дам олиш, танаффус, овқатланиш, коммунал хизмат ҳамда маданий-оқартув шохобчаларидан фойдаланиб, санъат асарларидан шу жараёнда баҳраманд бўла олиш имконияти, коржом ва ҳоказолардаги нафосат; 3/ меҳнат жараёнидаги нафосат, яъни меҳнат орқали бирор нарса — ҳодиса яратиш; масалан, капитализмда эзилиш, ўз истеъдодини барбод бериш, ҳатто ўзини қурбон қилиш; социализмда эса меҳнатда ўз истеъдодини юксалтириш ва завқланиш, меҳнатда шахсининг ўзлигини тасдиқлаш; 4/ меҳнат маҳсулотидеги нафосат, масалан, пахта, газлама, бино

(айтайлик, пионерлар саройи), хонтахта, истироҳат боғи, бадий асар, ЯК-42 самолёти... СССР Конституциясида ана шу саналганларнинг барчаси ҳуқуқий жиҳатдан умумий тарзда асослаб берилган.

Аксарият ҳолларда «меҳнат» ва «ижод» сўзларини ёнма-ён ишлатадилар. Бунинг боиси шундаки, меҳнатда ҳам ижод бор; чинакам ижод эса меҳнатнинг фавқулодда нафосатдор кўринишидир, яъни ижод ҳам меҳнатдир, лекин нафосат ва кашфиёт нуқтаи назаридан олий типдаги меҳнатдир. Демак, бу икки тушунчанинг умумий, ўхшаш томонлари ҳам, хусусий, тафовутли жиҳатлари ҳам бор. Хуллас, ижод янги кашфиёт яратиш билан боғлиқ бўлган меҳнат туридир. Социализмда халқ оммаси ижодиётининг энг муҳим шаклларида бири ихтирочилик ва рационализаторлик ҳаракати бўлиб, бу фаолият бизда ижод эркинлиги билан тақозоланган. СССР Конституциясининг 47-моддасида ана шу хусусда мана бундай юридик асос бор: «Бу эркинлик илмий тадқиқотларни, ихтирочилик ва рационализаторлик фаолиятини кенг авж олдириш, адабиёт ва санъатни ривожлантириш билан таъминланади. Давлат бунинг учун зарур моддий шароитларни яратиш беради, кўнгилли жамиятларни ва ижодий союзларни қўллаб-қувватлаб туради, ихтиролар ва рационализаторлик таклифларини халқ хўжалигига ва ҳаётнинг бошқа соҳаларига жорий этишни уюштиради.

Муаллифлар, ихтирочилар ва рационализаторларнинг ҳуқуқлари давлат томонидан қўриқланади».

Чиндан ҳам, Бутуниттифоқ ихтирочилар ва рационализаторлар кўнгилли жамиятида 10 миллиондан ортиқ омилкор совет меҳнаткаши ижод қилмоқда. Республикамизда бу кўнгилли жамият ҳисобида 3650 бошланғич ташкилот бўлиб, уларда 380 минг новатор ижод қилмоқда. Фақат 1984 йилнинг ўзида республикаимиз ихтирочилари 54 мингдан ортиқ ихтирочилик ва 595 кашфиётчилик таклифларини ишлаб чиқаришга жорий этдилар; натижада 260 миллион сўм иқтисодий самара олинди.

Шунингдек, ўн биринчи беш йилликнинг тўрт йили давомида, бундан аввалги беш йилликнинг шу даврига нисбатан, республикаимизда ишлаб чиқаришга жорий этилган ихтиролар миқдори икки марта ортиб кетди, рационализаторлик таклифлари эса 12 фоизга, олинган иқтисодий самара 79 фоизга кўпайди. Умуман, 2786 ихтиро, 215 минг рационализаторлик таклифини ишлаб чиқаришга жорий этишдан 1 миллиард сўмликдан ортиқроқ иқтисодий самара қўлга киритилди. Кўриниб турибдики, рационализаторлик ва ихтирочилик оддий ижод бўлиб қолмай, фан-техниканинг янгиликлари, буюк илмий кашфиётлар, замонавий технология, янгидан-янги ихтисосларни эгаллаш билан боғлиқ фидокорона ижоддир, яъни жасорат ва қаҳрамонликдир.

Умуман, санъат ва адабиёт, хусусан бадий ҳаваскорлик ва мутахассислик санъати социалистик юксалишни қайта қуриш жараёнида халқ оммаси ижодиётининг ўзига хос кўринишларидир. Асосий Қонунимизнинг 27-моддаси бу ижодкорлик совет давлатининг қонуний тартиби сифатида эълон қилинган: «СССРда профессионал санъатни ва халқ бадий ижодкорлигини ривожлантириш ҳар жиҳатдан рағбатлантирилади».

Бадий ҳаваскорлик ва профессионал санъатлари соҳасидаги ижоднинг ўзига хослиги шундаки, булар маҳорат эътибори билан тўлалигича ва бутунлигича эстетик ижоддир, яъни асосан нафосат яратувчи ва қайта яратувчи, нафосатни сақловчи ва юксалтирувчи, маънавий нафосатни моддий ишлаб чиқаришга пайвандловчи пурнафосат ижоддир. Бу ижод хусусан, бадий ҳаваскорлик, бадийёт дунёсини кашф қилиш ва қайта яратиш билан изоҳланиди; бинобарин, бу ижод бадий ижод бўлиб, халқ эстетик ижодкорлигининг оммавий кўринишидир; у бадий нафосат салтанатидир. Бадий ҳаваскорлиكنинг халқ маънавий ҳаётидаги салмоғи шунда ҳам кўринадики, бу соҳа учун олий малакали кадрлар тайёрлаш ижтимоий заруриятга айланди. Шунинг учун ҳам 1974 йили Тошкентда махсус давлат Маданият институти барпо этилди. 1979 йили бу институтнинг бир бўлими Наманган шаҳрида ташкил топди. Маданият институти бадий ҳаваскорлик коллективлари раҳбарлари ва маданий-оқартув ходимлари тайёрлаб чиқармоқда.

Бадий ҳаваскорлик санъатининг мутахассислик (профессионал) санъатидан муҳим тафовутларидан бири шундаки, ҳаваскорлик санъати — кенг халқ оммасининг барча қатламлари ва гуруҳлари орасида жадал суръатлар билан авж олаётган фавқулодда халқчил ва ғоятда оммавий бадий ижод шаклидир. Ҳозир мамлакатимиздаги бадий ҳаваскорлик ҳаракатида 25 миллион киши қатнашмоқда. СССРда бадий ҳаваскорлик ҳаракати социалистик бадий жараённинг бош йўналишларидан бири бўлиб, халқ орасида юзлаб, минглаб, миллионлаб бадий истеъдодларни кашф этишга, омманинг эстетик эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга, меҳнаткашларни эстетик тарбиялашни янада яхшилашга, социалистик меҳнат билан санъат ўртасидаги мустаҳкам иттифоқни кучайтиришга, совет санъати тараққиётини тезкорлик билан жадаллаштиришга хизмат қилади. Ҳозирги даврда бадий ҳаваскорлик ва мутахассислик санъатлари, бадий ижоднинг ҳамма турлари ва соҳаларида (бадий адабиёт, музыка, халқ амалий санъати, театр, кино, телевидение, рақс, ижрочилик, ўйиқчилик, бадий фотография, цирк, меъморлик, рассомлик, ҳайкалтарошлик, графика, техника ижод, яъни дизайн) тобора кенг қулоч ёймоқда, ана шу санъат турлари ва жанрлари билан боғлиқ бўлган турли-туман кўнгилли жамиятлар, ҳаваскорлик уюшмалари, ижодий союзлар ташкил топмоқда. СССР граждaнларининг бу эркин ижодкорлиги Конституциямизнинг 51-моддасида аниқ ёзиб қўйилган: «Коммунистик қурилиш мақсадларига мувофиқ СССР граждaнлари сиёсий фаолликни ва ташаббускорликни ривожлантиришга, ўзларининг хилма-хил манфаатларини қондиришга кўмаклашувчи жамоат ташкилотларига уюшиш ҳуқуқига эгадирлар. Жамоат ташкилотларига ўз уставларидан белгиланган вазифаларни муваффақиятли бажаришлари учун шарт-шароит гарантияланади». Ижодий союзлар, Бутуниттифоқ китобсеварлар жамияти, тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш жамияти қабилар Конституциямиздаги бу қонданинг ҳаётий далилларидир. Айтайлик, республика китобсеварлар жамиятида бир миллиондан зиёд ишчи, колхозчи, ўқувчи, талаба, зиёли уюшгандир; етти ярим мингдан ортиқ корхона, ташкилот, колхоз ва совхоз, ўқув юрти ва илмий-тадқиқот муассасаси бу жамиятга коллектив тартибда аъзо бўлишган. Шунингдек, Ўзбекистон тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш жамияти оммавий кўнгилли жамият бўлиб, бунга беш миллион 200 мингдан ортиқроқ киши аъзодир, 6750 дан кўпроқ ташкилот, корхона, колхоз, совхоз, ўқув юрти эса коллектив аъзодир. Бу жамият ташаббуси билан 7000 дан

зиёд меъморлик, археология, тарих ва маҳобатли (монументал) санъат ёдгорлиги ҳисобга олинган.

СССР Конституциясида ижодий союзлар ва кўнгилли жамиятлар тузиш орқали бадиий ижодни амалга ошириш ва ўз эстетик эҳтиёжларини қондириш эркинлиги муайян ҳуқуқ ва бурчларнинг диалектик бирлиги ҳолатида инъикос этгандир. Масалан, Конституциямизнинг 68-моддаси халқнинг маданий бойликлари ва тарихий ёдгорликларини эҳтиётлаш совет меҳнаткашларининг эрки бўлибгина қолмай, айна пайтда уларнинг бурчи ва вазифаси ҳам эканлигини тасдиқлайди, яъни: «Тарихий ёдгорликларни ва бошқа маданий бойликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш СССР граждaнларининг бурчи ва вазифасидир».

Бадиий ижод, ижодий союзлар ва эстетик эркинликлар бобидаги ҳуқуқлар жамият, давлат ва айрим шахсларнинг қонуний ҳуқуқлари ва идеалларига монелик қилмаган тақдирдагина халқ ижодкорлиги ва бадиий равнақ учун фойдали ва ўринли, деб топилади. Бу хусусда Конституция-мизнинг 39-моддасида, жумладан, шундай дейилган: «Граждaнларнинг ҳуқуқлар ва эркинликларидан фойдаланишлари жамият ва давлатнинг манфаатларига, бошқа граждaнларнинг ҳуқуқларига зарар етказмаслиги керак».

Гап шундаки, бадиий ижод соҳасида халқ ҳаёти ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда эстетик ривожига масалаларига фаол аралашуш коммунистик партия сиёсатининг умумий йўналишини қўллаб-қувватлаш негизда, марксча-ленинча мафкура, фалсафа ва эстетикага изчил амал қилиши негиздагина мақсадга мувофиқ бўла олади.

Бу борада Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев 1984 йил 8 декабрда республика ва Ўзбекистон Компартиясининг олтинчи йиллиги тантанасида шундай деди: «Социалистик ўзгаришлар ўзбек халқининг социал қиёфасини тубдан ўзгартирди. Халқимиз совет ишчилар синфидан, колхозчи деҳқонлардан ва уларнинг фарзанди бўлмиш янги, меҳнаткаш зиёлилардан иборат социалистик миллат бўлиб қарор топди. Бизнинг совет жамиятимизда марксча-ленинча мафкура ва унга асосланувчи пролетар, социалистик интернационализм тўла-тўқис тантана қилди. Халқларнинг бузилмас дўстлиги ва қардошлиги бунинг яққол ифодасидир». Шу билан бирга партия бадиий ижоднинг янада юксалмоғига хизмат қилувчи бадиий танқиднинг савиясини кўтармоққа ҳам катта аҳамият беради. Марксча-ленинча фалсафа ва эстетиканиннг ҳаётий принципларига зид бўлиб тушадиган бадиий асарлар халқ, партия, давлат, ижодий союзлар ва санъат мухлислари томонидан танқид остига олиниши ҳам СССР Конституциясида реал ҳуқуқ сифатида акс этган; бу ҳақда 49-моддада куйидагиларни ўқиймиз: «СССРнинг ҳар бир граждaни давлат органларининг ва жамоат ташкилотларининг фаолиятини яхшилаш тўғрисида уларга тақлифлар киритиш, ишдаги камчиликларни танқид қилиш ҳуқуқига эгадир...».

Танқид учун таъқиб қилиш таъқиқланади. Танқид учун таъқиб этувчи шахслар жавобгарликка тортилади».

Мазкур моддада бадиий ижод соҳасидаги танқиднинг, жумладан, адабий-бадиий танқиднинг юридик асоси инъикос этганини, яъни умуман ҳар қандай танқидчилик сингари, бадиий мунаққидлик ҳам ўз конституцион асосига эга эканлигини аниқлаш қийин эмас. Бунда мунаққидлик ихтисоси танқидчиликнинг бошқа турларидан, масалан, касаба союз йиғилишидаги танқид ёки матбуотнинг ҳажвий материалларидаги социал танқиддан фарқ қилиб, эстетик ижод ва эстетик билишнинг муайян бир тури сифатида ва айна пайтда адабий ижоднинг бир соҳаси сифатида амал қилади.

КПСС XXVII съездига Марказий Комитетнинг Сиёсий докладида жуда тўғри айтилганидек, «Адабий-бадиий танқид ўз елкасидан соғлом ахлоқни зил кетказадиган кўнгилчанлик ва амалга қараб баҳо бериш иллатини улоқтириб ташлайдиган вақт келди. Танқид муаллифларнинг иззат-нафси ва инжиқликларига қараб иш тутадиган соҳа эмас, балки ижтимоий фаолиятдир, ана шуни эсда тутмоқ керак».

Бадиий мунаққидлик ижоди фақат марксча-ленинча эстетик ғояларга зид келувчи бадиий асарларни муросасиз танқид этиш билангина чекланмайди; бу ижод шу билан бирга, бадиий ҳақиқат нуқтаи назаридан чўлтоқ бўлиб чиққан, мантиқан чалқаш ва ноизчил, бадиий маҳорат жиҳатидан ношуд ва истеъдод уфклари нуқтаи назаридан чекланган ҳамда қашшоқ асарларнинг нуқсонларини ҳам таҳлил этиб, исботлаб бермоғи лозим бўлади.

Шундай қилиб, бадиий ижод соҳасидаги эркинлик ва айрим хато ҳамда камчиликларга беихтиёр йўл қўйиш имконияти бадиий мунаққидлик соҳасида ана шу камчиликларни асосли танқид қилиш ва уларнинг халққа бўладиган таъсирини чеклаш эркинлиги билан тақозалангандир. Бинобарин, бадиий танқидчилик адабиёт олдида масъул бўлибгина қолмай, балки, даътавал халқ ва партия олдида, давлат ва қонун олдида, ҳаёт ҳақиқати ва марксча-ленинча таълим, жумладан эстетика олдида кўпроқ масъулдир.

Бадиий ижод соҳасидаги равнақни жадаллаштириш учун давлатимиз янгидан-янги имкони-ятлар яратди, янги воситаларни ишга солади, катта аҳамиятга молик ва юксак маҳорат билан яратилган бадиий асарларни мукофотлаб, санъаткорларнинг заҳматли меҳнатини қадрлайди. Шу маънода Ўзбекистонда Ҳамза Ҳакимзода номидаги республика Давлат мукофотидан ташқари яна Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг энг яхши асарларига ҳар йили бир бериладиган Ойбек номидаги (проза ва публицистика соҳасида), Ҳамид Олимжон номидаги (поэзия, кўшиқчилик, пьеса, опера ва инсценировкаларнинг либреттолари соҳасида), Ғафур Ғулум номидаги (болалар ва ўсмирлар адабиёти соҳасида) ва Сергей Бородин номидаги (бадиий таржима соҳасида) мукофотлар таъсис этганлиги республикамизда бадиий ижоднинг равнақ топишига қаратилган тадбирлардандир.

Социализмда бадиий ижод, санъат ва адабиёт, миллий шакли жиҳатидан ранг-баранг, мазмунан социалистик, бош йўналиши жиҳатидан интернационал характерга эга бўлади. Чунки СССР — кўпмиллатли давлат. Бизда социалистик миллатлар ва маданиятлар эркин гуллаб-яшнамоқда. Кишиларнинг янги тарихий бирлиги — совет халқининг қарор топган социалистик интернационализм ва халқлар дўстлиги принциплари ижтимоий ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида чуқур илдиз отиб кетган. Буларнинг ҳаммаси социалистик реализм санъатида ўзининг бадиий инъикосини топаётганлиги табиий ҳолдир.

Социалистик миллатлар ва миллий муносабатлар соҳасидаги бу жаҳоншумул зафарлар СССР

Конституциясида муносиб ўрин эгаллаган: Асосий Қонуимизнинг муқаддимасида «барча миллатлар ва элатларнинг юридик ва ҳақиқий тенглиги, уларнинг қардошларча ҳамкорлиги асосида кишиларнинг янги тарихий бирлиги — совет халқи вужудга» келганлиги қайд этилган; 19-моддада жумладан, «Давлат... СССРдаги барча миллатлар ва элатларни ҳар томонлама ривожлантиришга ва яқинлаштиришга кўмаклашадиган» дейилса, 64-моддада эса «Бошқа граждандларнинг, миллий қадр-қиммати хурматлаш, кўпмиллатли совет давлати миллатларининг ва элатларининг дўстлигини мустаҳкамлаш — ҳар бир СССР гражданининг бурчидир», деган қонуний асос ёзиб қўйилган. КПСС XXVII съездида қилинган сиёсий қонунда бу қонуний асосларни тасдиқловчи ва кучайтирувчи мана бу хулосалар олға сурилди: «...бизнинг ютуқларимиз миллий жараёнларда муаммолар йўқ деган тасаввур туғдирмаслиги лозим. Ҳар қандай ривожланишга ҳам зиддиятлар хос бўлади, улар мазкур соҳада ҳали муқаррардир... Айниқса, шунинг учунки, бу борада ҳали миллий биқиқликка, маҳаллийчиликка интилиш, бошқалар қарамоғида яшаш кайфияти барҳам топмаган ва вақти-вақти билан булар аянчли тарада ўзини кўрсатиб қўймоқда... Баъзи бир адабиёт ва санъат асарларида, илмий ишларда миллий ўзига хослик нуқоби остида мафкурамизга, социалистик турмуш тарзи-мизга, илмий дунёқарашимизга зид бўлган реакция миллатчилик ва диний сарқитларни бежаб тасвирлашга уринилган пайтда ҳам бунинг назарда тутмоқ керак».

Миллий муносабатлар бобида партияимиз ленинча миллий сиёсатининг беқиёс демократизми яна шунда кўринадики, қайси тилда ва нечта тилда ижод қилиш ҳар бир совет олими ва санъаткорининг ўз муқаддас эркидир. Қардош миллатлар тилларининг тенглиги ва миллий тиллар демократияси Совет Конституцияси ва юридик қонунларининг ҳам энг гўзал фазилатларидандир. Доҳий Ленин бу марксистик асосни 1913 йили ёзилган «Тиллар масаласида либераллар ва демократлар» асарида партиянинг қатъий талаби сифатида баён этади: «Ишчилар демократиясининг миллий программаси: биронта ҳам миллатга, биронта ҳам тилга мутлақо ҳеч қандай имтиёз берилмасин...».

Совет Иттифоқидаги миллий муносабатларнинг бир характерли хусусиятлари шундаки, бошқа қардош миллий тиллар эркинлиги ва тенглиги негизига монелик қилмаган ҳолда, улур рус тили қардош халқлар ва миллатларга восита вазифасини ҳам бажармоқда. Бу ҳолда рус тилининг имтиёзи бўлмай, унинг тарихий хусусияти, ўзига хос фазилатидир. Хўш, бирор миллат тилини жаҳон тили ёки миллатлараро муомала тили бўлишини тақозолаб келадиган бош омил нима?! Доҳий Ленин бу саволга жавобни моддий ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлардан топади: «Бирор мамлакатнинг тили, яъни савдо муносабатларининг манфаатларига кўра кўпчиликнинг билиши фойдали бўлган тилни иқтисодий тасарруф эҳтиёжларининг ўзи белгилаб беради».

Совет Иттифоқида миллий тиллар демократияси ва бадий ижодда қардош миллий тилларнинг амалда тенглигини шундан ҳам кўриш мумкинки, ҳозир бизда 77 қардош элат ва миллат тилида бадий асарлар яратилмоқда. Кўпмиллатли бу бадий асарларнинг эстетик қиммати уларнинг қайси миллий тилда яратилганлигига мутлақо боғлиқ эмас! Бунда бирор бадий асарнинг эстетик қиммати белгилайдиган мезон партиявийлик ва ғоявийлик, халқчиллик ва синфийлик, типиклик ва ижтимоий практика билан чамбарчас алоқадорлик ва уларнинг бадий ифодаси сингари эстетик асослардир. Совет Ўзбекистонида ҳам ўзбек, рус, тожик, қозоқ, уйғур, татар сингари миллий тилларда бадий ижод қилинмоқда. Бу асарларнинг энг яхшилари бошқа тилларга, биринчи галда рус тилига ўғирилмоқда. Айни чоқда рус, қардош халқлар ва жаҳоннинг бошқа тилларидан ўзбек тилига дурдона асарлар таржима этилмоқда.

Масалан, ўзбек ёзувчиси академик Ойбекнинг «Навой» романи СССРдаги деярли барча халқларнинг тилига таржима қилинган. Рус тили орқали у кўпгина хорижий тилларига ҳам ағдарилган.

Ўзбек совет ёзувчилари ўзбек тилининг эстетик қудратини Иттифоқимизда ва дунёда санъаткорона намойиш этмоқдалар. Аёндирки, кўпмиллатли совет халқининг бадий ижодиёти кўп тиллилик характерига эга. Бинобарин, совет халқлари, совет халқлари санъатининг дўстона ҳамкорлиги ва бир-бирига ўзаро яқинлашуви қонуни, миллий санъатлар ва адабиётларнинг жадал суръатлар билан ривожланиш қонуни, турли миллатлар бадий маданияти тараққийси даражасининг бараварлашуви қонуни, социалистик реализм санъатида миллийлик ва интернационалликнинг бир-бирига уйғунлиги қонуни, турли миллий маданиятларда ҳозирги замонда ҳамма санъат турлари ва жанрларининг бараварлиги ва бирварақайига ривожланиши сингари эстетик қонунлар бор. Буларни чуқур ўрганиш ва улардан илмий истифода этмоқ бугунги куннинг талабидир. Шунингдек, «миллийлик», «интернационаллик», «интернационализм», «социалистик мазмун», «умумсовет», «умуминсонийлик», «миллий характер», «миллий шакл», «миллий ўзаро яқинлашув», «миллий бирикув» ва интернационаллашув («интернационализация») каби эстетик категориялар туркумини чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш вазифаси совет файласуфлари, нафосатшунослари, адабиётшунослари ва мунаққидларининг энг долзарб вазифаларидандир. СССР Конституциясининг миллий муносабатлар бобидаги асослари ва моддалари ҳам ана шунини тақозо қилади.

Халқ ижодиётини жумладан, бадий ижодни юксалтиришда, эстетик эҳтиёжларни қондириш ва бадий истеъдодларни камол топтиришда маданий-оқартув муассасалари салмоқли аҳамиятга моликдир. Бу ҳақиқат СССР Конституциясининг 46-моддасида равшан гавдалантирилган: «СССР граждандлари, — дейилади бу моддада, — маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга-дирлар».

Бу ҳуқуқ Ватан ва жаҳон маданиятининг давлат ва жамоат фондларида сақланаётган бойликларидан ҳаммани баҳраманд қилиш билан; мамлакат территориясида маданий-оқартув муассасаларини ривожлантириш ва бир текис жойлаштириш билан; телевидение ва радиони, китоб нашр қилиш ишини ва вақтли матбуотни, текин кутубхоналар шохобчаларини ривожлантириш билан, чет давлатлар билан маданий алоқаларни кенгайтириш билан таъминланади». Ҳозир мамлакатимизда 135 мингдан ортиқ клуб, 131 мингдан зиёд оммавий кутубхона, 144 дан кўпроқ бадий музей кенг меҳнатқашлар оммасига хизмат қилиб турибди. Иттифоқимиз жаҳонда энг кўп китоб нашр этиладиган мамлакатлардан бири бўлиб қолди.

Жонажон республикамизда, унинг олтинчи йиллигида 30 театр, 8 филармония, 6 минг киностанова, қарийб 12 минг клуб муассасаси ва оммавий кутубхона мавжуд эди. Матбуот соҳасида умумий тиражи 10 миллион нусхадан зиёдроқ 289 газета ва 80 дан ортиқ журнал

чиқарилмоқда: ўн наشريёт ҳар йили 111 миллион нусхадан кўпроқ китоб чоп этади. Тошкент Телевидениесининг кўплаб программаларини Ўзбекистоннинг деярли бутун аҳолиси томоша қилмоқда. Республика радиосининг эшиттиришлари СССР халқларининг олти тилида олиб борилаётир. Ўртоқ И. Б. Усмонхўжаевнинг Ўзбекистон Компартияси XXI съездида қилган докладида келтирилган бу рақамлардан шу нарса кўриниб турибдики, «Эндиликда... техниканинг бутун мўъжизалари, маданият соҳасида эришилган барча ютуқлар умумхалқ мулки бўлади ва инсониятнинг ақл-идроки ва даҳоси бундан буён ҳеч қачон зўрлик воситасига, эксплуатация воситасига айланмайди» (В. И. Ленин).

Социализмда ижодий союзлар, кўнгилли жамиятлар ва маданий оқартув муассасалари, шунингдек, бадий ҳаваскорлик коллективлари, ўз фаолиятида фақат бадий ижод ва бадий тарғибот масалаларини ҳал этиш билангина чекланмайдилар; бу ташкилотлар амалий-маънавий фаолиятининг яна бир йўналиши бор бўлиб, у ҳам бўлса, умуман халқни коммунистик руҳда тарбиялаш, хусусан, ёшларни эстетик тарбиялаш вазифаларини ҳал этишга, шу билан бирга буржуа эстетикаси ва модернизм санъатига қарши, буржуа миллатчилиги, маҳаллийчилик, шовинизм, космополитизм ва ирқчиликка қарши муросасиз курашга ўз муносиб ҳиссасини қўшишдан иборатдир. Бу ҳуқуқ ва бу бурч СССР Конституциясининг 27-моддасида давлат қонуни сифатида эътиборга олинган: «Давлат совет кишиларини ахлоқий ва эстетик тарбиялаш, уларнинг маданий авиясини ошириш учун маънавий бойликларни қўриқлаш, кўпайтириш ва улардан кенг фойдаланиш ҳақида ғамхўрлик қилади».

Ҳамма гап шундаки, эстетик тарбия кенг миқёсда амалга оширилмаса, айниқса, эстетик тарбияда фақат адабиёт ва санъат воситаси билангина чекланилса, бунда марксча-ленинча назария, ижтимоий билимлар ва совет қонунчилигига асосланилмаса, бу соҳада жадаллаштириш ишига путур етиши турган гап. Бу хусусда ўртоқ М. С. Горбачев ижтимоий фанлар кафедралари мудирларининг Бутуниттифоқ кенгашида уқтирганидек, «Назария фақат истиқболдаги ижтимоий ва сиёсий йўналиш учунгина зарур бўлиб қолмай, у бизнинг олға томон қўядиган деярли ҳар бир қадамимиз учун ҳам зарурдир». Бу ҳаётий кўрсатмага Ўзбекистон Компартияси XXI съездининг қарорлари тўла ҳамоҳангдир: съездга қилган докладида ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев таъкидлаганидек, «Бизнинг бутун мафкура ишимиз мустақкам илмий негизга таянади». Фақат ўта масъулиятсиз қаламкашларгина адабиёт ва санъатни, бадий ижодни, эстетик тарбия амалиётини бу кўрсатмаларга даҳли йўқ деб, хаёл суриши, уларнинг бирини иккинчисига, айни чоқда, қонунни эстетикага, эстетикани эса адабиётга қарама-қарши қўйиши мумкин. Биз бу хил фактларни танқид қилиб, эстетик тарбияда, бадий адабиёт билан бир қаторда қонуннинг кучидан кўпроқ фойдаланишимиз зарур.

Ўзбекистон Компартияси XXI съезди бизни шунга даъват этди: «Биз социал адолат, социалистик турмуш нормалари учун курашда ҳам ишонтириш сўзидан, ҳам қонуннинг кучидан тўла-тўқис фойдаланишимиз лозим».

Ҳақиқатдан ҳам, коммунистик истиқболнинг ҳам, жадаллаштириш даврининг ҳам бош вазифаларидан бири баркамол инсонни вояга етказишдан иборатдир. Ўртоқ М. С. Горбачев партияимиз Марказий Комитетининг 1985 йил Апрель пленумида баён этганидек, «КПСС халқнинг фаровонлигини муттасил, қадамба-қадам ошириб боришни, совет кишилари турмушининг барча томонларини яхшилашни, шахснинг уйғун камол топиши учун қулай шароитлар яратишни мамлакатнинг социал-иқтисодий тараққийини жадаллаштиришнинг олий маъноси деб, билади».

Коммунистик тарбиянинг тарихий қисми эстетик тарбияни тўлиқ амалга ошириш фақат ижодий союзлар ва маданий-оқартув муассасаларининг иши бўлиб қолмай, социалистик халқ маориф системасининг ҳам асосий вазифаларидан биридир. Зотан, социализм ва коммунизмга кенг халқ оmmasига, ёшларга таълим ва тарбия бериш вазифаси кўп жиҳатдан халқ зиммасида тушади. Бу зарурий ижтимоий фаолият СССР Конституциясининг 25-моддасидан ўз ифодасини топган: «СССРда халқ маорифининг ягона системаси мавжуд бўлиб, такомиллаштирилмоқда, у граждандарга умумий таълим бериш ва касб-ҳунар ўргатишни таъминлайди, ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашга маънавий ва jisмоний жиҳатдан камол топтиришга хизмат қилади, уларни меҳнатга ва ижтимоий фаолиятга тайёрлайди».

СССРда коммунистик тарбия, жумладан, эстетик тарбия оилада, мактабгача тарбия муассасалари (ясли, болалар боғчалари, болалар уйлари)да, ўрта мактаблар, ҳунар-техника билим юртлари, техникумлар, пионер саройлари, ёш саёҳатчилар станцияларида, ва ниҳоят, олий ўқув юртларида амалга оширилди. Ҳозир Советлар Ўзбекистониде тўққиз мингдан ортиқ мактаб, 590 ҳунар техника билим юртида 4,5 миллионга яқин ўқувчи ва 260 минг илму ҳунар толиби таҳсил кўрмоқда. Ҳозир республикамизда 43 олий мактаб ва 248 махсус ўрта ўқув юрти бўлиб, уларда 560 минг талаба илм чўққиларини забт этмоқда. Партия ва давлатнинг ана шу доимий ғамхўрлиги тўғрйли Ҳозир республикамизда халқ хўжалигида бир миллион 300 минг дипломи мутахассис, 37 000 илмий ходим ишлаб турибди. Совет граждандларининг илм олиш ҳуқуқи, ўз болаларини она тилида ёки хоҳлаган қардош миллат тилида ўқитиш эркинлиги Асосий Қонунимизнинг 45-моддасида акс эттирилган.

Мамлакатимизда умуман меҳнаткашлар, жумладан, ёшлар ва ўқувчиларни эстетик тарбиялашни янада такомиллаштиришда КПСС Марказий Комитетининг 1984 йил Апрель (10 апрель) пленумида ва СССР Олий Совети сессиясида 12 апрелда маъқулланган «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари» номли ҳужжат янги бир даврни бошлаб берди. Партия ва давлатимизнинг муайян бир қонуни сифатида амал қилаётган бу ҳужжатда эстетик тарбия борасида шундай кўрсатмалар эътиборга олинган: «Ўқувчиларга бадий таълим ва эстетик тарбия беришни анча яхшилаш жуда муҳим вазифадир. Гўзаллик туйғусини ривожлантириш, юксак эстетик дидни шакллантириш, санъат асарларини, тарихий ва меъморлик ёдгорликларини, жонажон табиат гўзаллиги ва бойлигини тўғри тушуниш ва қадрлаш маҳоратини ривожлантириш зарур... Санъаткор зиёлиларнинг ижодий союзлари, барча маданият муассасалари бу ишда ёрдам беришлари лозим».

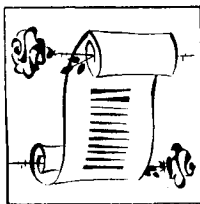
Коммунистик партия ва совет давлати мамлакатимизда социализм ва коммунизм қурилиши талабларига мувофиқ тарзда СССР Конституциясида мўъжассамлашган, фалсафий, сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, юридик, эстетик ва бадий асослар, қонунлар ва категорияларни КПСС съездларининг ҳужжатларида, съездлар оралиғида эса ўз тегишли қарорларида ва давлатнинг янги,

такомиллашган ҳуқуқий қонунларида тобора ривожлантириб борадилар; халқ ҳўжалигида, халқнинг моддий ва маънавий фаолиятида юзага келаётган юксак маданий, маърифий, эстетик ва бадий талаблар, идеаллар ва муаммоларни шу йўсинда бошқара бориб, айна чоқда ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий қарашлар ва ҳуқуқий тартиботни ҳам юксалтириб, уларни коммунистик нафосат ва ахлоқ жараёнига узвий сингишиб кетишига эришадилар.

КПСС Марказий Комитетининг қуйида зикр этилган қарорлари бу фикрнинг ёрқин далилидир. «Адабий-бадий танқид тўғрисида» (1972 йил, январь), «Халқ бадий ҳўнармандчилиги тўғрисида» (1975 йил, февраль), «Ижодкорлар ёшлар билан ишлаш тўғрисида» (1976 йил, октябрь), «Бадий ҳаваскорлик ижодиётини янада ривожлантириш тадбирлари тўғрисида» (1978 йил, апрель), «Адабий-бадий журналларнинг коммунистик қурилиши тажрибаси билан ижодий алоқалари тўғрисида» (1982 йил, июль), «Кинофильмларнинг ғоявий-бадий савиясини янада ошириш ва кинематографиянинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирлари тўғрисида» (1984 йил, май), «Клуб муассасалари ва спорт иншоотларидан фойдаланишни яхшилаш тадбирлари тўғрисида» (1985 йил, июнь), «Коммунист» журнали тўғрисида» (1986 йил, август), «Тасвирий санъатни янада ривожлантириш ва меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашда унинг ролини ошириш тадбирлари тўғрисида» (1986 йил, сентябрь), «Мамлакатда концерт фаолиятини янада яхшилаш ҳамда концерт ташкилотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирлари тўғрисида» (1986 йил, сентябрь), «Социалистик қўнунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни янада мустаҳкамлаш, граждандларнинг ҳуқуқлари ва қўнуний манфаатларини муҳофаза қилишни кучайтириш тўғрисида» (1986 йил, декабрь) сингари партиявий ҳўжжатлар улў Ватанимизда социализм қурилишини жадаллаштириш ва такомиллаштириш даврида, эстетика, конституция, адабиёт ва санъат, матбуот ва мафкуравий қўраш муаммолари ўзаро бир-бирига таъсир қилиб, бир-бири билан мудом алоқадор бўлиб туришининг рад этиб бўлмас исботидир. Худди шу нақтаи назардан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг «КПСС XXVII съезди қарорлари асосида республикада ижодкор ёшлар билан ишлашни янада такомиллаштириш тадбирлари тўғрисида» (1986 йил, апрель)ги қарори эстетика ва бадий ижод соҳаларида партиявий ғамхўрликнинг конкрет намунаси. Бу қарор ҳам СССР ва ЎзССР Конституцияларининг социал адолат ва ижтимоий равнақ негизларига, эстетик тараққиёт ва бадий ижод соҳаларидаги асос ва моддаларга асосланган. Зеро, Асосий Қўнунимизнинг 4-моддасида аниқ-равшан ёзиб қўйилганидек, коммунистлар, «Давлат ва жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар СССР Конституциясига ва совет қўнунларига риоя қилишга мажбурдирлар».

Хуллас, СССР Конституциясида ва Совет давлат қўнунларида ҳуқуқ ва нафосат, эстетика қўнунлари ва ҳуқуқий қўнунлар, эстетик ижод ва ҳуқуқий ижод узвий бирикиб, сингишиб кетгандир. Масаланинг бу жиҳатларини, партия ўқув системасида (масалан, «Мамлакатимизда социализм тараққийсини жадаллаштириш даврида эстетик ижодга КПССнинг раҳбарлик роли» деган муаммони ўрганишда), иқтисодий университетларда (чўнунчи, «Ҳозирги фан-техника инқилоби жараёнида иқтисод ва эстетиканинг ўзаро таъсири» муаммосини таҳлил этишда), ВЛКСМнинг сиёсий ўқув системасида (айтайлик, «Совет ёшларини эстетик тарбиялашда Ленин комсомолининг вазибалари» мавзусини талқин этишда), ижодий союзларнинг мафкуравий ва сиёсий-тарбиявий тадбирларини амалга оширишда (мисол учун, «КПСС XXVII съезди ва совет ёзувчиларининг эстетик маданияти» деган мавзуда ўтказилган назарий ёки амалий семинарларда) назарда тутиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳуқуқий ижод ва ҳуқуқий амалиётда марксча-ленинча эстетика принципларига астойдил таяниш, эстетик ижодда эса жамиятнинг Асосий Қўнунига ва ҳуқуқий нормаларига оғишмай риоя этиш — ривожланган социализмда мафкуравий сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилашнинг асосий шарти ва энг муҳим қоидаларидандир.

ҚАМАЛ КУНЛАРИДА ҲАМ

Бу ерда ҳар бир қарич тарих, бу ердаги ҳар бир қадам — авлодлар зиёрат қиладиган азиз жой.

Михаил Кольцов

1941 йил.

Улуғ Ватан урушининг энг даҳшатли давлари. Бу машъум уруш туфайли йиллар ва асрлар давомида авлод-аждодларнинг ақл-заковати, меҳнати ила бунёд этилган бебаҳо моддий-маданий ёдгорликларнинг қанчадан-қанчаси кунпая-кун бўлди, шаҳарлар, қишлоқлар, завод, фабрикаларнинг кули кўкка соғурилди. Уруш не-не забардаст қалам соҳибларини, адабиёт, санъат ва маданиятнинг чинакам жонқуярлари, ижодкорларини орамыздан юлиб кетди. Қуршов кунларида эса юз минглаб ленинградликлар очлик, яланғочлик қурбони бўлдилар.

Қамал кунларида ҳалок бўлганлар орасида шарқ, шу жумладан, ўзбек адабиёти, санъати ва айниқса, буюк Навоийни ўрганган, уни жаҳонга таништиришга катта ҳисса қўшган шарқшунос олимлар ҳам бор эди.

Ҳа, тўққиз юз кун давом этган қамал! Бу иборанинг маъносини, даҳшатини, талофатини дунёда ҳеч бир халқ ленинградликларча англаб, ҳис этолмас керак. Чунки ленинградликлар ўз бошларидан ниҳоятда оғир, азоб-уқубатли кунларни кечирсалар-да, ғалабага қомил ишонч билан яшадилар, мислсиз сабот-мадонат кўрсатдилар, курашдилар, ижод қилдилар.

Қуршов давридаги жасорат, мардлик саҳифаларидан бирини тарихшунослар, туркологлар, шарқшунос, навоийшунослар яратдилар.

Декабрь ойи. Рус қишининг ҳаддан зиёд совуқ кунларидан бири. Қуршовда қолган Ленинграднинг ҳар бир дақиқаси минг-минг азоб-уқубатларга тўлиб-тошган кунлар. Шаҳар душман ўқлари, бомбаларидан пайдо бўлган ўт, тутун орасида оғир нафас олади. Транспорт тўхтаб қолган. Смольний, нон заводлари ва Марказий штабдан ташқари бирон жойда чироқ ёнмайди. Кеч кирдимиз, ҳамма жойда қоронғилик ҳукмрон. Сув йўқ, водопроводлар ишдан чиққан. Булар-ку майли-я, озиқ-овқатни айтмайсизми?! Бир кеча-кундузга бир юз йигирма беш грамм нон. Бир вақтлар кишилар билан лиқ тўла кўчалар бўм-бўш. Артиллерия снарядлари, бомбалардан ҳалок бўлганлар, касаллик, оч-яланғочликдан ўлганларнинг жасадлари...

Ана шундай мислсиз оғир шароитда ленинградлик шарқшунослар ажойиб жасорат кўрсатиб, улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг 800; Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейларини зўр тайёргарлик билан ўтказиб, дунёни ҳайратга солган эдилар. Биз ана шу тарихий сессияларнинг иштирокчилари Б. Б. Пиотровский, А. Н. Болдирев, М. Н. Мох, Д. Н. Тихонов, Вс. Рождественский, О. И. Шатская, М. Д. Сейгиз ва бошқалар билан учрашдик. Ўша сессияларга қандай тайёргарлик кўрилганлиги ва ўтказилганлиги ҳақидаги мароқли, айни вақтда ҳаяжонли ҳикояларни тингладик.

...Навоий туғилган куннинг 500 йиллиги тантаналарига бағишланиб Давлат Эрмитажда ўтказилган сессия 10 декабрь кундуз соат 2 га мўлжалланган эди. Бунинг учун икки юзга яқин махсус «Таклиф қоғози» босмаҳонада бостирилиб, тарқатилган. Аммо сессия бошланганда залда атиги қирққа яқин киши бор эди, холос.

Бунинг сабаби аён эди: шаҳарни, қолаверса, мажлис қатнашчиларини душмандан ҳимоя қилиб туриш зарур эди. Баъзилар эса қўлларида таклиф қоғозлари билан йўлда душман снарядлари, ўқларидан ҳалок бўлган эдилар. Мана, Алишер Навоийга атаб чиқарилган «таклифнома»нинг мазмуни:

«1441—1941. Давлат Эрмитажи Сизни улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигига бағишланган тантанали мажлисга таклиф қилади. Мажлис 1941 йил, 10 декабрь соат 14 да бошланади. Қирғоқ 34,9 январь. Кичик подьезддан киритилади. Эрмитажга киришдан олдин ушбу таклиф қоғози билан расмий ҳужжатлар ҳам кўрсатилиши шарт».

Профессор Малик Муродов бундан бир неча йил аввал Ленинград қамали кунларида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийга бағишлаб ўтказилган илмий анжуман ҳақидаги «Навоийшунослар жасорати» рисоласини чоп эттирган эди. Муаллиф кейин ҳам Ленинградда бир неча бор бўлиб,

архив материалларини янада синчиклаб ўрганиб, ўша тарихий воқеа иштирокчилари билан суҳбатлашди. Тўпланган ноёб манбалар асосида юқорида эсланган китобининг қайта ишланган, тўлдирилган нашрини тайёрлади. Биз ана шу рисолаининг айрим саҳифаларини журналхонлар диққатига ҳавола қилдик.

чалиниб, орадан бир неча дақиқа ўтгач, яна қаердадир снаряд портлар ва шахарнинг бирор бошқа томонидан яна гумбурлаш овози эшитиларди. Одатдаги кундузги отишмалар бошланарди...

Таржимон ўз хотираларида давом этади: «...Деразаси Невага қараган кенг ва совуқ хонада (Эрмитажнинг кичик зали — М. М.) одам унча кўп эмас эди. Бетартиб қўйилган стулларда бурканиб ўтирган кишиларга қарар эканман, мен ўз танишларимни учратдим.

Бу ерда ёш шарқшунослардан М. М. Дьяконов, А. Н. Болдирев, Н. Ф. Лебедев, шунингдек, Эрмитажнинг «Шарқ бўлими» илмий ходимларидан ташқари менга нотаниш бўлган кишилар ҳам бор эди. Кечада қадимги шарқ санъати ва адабиёти мутахассислари сўзга чиқдилар. Ҳамма Алишер Навоийнинг поэтик даҳоси ва ақл-идроки олдида бош эгарди. Кейин шоирнинг шеърлари ўқила бошланди. Навбат менга келди. Ҳаяжонга тушишим аниқ эди. Чунки узоқ ўтмишда яшаб, ижод этган гениал шоирнинг асрлар синовиға бардош бериб, бизгача етиб келган инсон ва ҳаёт, севги ва вафо, дўстлик ва биродарлик ғояларига тўлиб-тошган ғазалларини ўз таржимамда ўқишим мени тўлқинлантириб юборганди... Чинакам санъатнинг кучи аён. Утирганлар Навоий ғазалларини нафасларини ичларига ютиб, баъзан эса энтикиб-энтикиб тинглашарди. Ўқишни тугатгач, залга кўз ташладим. Қуршовнинг азоб-уқубатларини бошидан кечираётган бу матонатли кишиларнинг — кексаларнинг ҳам, ёшларнинг ҳам юзларида «Яна ўқи!», «Эшитамиз!» ифодасини ўқдим. Илгари кўриб, бир нафас суҳбат қурмаган бу кишилар бир нафасда мен учун дунёдаги энг азиз дўстларим бўлиб қолган эди. Бунга Навоий сабаби бўлган эди. Яна ва яна ўқидим.

«...Залда севги ва вафо, ахлоқ ва одоб, одамийлик ва саҳийлик, дўстлик ва қардошлик, қисқаси, умумбашарий, умуминсоний фазилатларни улуғловчи мисралар жарангларди. Ҳарбий формали, келишган рус йигити бўлса, мудофаанинг олдинги қисмида — окопда, ўқларнинг, снаряд парчаларининг чийиллаши бир зум тўхтаган пайтда, Навоий ғазалларидан қилган таржималарини ёддан айтиб берди...

Дунёга донғи кетган маданият ўчоғи Давлат Эрмитажнинг кичик мажлислар залида навоийшуносларнинг йиғилиши икки кундан буён давом этарди».

(Рассом М. Н. Мох хотираларидан)

...Деразаси Невага қараган кенг ва совуқ хонада сессия борар экан, бўйи-баста ўзига ярашиб ташланган рассом айниқса ҳаяжонда эди. У ўзига-ўзи: «Маъқул бўлармикан? Шарқнинг буюк сиймоси асарларидаги ғояларни жиндек бўлса ҳам чиннига кўчира олганмиканман? Мақсадимга эриша олдимики?» дерди. Ниҳоят доклад тугаб, танаффус эълон қилинди. Ҳамма бирдан президиум столи ёнига қўйилган нафис ва гўзал чинни буюмларни, уларга солинган санъаткорона суратларни кўришга ошиқди...

Уша дақиқалар рассом ҳаётида бир умрга ўчмас из қолдирди. Михаил Николаевичнинг хотира дафтарини варақлаймиз, кўзимиз қуйидаги ёзувлар устида тўхтайтиди. «...Улуғ Ватан урушининг даҳшатли кунлари бошланди. Мен ишлаётган Ломоносов номидаги чинни заводи Шарққа эвакуация қилинди. Ваҳший душман зарбасига мардона бардош бераётган жонанжон шахримда қолиб, ҳамшаҳарларимизга қўлимдан келганча ёрдам беришга аҳд қилдим. Ноябрь ойининг ўрталарига келиб, Давлат Эрмижада Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги нишонланишини эшитиб қолдим. Юбилей ташаббускори И. А. Орбелига учраб, Навоий тўйига қатнашиш истагимни айтдим. У фикримни қўллаб-қувватлади. Аммо қуршовнинг мислсиз оғир кунларида бирон-бир нарса тайёрлаш амри маҳол эканлигини билдирди.

Лекин мен умидвор эдим. Не-не қийинчиликлар билан чинни, унга зарур бўлган бўёқ ва асбоблар топдим. Дўстларим кўмағида Навоий асарларидан танлаб олган сюжетларимни нақшда жилвалантириш учун бор қобилятимни ишга солдим. Вақт оз қолганди. Ахир, Навоий юбилейини 10 декабрга белгилашган эди-да! Қаттиқ совуқ, ич-ични тирновчи очлик ва ҳаво тревогаси оқибатида ишни-вақти-вақти билан тўхтатишга тўғри келарди.

Мен эса, бошлаган ишимни тугатиб, юбилейга тўхфа қилишга ошиқардим. Ниҳоят ноёб қадах билан упадон тайёр бўлди. Энди уларни печда пишириш зарур эди. Бу нақадар қийин ва мураккаб жараён эканлигини шу соҳада ишловчи кишиларгина англай оладилар. Эрмитаж директори Орбелидан СССР Фанлар академиясининг қайсидир институтида муфел печкаси борлигини билиб олдим. Уни бир ўзим чанғида судраб олиб келдим-да, директор кабинетига жойладим. Ломоносов заводида ишлаганимда чинни (форфор) пишириш муддати ва технологиясини оз бўлсада, ўрганиб олган эдим. Шу қўл келди. Навоийга аталган чинни буюмларни муваффақиятли пишира бошладим. Шуни миннатдорчилик билан алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиманки, Навоий асарлари сюжетларини чиннига кўчиришимда А. Н. Болдирев, Б. Б. Пиотровский, Н. Ф. Лебедев сингари кадрдон дўстларим катта ёрдам кўрсатишди. Дўстим, ажойиб таржимон Николай Федорович бўлса Алишер Навоий туюқлари, қитъалари, рубоийлари, ғазал ва дostonларидан тинимсиз ўқиб, уларнинг маъноларини айтиб берарди.

Уша кун Навоийга атаб ўқилган маърузалар тингланди, шоирнинг ғазал ва дostonларидан парчалар ўқилди. Шундайгина президиум столи ёнида, шоирнинг «Сабъаи сайёр» дostonига ишланган суратлар билан безалган, ўзим пиширган чинни буюмлар кўргазмага қўйилган эди. Чиннилар сессия иштирокчиларини ҳайратга, ҳаяжонга соларди. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Кишилар бизни, биз эса бир-биримизни табрикладик...

Умуман, 1941 йил декабрь ойи Ленинград шарқшуносларининг навоийхонлик ойи бўлди, дейиш мумкин, чунки шарқшуносларнинг бутун фикри-зикри Навоий юбилейини зўр муваффақият билан ўтказишда эди.

СССР Фанлар Академияси шарқшунослик институтида ўтказилган Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллигига бағишланган махсус илмий Совет йиғилишини, ўз навбатида Давлат Эрмижадаги сессиянинг давоми дейиш керак. Илмий Совет йиғилиши 29 декабрь эрталаб соат 10 да бошланди.

Машҳур арабшунос академик И. Ю. Крачковский илмий Советни оча туриб шундай деган эди: «Қуршовда қолган она шахримизда Навоийга бағишланган ушбу йиғилишнинг ўтказилиши жуда катта воқеадир. Гитлерчи каллакесарлар маданий ёдгорликларни ер юзидан супуриб ташлаш учун зўр бериб ҳаракат қилаётган бир пайтда, совет олимлари улуғ ўзбек шоири, мутафаккири Алишер Навоийнинг юбилейини ўтказиш учун ҳатто сўнги кучларини ҳам сарфламоқдалар.

Қуршовнинг энг мудҳиш кунларида ҳам биз ўтмишда ўтган буюк сиймоларнинг юбилейларини ўтказиш учун куч-қувват топа билдик».

Илмий Советда СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Е. Э. Бертельс билан профессор Б. Т. Руденко доклад қилдилар. Бертельснинг доклади Алишер Навоийнинг ижодига, унинг ўзбек ҳамда бошқа халқлар классик адабиётида тугган ўрни, аҳамиятига бағишланган эди. Профессор Руденко «Навоий ва грузин поэмаси «Барам Гуриани» мавзуда доклад қилди.

Профессор «Сабъаи сайёр» поэмасининг грузинча версияси манбаларини аниқлаш мақсадида имконияти борича бошқа версияларнинг сюжети билан ҳам танишиб чиқади. Шуларни ўрганиб, қиёсий қоғиштириш натижасида грузин поэмасининг асосий мазмуни Низомий асарига эмас, Навоий асарига бориб тақалади, деган хулосага келади. Бунда унга шарқшунослар, биринчи навбатда, академик И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельслар ёрдам қўлини чўзадилар. Қисқаси, Руденко оғир шароитда илмий иш олиб бориб, «Навоий ва грузин поэмаси «Барам Гуриани» мавзусидаги каттагина илмий асарини ёзди. Илмий Совет Борис Тихоновичнинг бу докладини қизгин кутиб олди ва олимнинг жасоратига, фактларни қиёслаш, илмий проблемаларни қўя билиш каби қобилиятига яна бир бор қойил қолди. Афсуски... бу унинг кўпчилик олдиди сўнгги бор чиқиши эди. Уша тарихий Илмий Советдан ҳеч қанча вақт ҳам ўтмай, ўз таржимасида нашрга тайёрлаган Нодар Цицишвилининг «Барам Гуриани» достонига ёзган сўзбошисига сўнгги нуқта қўйиш олдиди унинг қалами қўлидан тушди...

Алишер Навоий ижодиёти грузин адабиётига катта таъсир кўрсатганлигини Б. Т. Руденко таъкидлагани бежиз эмас эди. Чунки «Барам Гуриани»нинг муаллифи Нодар Цицишвилининг ўзи Навоийга юксак баҳо бериб, поэманинг кириш қисмидаёқ шундай деб ёзган эди: «Навоий бу қиссани («Сабъаи сайёр») чигатой (қадимги ўзбек — М. М.) тилида ёзган, биз шоирликда бирор кишини у билан тенглаштира олмаимиз».

Архивларни кўздан кечирганимиз сари уруш даври навоийшунослигига оид, ҳали фанга маълум бўлмаган янгида-янги манба ва ҳужжатларга дуч келардик. Ана шулардан бири қуршов кунлари нашрга тайёрланган ва уруш сабабли босилмай қолган «Алишер Навоий. 1441—1941» номли илмий тўпламнинг қўлёзмаси ҳамда биринчи корректурасидир.¹

Тўплам ҳажмдан унчалик катта эмас (тахминан 5—7 босма лист), аммо катта-кичиклигидан қатъий назар, яратилиш тарихи ва тақдири ниҳоятда ҳаяжонлидир.

...Давлат Эрмитажи. Ҳаво жангидан сақланиш учун ажратилган ертўлалардан бири. Директор Орбелининг илтимосига кўра, Навоийга атаб ўтказилган сессиянинг асосий иштирокчилари худди шу жойга тўпландилар. Утириш учун стул йўқ. Тик турадилар. Эрмитаж директори фавқулодда чақирган йиғилиш давом этяпти. Мажлис қисқа бўлди: уни академикнинг ўзи очиб, ўзи якунлади. Кўрилган масала битта: Алишер Навоийга бағишлаб тўплам чиқариш. Китобни Эрмижажнинг илмий ходимлари, тарихчилар, шарқшунослар, археологлар, безакчи рассомлар, таржимонлар тайёрлайди. Академикнинг бу таклифини мажлис аҳли қўллаб, қарор қабул қилади. Мана, ўша тарихий қарорнинг қисқача тафсилоти: «Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан «Алишер Навоий 1441—1941» тўплами нашрга тайёрлансин. Китобнинг масъул муҳаррири қилиб И. А. Орбели белгилансин. Китобни безаш рассом М. Н. Мохга топширилсин. Тўплам Арманистон пойтахти Ереванда чоп этилади».

«Алишер Навоий 1441—1941» тўплагининг мундарижиси:

1. А. Н. Болдирев, Навоий ва унинг даври, 1—24 саҳифалар;

2. Б. Б. Пиотровский, Алишер Навоий, 25—50 саҳифалар;

3. Алишер Навоий, «Лисон ут-тайр» (поэмдан парча), Н. Ф. Лебедев таржимаси.

4. Алишер Навоий, «Сабъаи сайёр» (поэмдан парча), Н. Ф. Лебедев таржимаси.

5. Алишер Навоий лирикаси. Н. Ф. Лебедев таржимаси, 96—111 саҳифалар.

Эрмитаж ходими рассом М. Н. Мох тўплагма 31 дона безак ижод қилган. Шулардан икkitаси супермуқова билан муқова бўлиб, тўрттаси Навоийнинг «Лисон ут-тайр» ва «Сабъаи сайёр» поэмаларига ишланган безаклардир. Уларнинг катталиги 22X16 см бўлиб, қолган йигирма бешта безак ғазаллар билан поэмаларга киритмалардир. Уларни яратишда рассом ўзига хос Шарқ нақшлари ва безакларидан, шунингдек, Маҳмуд Музаҳҳибнинг «Навоий портрети», Алишер Навоийнинг ўзи чизган машҳур «Занжирбанд шер» расмларидан кенг фойдаланган. Ҳамма безаклар рангли бўлиб, ғоятда гўзалдир.

Шундай қилиб, 1942 йил январь ойининг бошларида Навоийга аталган тўплам нашрга тайёр бўлади. Масъул муҳаррир уни тез муҳомадан ўтказиб, Ереванга юбортиради. Еревандаги босмаханалардан бири бу ажойиб совғани мамнуният билан қабул қилиб олиб, нашр этишга киришади. Тўплагининг дастлабки корректураси Ленинградга етиб келади.

Корректураси устига «Х. С.» имзоси билан тўплам саҳифаси, унинг ҳажми, икки минг тиражда нашр этиш учун ишлаб чиқариш бўлимига рухсат этилгани ёзиб қўйилган. Бу қайд 1942 йил 9 декабрда ёзилган. Худди шу саҳифада қандайдир белгилар қаршисига рақамлар билан «1943 9 февраль» жумласи ёзилган. Демак, тўплам корректураси ё Ленинградда ушланиб қолган (бундай воқеа қуршов даврида табиий ҳолдир), ёки Ереванда нашр этиш мушкул бўлган. Шундай қилиб, афсуски, тарихимизнинг қаҳрамонона даври — Улуғ Ватан уруши йилларида улуғ шоирга аталган тўплам нашр этилмай, гранкадан чиққан ҳолда қолиб кетган.

Биз «Алишер Навоий 1441—1941» тўплагини бундан қирқ беш йил аввал нашрга қандай тайёрланган бўлса, худди шундай ҳолда нашр эттириш зарур, деб ҳисоблаймиз. Токи, Улуғ Ватан уруши даврида ўлган, фожирона ҳалок бўлган шарқшунослар, шу жумладан, Навоий ижоди ошиқлари хотирасига абадий бир илмий ёдгорлик бўлсин.

Малик МУРОДОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

¹ Мазкур тўплагини навоийшунос, шарқшунослар томонидан 1941 йилда тайёрланиб, уруш тўфайли босилмай, 1946 йилга келиб нашр этилган «Алишер Навоий» мақолалар тўплами билан аралаштирмаслик керак. «Алишер Навоий 1441—1941» тўплами муқаммал ҳолда бизнинг қўлимизда сақланмоқда (М. М.).

Таниқли француз адиби Луи Арагон ўзининг «Совет адабиёти» («Литератур советик») монографиясида ўзбек адабиётига, хусусан улуғ шоир Алишер Навоий ижодига алоҳида баҳо берган. Журналхонларга ҳавола этилган мақола мазкур китобдан олинди.

Луи Арагон

НАВОИЙ

Ўзбекистон ҳақида гап кетганда, беихтиёр бу ўлканинг Алишер Навоий юрти эканлиги ёдимизга тушади. Бу республика бугун пахта маскани, пойтахти Тошкент эса боғу роғларга кон шаҳардир. Навоий яшаган даврда бу ерлар, биз Темурланг деб атагучи Темур империясининг бир қисми эди. Алишер Навоий (1441—1501) ҳаёти темурийлар давридаги икки йирик шаҳар — илму фан, адабиёт ва санъат маркази бўлган Самарқанд ва Ҳиротда ўтади. Шоир ҳаёти темурийлар сулоласи тарихи, султон Шоҳрух, унинг ўғли Улуғбек даври тарихи, Абулқосим Бобурнинг Ҳиротдаги ва Абусаиднинг Самарқанддаги ҳокимлиги тарихи, ниҳоят, Навоийнинг дўсти бўлган Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни эгаллаши ва унинг шаҳзода Едгор устидан ғалабаси тарихи билан боғлиқдир... Бу ерда, Навоий ҳаёти ва ижодини мукаммал ёритувчи профессор Е. Э. Бертельс тадқиқотларига, ҳозирги давр таниқли ўзбек адиблари Ойбек ва Ғ. Ғулом мақолаларига мурожаат қилмоқ зарур. Шунингдек, шоир поэзиясидан нумуналар таржима қилиш билан, унинг Саъдий ва Фаридиддин Аттор шеърятини, айниқса, XII асрда яшаб ижод қилган озарбайжон шоири Низомий ижоди изидан бориб, унинг «Хамса»си аъъаналарини давом эттирганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидир.¹ Худди шу ҳолни француз ўрта аср адабиётидан то Ренессанс давригача, яъни Кретьен де Труадан (XII аср) то Пьер Ронсаргача (XVI аср) бўлган адиблар ижодида ҳам кузатиш мумкин. Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достони мазмунини Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достони сюжетидан олади. Бироқ, адиб уни ўз она тилида, яъни туркийда битади, туркий тилнинг энг нозик хислатларини намоеън этади. Буни автор «Фарҳод ва Ширин» достони сўнгида қуйидагича таъриф қилган:

Деёлмасменки Хисрав ё Низомий,
Ва ё назм аҳлининг сархайли Жомий...

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа,
Чекиб Хисрав доғи тиғи забонни,
Юриб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса кўси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон,
Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам...²

Навоий бадавлат бўлишига қарамай, вазир амалида адолатпарвар, ўз халқининг истаги ва талабини қондиришга интиланган шахс эди. Тўғриси, уни том маънодаги демократ адиб деб бўлмайди, бироқ у замонасининг прогрессив кишиси бўлган ва гўзалликни, илму маърифатни, шеърятни,

¹ М. Белен ва Э. Блоше каби француз шарқшунослари Навоийни Низомий, Хисрав Деҳлавий ҳамда Жомийнинг тақлидчиси ва таржимони деб таърифлагандилар. Француз тилидаги «imiter» (имитировать) феъли фақат «тақлид қилмоқ» маъносига келмасдан, балки «давом эттирмоқ» маъносини ҳам англатади.
² А. Навоий. Хамса. ЎзФА нашриёти, — Тошкент 1960, 335-бет.

санъатни жуда қадрлаган. Шу хислатлари билан ҳам, у Ренессанс кишиларига жуда яқин турган. Шоир мероси асарлар оша, ўша темурийлар замонидан то бизгача эъзозланиб келинди. Бугунги кунда Чирчиқ воҳасининг гўзал боғларида, Самарқанд ва Бухоро пахтазорларида, Хоразм ва Аму бўйларида, Фарғона диёрида Навоий номини ҳурмат билан тилга олишади. Бугун у Пушкин ва Шевченко билан қадрдон, Низомий ва Руставели каби классиклар қаторида туради, унинг асарлари «Калевала» ва «Игорь жангномаси» дostonларидек севиб ўқилади. Навоий жаҳон шоирлари даврасида ўз ғазалларини бор овоз билан ўқимоқда. Замонамизнинг машҳур шоирлари — чилилик Неруда, прагаллик Незвал, кубалик Гильен, испаниялик Альберти, Филадельфиялик Лонгфелло, ватанидан қувилган Нозим Ҳикмат унга таъзим қилиб турибдилар...

Французчадан **М. ХОЛБЕКОВ** таржимаси

НАВОИЙ МАКТУБЛАРИ

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили равнақи йўлидаги «Муншаот»и шоир ижодида ўзига хос ўрин тутди. Асар муқаддимасида ёзилишича, туркийда битилган номалар бадий тарздаги гўзал ифодалардан, кўркам сўз ва иборалардан холи бўлган, уларда чиройли шеърый парчалар, рангли байтлар бўлмаган («қадоси рангин фиқаротдин намойишсиз ва мазмуни рангин абётдин оройишсиз»). Бу жиҳатдан форс тилида битилган мактублар ғоятда дилга ёқимли ва юксак савияда бўлган («муқобалада форсий алфознинг иншолари дилписанд ва макотиб ва имлolari аржуманд эрди»). Шунга кўра дилида туғилган ниятини баён этиб, Навоий ёзади: ...«хаёлға андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари ҳамул мисол била битилгай ва бу тилнинг номаларин ҳам ўшул минвол била сабт этилгай. Оз фурсатда бу руқъалар жамъ бўлуб ва номалар йиғилиб эрдиким, бу авроқ зимнида сабт бўлди». Кўринадики, «ҳар кимга намуна бўларли форс адабиёти билан мусобақа қила олурли буюк асарлар яратишни ўз зиммасига олган» (Олим Шарафуддинов) Навоий Шарқда қадимдан мавжуд бўлган иншо санъатининг ўзбек тилидаги намунасини яратиш билан туркий тилнинг имкониятлари форс тили имкониятларидан асло кам эмаслигини яна бир бор намойиш этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Бугунги кунда «Муншаот»нинг қиммати унинг Шарқ эпистоляр адабиётининг ўзбек тилидаги мумтоз намунаси эканлиги билан биргалликда Навоийнинг ҳаёти, ижоди ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолиятдан лавҳалар сифатида ҳам ғоятда муҳим аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий мактублари тарихий-адабий манба сифатида истифода этишда бир қадар қийинчилик туғдиради. Мактубларнинг ана шундай хусусиятларидан бири уларда адресат ва сананинг кўрсатилмаганлигидир.

Ҳозирга қадар муаммо бўлиб келаётган бу ҳодисани яна ўша Шарқ иншо санъатининг ўз хусусиятларидан келиб чиқиб изоҳлаш керак. Яъни, мактублар ўша даврда бирон бир хабар, мақсад ёки янгиллики элтувчи восита-ҳужжат эканлигидан кўра кўпроқ Шарқ бадий прозасининг ўзига хос намунаси сифатида яратилган ва қабул қилинган. Бошқача қилиб айтганда, бу мактублар ҳозирги кундаги оддий хат тушунчасидангина иборат бўлиб қолмасдан, айна чоғда бадий ижоднинг ўзига хос тури сифатида юзага келган. Биз қуйида ана шундай тарихий-бадий қимматга эга бўлган икки мактубни ўқувчиларга ҳавола этмоқдамиз, булар Алишер Навоийнинг бой ижодий ва ижтимоий фаолияти ҳақидаги яна бир манба вазифасини ўтайди, деган умиддамиз. Иккала мактуб ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро номига битилган.

«Муншаот»даги 14-мактуб

То олам узра осмон айланиб турар экан,
Осмон узра юлдузлар порлаб турар экан,
Юлдузлар сайри барқарор экан,
Буларнинг барчаси сенинг фармонингга итоат этсин.

Авалги тахт эгаллашдаким,¹ у салтанатнинг порлоқ қуёши олам аҳли кўзини ўз нури билан бахраманд қилди ва у улўф подшоҳ ўз оёғи билан халифалик тахт шўхратини юксалтирди, (шунда унинг томонидан) бу фақири ҳақирға² бир олий нишон юборилган эди... Шундай мазмундаким: «Тарқоқ шеърларингни тўплаб, Мавлоно Султон Али Машҳадийга³ кўчиртириб, ҳузуримизга юборгин». Ва лекин у иш кечроқ юз кўрсатди ва у фармоннинг ижроси тезроқ амалга олмади — бунинг сабабини баён қилишни ва боисини арзга етказишни азиз дўстимиз Мир Ҳусайн Бовардийга-ким, ул даргоҳ туфроғини ўпиш билан юзи қуёшга етган ва саройни сажда этиш билан боши фалакдан ошган эди — илтимос қилишдиким, у ерга етишгач, бу гуноҳкор қул узрини сўрасин. Умидим шуки, узр сўраш мақбул кўрингай ва узр маъқул тушгай.

¹ Ҳусайн Бойқаронинг биринчи бор 1469 йилда Хуросон тахтини эгаллаши назарда тутилмоқда.

² Навоий ўзини айтмоқчи.

³ XV асрда яшаган машҳур хушхат хаттот (каллиграф).

«Муншаот»даги 41-мактуб

Қуллик дуосидан сўнг шуни арз қилинадиким, бу фақирнинг тарқоқ шеър ва байтларидан нимаики тартиб берилган ва девон қилинган бўлса, ҳаммиси муборак кутубхонага¹ етиб, у ердаги китоблар қаторидан ўрин олиш шарафига эришган эди.

Ўтган икки йилдаким, бу банда бошига замон ҳодисаларидан юз хил бало ва бераҳм ёр зулмидан юз турлик жафо юзланди. Ҳар қачон қаттиқ зарбага йўлиқса, уни айтишга бир ғамхўр дўстим ва ҳар қачон қийинчиликка дуч келсам уни изҳор қилишга бир сирдош рафиқим йўқ эди, у азоб ва қийинчиликлар мазмунини бирор байт ё матлаъ (шаклида) хиёл қилар эдим ва бу билан кўнглимни у қайғу ва ғуссадан бўшатар эдим, (шу тариқа) оз вақт ичида кўп шеър айтилиб, ҳар турли шеър ва ғазал йиғилиб қолган экан. Буларни йўқотиб юбориш мен учун қутилмаган иш эди ва (қолаверса) у шеърларни тўплаб, тартиб бериш буюрилган ҳам эди.

Шу сабабли аввалги икки девон² шеърларини кейинги ёзилганларга қўшиб, тартиб билан тўртга бўлинди ва тўрт ном берилди: болаликда яратилган ажойиб маъноларга «Кичиклик ажойиботлари» ва йигитликда юзага келган нодир таркибларга «Йигитлик нодирликлари» ва умрнинг ўртасида жилва қилган гўзалашларга «Ўрта ёш гўзалликлари» ва умрнинг охирига яқин шеър қаторига кирган фойдаларга «Қариллик фойдалари» деб ном берилди. Яна (улардек) юзага келган тўпламга таъь (иш) хазинасидан ҳосил бўлган маънолар бўлгани учун «Маънолар хазинаси» ном берилди, ушбуни муборак назарингизга етказиш лозим эди.

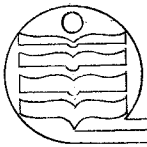
Шу сабабдан суҳбатдошларнинг фаҳри (бўлмиш) Мавлоно Соҳиб ҳузурингизга юборилди ва у қораламани олий мажлисга етказиш тайинланди. Бу журъаткорлигимизга афв ва (яна) у журъат этиб қилган ишимизга тузатишлар қилиш умидидадурмиз. Ер юзида ҳукмингиз равон бўлсин ва ер юзи аҳлига адолатингиздан омонлик ва осойишталик етсин.

Нашрга тайёрловчи **Юсуф ТУРСУНОВ**

¹ Ҳусайн Бойқаро кутубхонаси назарда тутилмоқда.

² Навоий ўзининг аввалги икки девони — «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя»ни назарда тутмоқда.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ТУФИЛГАН КУННИНГ 80 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Озод Шарафиддинов

ИККИНЧИ ЧЎҚҚИ

2

Аввал ёзувчи кутганидек бўлди — «Сароб» туфайли уйига шодлик устига шодлик кириб кела бошлади. Қўлёзмани ўқиган яқин дўстлари, ҳамкасблари, баъзи бир мунаққидлар, ёшликда бирга ўсган олимлар Абдулла Қаҳҳорни улкан ғалаба билан самимий табриклашди, романга юксак баҳо беришди. 1934 йил 2-сонидан бошлаб асар «Ўзбекистон комиссарлар шўроси томонидан эълон қилинган бадиий асарлар яратиш конкурсига келган асарлардан» деган рубрика остида эълон қилина бошланди. Журналнинг худди шу сонидида, худди шу рубрика остида яна Садриддин Айнийнинг «Қуллар», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Чепруновнинг «Жўнаидхон» каби асарларидан ҳам парчалар босилган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг романи журналда 1935 йилнинг баҳоригача босилди.

Сўнгра Ўзбекистон ССРнинг тузилганига 10 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган конкурсда бу роман юксак ғоявий-бадиий фазилатлари учун иккинчи мукофот билан тақдирланди. Уша пайтларда конкурсга келган асарларни ёпиқ тақризга бериш расм бўлган экан. Архив материаллари ичида «Сароб»га ёзилган шундай тақриزلардан бири сақланиб қолган. Мана ўша тақриз: «Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчиларимиздан. Конкурсга атаб «Сароб» номли роман ёзди. Ундан илгари майда ҳикоялар ёзиб юрар эди. «Сароб»да, асосан, совет зиёлиларини яратиш учун кураш тасвирланади. Романда инқилобдан кейинги даврда ёшларни 19—20-йилларда турк офицерлари раҳбарлигида мактабларда миллатчилик руҳида тарбиялаш, шунинг мақсадлари фош қилинади. Асар қаҳрамони Саидий атрофида миллатчи буржуазия унсурларининг ва адабиёт, матбуот соҳасидаги аксилинқилобий ҳаракатлари, маданий истиқлол партияси раҳбарлиги остида олиб борилганлиги кўрсатилади. Ана шундай курашларни энгиб, совет зиёлилари яратилади. 29—30 йилларга келиб совет кадрлари тамом ғалаба қозонади. Романнинг катта камчиликлари шундаки, тўла ишланган ижобий қаҳрамони йўқ. Унинг қаҳрамони Саидий бўлса-да, миллатчилар, «миллий истиқлол» партиясининг тузоғига илиниб, ҳалокатга учраган бир киши. Ҳозир Қаҳҳор ижобий қаҳрамонларининг ролини кўрсатиш ва уларни тўлароқ равишда ишламоқда. Асар тил, услуб жиҳатидан жуда чиройлик, ишонтирарлик ёзилган. Асар ниҳоят самимий, совет кишиларини тарбия қилиш тилагида ёзилган».

1935 йилнинг 24 августидида ёзилган бу имзосиз тақризни «Сароб»га берилган биринчи баҳо деса бўлади. Услубдаги шикасталикка эътибор бермай қўяқолайлик. Шунингдек, романнинг ғоявий мундарижаси ҳақида айтилган баъзи бир думбулроқ фикрларни ҳам эътиборга олмайлик. Умуман айтганда, тақриз ёш ёзувчига хайрихоҳлик билан ёзилган ва романга ижобий баҳо берилган. Тақризда кўрсатилган асосий камчилик масаласида кейинроқ батафсил тўхталамиз. Хуллас, кўринадики, роман биринчи қадамлариданоқ жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган. Табиийки, энди уни кўп нусхада нашр этиб, тезроқ китобхон қўлига етказиш керак. Қўлёзма нашриётга топширилади. Бироқ худди шу пайтдан бошлаб изоҳлаш қийин бўлган ҳодисалар рўй беради. Нашриёт шкафида навбат кутиб қалашиб ётган қўлёзмалар йўқлигига, у пайтларда матбаа техникаси ҳозиргидай юксак даражада бўлмаса-да, китоб чиқариш

Охири. Боши ўтган сонда

осонроқ кечганига қарамай, «Сароб»ни нашр этиш иши номаълум сабабларга кўра чўзилаверади. Ниҳоят, салкам икки йил ўтгач, шунда ҳам авторнинг анчагина елиб-югуришларидан кейин роман 1936 йилнинг 13 ноябрида теришга берилади. Бундан кейинги жараён ҳам, яъни корректураларни ўқиш ва тузатиш ишлари ҳам ҳаддан ташқари чўзилган ва бир йилу бир ой ўтгандан кейингина романни босишга рухсат берилган. Ниҳоят, ҳамма ташвишлар тугагандай, энди ҳадемай «Сароб» китоб бўлиб чиқадигандай туюлган. Бироқ бу гал ҳам иш бошқача кўчади — олти ой ўтади ҳамки, китобдан дарак бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор энг сўнги чорани қўллашга — Ёзувчилар союзининг ташкилот комитетига мурожаат қилишга мажбур бўлади:

Аризанинг бир жиҳатига эътибор беринг — унда «менинг асарим конкурсда мукофотланган эди, аллақачон журналда босилиб чиққан» деганга ўхшаш далиллар келтирилмайди. Ҳолбуки, бошқа бирор одам учун бу фактлар ҳал қилувчи зўр асос бўлар эди. Хуллас, шу ариза таъсиридами ёхуд ортиқ пайсалга солишнинг иложи бўлмай қолганми — ҳар ҳолда 1938 йилнинг баҳорида «Сароб» босмадан чиқади. Лекин китоб муқовасида босилган йили «1937» деб кўрсатилган.

Китобнинг чиқishi адабий ҳаётимизда жуда катта воқеа бўлди. Айтиш мумкинки, бадий асарнинг бундай муваффақияти «Ўтган кунлар» эълон қилинган даврдан бери кузатилмаган эди. Китоб ўша вақтлар учун бениҳоя катта тиражда — 10000 нусхада босилган эди. Бироқ шунга қарамай, асар китоб дўконларининг пештахталаридан бир ой ичидаёқ ғойиб бўлди. Ҳар хил ўқув юртлирида, институтларда, техникумлардагина эмас, тўрта зиёли тўпланган жойда, албатта «Сароб» тўғрисида гап бўларди. Шу давр китобхонининг «Сароб»га муносабатини Саид Аҳмад ўз хотираларида шундай тасвирлайди:

«Гапнинг очиғини айтсам, «Сароб» менинг энг севикли китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлаб кирган устозим эди. Менинг учун гўё бутун дунёда «Сароб»га тенг келадиган китоб йўқ эди. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим...

«Сароб»дан икки нусха сотиб олгандим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёққан, чиройли жумлалар, ўхшатишлар, ҳолатларнинг тағига чизиб қўйгандим... Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўққиз йил бўлди. Юқорида мисолга келтирган жумлаларни китобга қарамай ёзаямман...»¹

Табиийки, китобхоннинг бундай илиқ муносабати асарга берилган энг юксак баҳо бўлиб, у ҳар қандай мукофотлардан ҳам қимматлироқ эди. Бундай пайтларда адиб ўз меҳнатидан чинакамига мамнун бўлади, ўзининг бу дунёда бекор юрмаганига, қилаётган иши шунчаки қоғоз қоралаш эмас, балки жамият учун, одамлар учун керакли, зарур иш эканига янада ишонади, унинг қалбида ўз касби учун ифтихор туйғуси жўш уради. Буларнинг бари ёзувчига янги-янги ижодий режаларни амалга ошириш учун куч-қудрат ато этади. Бироқ бу ҳаётда ўзгармай муқим туриб қоладиган ҳеч нарса йўқ, айниқса, шодлик, қувонч, масрурлик жуда тез ўтиб кетади. Бу гал ҳам шундай бўлди — адибнинг ўз романининг муваффақиятидан мамнунияти узоқ чўзилмади.

1939 йилнинг баҳоринда «Ёш ленинчи» газетасида Ҳ. Мусаев деган кишининг «Сароб» романи тўғрисида катта мақола босилиб чиқади. Бу мақола кўёш чарақлаб турган бир паллада кўққисдан гумбирлаган момақалди роқдай бўлди. Унда роман бошдан-оёқ қораланган, совет воқелигини бузиб кўрсатувчи, миллатчиларни ва бошқа эксплуататорларни мақтаб кўкка кўтарувчи, буржуа мафкураси тегирмонига сув қуювчи, совет кишиларининг тарбиясига фақат зарар етказувчи асар сифатида баҳоланган эди. Демак, «Сароб» совет адабиётининг намунаси бўлаолмайди, муаллиф эса совет ёзувчиси эмас, бизга ёт унсур. Ҳ. Мусаев ҳеч иккиланмаган ҳолда шундай хулосага келган эди. Ўша пайтдаги таомилга кўра, у ўзининг бўлмағур даъвосини бирор тарзда асослашга, асарни ва ёзувчини қоралаш учун бирон тайинли далил келтиришга уриниб ҳам кўрмаган эди. Мақола муаллифининг саводи тўмтоқ одам экани, догматик тарзда фикрлаши, ўз ишида аллақачон партия томонидан қораланган, жамоатчилик рад этган вульгар социологизм методларига амал қилиши, мақолани адабиёт манфаатини кўзлаб эмас, бошқа ғаразли ниятларда ёзгани аниқ-равшан кўриниб турарди. Табиийки, унинг даъволари қабул қилингани йўқ. Бироқ адабий доираларда «мақола тўла бўлмаса ҳамки, қисман тўғри, ҳақиқатан ҳам «Сароб» бизнинг асарми ёхуд ёт асарми — буни ўйлаб кўриш керак» дейдиганлар ҳам топилди. Улар эҳтиёткорлик ниқоби остида ёхуд фикрлашларидаги маҳдудлик туфайли «Сароб»ни ёмон отлик қилишдан тоймас эдилар. Хуллас, роман ҳақидаги қарашлар бўлиниб кетди, асарни атрофлича муҳокама қилиб, бир тўхтама келиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Шундай қилиб, 1939 йилнинг 14 июнида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар Комитетининг ёзги мажлислар боғида «Сароб» романига бағишланган мунозара бошланади. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивидаги 2356 номерли фонднинг 1-опись, 56-делосида мазкур мунозаранинг

¹ «Шарқ юлдузи», 1986, 8-сон, 124-бет.

стенограммаси бор. Стенограмма тузатилмаган, кўп ўринлари чала ёзилган, айрим фактлар ва номлар бузиб кўрсатилган бўлса-да, умуман, ўша 1939 йилнинг авжи саратонида, Фанлар комитетининг ёзги мажлислар боғида уч кун мобайнида бўлиб ўтган қизғин тортишувлар, муросасиз курашлар ҳақида анча тўлиқ тасаввур беради. Кези келганда шуни айтиш керакики, бу мунозара материалларини орадан қирқ йил ўтган, адабиётшунос Бахтиёр Назаров илмий муомалага киритди ва биринчи бўлиб уларни шарҳлади.¹ Мунозара материаллари шундан далолат берадики, унда «Сароб»нинг оқланиши осон содир бўлган эмас.

Мунозарага ўша пайтларда таниқли партия ходими бўлган, кейинчалик фалсафа фани соҳасида илмий фаолият билан шуғулланган Сулаймон Азимов раислик қилган. Асосий докладчи Юсуф Султонов бўлган. Музокараларда Х. Мусаев, Х. Ёқубов, Р. Мажидий, Шокир Сулаймон, Уйғун, Охундий, Х. Расул иштирок этган. Асосий докладда ҳам, мунозараларда ҳам «Сароб»нинг фазилатлари таъкидланган ва нуқсонлари танқид қилинган. Аммо роман нуқсонини белгилашда айрим ўртоқлар адибга сиёсий айблар тақиш йўлига тушиб кетганлар. Масалан, докладчи Юсуф Султонов «автор Муниҳонга муҳаббат билан қарайди», «Саидийнинг душманлардан фарқи йўқ. Шунинг учун Саидийга ачиниш туғдириш буржуа миллатчиларига нисбатан нафрат туғдирмайди, балки ҳушёрликдан тойдиришга олиб боради, бу — ёзувчининг хатосидир», «Сароб»да совет кишиларининг образлари реал ўстириб борилмаган. Абдулла Қаҳҳор тескари кучларни, душман образларини кўрсатганда фақат шуларнинг ўзини ўстириб бориш билан чекланган. Бу нарса ўқувчини гўё совет кишилари буржуа миллатчиларига қарши кескин курашмаган экан деган янглиш хулосага олиб келиши мумкин»,² деган фикрларни олға суради. Докладчи ўзининг ана шундай бир томонлама муҳокамаларидан ўта нотўғри хулоса чиқаради: бундай камчиликлар «бизга романи намунавий совет прозаси дейишга ҳақ бермайди, асарнинг бадий сифатининг пастлигини кўрсатади».³

Хуллас, докладда ҳам, айрим нотикларнинг сўзларида ҳам «Сароб»га қарши, асосан, учта айб олдинга сурилган: 1) Саидийни марказий қаҳрамон қилиб олиб ва унга ачиниш уйғотиб нотўғри қилинган; 2) ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан ва 3) ўсиб бораётган совет воқелиги бўш кўрсатилган.

Ҳомил Ёқубов, Охундий, Х. Расул, Шокир Сулаймон каби ўртоқлар бу айбларни рад этиб, романи, умуман, ижобий баҳолашган. Мунозарага раислик қилган Сулаймон Азимов унга яқун ясар экан, бу мунозара адабиёт соҳасидаги биринчи диспут эканини айтади ва шу маънода унинг самарали ўтганини таъкидлайди. У мунозарадан иккита муҳим хулоса чиқаради: 1) «Ёш Ленинчи»да босилган Мусаев мақоласи ва, умуман, «Баъзи бир ўртоқларнинг чиқиши большевик танқидчилигига ҳеч қандай алоқаси йўқ»; 2) «Сароб»да айрим камчиликлар бор — лекин у сиёсий зарарли асар эмас, уни тубдан қайта ишлашга ҳожат йўқ. У ҳозирги ҳолида ҳам фойда келтираверади. Унга сиёсий айб қўйиш «Сароб»га берилган асосий партиявий баҳо эмас».⁴

Ҳоят муҳим, принципаал аҳамиятга эга бўлган бу хулосалар кўпгина ўзбек зиёлиларининг гражданлик туйғуси балоғатга етганидан далолат беради. Уша пайтларда, сиёсий айб қўйилган одамни ҳимоя қилиш билан ўзи ҳам унга шерикликда айбланиши мумкин бўлган бир вазиятда «Сароб»ни тўхматлардан оқлаб олиш катта жасорат эди.

Шундай қилиб, «Сароб»га тўхмат тоши отганлар шармандаи шармисор бўлди — ҳақиқат эгилди, лекин синмади. Энди адиб яна қаддини ростласа, бошини мағрур тутса, ўз меҳнатининг самараларидан фахрланишда давом этса бўлаверади. Албатта, Абдулла Қаҳҳор мунозаранинг якунидан, одамларнинг, ҳамкасбларининг ҳалол, объектив муносабатларидан мамнун бўлган, иззат-нафси анча таскин топган. Аммо шундай бўлгунча, ўринсиз таъналар, бемаъни дашномлар, бепаросатлик билан айтилган талаблар, дўқ-пўписалар, ўшқиринлар унинг юрагида қанча аламли из қолдирган экан? Эҳтимол, ўшанда 32 ёшли йигитнинг сочларида илк бор оқ толалар йилтираган бўлиши мумкин. Иккинчидан, бунақа тўхмату дўқ-пўписаларнинг бир хусусияти бор — уларнинг ўзи ўтиб кетади-ю, шарпаси йўқолмайди. Улардан ҳар гал юракда бир чандиқ қолганидек, алланечук нохуш бир из қолади. «Сароб»га шубҳа билан қараш яна давом этди. 1939 йил мунозарасида асар узил-кесил баҳосини олган бўлса-да, орадан бир ярим йилча ўтгандан кейин яна бу масалага қайтилди. Бу гал энди Ёзувчилар союзи правление-сининг мажлиси бўлиб, унда юқоридаги баҳс яқунлари муҳокама этилди. Мажлисга раислик қилган Ҳамид Олимжон масаланинг қўйилишини шундай изоҳлаган:

«Сароб» романи устидаги дискуссия қизиқ ва ёдда қоладиган дискуссия бўлган. Лекин шунга қарамай, кўпчиликнинг фикрига кўра, дискуссия маълум хулосага кела олмаган, деган фикр туғилиб, ўшани махсус равишда кенгашиш ҳақида фикр туғилган».

¹ Б. Назаров. Ўзбек адабий танқидчилиги. «Фан», Тошкент — 1979, 225—228-бетлар.

² МДА, фонд 2356, опись 1, дело 56, лист 17.

³ Уша ерда, лист 25.

⁴ Уша архив, лист 128.

Кун тартибида «Сароб» ҳақидаги мунозара якунини кўриш масаласи турган бўлса-да, моҳият эътибори билан бу йўғин «Сароб»нинг янги муҳокамасига айланиб кетган. Биринчи мунозарада атиги тўққиз киши сўзга чиққан бўлса, иккинчи муҳокамада ўн бир киши гапирган. Булар — Иззат Султон, Юсуф Султон, Тўхтасин Жалолов, Ойбек, Даврон, Мажидий, Уйғун, Ойдин, Шариф Риза ва Ҳамид Олимжонлар эди. Сўзлаганларнинг кўпчилиги бу гал ҳам «Сароб» бизга ёт асар, ғоявий зарарли роман» деган тўхматни қатъий рад этишган. Масалан, Иззат Султон: «Сароб»ни ўқиган киши Салимхон, Ҳайдархожи, Аббосхон, айниқса, Саидийнинг ахлоқи, тилакларининг тасвирланишига қараб бемалол қарорга келадик, ёзувчи шу типларни фош қилиш учун... совет позициясида туради»¹ — дейди. У яна: «Сароб» совет адабиётининг ютуғи эди... бу жиддий равишда аксилинқилобий миллатчиларни фош қилишга бағишланган ва шунга хизмат қилган биринчи асар эди»², — деб таъкидлайди. Нотиқ «Сароб» бадиий жиҳатдан ҳам юксак савияда ёзилган роман эканини қайд этади.

Муҳокамада анча батафсил нутқ сўзлаган Ойбек ҳам «Сароб»нинг сиёсий-тарбиявий қимматига юксак баҳо беради: «Миллатчилар кирдикорини кўрсатишда ва уларнинг типларини яратишда Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатан бир катта санъаткор сўз эгасидек ўзини кўрсатади... Роман аксилинқилобийчиларни фош қилиш билан, умуман, душманнинг камчилигини ва унинг қандай йўллар билан курашганлигини кўрсатади ва уларга қарши бундан кейин курашда пишиқ бўлиш лозимлигини исбот қилади. Бу жиҳатдан романнинг сиёсий-тарбиявий аҳамияти жуда катта»³.

Шундан кейин Ойбек «Сароб» романида совет воқелигига доир фактлар анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам бадиийлик касб этмаганини таъкидлайди. Адиб роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай яқунлайди: «Сароб» ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор бу асарда катта маҳорат қозонган. Айрим камчиликларига қарамасдан, душманларнинг лагерини тўғри очиб берганлиги учун унинг катта фалсафий-маърифий қиммати бор. Ҳар бир асарда баъзи бир камчиликлар бўлиши мумкин. Зеро, бирор камчиликка эга бўлмаган асарни тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Шунинг учун «Сароб» романи, умуман, Октябрдан кейинги Ўзбекистондаги инқилобий ҳаётда маълум бир этапни тўла ўз ичига олган миллатчиларнинг совет ҳукуматига қарши курашини тўла бадиий йўсинда кўрсатиб берган. Унинг катта аҳамияти борлигини, ҳам сиёсий, ҳам адабий роли катта эканини ҳеч ким инкор қилолмайди»⁴.

Ойбек қаламқаш дўсти ижодига теран бир эҳтиром билан муносабатда бўлиб, романи объектив, ҳалол баҳолайди ва ўзининг бағри кенглиги, чинакам саховатли қалб эгаси эканини намойиш этади. Ҳақиқий истеъдод эгаси жиддий масалалар ҳал қилинаётганда ҳамиша майда ва бачкана майллардан юқори туради, ўзи учун ҳақиқат ҳар нарсадан қадрли эканини кўрсатади. Ойбекдек йирик сўз санъаткорининг «Сароб»га берган бундай баҳоси, шубҳасиз, катта салмоққа эга эди.

Шундай қилиб, иккинчи муҳокамада ҳам «Сароб» том маънодаги совет асари деган тўхтамга келинди, асар атрофида юрган ҳар хил фисқу фасодлар, бўҳтон ва иғволар рад этилди. Масала узил-кесил ҳал бўлгандай, ёзувчи бошидаги қора булутлар тарқалгандай эди. Эҳтимолки, орадан бир оз фурсат ўтгач, «Сароб» қайтадан нашр этилиши ҳам мумкин эди. Бироқ кўп ўтмай, уруш бошланиб қолди ва кун тартибига уруш даврининг кескин муаммолари чиқди. Хуллас, «Сароб» орадан йигирма йил ўтгандан кейин — 1957 йилда, ёзувчининг 50 йиллик юбилейи муносабати билан иккинчи марта нашр қилинди. Бироқ уни китобхонлар яхши қарши олганига қарамай, эски хатолар юкидан буткул халос бўлмаган адабий танқид «бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?» деган принцип билан роман ҳақида фикр юритди. Айниқса, асарнинг нуқсонлари ҳақида гап кетганда, баъзи бир танқидчилар 30-йиллардаги таъналарни такрорлашдан нарига ўтишмади. Масалан, адабиётшунос Ҳ. Абдусаматов 1960 йилда эълон қилинган монографиясида «Сароб» романини биринчи марта батафсил таҳлил қилиб, асар ҳақида кўпгина тўғри ва маънодор мулоҳазалар айтган ҳолда, унинг нуқсонини шундай белгилайди: «...коммунистик идеални ташувчи ижобий қаҳрамонлар образи тўлақонли бўлиб чиқмаган. Уларнинг барчаси (Эҳсон, Кенжа, Шариф, Йўлчибой, Теша ва бошқалар) ҳам бадиий томондан бўш, эпизодик образлар бўлиб қолганлар. Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимиздаги салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг кўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тўла мужассамлаштирилганда асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди»⁵. Рост, бундай қараш бошқа танқидчилар томонидан қўллаб-қувватлангани йўқ. Айтиш керакки, сўнгги 25 йил ичида

¹ Уша архив, лист 6.

² Уша архив, лист 6—7.

³ Уша архив, лист 28.

⁴ Уша архив, лист 28.

⁵ Ҳ. Абдусаматов. Абдулла Қаҳҳор. Ўздавнашр. Тошкент — 1960, 93-бет.

«Сароб» романи ўзбек танқидчиларининг диққатини муттасил жалб қилиб келди. М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, У. Норматов ва бошқа мунаққидлар роман ҳақида йирик-йирик тадқиқотлар яратиб, унинг адабиётимиз ривожигадаги ўрнини тўғри баҳоладилар.

Кўрдикки, узоқ йиллар давомида «Сароб» ҳақида фикр билдирганларнинг кўпчилиги асар марказига Саидий образи қўйилганини танқид қилишган, уни иккинчи ўринга суриб, Эҳсонга ўхшаш ижобий қаҳрамонни олдинга чиқаришни таклиф қилишган. Уларнинг фикрича, шунда даврнинг ижобий кучлари тўлақонли бўлади, совет воқелиги ўзининг жамики афзалликлари билан очилади, роман ҳар жиҳатдан ютади. Дарҳақиқат, нега шундай қилинмаган? Нега Абдулла Қаҳҳор даврнинг илғор инқилобий кучларини марказга қўймаган. Ё шундай қилиш кераклигини тушунмаганми? Тушунган, албатта. Халқимиз тарихининг энг мураккаб давридан шундай катта бир роман ёзган одам ишга киришишдан аввал ҳам, бевосита романи ёзиш давомида ҳам ҳамма нарсани атрофлича ўйлаб кўрган. Ҳар ҳолда, асар марказига Саидийнинг туриши, ҳамма сюжет воқелигининг турли қирралари Саидий тақдири орқали намоён бўлиши мутлақо тасодифий эмас, роман марказига Эҳсонни ёхуд Шарифни, Кенжани ёки Йўлчибойни қўйиб бўлмасди. Шундай қилинса, конфликтлари, сюжет чизиқлари, ечими, ғоявий мазмуни бутунлай бошқа янги бир роман майдонга келарди. Адабиётда шундай фактлар маълумки, қаҳрамоннинг ўзга қаҳрамон билан алмаштирилишигина эмас, қаҳрамон характеридаги бирон бир етакчи белгининг ўзгариши ҳам асарни бутунлай бошқа йўналишга буриб юборган. Асар марказига кимни қўйиш, қандай одамни бош қаҳрамон қилиб олиш адабиётда, шу жумладан, социалистик реализм адабиётида тўлалигича ёзувчининг ихтиёридадир. Янада аниқроқ айтганда, ёзувчи қаҳрамонни ўз ғоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди. Хўш, шундай бўлса, «Сароб» романида ёзувчи қандай ғоявий ниятни кўзлаб қалам тебратган? Бу асарнинг ғоявий проблематикасини қандай белгилаш керак? Тўғри, романда миллатчилик идеологияси ҳам миллатчилар ҳам фош қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим муаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Гап шундаки, «Сароб»нинг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадиий тадқиқ қилишдир. Маълумки, худбинлик инсоният тарихидаги энг қадимий ва энг хавфли иллатдир. Жаҳон адабиётининг буюк намоёндалари кўп асрлар мобайнида бу иллатнинг ғайри инсоний моҳиятини фош қилувчи, унинг анатомиясини иқир-чиқиригача тадқиқ қилиб, шармандасини чиқарган юзлаб асарлар яратишган. Бундай асарларнинг «Сароб» ёзилган кезларда пайдо бўлган сўнги намуналаридан бири буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» эпопеяси эди. Абдулла Қаҳҳор ҳам инсоният маънавиятининг ана шу азалий душманига қарши қалам яланғочлаб, жангга киришган. Фақат «Сароб»да муаллиф, умуман, худбинликни тадқиқ этмайди, балки унинг конкрет кўринишларини, XX аср бошида инқилоб ғалаба қилган, зулм дунёси парчаланган, янгича ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар энди шаклланиб келаётган бир шароитда худбинлик қай тарзда намоён бўлишини текширади. Романнинг асосий ғояси шундаки, муаллиф коллектив психологияси тантана қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлайди. Бу ғоя романнинг бош қаҳрамони Саидий характери, унинг фожияли тақдири воситасида мукамал очиб берилган.

Китобхон Саидий билан илк саҳифадаёқ кўришади — асар Саидий билан Муниҳоннинг университетдаги тасодифий учрашуви тасвиридан бошланади. Адиб икки ёш ўртасидаги муносабатлар тарихини батафсил кўрсатади. Шу жараёнда Саидий кўз ўнгимизда характерининг жамики муҳим ва номуҳим, жозибадор ва жирканч сифатлари билан намоён бўлади. Асар давомида биз Саидийни совет ҳукуматига қарши кураш олиб борувчи синфий душмангина эмас, жонли одам тарзида, ҳар қандай инсонда учрайдиган айрим ижобий сифатларга эга шахс сифатида ҳам кўрамыз. У фаросатли, ҳиссиётчан, зийрак, фаҳми ўткир, серандиша, хушёр, ўз хатти-ҳаракатларини ақл тарозусига солиб таҳлил қила оладиган йигит. Айни чоқда, Саидий жисмоний жиҳатдан ҳам ҳеч кимдан кам эмас — анча-мунча қизларнинг кўнглига ғул-ғула соладиган ҳусни, қадди-қомати бор. Тўғри, бу сифатларнинг ҳаммаси бирикканда ҳам Саидийни том маънодаги ижобий шахс даражасига кўтармайди, аммо шу белгилар туфайли унинг ҳамма хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, қилиқлари, ишлари жонли характер касб этади. Буларнинг бари жуда муҳим, чунки реалистик адабиётда қаҳрамон ижобий бўладими, салбийми — бари бир, биринчи навбатда тўлақонли инсон бўлиши керак, унинг ҳар бир ҳаракати, қилиғи, гапирадиган гапи кучли ички мантиққа эга бўлмоғи, китобхонни ҳар қандай гап-сўзсиз ишонтирмоғи керак. Агар ёзувчи ижобий образ яратаялман деб, уни мақтаб, кўкларга кўтарса, фақат ажойиб фазилатлару нодир сифатлар эгаси қилиб тасвирласа, образ эмас, меъдага тегадиган фариштамижоз схема туғилади, холос. Ёзувчи салбий образни фақат қора бўёқлар ёрдамида чизса, оламдаги жамики ёмон сифатларни унга тўнкаса, ҳар қадамда фақат нафратга сазовор эканини таъкидласа, бу ҳолда ҳам яна

кишини ишонтирмайдиган нусха майдонга келади. Ижобий қаҳрамон ҳам, салбий қаҳрамон ҳам, муштарак бадиият қонунлари асосида яратилмоғи керак.

Бу ҳақиқатни кашф этиш учун, уни бадиий ижоддаги устивор мезонлардан бирига айлантириш учун ўз вақтида анча-мунча машаққат чекишга тўғри келганди. Абдулла Қаҳҳор Саидийни муайян инсоний жозибадан маҳрум қилиб кўрсатмаган экан, бу билан ўша йиллардаги ўзбек насрида реалистик принципларнинг шаклланишига катта ҳисса қўшди. Тўғри, Саидийнинг муайян инсоний жозибаси сабаб бўлиб, адиб юқорида эслатилган мунозараларда, мақолаларда «синфий душманга ачиниш туғдиради» деган таъна эшитди. Бироқ худди шу жозоба туфайли биз Саидийнинг кўз ўнгимизда аста-секин намоён бўла борадиган салбий моҳиятига астойдил ишонамиз. Хўш, бу салбий моҳият нимада кўринади?

Саидий университетда ўқий бошлагандан кейин курсдошларини назар-писанд қилмайди; у фақат Мунисхонни тан олади, бошқалар эса университетда ўқишга арзийдиган одамлар эмас. Улар ўртасида «қўпол, минг йил ўқиганда ҳам нам ўтмайдиган, аслида гўё жисмоний меҳнат учун яратилганлари ҳам бор».

«Буларни кўрганда Саидий афсуслар эди: «Шулар ҳам студент!». Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган бир профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз, — деди у, Саидий «тўнгак» деб ном қўйган бир йигитга, — бориб кетмонингизни чопинг!..

Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди».

Эҳтимол, Саидийнинг курсдошларига бундай муомаласи тасодифдир, ундаги ёшлик ғурури, ғўрликнинг оқибатидир? Эҳтимол, кейинчалик турмушнинг паст-баландликларини кўриб, тажрибаси ортиб, ўзини ўнглаб олар, хатосини тушуниб, одамларга бошқача муносабатда бўла бошлар? Йўқ, аксинча. Унинг яқин дўсти Эҳсон Саидийга дашном беради: «Сизнинг бир ёмон одадингиз бор — одамга қўшилмайсиз». Романда Саидийнинг Шафринни ёмон кўриши ҳам таъкидланган. Саидий Эҳсонни кузатишга вокзалга чиққанида, поезд кетиши биланоқ шерикларини ташлаб жўнаб қолади. Романнинг яна бир жойида Саидий «янги доирада ўзини мусофирдай сезиши эслатилади. Кўринадики, одамовилик, теварак-атрофдагиларни ёқтирмаслик, улар билан ҳисоблашмаслик Саидий характеридаги барқарор, турғун белгидир. Бу унинг тортинчоқлиги ёхуд камсуқумлигининг оқибати эмас, балки худбинлигидан туғилган хусусият».

Романда Саидийнинг таржимаи ҳоли берилса-да, ундаги худбинлик илк бор қачон ва қандай намоён бўлгани, қайси шароитда, қандай омиллар таъсирида авж олгани кўрсатилмайди. Биз бу тўғрида таҳминий фикрлар айтишимиз мумкин, холос.

Саидий ўзига тўқ, бадавлатгина оиладан чиққан. Унинг отаси «катта бир корхона очмоқчи бўлиб анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам сарфлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яқсон бўлди ва ўзини осди». Шундан кейин Саидий болалар уйида тарбияланади, елкасига жилд осиб, «Урфон» мактабига қатнайди. Мактабда илк бор унинг шеърга ҳаваси, адабиётга қобилияти намоён бўлади. Унинг шеърлари деворий газетада босила бошлайди, тилга тушади, ҳатто мактабга келган таниқли шоир улардан бирини кўчириб ҳам олади. Бора-бора Саидий мактабда чиқадиган «Изчи» деворий газетасининг муҳаррири бўлади. Бу ўринда таҳмин қилиш мумкинки, ўтмишдаги ҳаёти, давлатманд оиладаги муҳит оз бўлса-да, уни заҳарлаб улгурган — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни — камбағалларни, деҳқонларни, ишчиларни менсимай ўсган. Мактабдаги шароит эса уни заҳарлашни давом эттирган. Уша кезларда — 20-йилларнинг бошида ибтидоий мактабларнинг баъзиларида турк зобитлари муаллимлик қиларди. Улар биринчи жаҳон уруши даврида асирликка тушиб, Туркистонга келиб қолган собиқ офицерлар эди. Совет ҳоқимиёти уларни озод қилиб, уйларига кетишга рухсат берди. Аммо уларнинг бир қисми Туркистонда қолиб, советларга қарши аксилинқилобий фаолият билан шуғулланишган. «Сароб»да кўрсатилишича, Саидий ўқиган «Урфон» мактабида ҳам турк зобитлари уя қурганлар. Улар бошқалар қатори Саидийга ҳам миллатчилик руҳидаги шарқийлар ўргатишади, унинг қулоғига пантуркизм ғояларини қуйишади. Кейинчалик, Саидийнинг Мунисхонга жавобсиз муҳаббати, бу тенгсиз малакка нима қилиб бўлса-да, яқинлашиш истаги, унинг хайрхоҳлигини қозониш иштиёқи унда оламшумул адиб бўлиб етишиш орзусини туғдиради, бу орзу эса, ўз навбатида, ундаги худбинликни энг юқори даражага кўтаради. Худбинлик — ўзига ҳаддан ташқари ортиқча баҳо бериш, унга чексиз маҳлиё бўлиш, ўз шахсини бутун оламнинг тарқазми деб ҳисоблашдир. Бу шундай бир марказдирки, дунёдаги ҳамма нарса унинг теварагида айланади, ҳамма унинг хизматини қилади, қўлига сув қуйиб, оёқлари остига поёндоз ёзади. Шу ўринда андак масалани ойдинлаштиришга эҳтиёж бор: Саидий учун-ку ҳамма теварагида гирди-капалак бўлса яхши эди-я, аммо бунинг иложи йўқ. Чунки, тўғриси айтганда, одамлар икки тоифага ажралади. Уларнинг биринчи гуруҳи қўпол, тўнгакка ўхшаган, беўхшор, қобилиятсиз одамлар — улардан фақат ижирғаниш мумкин: «Қаерга борса озми-кўпми вақтдан кейин у ердан

факультетнинг ҳиди келади: бошқа Тешалар, Шафринлар, факультетда «тўнганк» деб ном бергани сингари кишилар, оқибат, Кенжалар пайдо бўлади. Булар ҳамма вақт Саидий «одамзотнинг паст навлиси, инсониятнинг фан ва санъат хазинасига ҳеч қандай хайри тегмайдиган» деб ҳисоблагани кишилардан чиқади». Уларнинг кўпи Саидийнинг назарида ҳасадгў одамлар — Саидийда бор қобилият уларда йўқ, шунинг учун улар нима қилиб бўлса-да, Саидий йўлига ғов солишга уринишади. «Менинг асарларим босилишига ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмаганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шухратпараст шoir», дейди Саидий. Яна бир жойда у Кенжа ва унинг дўстларига янада кескин баҳо беради: «Саидий сўзлайди, ишонтиришга ҳаракат қилади, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмасидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша, Барот сингари кишиларнинг эса мия механизмасидан бир винти эмас, бутун бир парраги тушиб қолган ҳисобларди». Шунинг учун у «ер юзида иккита ақлли одам бор — бири мен, иккинчиси Илҳом» деган тўхтамга келади.

Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, фавқулоддалигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга интилиш Саидийда яна бир хавfli касални — шухратпарастликни авж олдиради. Абдулла Қаҳҳор Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза бошлаганини ҳаётий деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавҳаларда тасвирлайди. Саидийнинг «Қаландар» деган ҳикояси босилади. Биринчи асари босилган Саидийнинг аҳволи-руҳиясини адиб шундай тасвирлайди: «Кўчага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу кун икки овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса, Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гаплашаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди». Саидийнинг ҳар қандай меъёрдан чиқиб кетган шухратпарастлиги шунга олиб келадик, у хушомадни ёқтириб қолади, мақтов эшитиш иштиёқи, ўзининг алоҳидалигига бошқалар тан беришини кўриш иштиёқи энгиб бўлмас ҳирса айланади. Шунинг учун Муҳаммадхон домла Саидийни ўзи Туркияда кўрган адибларга таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир ойларда босадиган йўлини бир ҳафтада босади» деса, Саидий бу гапга чиппа-чин ишонади. Аббосхон, Салимжон, Муродхўжа домлалар оғизларидан бол томиб Саидийни мақтасалар, бу мақтовларга эриб, шу қадар ҳалимга айланадими, кейин ундан истаган нарса ясаш, истаган кўйга солиш мумкин бўлиб қолади. Миллатчилар мақтов ва хушомаддан арқон эшиб, Саидийнинг қўл-оёғига тушов солишади, кейин уни ўз ноғораларига истаганча ўйнатишади.

Худбинлик Саидийда ўқишга ҳам, дўстларига ҳам, атрофидаги ҳаётга ҳам лоқайдлик туғдиради ва уни бирон катта мақсаддан, олижаноб, эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Фақат Мунисхонни севиб қолгандан кейингина унда муайян истақ пайдо бўлади, ҳаёти маъно касб этгандай бўлади. Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у нима қилиб бўлса ҳам, Мунисхондай қизга муносиб бўлишга, унинг кўнглидан ўрин олишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адиб бўлиб, кўп пул топадиган, Мунисхоннинг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шундан сўнг бу истақ унинг жамики хатти-ҳаракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқавермайди. Иши юришмаган, омади чопмаган Саидий ўзидан ўпкалашни хаёлига ҳам келтирмайди, балки ҳаётдан, совет тузумидан норози бўлади. Шундай вазиятда у бир гуруҳ миллатчиларнинг қўлига тушади. Улар эса Саидийнинг худбинлигидан усталик билан фойдаланишади. Мустақил фикрлаш қобилияти заиф Саидий секин-аста бу чиркин ботқоққа бота бошлайди. Қаҳрамоннинг тусбиз чоғга қўлаб бориши, шу аснода ундаги маънавиятнинг емирилиши, руҳий дунёнинг қашшоқлашиб, торайиб бориши романда яхши кўрсатилган. Саидий адабиёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул» адиб бўлолмагач, бутун қобилияти «Қаландар» ва «Оламнинг ёш чоқлари» деган иккита ҳикоя ёзишдан нарига ўтмагач, бошқа йўл билан шухрат орттиришга киришади. «Энди кунни-туни китоб ўқиб, ўрганиш керак эмас, фақат улугларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди». Саидийнинг ошна-оғайнилари унинг ўзига ўхшаган жамият улоқтириб ташлаган қаланғи-қасанғи кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижодда ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, унга керакли ғояларни тарғиб қилади. Саидийнинг ҳаётдан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — у машҳур ёзувчиликдан ҳам кўпроқ зодагонларча маишатни қўмсайди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар кун бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, रुपиялар келиб туради; шундан сўнг бу серғавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ёнбағирларида ўсган pista, арча, кўм-кўк ўланлар ва

уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...

Бу орзу Саидийнинг нечоғлик мешчанлик ботқоғига ботганини, худбинлиги сўнги нуқтага бориб етганини кўрсатади. Бу орзунинг рўёбга чиқариш, қасрни қуриш, боғроғларни барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузуми эса чўрию қул ишлатишга йўл қўймайди. Шундай экан, тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартириш керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм Саидийни аксиланқилибий лагерга олиб келади. У аксиланқилибий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлади. Бироқ унинг идеалида, мақсадларида шахсий манфаатдан бошқа бирон олижаноб нарса йўқ эди. У ёзувчи сифатида бирон марта халққа хизмат қилишни ўйламайди, миллий маданият ривожига ҳисса қўшишни ҳаёлига келтирмайди. Натижада, бора-бора ҳаёт ҳақида оддий бир савдогардек фикрлай бошлайди. Унинг бутун фаолияти нима қилиб бўлса-да, кўпроқ пул топишга, молу дунё орттиришга йўналтирилади, бу борада у, ҳатто қайнотасига ҳам дарс бера бошлайди: «Мен бир ўйга келдим,— деди Саидий бир кун домлага,— гарчи материаллар кундан-кун қимматлашади деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Нима шу бугунга зарур бўлса, шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг камида ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб кўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди». Булар ҳар бир тийин устида минг ўлиб тириладиган, даромад қилиш йўллари ипидан игнасигача пухта ўйлаб қўйган омилкор савдогарнинг мулоҳазалари. Шундай қилиб, бир вақтлар ўзига бино қўйган, ўзини осмоннинг устун ҳисоблаб юрган, доҳийлик даъвосида бўлган Саидий оддий бир хашаки савдогарга, судхўрга айланади, ҳатто бировларнинг қалам ҳақини ўғирлаб кун кўра бошлайди. Унинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағанаб ётипти».

Асар охирида Саидийнинг ўзини ўзи ўлдириши, яъни жисмоний ҳалокати тасвирланади. Бироқ ёзувчи бутун воқеалар ривожини давоминда унинг алақачонлар маънавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адиб ўз қаҳрамонининг маънавий фожиасини чуқур очади. Саидий инқирози анча аввал бошланган — у асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзуси йўлида дастлабки қадамини қўйса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, доимо ғаш бўлиб юради. Муродхўжага ичкуёв бўлиб, мўмай пул топишга эришганда ҳам, данғиллама ҳовлилари катта рўзғорни қўлга киритиб олганда ҳам унга «бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйда» кўринади. Яна бир ўринда Саидий ўзининг «олам китобини янглиш ўқигани» ҳақида гапиради. Хўш, бу янглишиш нимада кўринади? Муҳаббатдами? Мунисхон Саидий севгисига жавоб берганда, улар турмуш қуришганда Саидий бахтли бўлармиди? Унинг фожиаси рўй бермай қолармиди? Албатта, Саидий Мунисхоннинг висолига етишса, романда бир қатор сюжет линиялари ўзгаради, унга қандайдир янги боблар қўшилар, қандайдир персонажлар ортиқча бўлиб чиқиб кетар эди. Лекин моҳият эътибори билан ҳеч нарса ўзгармас эди, чунки Саидийнинг яшаш тариқаси, ҳаёт йўлларида дастуриламал деб танлаган принциплари янги инқилобий воқелик шароитида муқаррар тарзда ҳалокатга олиб борарди — Саидий ҳаётнинг қудратли оқимига қарши боради, халқ манфаатига зид йўллардан юради, ўз тили билан айтадиган бўлсак, «қоронғи кечада оқсоқ от билан тайғоқ йўллардан белгисиз сафарга чиққан». Унинг маънавий инқирозида теран бир қонуният борки, ҳатто Мунисхоннинг висоли ҳам уни ҳалокатдан сақлаб қололмасди. Саидий билан революцион воқелик ўртасида кескин зиддият бор. Бу зиддият — Саидийнинг ички олами билан ташқи дунё ўртасида кундан-кун ўсиб борадиган қарама-қаршилик уни ҳаловатдан маҳрум этади, тинч яшашга имкон бермайди ва охир пировардида уни ўз жонига қасд қилиш даражасига етказди. У борган сари яшашга иқтидорсизлигини, гуркираб ривож топаётган ҳаёт тўлқинлари қаршисида ночор-нотавон эканини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч-сохта эканини, бирон арзирлик иш қилиш қўлидан келмаганини тушунади. Унинг яшаш тарзи, тирикчилиги, шиддатли оқимда инон-ихтиёрсиз бир сомон парчасидек оқиб бориши мантиқан шундай хулосага олиб келади: «Бас, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди, нима бўлди? Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий фожиасининг асл сабаби шу эдики, у янги социалистик ҳаётга қарши борди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди; аммо ҳаёт қудратли кучи билан уни бир чеккага улоқтириб ташлади.

Романда турли қиёфадаги буржуа миллатчиларининг жирканч башараси, уларнинг совет ҳокимиятига қарши хуфийна кураш методлари тарихан конкрет, ҳаққоний очиб ташланган. Ёзувчи уларга муштарак бўлган умумий белгиларни ҳам, ҳар қайсисининг

ўзига хос индивидуал сифатларини ҳам маҳорат билан кўрсатиб берган. Улар ичида ҳар жиҳатдан мукамал ишланган, чинакам адабий тип даражасига кўтарилган Муродхўжа домладир. Романда унинг хатти-ҳаракатлари, амалий фаолияти кенг очилган. Адиб Муродхўжа домлага қуйидагича ажойиб характеристика беради: «Домла — Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бир мунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда — юради, сувда — сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳамки, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар уни фақат она тили муаллими, тилчи деб қарайдилар. Бир қисми эса, хусусан, ёшлар уни бурунги тараққий-парвар — жадид, муҳофизакор; ўзининг инқилобдан бурунги назаридан қайтмаган киши ҳисоблайди».

Инқилобдан аввал ношир ва муҳаррир бўлган, энди — ёши эллиқдан ошганда турли мактабларда дарс бериш билан шуғулланадиган, газетада ишлайдиган, бекор қолганда «Ўзбек халқининг тарихи» деган китоб ёзадиган Муродхўжа домла, айни чоқда, махфий ташкилотнинг бошлиғи, бир гуруҳ аксилинқилобчилар хорининг дирижёри. Гарчи у ўзини «қизил» қилиб кўрсатишга кўп ҳам уринмаса-да, сиёсий арбоб, ғоявий курашчи сифатида тақдим этишдан кечмайди. Бироқ воқеалар давомида унинг фаолияти «ғоявий курашга» мутлақо алоқасиз экани очила боради. Биз Муродхўжани шунчаки нафс бандаси, молу дунё қули эканига амин бўламиз. У «инқилобдан ютқазган» одам — инқилоб унинг бойлиқларини тортиб олди. Энди эса совет ҳокимияти амалга ошираётган ҳар бир янги тадбир бойлигининг қолган-қутганини ҳам йўққа чиқаради. Муродхўжа домланинг ҳаётда амал қиладиган муайян эътиқоди бор, албатта. Бироқ бу эътиқод ҳар қандай сиёсий йўналишдан маҳрум — у бошдан-оёқ молу дунё орттириш мақсадига қаратилган. «Менинг отам йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан,— деди у Саидий бир келганида,— бобом унга насиҳат қилар экан: ҳай болам, давлат орттир, ерни кўпайтир, иморат сол, тилла йиғ... шундай деса, отам: «ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да» деб парво қилмас экан. Лоп этиб, ўрис келади-ю, отам амалдан тушади; давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади...» Яна бир жойда Муродхўжа домла ўзининг яшаш ақидасини янада кескинроқ шаклда, янада яланғочроқ айтади: «... Мулк керак! Бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат, фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак». Хўш, молу дунёни ота-она-ю, ёру дўстдан афзал билиб, бутун умрини сарф этиб, бу йўлда ҳар қандай хўрлик ва таҳқирларга чидаб, пастлик ва разилликдан қайтмай бойлик орттиришдан мақсад нима? Муродхўжанинг бутун турмуш тарзи бу саволга бир сўз билан «шахсий манфаат» деб жавоб беришга ундайди. Унинг ақидасига кўра пул, мол-дунё, бойлик шахсий ҳузур-ҳаловатини таъминлайди, дастини узун қилади, хошишини фармонга, фармонини ҳукмга айлантиради. Домла Саидий билан суҳбатда бу қарашларига назарий пойдевор қуришга уринади: « — Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кўриш керак. Киши ўрта ҳисобда эллик ёшга кириб ўлса, бунинг ярми уйқу, ўн саккиз йили болалик, ундан қолгани турли ғам-ташвиш билан ўтади. Мана шу ташвиш ўз ҳузур-ҳаловатингиз йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмасангиз, дунёга келдингиз нима бўлди-ю, келмадингиз нима бўлди?»

Кўриниб турибдики, бу чиркин «фалсафа» «ўз ҳузур-ҳаловати» йўлида ҳар қандай разилликни ҳам оқлайди. Агар шу ақидага амал қилиб яшалса, романда айтилганидек, «ресторан очиб» савдо қилишлик билан адиблик, даллоллик билан нақошлик орасида фарқ қолмайди. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, қасб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқади.

Мана шу маслаксиз одам махфий аксилинқилобий гуруҳнинг бошлиғи. Бироқ у ташкилотдан ҳам ғоят усталик билан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Умуман, Муродхўжа домла характери ҳақида гапирганда, унинг яна икки муҳим сифати ҳақида тўхталиш керак. Бу сифатларнинг биринчиси шуки, у илоннинг ёғини ялаган, ўта даражада маккор, қалтис ишларни бировнинг қўли билан қилиб, ўзи мўлтонилик билан сувдан қуруқ чиқишга уринадиган одам. Муродхўжа домла турли йўللар билан совет ҳокимияти амалга ошираётган йирик-йирик тадбирларга қарши чиқади. У ер-сув ислоҳотини қоралайди, маданий инқилобга, хотин-қизларни озод қилишга тиш-тирноғи билан қарши, колхозлаштириш сиёсатининг ашаддий душмани. Бироқ ҳар гал шу тадбирларга душманлигини ошкора этганда, чекинишга ҳам, ўзини қўйдай ювош, бегуноҳ, қилиб кўрсатишга ҳам имкон қолдиради. У, масалан, ер-сув ислоҳотига қарши мақола ёзади, бироқ бу мақола кўпчилик томонидан зарарли деб топилгандан кейин, «мен ер-сув ислоҳоти бўлмасин демадим, балки уни зиёлиларнинг мададсиз амалга ошириш қийин деганман» деб ўзини оқлайди. Ёхуд «хотин-қизлар озод бўлса, уларнинг аёллик нафосати камаяди, бинобарин, оиладан файз кетади» деб, бу муҳим тадбирни ҳам қоралайди. Унинг мўлтонилиги, бениҳоя айёрлиги Саидийга муносабатида ҳам яққол кўринади. Аслида, олдидан йўлтўсарлар чиқиб, «жонми, ҳамёни?» деса, ҳамёнини танлайдиган Муродхўжа Саидийни уйига кўчириб олиб бориб, унга ҳашаматли

кабинетини берганда ҳам, кейинчалик эса, куёвликка кўндирганда ҳам жуда катта мақсадларни кўзлаган эди: унга Саидийнинг номи, қобилияти, ижоди, меҳнати керак эди. Саидий мабодо оламшумул адиб бўлиб кетса, шухратининг шуъласи биринчи навбатда Муродхўжа домлага тушиши керак. Ундан ташқари, алдаб-сулдаб Саидийни ишлатиш, кучидан фойдаланиш мумкин эди. Буларнинг барини у Саидийга кўрсатаётган хайри-карами тарзида амалга оширади. Муродхўжа домла характеридаги яна бир сифат — унинг разиллигидир. Домла бу иллатини пинҳона сақлайди, лекин зарур бўлганда уни ўта моҳирлик билан амалга оширади. У Саидийдан оладиганини олиб, «шарбатини сўриб бўлиб, пўчоғини пуфлаб ташлаш зарур бўлганда» уйини ажратиш режасини қуради. Кейин ундан қизини чиқариб олиш мумкин. Бунинг учун у қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр. Айни чоқда Саидийга «ёзувчи бўлиш учун Мунисхондай хотин зарур» эканини уқдириб, уни қизига қўшиб қўйишдан ҳам тоймайди.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларнинг энг йирик намояндаларидан бири Муродхўжа домла образини шундай яратганки, китобхон ундан нафратланади, унинг тутган йўли нечоғлик ифлос эканига амин бўлади.

«Сароб»да тасвирланган миллатчиларнинг яна бир вакили Салимхондир. Ёзувчи бу образининг ҳам ғоят ҳаётинг ва тўлақонли чиқишига эришган. Салимхон Муродхўжа домладан фарқ қилароқ, ўзининг ҳақиқий башарасини жуда усталик билан ниқоблайдиган, ҳаммаша тилида бир гапни айтиб, дилида бошқа нарсани ўйлайдиган одам. Салимхон Уфада мадрасаи Олияда таҳсил кўрган, қарашлари ўша ердаги татар жадидлари ва пантуркистлари таъсирида шаклланган. Шунинг учун у 1917 йилдаги февраль инқилобинини қувонч билан қутиб олади ва Туркистонга келади. Бироқ инқилоб у тилаган нарсани бермайди. Октябрь эса бутун тилакларини барбод қилади. Молу дунёсидан ажралган Салимхон совет ҳокимиятига қарши хуфиёна кураш йўлига киради. У аввал босмачилик ҳаракатини қўллаб-қувватлайди, аммо бу ҳаракат мағлубиятга учрагач, совет ташкилотларига суқилиб жойлашиб олади-да, янги дунёни ичдан кемиришга киришади. Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўта маккор, тadbиркор одам, у халққа, советларга қарши ҳар бир жиноятни минг марта ўйлаб, пухталиқ билан амалга оширади. Бироқ бу маккорликлар, зехнининг ўткирлиги, зукколик, бирибир, Салимхоннинг разиллигини, иккиюзламачилигини яширолмайди. Урни келганда Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўз мақсади, манфаати йўлида ҳамма нарсани сотишга, энг яқин одамини ҳам қурбон қилишга тайёр. Буни лоақал бир мисолда аниқ кўриш мумкин: Салимхон ўзи тўғрисида ҳам, оила аъзолари ҳақида ҳам жуда юқори фикрда, ўта тақаббур одам, табиийки, у бошқаларга, айниқса, Саидийга ўхшаш номаълум, нотаниш одамларга менсимай қарайди. Шунинг учун ҳам «каламус билан кўмирконда бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнети билан шимолдаги камалак, ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканига бошини қотирар эди». Аммо Саидийда қобилият борлигини билгач, дарҳол унга муносабатини ўзгартириб, уни хушомад тўрларига ўрай бошлайди. У ўзини ўта маданиятли, замонавий одам қилиб кўрсатиш мақсадида Мунисхон билан Саидий дарс тайёрлаб ўтирган хонанинг эшигини чертиб, ижозат сўраб киради, лекин пайти келганда, шахсий манфаатлари тақозо қилганда «маданийлиги»ни буткул йиғиштириб қўяди-да, Мунисхоннинг кўнглини, ихтиёрини ҳисобга олмай, ундан йигирма ёш катта Мухторга эрга бериб юборади. Муҳаббатсиз, кўнгли яқинлигисиз, зўрлик билан қурилган оила носоз бўлишини, кескин фожиялар туғдириши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмайди. Шундай қилиб, асарда Салимхон қобиғи жимжимадор бўлса ҳам, аслида ўта бағритош, иккиюзлама одам сифатида кўрсатилган.

Абдулла Қаҳҳор романдаги Аббосхон образи орқали буржуа миллатчиларининг яна бир тоифасини фош қилади. Бу киши бир вақтлар мактабда адабиётдан дарс берган ва ўша пайтлардаёқ ёлғончилиги, юзи қоралиғи билан ном чиқарган. У, айниқса, ёш талабаларнинг онгини заҳарлашга кўп уринган, уларни совет ҳокимиятига душманлик руҳида тарбиялаган. Ҳозир эса Аббосхон машҳур танқидчи. Аммо у танқидчилик фаолиятдан ҳам, матбуот органларидан ҳам ўзининг қора ниятлари — миллатчилик манфаатлари йўлида фойдаланади. У бевосита ҳаёт билан боғлиқ, деҳқонлар турмушини акс эттирган ҳикоя ва дostonларни менсимайди, уларни бадииятдан маҳрум деб ҳисоблайди, муаллифларини эса «тегирмончи шоир» деб камситади, совет воқелигини қораловчи асарларни эса мактаб кўкларга кўтаради. Аббосхон танқидчи сифатида адабиёт соҳасидаги зараркунандалик ишларини ялтироқ гаплар қобиғига ўраб ниқоблашга ҳаракат қилади. Масалан, хотин-қизларни озода қилиш учун кураш масаласида адабиётнинг роли тўғрисида гапирар экан, у шундай мулоҳазаларни олға суради: «У паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақиради. Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Буни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менимча, аввал очилган хотин-қизларнинг ахлоқини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш бузуқ хотинларни ёмон кўрсатиш билан бўлади». Кўриниб турибдики, Аббосхоннинг бу сафасатаси замирида

фақат бир нарса — адабиётни катта йўлдан қайтариб, ҳаётий муаммолар билан шуғулланишини чеклаш, боши берк кўчага киритиб қўйишдир. Шунда санъат ҳаётийликдан маҳрум бўлиб, «санъат учун» деган байроқ остида ҳаракат қила бошлайди. Аббосхон ўзини доҳий ҳисоблайди, миллатчилик ҳаракатининг байроқдори — ғоявий раҳнамози бўлишни даъво қилади. Аммо аслида эса бу «раҳнамо» ҳам фақат ўз манфаатини ўйлайдиган, маиший бузук, арақхўр одам. Аслида, унинг қўлидан ҳеч иш келмайди, у гапирди, холос. Айниқса, ичган пайтларида ҳеч кимга гап бермай, ўзини ўзи мақтайди ёки бошқаларга насиҳат қилади. Яна шуниси ҳам борки, бу «ғоявий раҳнамо» ҳам молу мулкга ўчликда бошқа шерикларидан қолишмайди, унинг томирларида ҳам оддий, хашаки савдогар қони оқади. Шунинг учун турли савдо комбинацияларига қўл уради. Ҳайдархожи билан Муҳаммадражабни бирга иш олиб боришга кўндиради, ҳатто маълум фойда эвазига уларга дастмоя бериб туришга рози бўлади.

«Сароб» романидаги миллатчилар тасвиридан баъзи бир хулосалар чиқариш мумкин. Биринчидан, ўзини миллатчи атаб, совет ҳокимиятига қарши кураш йўлига кирган одамларнинг биронтаси ҳам ғоявий курашчи эмас. Улар орасида чинакамига халқ манфаатини ўйлайдиган кимса йўқ. Уларнинг ҳаммаси қай бир даражада «инқилобдан ютқазган» одамлар, ўтмишдаги бойликларини қайтариш, имтиёзларини, нуфузларини, мартабаларини яна эгаллаш умидида совет ҳукуматига қарши кураш йўлига кирган. Иккинчидан, улар мутлақо халқдан ажраган, халққа қарши борувчи шахслардир. Улар қанчалик уринмасин, кўпчиликнинг мададига, қўллаб-қувватлашига эриша олмайдилар. Саидий гап мажлисини кенгайтирмоқчи бўлиб, ҳарчанд янги одам изламасин, биронта кимсани тополмайди. Тарих итқитиб ташлаган, халқ рад этган бир ҳовуч миллатчиларнинг мағлубиятга учраши муқаррар. Ниҳоят, учинчидан, аксилинқилобчи миллатчилар орасида биронта ҳам жозибдор инсон йўқ — уларнинг ҳаммаси тубанликнинг энг охири нуқтасига етган, бир-бирини кўролмайдиган, бир-бирининг тагига сув қўядиган, маиший бузук, маслаксий, бебурд кимсалар. Бундай одамлардан фақат ижирғаниш, ҳазар қилиш мумкин, холос. Шу тариқа, Абдулла Қаҳҳор жуда зўр бадийй қувват билан буржуа миллатчилигини қоралади, бадбашара қиёфасини очиб ташлади, уларнинг ўлимга маҳкум кучлар эканини кўрсатиб берди. Ўз вақтида тарих миллатчиларни супуриб ташлаб, қатъий ҳукм чиқарган эди. «Сароб» — буржуа миллатчилигининг ҳалокати қонуний эканини тасдиқловчи бадийй ҳукмга айланди.

Биз романдаги салбий қаҳрамонлар ҳақида гапирганда, Муниسخон образига тўхтаганимиз йўқ. Бунинг боиси бор, албатта. Муниسخон нимаси биландир улардан ажралиб туради. Унинг инсоний жозибаси кучлироқ. Айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор бу образни алоҳида бир маҳорат билан яратган. Шунинг учун китобхон унинг қарашларини, яшаш тарзини, эътиқодини рад этса ҳам, фожиали тақдирига ачиниш билан қарайди. Унинг ўлиmidан кейин қалбда алланечук маъюслик қолади. Муниسخон ва Саидий — бир олманинг икки палласи. Гап шундаки, адиб Саидий образи орқали худбинлик муаммосини тадқиқ қилса, Муниسخон тақдирида ҳам шу иллатнинг янги қирраларини намоён этади.

Шубҳа йўқки, болалигидан зеби-зийнат, ҳашамат ичида ўсган Муниسخон бошқа одамларга менсимай қарайдиган бўлади. Отаси эрка қизини европача руҳда тарбиялашга уринади. Дарҳақиқат, Муниسخон маданий муҳитнинг муайян белгиларидан маҳрум эмас — у бинойидек рояль чалади, чет тилини бир оз бўлса-да, билади, энг муҳими — фикрлай олади: унда воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, муайян хулосалар чиқара олиш қобилияти бор. Муниسخон эркаклар билан тенгма-тенг муомала қилади, ҳатто эр, турмуш масалаларидаги қарашларини акасига бемалол айта олади. Бироқ Муниسخоннинг қалби болалигиданоқ худбинлик микроблари билан заҳарланган, қиз улғайган сари унинг муҳити бу қалбни кибру ҳаво, манманлик билан заҳарлашда давом этади. Шунинг учун Муниسخон ҳам Саидий каби ўз шахсиятини ҳамма нарсаининг марказига қўяди-ю, бутун кўраи замин ўз теварагида айланишини истади. Унинг қатъий эътиқоди йўқ, ҳаётнинг маъносини ҳузур-ҳаловат ичида, роҳат-фароғатда яшашда деб билади. У Саидий билан узоқ вақт давомида дўстона алоқаларда бўлган бўлса-да, оила қуриш масаласи кўзгалганда уни бирон марта эсламайди ҳам, чунки у Саидийни истаган вақтда ишлатиб бўлинган буюмдай бир чеккага улоқтириб юборишига шубҳа қилмаган. Мана, энди тақдир унга Мухторхонни — ёши ўтган, ўзи эркакка ўхшамайдиган, сергап бир кимсани раво кўрапти. Эрка ўсган, ҳур фикрлидай бўлиб улғайган Муниسخон бир зумда ўзига тасалли топади — Мухторхон ёши ўтган бўлса-да, бадавлат одам. Унинг бойлиги билан нималар қилиш мумкин! Муниسخон порлоқ келажак ҳақида орзу қилади, аммо бу орзу ҳаётга келиб, еб, ичиб, урчиб ўтди кетадиган истеъмолчиларнинг орзусидан бошқа нарса эмас. Муниسخоннинг жами орзулари, сароб бўлиб чиқади, у тилаган яшаш тарзи реал ҳаёт синовиغا дош беролмай кунпая-кун бўлади. Бу эса Муниسخонни инқирозга, маънавий емирилишга олиб келади. У муҳаббатини бой беради. Мухторхондан ҳам кўзлаган умиди ушалмайди. Ҳатто аксинча: «... энди ундан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади...» Орзулари ушалмагани, кимсан — Муниسخоннинг жўн бир жувондай хор бўлиши унинг қалбида узлуксиз изтиробларни, аламли пинҳоний

дардларни туғдиради. Эътиқодсизлик, маънавий қашшоқлик, ғаразли ниятларда қурилган ва кўп ўтмай барбод бўлган оила — буларнинг бари ёш Муниҳоннинг иродасини синдириб, тубанлик қаърига отиш учун кифоф эди.

Романда Муниҳоннинг инқирози, ўз жонига суиқасд қилиши психология жиҳатдан жуда чуқур далилланган. Муниҳон ҳаётда боши берк кўчага кириб қолгандан сўнг, қутулишнинг бирдан-бир иложини Саидийдан ахтаради. Бироқ Саидий, гарчи уни севишда давом этса-да, Муниҳонни чоҳдан тортиб чиқарадиган аҳволда эмас эди. Умуман, романда Саидий билан Муниҳоннинг сўнги учрашуви тасвирланган ўринлар бадий жиҳатдан жуда юксак даражада ёзилган. Бу саҳифаларда адибнинг қалами жуда раво югуради, у қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир имосини, ишорасини, сўзларини шундай тасвирлайдики, биз юрагимизни ҳовучлаб, энтиқиб, нима бўлишини кутамиз. Ёзувчи осон йўлдан кетиб қолиши — узоқ вақт давомида бир-бирини севган икки ёшнинг висол қучоғига ташланишини бутун тафсилоти билан тасвирлаб бериши мумкин эди. Бироқ ҳаёт ҳақиқатини, характерлар ҳақиқатини жуда теран ҳис қиладиган адиб воқеани тамом бошқа йўлга буриб юборади. Бу саҳифаларда Муниҳон бутунлай ўзга қиёфада намоён бўлади. Адиб қаҳрамондаги бу ўзгаришни ҳам хатти-ҳаракати, айниқса, нутқи орқали жуда аниқ ифодалайди.

Муниҳоннинг фожиаси китобхонда чинакамига ачиниш ҳисларини туғдиради — бу қиз ўзга шароитда яшаганида эҳтимол ҳаёти бошқача бўлиши, «олам тўла бахт»дан унга ҳам бир бўлаги насиб қилиши мумкин эди. Бироқ аксиланқилобчи миллатчилар гуруҳининг чиркин, диққинафас муҳити, шунингдек, Муниҳоннинг болалигидан суяк-суягига сингиб кетган синфий маҳдудлик, худбинлик, мешчанлик психологияси — уни ҳалокат чоҳига ағдаради. «Сароб» романида Муниҳоннинг фожиали тақдир орқали яна бир бор буржуа дунёсининг ғайри инсоний моҳияти, миллатчилар мафкурасининг чиркинлиги аёвсиз фош қилинади.

«Сароб» романи марказида худбинлик психологияси анатомиясини тадқиқ қилиш, буржуа идеологиясининг инқирозини фош этиш туради. Адиб ўз олдига қўйган ниятни тўлалигича рўёбга чиқарган. «Сароб» — совет воқелиги ҳақида ўзбек адабиётида яратилган биринчи роман. Ундаги воқеалар тахминан 1923—29 йиллар давомида содир бўлади. Маълумки, бу йиллар мамлакатимиз совет ҳоқимиятини мустаҳкамлаш жиҳатидан жуда муҳим ўрин тутади. Худди шу йилларда — ўлкада граждандар уруши тугагандан кейин совет ҳукумати Октябрь ғояларини бевосита ҳаётга жорий қилиш учун бир қатор муҳим ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширганини кўрамиз. Ер-сув ислохоти, маданий революция, хотин-қизлар озодлиги учун кураш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш шундай тадбирлар эди. Улар туфайли мамлакат экономикаси, халқ хўжалиги теран кризисдан қиқиб, тикланиш йўлига кирди. Ижтимоий ҳаётдаги улкан ўзгаришлар турли-туман кўринишдаги аксиланқилобий қарашларни, советларга қарши зимдан кураш олиб борган ёт унсурларни, шу жумладан, буржуа миллатчилиги мафкурасини узил-кесил тор-мор келтириш учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилди. Айни чоқда, аста-секин одамлар онгида ҳам жиддий ўзгаришлар вужудга келди, ишчилар ва деҳқонларнинг оламға муносабатларида, дунёни тушунишида янги қирралар юзага чиқди, уларнинг ижтимоий фаоллиги беқиёс ўсди. 20-йиллар ҳақида, бадий асар ёзадиган адиб, агар у чиндан ҳам реалист ёзувчи бўлса, агар ҳаққонийлик принципи унинг учун ҳақма нарсадан юқори турадиган ягона мезон бўлса, агар у ўз асари билан халқига, дунёни қайта қураётган революцион ишчилар синфига, меҳнаткаш деҳқонлар оммасига хизмат қилишни ўзининг муқаддас мақсади деб билса, албатта, мамлакат ҳаётидаги ана шу муҳим ижтимоий-синфий ҳодисаларни акс эттирмаслиги мумкин эмас эди.

«Сароб» романининг юксак ғоявийлиги, том маънодаги партиявийлиги шундаки, унинг саҳифаларидан китобхон саидийлар, салимхонлар, муродхўжа домлаларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини сезиб туради.

Романининг ижобий қаҳрамонлари шу қудратли ҳаёт оқимининг ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, «Сароб» романининг шаънига айтилган таъналарда жон бор — ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Бироқ бу ҳали асарни ғоявий жиҳатдан кемтик дейиш учун, адибнинг ғоявий позициясига шубҳа билан қараш учун мутлақо асос бўлолмайди. Бадий адабиётда образнинг салмоғи ҳеч қачон унга ажратилган саҳифалар миқдори билан ўлчанмайди, балки унинг психологик чуқурлиги, характерининг тўлақонлилиги билан белгиланади. Иккинчидан, асарда образнинг қандай ўрин тутиши ёзувчи бадий ниятига ва услубига боғлиқ. Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романида намоён бўлган, кейинчалик кўпгина ҳикояларида ҳам, қиссаларида ҳам ёрқин кўринган муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан ҳодисаларни «халис» туриб, аслидай гавдалантиради-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривожини ва инқирозини туғдирадиган омилларни «билдирмай», сув ости оқимидай кўзга чалинмайдиган қилиб тасвирлайди. «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар марказий сюжет чизиқларида қатнашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқнашувга киришмайдилар, лекин шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз қиёфаларига, ўз характерларига эга. Уларсиз шу

тасвирланаётган тарихий даврнинг етакчи тенденцияларини ҳам, романнинг асосий йўналишини ҳам тўғри белгилаб бўлмайди.

Шундай қаҳрамонлардан бири — Эҳсон. 20-йилларда энди шаклланиб келаётган янги ўзбек зиёлиларнинг вакили. Уларнинг кўпчилиги бевосита халқ ичидан чиққан, шунинг учун эл-юрт дардларини яхши билади. Бу зиёлилар бутун вужуди билан Октябрь ғояларига содик, уларнинг энг муқаддас орзуси халққа хизмат қилиш ва шу йўл билан турмушни яхшилашга ҳисса қўшиш. Улар синфий онги юксак, ғоявий душманларга, миллатчиларга муросасиз, том маънодаги интернационалист одамлардир. Шу сифатларнинг ҳаммаси Эҳсон характерида яхши ифодаланган. У болагиданоқ тақдир зарбаларига қарши курашда чиниқиб ўсади. Унинг ҳаётга қарашларида баландпарвозлик йўқ — нима истишини, қандай ҳаракат қилишини яхши билади ва шу йўлда изчил туради. Эҳсоннинг мушоҳадлари қанчалик теран ва тўғрилигини, синфий туйғуси ғоят ўткирлигини Москвадан Саидийга ёзган мақтубидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Эҳсон Москвада қандай ўқиётгани ҳақида дўстига ҳисоб бергандан кейин, Ўзбекистондан ўқишга деб келиб, фақат маишат билан шуғулланувчи бойваччаларни нафрат билан тилга олади: «Ўзбекистондан келган ўқувчилар орасида бир тўда бетамизларни учратдим... Бир кеча шулар билан бўлдим. Бири ўзининг Берлинда қилган маишатларини, бир фабрикант қизи қандай унга омиқ бўлиб, отасидан яширинча автомобилда келганларини сўзлаб, бутун икки соат вақтни олди. Бошқалари — ҳар қайсиси ўзининг хотин билан қандай муомала қилишини, қандай базмларда нима ишлар қилганини, қандай қилганда киши кўп ичса ҳам маст бўлмаслигини сўзлашди». Эҳсон уларни эски муллабаччаларга ўхшаши ҳақида афсус билан ёзади ва мақтуби давомида: «Москвада шарқ халқларига бўлган шундай кенг имкониятлардан шунақа кишиларнинг фойдаланишига ачинаман» деб таассуф билдиради. Эҳсон, Москвадан ўқишни битириб, врач бўлиб қайтгач, унинг сиёсий онги жуда ўсганини, синфий туйғуси ўткирлашганини, дўст билан душманни яхши фарқ қилишни кўрамиз. Бунга амин бўлиш учун Саидий билан Салимхон тўғрисида, у тарғиб қиладиган ирқий назария ҳақидаги баҳсидан бир парчани эслаш kifоя. Эҳсон миллатчиларнинг «Россия моли чўнтакларига зарар етказгани ҳамон» турк миллати, унинг манфаатлари ҳақида сафсата сота бошлаганини қоралаб, Саидийга объектив ҳақиқатни айтади: «Шундай, Саидий, бизга ҳар жиҳатдан зулм қилган русни, дўкондорни Октябрь йўқотди. Ҳозирги рус биздай мазлум бўлган русдир».

Эҳсон романда Саидийни тўғри йўлга солиш, ундаги худбинлик ва маҳдудликка барҳам бериш учун кураш олиб боради. Тўғри, бу кураш романнинг бошидан-охиригача изчил давом этмаса-да, Эҳсон дўстининг тақдирига бефарқ эмаслиги бизга яққол аён бўлади. У бир гал Москвадан таътилга келганда, Саидийдаги салбий ўзгаришларни кўриб, қаттиқ ачинади ва дўсти, район комсомол комитетининг секретари Шафринга Саидий билан яқиндан жиддий шуғулланишни тайинлайди. Кейин ўзи ўқишни битириб келгач, яна бир-икки марта Саидийни ботқоқдан тортиб олишга уринади, ҳар хил фалсафий масалаларда, адабий ижоднинг характери ва мақсадлари тўғрисида кескин баҳслар қилади. Лекин Эҳсон Саидийни қайта тарбиялай олмас эди — у анча кечиккан, орадаги чоҳ ўтиб бўлмайди деган даражага етган эди. Эҳсон тили билан янги ҳаёт гапирарди — миллатчилик заҳарини бутун вужудига сингдириб улгурган Саидий эса унинг ўткир мантиқли, ҳаққоний гапларига жавоб топиб беролмасди. Шунинг учун Эҳсонни ёмон кўришдан, имкони борича ундан нари қочишдан ўзга иложи қолмаган эди.

«Сароб»да Шариф, Шафрин, Теша, Барат, Кенжа каби яна бир қатор янги зиёлилар образлари ҳам бор. Тўғри, уларнинг кўпчилиги эпизодик тарзда — асар воқеалари ривожига ҳал қилувчи роль ўйнамайдилар. Айримлари эса романдаги етакчи ғоявий проблемаларни тўлароқ очишга хизмат қилади. Масалан, шоир Кенжа образи шундай. Кенжа Саидийга бевосита қарама-қарши туради. Тўғри, улар ҳам ўзаро бевосита тўқнашувга киришмайди, бир-бирига қарши кураш олиб бормайди. Лекин уларнинг яшаш тарзи ўртасида, ҳаётий эътиқодларида кескин зиддият бор. Абдулла Қаҳҳор Саидий — Кенжа конфликтни орқали санъат, унинг моҳияти ва тақдир, санъаткорнинг жамият ҳаётидаги ўрни масаласини кўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжани «деҳқон шоири», «тегирмончи шоир» деб таҳқирлашади. Кенжа эса уларга қарши санъатнинг ижтимоийлиги, замонга, халққа хизмат қилиши ҳақидаги фикрларини олға суради.

Янги ҳаётнинг қудратли одимлари ҳақида романдаги яна бир эпизодик қаҳрамон ёрдамида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу — Мавлонқулова образидир. Дастлаб, у эри айбсиз — исботсиз қамалган кезларда саводсиз, қўлидан ҳеч иш келмайдиган, фақат кўзёшига кучи етадиган муштипар аёл эди. Эшматов ва Мирза Муҳиддин каби виждонсиз терговчилар сувдан қуруқ чиқишларига, жиноятлари фош бўлмаслигига қатъий ишонган ҳолда бу аёлнинг номуслига тажовуз қилишади. Бир қарашда бу ифлослар ҳақиқатан ҳам жазосиз қоладигандай кўринади. Аммо улар адашган эди — замон ўзгариб, Мавлонқуловаларнинг елкасига офтоб тегадиган давр бошланган эди. Совет ҳокимияти Мавлонқуловани хор-зор қилиб қўймайди, уни ишга жойлайди, ўқитади, кўзини очади. У ҳаётдан ўз ўрнини, ўз қадрини топади, дўсти ким, душмани кимлигини ажрата бошлайди, ҳақиқат учун, адолат учун дадил курашадиган бўлади. Тўғри, бу аёл

тақдири ҳам фожиали тугайди, бироқ у билан Мунисхон фожиаси ўртасида осмон билан ерча фарқ бор — Мунисхон худбинлиги, маслакисизлиги туфайли ўзини ўлдиради, Мавлонқулова ҳақиқат ва адолат учун курашда қурбон бўлади. Мавлонқулованинг тақдири, инсон сифатида улғайиши миллатчиларнинг хотин-қизлар озодлиги йўлидаги қаршиликлари нақадар ўринсиз ва зарарли бўлганини кўрсатади.

«Сароб» романидаги яна иккита ижобий қаҳрамон образига тўхташ лозим — уларнинг иккови ҳам эпизодик бўлсада, 20-йиллардаги ўзбек қишлоғида юз берган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ифодалашда катта аҳамиятга эга. Буларнинг бири — Йўлчивой, Саидийлар бригадаси ер-сув ислоҳотини ўтказишда ёрдамлашиш учун қишлоққа борганда, дастлаб ана шу йигитга дуч келишади. Кейинчалик у Саидийга очиқ, хушчақчақ, муғомбирликни билмайдиган, барвастига қарамай анча абжир, гапга ҳам уста киши бўлиб кўринади. Ҳақиқатан ҳам жулдур кийимли Йўлчивойда ўзбек дехқонига хос соддалик, самимият бор, айна чоқда, унинг бир оз дағалроқ гапларида, образли ифодаларида аниқ фикрлашга ўрганган ақли яққол сезилиб туради. Йўлчивой — ерсиз бир батрак, қашшоқлик жонига теккан, куч кўп, бироқ ер йўқ. Унинг ер ҳақидаги ҳаққоний талабларига бир мўйсафид ҳамқишлоғи «пешонангга ер битган бўлса оласан» деб эътироз билдирса, Йўлчивой унга ўхшатиб жавоб беради: «... пешонамга чоракорлик қиласан деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади». Йўлчивой Охунбобоевни «мияси путун одам экан» деб ҳисоблайди, чунки унинг «иш бошига камбағал ўтирсин» деган гапи Йўлчивойга жуда маъқул. Бировларнинг ерига кўз тикиш инсофдан эмаслигини, шароитга тўғри келмаслигини рўкач қилиб, Ниёзмат ҳожи Йўлчивойга «Эй, ҳайф сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир» деб дашном берса, Йўлчивой ўзини йўқотиб қўймайди: «Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир», — деб жавоб қилади у. Уша саҳифаларда Саидийнинг Йўлчивой билан қисқа бир суҳбати ҳам келтирилган. Саидий «Ерни олдингиз, пешонангиздан чоракорликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?» деб уни синамоққа савол беради. Йўлчивой шундай жавоб қайтарадики, бу жавобнинг теранлигига қойил қолмасдан илож йўқ:

«Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради. Ҳар ким ўзи ишласин дер экан. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки бойни яхши кўрадиган пошшо уришади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди алваттаинки, ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой» деса, «лаббай» деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да!»

Шу воқеалар орқали Абдулла Қаҳҳор совет ҳукуматининг ер-сув соҳасидаги ислоҳоти меҳнаткаш халқ оммасининг туб манфаатларига хизмат қилган революцион тадбир бўлганини кўрсатади. Айна чоқда, адиб халқ оммасининг совет ҳукуматига ишончи ва муҳаббати зўрлигини, уни ўзиники деб билганини, юритган сиёсатни охириги томчи қони қолгунча ҳимоя қилишга тайёр эканини ҳам теран очиб беради. Мана шундай революцион кучлар қаршисида бир ҳовуч миллатчиларнинг чиранишлари, иғвогарликлари нечоғли халқ манфаатига зид, самарасиз, тарихан ҳалокатга маҳкум экани ўз-ўзидан аён бўлади.

Совет ҳокимияти ва меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатлари уйғунлиги ҳақидаги ғоя Саримсоқ тақдири орқали ҳам яхши очилган. Абдулла Қаҳҳор Саримсоқнинг таржимаи ҳолини ҳам беради — бу, айниқса, Ниёзмат ҳожи каби қишлоқ бойларининг зўравонлиги, ўзбошимчилиги, ҳар қандай инсоний туйғулардан маҳрумлигини кўрсатиш учун зарур бўлган. Саримсоқ етти ёшида аввал онасидан, кейин отасидан ажраб, етим қолади. Ниёзмат ҳожи раҳми келган бўлиб, етимчини сақлаб олади-да, орадан кўп ўтмай, уни таҳқирлай бошлайди: «Ҳожи кечқурунлари овқатдан кейин ёнбошлаб, чой ичиб ётиб, Саримсоқни чақиради, отаси қайтиб келса нима қилишларини сўрайди-да, бирданига «э ана, отанг келди» деб эшикни кўрсатади. Бола ирғиб туриб, эшикка қарайди-да, ёлғон эканини билиб бўшашади, яна ўтиради. Унинг шу дамдаги ҳаяжони Ҳожига ёқар эди». Ота-онаси илинжида эзилиб юрган етим гўдакни бу даражада руҳий азоблаш, унинг изтиробли ҳаяжонидан завқланиш учун одам чинакамига ваҳший бўлиши керак. Ниёзмат ҳожининг хўрлашлари бу билан тугамайди, унинг уч яшар арзандаси овқат ейиш учун Саримсоқ икки қовоғини ағдариб «олабўжи» бўлиб туриши керак. Шу тарзда Ниёзмат ҳожининг уйда Саримсоқ қул бўлиб етишади: «Саримсоқ йигирма ёшга етганда савдойи бир йигит бўлди. Ҳожи нима берса кияди. У емайдиган овқат йўқ. Иш қилиб, чайнаганда салмоқ бўлиб, ютиш мумкин бўлса бўлди. Тўйганини билмайди, аммо емасдан бир ҳафта юрса ҳам овқат талаб қилмайди. Нимани буюрилса, шуни қилади. Сигирнинг бўйнига тушган канани териб ташлашдан тортиб, ўзи якка замбарда гўнг ташишгача унинг иши. У овқат сингари ишни ҳам бир-биридан фарқ қилмайди». Ана шу сифатлари билан Саримсоқ кимга ўхшайди? Чингиз Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романида келтирилган ривоятдаги манқуртни эслатмайдими? Ниёзмат Ҳожи Саримсоқни болалигидан бошлаб шундай тарбиялайдики, оқибатда ундаги инсоний, шахсий ғурур маҳв этилади. Унинг ўрнига ҳар қандай буйруқни мулоҳаза юритмай ижро этадиган мутеъ кул рўёбга чиқади. Саримсоқнинг бахтига совет ҳокимияти уни Ниёзмат ҳожининг чангалидан тортиб олиб, ҳаётга қайтаради, қисқа муддат ичида у ўзлигини

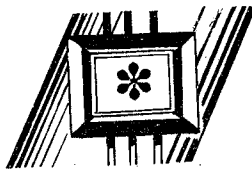
қайта топади, инсоний сифатлари уйғонади ва вояга етади, у колхоз ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири даражасига кўтарилади.

Ёзувчи Саримсоқ тақдири орқали ҳам янги тузумнинг чинакам гуманистик моҳиятини, меҳнаткаш инсондаги ички имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳамма шароитни яратиб берганлигини бадиий акс эттиради.

Шундай қилиб, Эҳсон, Мавлонқулова, Кенжа, Йўлчивой, Саримсоқ каби образларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан, улар мустақил характер даражасига кўтарилмаган, адиб ўз асарида 20-йиллардаги совет воқелигининг характерли жиҳатларини акс эттира олмаган деган даъво ҳақиқатдан узоқ. Аксинча, ёзувчи буларнинг ҳаммасига эришган, фақат буни ўзининг ғоявий-бадиий ниятидан келиб чиқиб, услубининг ўзига хос томонларига амал қилиб рўёбга чиқарган. Бунинг оқибатида биз «Сароб» романида 20-йиллардаги революцион воқеликни, меҳнаткаш халққа бахт-саодат ва мамнуният бахш этиб, тобора кенгайиб бораётган янги ҳаёт тўлқинини, шу туфайли хўрлик ва тубанлик, зулмат ва нодонлик қаъридан чиқиб, қадр-қоматини ростлаётган, эркин ҳаволардан тўйиб-тўйиб нафас олаётган, ўз инсоний кадр-қимматини чуқур ҳис қила бошлаган одамларни кўраемиз. Улар қўтбнинг бир томонини ташкил қилади. Қўтбнинг иккинчи томонида эса Саидийлар, Мунисхонлар, Салимхонлар, Мурадхўжа домлалар туради. Улар нураб, ичидан чириб бораётган кучларнинг рамзи. Уларнинг фожиасини, муқаррар, ҳалокатини туғдирган нарса шуки — улар халқдан ажраган, ўзларини оммадан устун қўйган, ўз эл-юртига қарши борган одамлардир, улар тарих ғилдирагини ортга бурмоқчи бўлдилар, аммо бунга ожизлик қилиб, унинг остида қолдилар — тарих бундайларни улоқтириб ташлаб, олдинга қараб ғолибона ҳаракатини давом эттиради.

«Сароб» романи ҳақидаги мулоҳазаларимизни якунлар эканмиз, бундан эллик йилча аввалги мунозараларда айтилган бир гап эсга тушади. Шокир Сулаймон «Сароб»ни атрофлича таҳлил қилиб, уни юксак баҳолар экан: «романнинг чинакам баҳосини келажак беради», деган эди. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди; фақат ўзбек мунаққидлари ва ўзбек ёзувчиларигина эмас, кўп миллатли совет адабиётининг бир қатор атоқли намояндалари ҳам «Сароб» романини совет адабиётининг жиддий ютуғи сифатида баҳолашди. Бу ўринда фикримизнинг далили сифатида фақат бир мисол келтириш билан чекланамиз. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов бу роман ҳақида шуларни ёзганди: «Абдулла Қаҳҳорнинг илк романи «Сароб»ни ўқиш менга ўттизинчи йиллардаёқ nasib этганди. Роман, асосан, зиёлилар тақдирига бағишланган асар эди. Бутун ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти давомида Абдулла Қаҳҳорга хос бўлган хислатлар шу илк романдаёқ намоён бўлганди. Булар — ҳаётнинг энг ўткир муаммоларини кўтариб чиқишдаги жасорат ва Ленин йўлига қадам қўйган халқнинг ҳар қандай қийинчиликларни енгиб чиқишига дадил ишонч, эскилик ҳар қанча кучли бўлмасин барибир, янгилик унинг устидан ғалаба қозонишига комил ишончдир». (К. Симонов. Сегодня и давно. «Советский писатель», Москва, 1974. стр. 161).

«Сароб» романи 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирди. У том маънода юксак ғоявийлик билан суғорилган, психологик характеристикаларнинг муқамаллиги, бадиий баркамоллиги билан ажралиб турадиган асардир. Бу роман ўзбек адабиётида реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи деса бўлади.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ТАРИХЧИ ҲАКИМХОН

Атоқли адиб Абдулла Қодирининг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» каби Қўқон хонлиги давридан ҳикоя қилувчи тарихий романлари муаллифнинг кенг қўламли тарих билимдони эканидан дарак беради.

Ёзувчи яна «Амир Умархоннинг канизи» номли учинчи тарихий роман ёзишни ҳам ният қилади, лекин бу ният рўёбга чиқмай қолади. Маълумки, Абдулла Қодирининг бу романи ёзиш фикри 1929—30 йилларда туғилади. Роман учун зарурий материал, ўша даврга оид жуда кўп тарихий воқеаномаларни ўрганиш, турли кишилар билан суҳбатлашиш ва ёзилажак асар воқеалари содир бўладиган жойларни бориб кўриш орқали тўпланади.

Абдулла Қодирий шу мақсадда бир неча бор Қўқон, Фарғона, Наманган ва бошқа шаҳарларда бўлади. Бу шаҳарларда у кекса кишилар билан суҳбатлашади, ўтган замон воқеаларининг шоҳиди бўлган кишиларнинг сўзларини ёзиб олади.

Ёзувчи шу тарихқа қариялар хотирасидан ҳали ўчиб кетмаган тарихий воқеалар ҳақидаги оғзаки маълумотларнинг дастлабки тўпловчиси ва шарҳловчиси бўлади. Тарихий воқеаларнинг яхши изоҳи, ҳикояларсиз ёзувчи мазкур асарни тасаввур қилолмасди. Бинобарин, адиб учун тарихий маълумотларнинг ўзигина эмас, балки мазкур ўтмиш воқеалари халқ хотирасида, унинг ҳикояларида, афсона ва нақлларида қай тарзда ифодаланганини билиш ҳам муҳим эди.

«Мен бир асар ёзишдан аввал, шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни неча маротаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман», — деб ёзган эди А. Қодирий 1935 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида.

Шундай қилиб, ёзувчи ҳам ёзма, ҳам оғзаки материалга эга бўлган. Роман ёзиш учун бу тарзда материал тўплашни машҳур француз адиби Эмиль Золя ўзининг «Романнавис ҳуқуқи» деган мақоласида шундай баён қилади: «Ҳар сафар роман ёзишга чоғланганимда, мени қизиқтирган масалага доир жами китобларни тўплаб оламан, бу масалага дахлдор бўлган барча билимдон кишилар билан суҳбатлашаман, жойларни бориб кўраман, мазкур мамлакат, ўлка билан танишаман, одамлари ва уларнинг урф-одатлари билан танишаман».

Мазкур ўринда Абдулла Қодирий романнавис-ёзувчи сифатидагина эмас, балки тадқиқотчи-олим сифатида ҳам иш кўриши даркор эди.

Ёзувчи янги романи учун зарур материал тўплаган бўлса-да, лекин унинг яратилиши орқага сурилиб кетди ва оқибатда ёзилмай қолди. Биринчидан, маълум сабаб ва шароитларга кўра, аввал «Обид кетмон» қиссасини яратишга киришади, шунинг учун мазкур роман устидаги иш, табиийки, кейинга сурилади. Иккинчидан, Абдулла Қодирий тўпланган материалларни тарихий маълумотлар билан қайта текшириб чиқиш кераклигини яхши биларди. Ҳабибулла Қодирий отасининг «...тарихий асар ёзганда бирор шахснинг хоҳ оғзакидир, хоҳ ёзмадир берган шоҳидлигига дарҳол ишонавериш бўлмайди, уни обдан текшириб, мантиқ андозасига солиб, сўнг асарга киритиш керакким, китобхонда эътироз, шубҳа туғилмасин...» деган сўзларини эслайди ўзининг «Отам ҳақида» деган китобида.

Бу сўзлар ёзувчининг ҳалоллигидан, ўзига нисбатан ниҳоятда талабчанлигидан дарак беради.

Демак, муаллиф айтмоқчи, тўпланган материалнинг ҳаққонийлигини яхшилаб текшириш зарур эди. Буни эса фақат ишончли ёзма манба асосидагина амалга ошириш мумкин. Хўш, Абдулла Қодирий шундай манбанинг борлигини биларми? Уғлининг сўзларига қараганда бундай манбадан ёзувчи хабардор бўлган: «Дадамнинг шундай деганлари ёдимда: «Романга керакли материаллар етарли бўлиб қолди. Энди, Тошкент Шарқ кутубхонасида Умархоннинг укаси (янглишмасам, шундай деган эдилар шекилли. — Х. Қ.) ёзган, ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма бор экан, шу китобни ҳам бирор ой ўтириб ўқиб чиқсам ва Бухорога бир бориб келсам, бас. Уй-рўзгор ишларидан хотиржам бўлиб олиб, бир қиш қаттиқ ўтирсам, романи ёзиб битираман...» (197-бет).

Бу сўзлар Абдулла Қодирининг ўша замон воқеалари тўғрисида баён қилувчи ишончли манба борлигини билишига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди.

Х. Қодирий ўша қимматли манбани шоир Ғайратий тилидан яна бир қарра шундай эслайди: «Қўқонда Абдулла акамнинг Мирзойи Хўқандий номли таникли бир ошналари бор экан. Узи анча кекса, лекин тетик, ўқимишли, шоирнамо, кўпни билувчи, янглишмасам, у Жоме масжидининг мутаваллиси бўлиб ишлар экан...»

¹ Қодирий Х. Отам ҳақида. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 205-бет.

Хотирамда, бир кун Мирзойи Ҳўқандий бизни бир кишининг уйига меҳмонга бошлаб борди. Бу киши ҳам кексароқ ёшда, кўп тарихларни билувчи... кейинги чоқларда чамаси китобфурушлик билан шуғулланар экан. Абдулла акам бу киши билан узоқ сўзлашиб ўтирдилар. Китобфуруш сандигини очиб, ундан иккита фото расм ва бир қўлёзма китоб олиб кўрсатди. Бу китоб амир Умархоннинг жияни бўлмиш Уратепа ҳокими Ҳакимбек тўра томонидан ёзилган тарихий хотира бўлиб, унда Умархон ва Мадалихон даврлари тасвирланган экан. Бироқ у (Абдулла акамга кўрсатилган) китоб — қўлёзманинг асли эмас, аслидан бирмунча қисқартириб кўчириб олинган нусха эди. Асли эса Тошкент Шарқ кутубхонасида сақланар экан.

Тошкентда тўлиқ нусхаси борлиги учун бу китоб (менинча юқорида ёзганимдек, «Тошкент кутубхонасида бир китоб бор, шуни ўқисам»... деб дадам шу китобни айтмадилармикин? — Ҳ. Қ.) Абдулла акамни унча қизиқтирмади» (198—199-бетлар).

Шуниси диққатга сазоворки, Ҳ. Қодирий отаси ва Ғайратий тилга олиб ўтган қўлёзма китобнинг ҳар иккиси ҳам айни бир китоб эканини, гарчи бу соҳада мутахассис бўлмаса ҳам, тўғри белгилайди. Лекин Ғайратийнинг эсдаликларида бир нуқсон бор. Аввало, мазкур қўлёзма китоб муаллифи гоҳ «Умархоннинг ўқаси», гоҳ «Умархоннинг жияни» деб нотўғри айтилган. Иккинчидан, «Уратепа ҳокими Ҳакимбек тўра» деган сўзлар ҳам тўғри эмас.

Ҳўш, шундай қилиб, «ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма»нинг номи қандай экан? Унинг муаллифи ким? «Амир Умархоннинг канизини» романи учун тўплаган материаллар йўқолиб кетган. Бунинг устига, ҳали айтилганига кўра, мазкур нодир қўлёзма муаллифининг номини ёзувчи ҳам, унинг ўғли Ҳ. Қодирий ҳам ўз эсдаликларида тилга олишмаган.

Биз бу хусусда олиб борган текширишларимизга суяниб юқоридаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Абдулла Қодирий ўзининг ниёт қилган «Амир Умархоннинг канизини» деган янги тарихий романини яратиш йўлида олиб борган дастлабки тайёргарлик ишларида, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ўша замонга оид форс, ўзбек тилларида ёзилган жуда кўп қўлёзма манбаларни кўздан кечирган. Улар орасида энг нодир ва мукаммали бўлмиш «Мунтахаб ат-таворих» китоби, шубҳасиз, ёзувчининг алоҳида диққатини ўзига жалб қилган. Бу манбанинг муаллифи бўлмиш Ҳакимхон тўранинг исми Ғайратий томонидан тилга олинганлиги ҳам бу фикримизни тасдиқлайди.

Ҳўш, Ҳакимхон тўра ким ўзи?

Муҳаммад Ҳакимхон тўра 1806 йилда Қўқонда ўз замонасининг ҳур фикрли илғор киши бўлмиш Маъсумхон оиласида дунёга келади. Узининг тараққийпарвар сиёсий қарашлари учун Ҳакимхон тўра Қўқон хони томонидан мамлакатдан бадарға қилинади. Унинг кўп умри саёҳатларда, сарсон-саргардонликда ўтади. Бу жаҳонгашталиқ йиллари Ҳакимхон кема ҳалокатини, қароқчилар босқинини, турма азобларини, сувсиз саҳро азобини, бир неча бор ўлим хавфини бошидан кечиради.

У Россия, Туркия, Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон ва Афғонистон мамлакатларини кезиб чиқади.

Ҳакимхон тўра узоқ саёҳатдан қайтгач, аввал Бухорода, кейин Уратепада яшайди. (Бу вақтда Уратепа ҳокими унинг дўсти Муҳаммад Раҳим девонбеги эди. Ҳакимхон Уратепа ҳокими эди, деган мулоҳаза тўғри эмас). Шунингдек, у Шаҳрисабзда ҳам анча вақт истиқомат қилади.

Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон Қўқон хони Олимхоннинг туғишган синглиси Офтоб олимнинг эри эди, демак, Ҳакимхон хонга жиян эди.

Ҳакимхон тўра ўзи яшаб турган хон замони тўғрисида, саройга яқин тарихий шахсларнинг ҳаёти ва ўша даврнинг диққатга сазовор сиёсий воқеалари тўғрисида «Мунтахаб ат-таворих» номли ажойиб асар ёзади. Бу асар XIX аср ўзбек адабиётининг энг яхши намуналаридан саналади.

Бу тарихий асар муаллифи Абдулла Қодирий ўз романида акс эттирмоқчи бўлган даврга замондош бўлибгина қолмай, балки унда кечган жами воқеаларнинг фатл қатнашчиси ҳам эди. Бунинг устига у Абдулла Қодирийнинг бўлғуси романи қаҳрамонлари билан шахсан таниш эди.

Шу айтилганларга кўра, адиб роман учун материал тўплар экан, тарихий манбалар орасида «Мунтахаб ат-таворих»ни алоҳида ажратиб, унга суяниб иш кўрган бўлиши табиий. Бу китоб ёзувчига энг қимматли ҳужжатли материаллар манбаи бўлиб хизмат қилган.

Марказлашган давлатнинг вужудга келиши, Россия билан савдо-сотик ишларининг жадаллашиши ва шу сингари бир қатор омиллар XVIII-XIX асрларда Қўқон хонлигида маънавий ва маданий ҳаётнинг ўсишига олиб келди. Бу давр ичида Қўқон хонлигида бир қанча тарихий асарлар битилди. Булар жумласига мулла Юнус додхоҳнинг «Ҳадоиқ ал-анвар» («Нур бўстонлари»), Мирза Қаландар Исфарағонийнинг «Шоҳнома-и Умархони» («Умархоннинг шоҳномаси»), Зиёвуддин хўжа Андижоний тўра хўжанинг «Миръат ал-футуҳ» («Ғалабалар кўзгуси») каби асарларини киритиш мумкин.

Қўқонда яратилган асарлар орасида XIX асрнинг биринчи ярми охирида яратилган «Мунтахаб ат-таворих» асари алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳақда бизга рус ва совет олимларининг асар тўғрисидаги мулоҳазалари яққол далолат бериб туради. Жумладан, Е. Каль, А. А. Семёнов, В. В. Бартольд каби олимлар мазкур асарни Урта Осиё халқлари тарихини ёритувчи жуда муҳим манба деб билганлар.

Ҳакимхоннинг бу асари умумтарихий асарлардан бўлиб, дунёнинг вужудга келган вақтидан бошлаб, XIX асрнинг ярмигача бўлган даврни қамраб олади. «Мунтахаб ат-таворих»нинг биринчи қисми XVIII асрнинг ўрталаридан XIX асрнинг ўртасига қадар бўлган даврдаги Бухоро амирлиги тарихига тааллуқлидир. Бу қисмда автор Бухоро амирларининг ягона марказлашган давлат қуриш учун олиб борган курашлари, уларнинг Хива ва Қўқон хонлари ҳамда мустақил Уратепа ва Шаҳрисабз ўлкалари билан бўлган алоқалари ҳақида ҳикоя қилади.

Асарнинг иккинчи қисми эса Қўқон хонлиги ташкил топганидан бошлаб (XVIII аср) XIX асрнинг ярмига қадар бўлган тарихни ўз ичига олади. Бу ерда ҳам худди олдинги қисмдаги сингари Ҳакимхон Қўқон хонлигининг ташкил топиш тарихи, унинг қўшни давлатлар билан алоқалари, шу жумладан Хитой билан муносабатларини батафсил ҳикоя қилади.

Асарнинг учинчи қисми, олдингиларидан фарқли ўлароқ, муаллиф саёҳатларини ташкил этади.

Кўришиб турибдики, Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари Урта Осиё халқлари ва унга қўшни бўлган давлатлар тарихи ҳақида муҳим манбалардандир. Бу асар меҳнаткашларнинг аҳволи, оммавий ҳаракатлар ҳақида жуда кўп материалларни қамраб олганлиги билан бошқа тарихий асарлардан алоҳида ажралиб туради.

Асарнинг яна бир диққатга сазовор ери шундаки, муаллиф сарой тарихчиларидан бўлган эмас. Аксинча, у ўзининг демократик эътиқоди учун Қўқон хонлигидан ҳайдаб чиқарилган ва бутун умрини дарбадарликда ўтказган.

Ҳақимхон ўз даврининг машҳур шоирларидан бўлган Ҳозиқ, Нодира, Султонхон Адолар билан шахсан таниш эди. У ўз асарида юқорида номлари тилга олинган ўзбек шоирларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли материаллар бериб, уларнинг бир қанча шеърларидан намуналар келтиради.

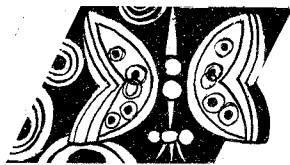
Яна шуни қайд этиш керакки, Ҳақимхон афғон халқининг инглиз колонизаторларига қарши курашини бошқарган Афғонистон ҳоқими Дўст Муҳаммадхон билан ҳам шахсан таниш бўлган.

Ҳақимхон асарида юқорида таъкидлаб ўтилган муҳим мулоҳазаларни ёзиш жараёнида, ўз ҳаётини ҳам таърифлаб ўтади. У XIX асрнинг биринчи чорагидаёқ рус тилини бемалол гаплаша олиш даражасида ўрганиб олган биринчи ўзбеклардан саналарди.

Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари ўзбек классик адабиётининг йирик намуналаридан биридир.

Юқорида келтирилган фактлар Ҳақимхоннинг йирик тарихчи, географ, адабиётчи, маърифатчи бўлганлигини кўрсатади.

Энвер ХУРШУТ,
тарих фанлари кандидати.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг президиуми 1986 йилги энг яхши адабий асарлар учун мазкур ижодий союзнинг мукофотларини берди.

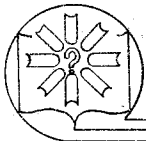
*Ойбек номидаги мукофот «Бодом қишда гуллади» деган ҳикоялар тўплами учун **Шукур Холмирзаевга** берилди.*

***Рауф Парфи** «Сабр дарахти» шеърлар тўплами учун ҳамда **Александр Файнберг** шеърлар ва поэмалар тўплами учун **Ҳамид Олимжон** номидаги мукофот билан тақдирландилар.*

***Сафар Барноев** «Тичликни куйлаймиз» шеърлар тўплами, «Эгизаклар» повестлар ва ҳикоялар тўплами учун **Ғафур Ғулوم** мукофотига сазовор бўлди.*

***Жамол Камолга** Шекспир трагедияларининг ўзбек тилига таржималари учун ва **Ҳасан Тўрабековга** Г. Марковнинг «Сибирь», С. Баруздиннинг «Ўз-ўзидан», Стендалнинг «Қизил ва қора» ҳамда «Парма ибодатхонаси» романларининг таржималари учун **Сергей Бородин** номидаги мукофот берилди.*

Олим Отахонов

«БОРСА КЕЛМАС»ДАГИ ХАЗИНА

(Ҳозирги ўзбек ҳикоячилиги ҳақида мулоҳазалар)

... бундай ҳикоялар менинг ватаним тугул, ҳали бутун Латин Америкасида ҳам ёзилмаган эди. Борлари эса...

Хулио Кортасар

... буни ошқора айтиш менимча жасорат эмас, чунки барибир эртами-кеч ҳам-маси аён бўлади.

Жон Олдриж

Таллиннинг «Ээсти Раамаат» нашриётида нашр қилинган «Навқирон эстон прозаси» деган тўплам кўлимга тушиб қолди. Китобда жамланган ҳикояларни ўқиб чиқдим. Қизиғи шундаки, тўпламдаги айрим ҳикояларни қайта ўқиганимда ҳам қизиқишим сусаймади. Азбаройи тушунмаганимдан эмас, балки ғайри оддийлиги ва биз кўникиб қолган одатдаги ҳикоялардан кескин фарқланиши билан мени ҳаяжонга солди. Бу ҳикояларда реал воқеаларнинг ғайри табиий тарзда тасвирланганидан, дастлаб одам гап нимадалигини англамай қолар эди: йигит билан қизнинг бири-бирига бўлган руҳий муҳаббати туфайли ҳам фарзанднинг дунёга келиши, мурдаларнинг кўчада санқиб юриши, дилбар аёллар ўз ёлғизлигини яшириш учун истироҳат боғидан гўзал оққушларни ўғирлашлари... Аммо тўпламдаги барча ҳикояларда айнан, бугунги кун воқеалари, замондошларимизнинг ўй-хаёллари, ўзаро муносабатлари акс этганки, бирдан тушунмадим, тушунмай қолдим, деган гапни айтишдан истиҳола қиласан. Назарингга уларда бир маъно яширингандек туюлади. Бинобарин, эстон ёзувчиси Владимир Бээкман «Давр билан ҳамқадам» номли мақоласида эстон прозасига хос изланувчанлик ёзувчиларнинг ҳаётни кенгроқ, инсон қалбини эса чуқурроқ акс эттириш мақсадида янги шакллар излаётганлиги ҳақида фикр юрита туриб: «Алмисоқдан қолган жанр принциплари ичида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Прозамиз, хилма-хил психологик таъсавурларнинг кўпайгани ва фалсафий теранлик касб этгани учун янги юксакликларга кўтарилди. Ҳаявий мазмун масалаларини шаклнинг мураккаб проблемалари билан органик бирикда олган ҳолда тадқиқ этиш кўпчилик носирларимиз ижодининг характерли хусусиятларига айланди», — деб бежиз ёзмади.

Чиндан мазкур тўпламдаги ҳикоялар бугунги эстон прозасининг, айниқса, кичик жанрнинг даққионусдан қолган принциплари ичидаги «экспериментал характердан», унда юз бераётган кескин ўзгаришлардан дарак беради. Бу ҳикоялар муаллиф илғари сураётган ғоя, фикрнинг тўлақонли ифода этилиши учун киноя, афсона билан қоришиб кетганлиги билан ҳам ажралаб туради. Ундан ташқари, ўша ҳикояларни ўзлаштириш учун маълум тайёргарлик керак: бу ҳикоялар диққат-эътиборни йиғиб, ижодий ёндашган ҳолда мутолаа қилмоқни талаб этади. Акс ҳолда, йигит нигоҳидан ҳомиладор бўлган аёл тақдири, мурданинг тобутда тинч ётиш ўрнига пиво ичиб шаҳар кезишлари сингари кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ғайри табиий воқеаларга дуч келиб, дабдурустдан фикр билдираман деб қовун тушириб қўйиш мумкин.

Тўпламдаги Арво Валтоннинг «Мустаэмчасига севиш» ҳамда Яан Круусвалнинг «Марҳум» деган ҳикоялари шу маънода айниқса «шубҳалироқдир».

Микхель исмли йигит хотини билан ажрашиб уйдан бош олиб чиқиб кетади ва чиройли Мойра исмли қизга қўшни уйга кўчиб ўтади. Одати бўйича ҳар куни гоҳ деразадан, гоҳ пешайвондан теварак-атрофни томоша қилишга ҳавасманд Мойра, кунлардан бир кун қаршисидаги уй деразаси ёнида турган «ғамгин ва маънос нотаниш» йигитни кўриб қолади. Йигит ҳам пешайвондаги хушқомат қизни, унинг ўтли нигоҳини пайқайди.

Бу икки инсон — қариқиз Мойра билан бева Микхель фақат нигоҳ туфайлигина фарзанд кўрадилар.

Яан Круусвалнинг «Марҳум» ҳикоясида тоғ йўлида фалокат рўй бериб машиналар тўқнашиб, уларнинг биридаги тобут ағдарилиб ерга тушади. Тобутнинг қопқоғи очилиб кетиб... мурда ўрнидан туради ва беҳуш ётган одамлардан бирининг кийимларини кийиб олади, сўнгра шаҳарга бориб нотаниш бир киши билан роса мириқиб пиво ичади, ўлим ҳақида «алжирайди», мулоҳаза юритади. Ниҳоят, яна сандирақлаб юра-юра фалокат юз берган ерга қайтиб келади. Келса, одамлар у қолиб бошқа бировни тобутга жойлаяпти. Собик, мурда нима қиларини билмай қолади.

Ҳикоядаги символика (мажоз) автор ниятини кенгроқ ва чуқурроқ очиб беришга ёрдам бергани ҳақида изоҳ бериш ортиқча.

Менинг муддаом бу ҳикояни изчил таҳлил қилиш эмас, балки эстон прозасида юз бераётган мураккаб ва жиддий ўзгаришларни эслатиш эди, холос. Бу асарлардаги фавқулоддалик, яъни воқеликнинг тасаввурга бўйсундирилиши туфайли рўй берган фантастик ҳодисалар (нигоҳ туфайли бола туғилиши, мурданинг тирилиши) ҳикоянинг асосини ташкил этибгина қолмай, балки унга алоҳида маънодорлик бахш этади ва китобхоннинг чуқурроқ, атрофлича мулоҳаза юритиши учун замин яратади. Эстон ёзувчиларининг ҳикоялари жамланган бу тўплам иттифоқ миқёсида шухрат қозонди, баҳслар, мунозараларга сабаб бўлди. «Литературное обозрение», «Новый мир», «Дружба народов», «Аврора» сингари журналларда мазкур тўплам хусусида кетма-кет қизғин, баъзан субъектив мақолалар эълон қилинди. «Талай қарама-қарши, зиддиятли фикрлар уйғотган бу ҳикоялар эстон прозасини лабораториячиликка олиб бормасмикин» (Н. Кришук) деган ташишлар туғдирганига қарамай, умумиттифоқ адабиётининг кейинги ўн йил ичида эришган ютуқларидан, деб тан олинди.

Мен китобхон сифатида ҳикояларнинг ўзи тугул, ҳатто, мана шу тўплам теварагидаги мунозараларнинг ўзидан ҳам кўп нарса олдим. Аввало, энг асосийси, ҳар бир миллий адабиёт ичида ижобий маънода кескин ўзгаришлар қилишга зарур шарт-шароит, замин ҳозирлаш адабиётни бойитувчи муҳим омиллардан бири эканини, бугунги мураккаб ижтимоий-тарихий жараёнда инсон руҳининг теран қатламларини янада изчил тасвирлай олиш имконияти туғилишини, адабиётнинг ривожини учун жиддий янгилашни зарурати етилганини англадим. Бундан ташқари ўзбек прозаси, хусусан, ҳикоячилигида бундай изланишлар суст кечаётганлиги, кейинги пайтларда одам қалбини ларзага соладиган ёки ўзбек адабиётининг обрўсини Абдулла Қаҳҳор асарларидек юксакликка кўтара оладиган ҳикоялар камлигини, яна ҳам аниқроқ ҳис қилдим.

Шунда беихтиёр, нега бизда шундай ҳикоялар йўқ ва нега жон-жаҳдимиз билан алмисоқдан қолган аъёналарга ёпишиб олганмиз, нега ҳозирги ўзбек адибларининг асарлари юқорида тилга олинган ҳикоялар каби Иттифоқ миқёсида турли-туман, майли, қарама-қарши мунозаралар, тортишувлар объектга айланмайди, деган андишали хаёл кўнглимдан кечди.

Чиндан ҳам нима учун?

Касални яширсанг иситмаси ошкор қилади. Бизда ҳайбаракалчилик кучли. Акс ҳолда ўзбек прозасида жиддий, фундаментал характердаги изланишлар камлигига қарамай, умумий-мавҳум ёки аслида ҳақиқий, новатор ижодкорга нисбатан айтилса ярашадиган сифатларга ружу қўйиларми-ди? Бу мунаққиду адабиётшуносларнинг ҳайратлигини даражаси бамисоли хитой қоғозидан ясалган паррак, «уҳ» деса ҳаракатга келиб тинмай айланаверади. Ҳатто, баъзи тажрибали адиблар ҳам талабни кучайтириш ўрнига эндигина дастлабки асарларини эълон қилаётган ёзувчиларга нисбатан «туғма истеъдод эгаси» қабилида ёзишдан истиҳола қилмаяптилар. Ахир Достоевский, Толстой, Гаршин, Булгаков, Платонов, Шолохов, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорларга ҳам тирикчилигида бундай сифат берилмаган.

Бизда маҳаллий «шедеврлар» кўпайиб кетди. Бу ҳам етмагандек ҳикояларнинг кўпи бир-бирига ўхшаш. Нега бизда ҳикояларнинг тури оз, нега шаклга кам эътибор берамиз, нега жанрга ўзгача талаблар билан ёндашмаймиз?

Мен аъъанавий услубларга эмас, балки аъъаналарга кўра-кўрона ёпишиб олиш, унинг қурбонига айланишга қаршман. Менимча, яна такоррлайман, кичик жанр имкониятларини тўла-тўқис синаб кўриш пайти келди. Энди реал воқеаларнинг пинҳоний ва жозибдор қатламларини кашф этиш, замондошларимизнинг безовта, қарама-қарши хаёллари, психологиясида рўй бераётган кўзга кўринмас силжишлар, кечинмаларни ифодалаш учун янгича тасвирий воситалар ва имкониятлар — янги бадий «микроскоп» ихтиро этиш, жаҳон адабиётида аллақачон ихтиро этилиб, нима сабабдандир ўзбек прозасини шу вақтгача четлаб келаётган турли-туман бадий воситаларни ихтиёр этиш заруратга айланди. Шаклга кўпроқ қизиқиш янги формалар, янгича қурилмаларни кашф этишга олиб боради. Чунки образли қилиб айтганда, шакл баайни скафандрдек гап, унинг кўмагида инсон руҳининг чуқур қатламларига тушиш ва энг нозик ўзгаришларни сезиш мумкин: аъъанавий ҳикоя қилиш тарзини ўзгартиришга қилинаётган ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш яхши натижалар беради.

Бугун аъъаналарни суистъемол қилиш ижодкорни янги йўллар кашф этишдан чегаралаб қўяди. У ҳаммаша бир хилда ёзишга маҳкум бўлиб қолганини ўзи сезмайди. Ижодкор тугул ҳар бир одам умри давомида ўз ижодий ички имкониятини тўла сафарбар қилишга ҳақли ва мажбур. Айтайлик, бизда нисбатан, дуруст ҳикоялар бор, оз бўлса ҳам бундай ҳикоялар пайдо бўлапти — бу факт. Шукр Холмирозавнинг «От эгаси», «Бодом қишда гуллади», «Омон мерган», «Кимсасиз ҳовли», Эркин Аъзамовнинг «Энг кучли одам», «Довон», «Аноининг жайдари олмаси», Хайридин Султоновнинг тарихий мавзудаги баъзи ҳикоялари, Шаҳодат Исахонванинг «Катта А, кичик а», Қамчибек Кенжанин «Балиқ ови» сингари ҳикоялари мана шулар сирасига мансуб дейлик. Бу — адабий жамоатчиликнинг фикри. Умарали Норматовнинг «Кичик мўъжизалар» номли ҳикоячиликка бағишланган туркум мақолалари, Норбой Худойберганов, Иброҳим Фафуровнинг баъзи мақолаларида юқорида санаб ўтилган ҳикоялар ҳақида ижобий фикрлар билдирилганлиги фикримни далиллайди. Бу ёши, қарашлари билан бир-бирдан фарқ қилувчи ёзувчиларнинг турли даражадаги ҳикоялари, айтиш мумкинки, 70-йилларнинг иккинчи ярми ва 80-йилларнинг биринчи ярмидаги ўзбек ҳикоячилигининг қиёфасини белгилайди.

Афсуски, мана шу ҳикояларнинг кўпчилиги баён қилиш тарзи бўйича бир хил — нусхадан кўчирилган нусхадек таассурот уйғотади, ҳатто буларни бир муаллиф ёзгандек туюлади.

Хайридин Султоновнинг «Томоша» номли дурустгина туюладиган ҳикоясидаги бир иллатни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу деярилик ҳаммамизга хос умумий иллат. Ҳикояда Саид исмли виолончель чалувчи йигит отасидан «тез етиб кел» деган телеграмма оладию қишлоққа боришга мажбур бўлади. Саид хаёлан қишлоққа борганда дуч келадиган мазарани кўз олдига келтиради. Кейин Лилия исмли қиз билан телефонда гаплашади, сўнгра поездга ўтириб жўнайди. Ана шунда ёзувчи, Саиднинг 28 йил бурун Мирзачўлдаги қишлоқлардан биринида туғилгани, отаси уни пойтахтга музыка мактабига ўқишга бергани, онасининг вафот этгани, отаси бошқа уйланганини

баён қилиб беради, яна ҳам тўғрироғи, шу ҳақда маълумот беради. Агар ҳикоя ҳар қанча яхши ва юксак савияда ёзилган бўлганда ҳам мана шу қисми янги кўйлакка солинган ямоқ сингари таъбингизни хира қиларди. Нега шундай? Менимча, бу бизнинг адабий кўникларимизга ўрнашиб қолган ва томир ёйган иллат — шаблоннинг таъсири. Биз шулар билан озиқланиб адабиётга кириб келганмиз. Бундай ҳикоялар ҳар қанча пухта ёзилгани билан барибир одам ўқиб роҳат қилмайди, — худди сандиқда узоқ ётгандай эскилик иси келиб туради. Бугунги ўзбек ҳикоячилигининг ютуқлари деб тилга олинган асарлар орасида Чингиз Айтматов орзу қилган «Ўқиган одамни кечаси билан ухлатмайдиган» ҳикоя тополмайсан. Негаки, янгича аъёналар тажрибаси қир ошиб кетган бир пайтда биз энди-энди эксперимент, новаторлик ҳақида пешонани тириштириб, баҳслашиб ўтирибмиз. Масалан, тўғридан-тўғри «Н. Қобулнинг асарлари ўзбек прозасида воқеа бўлди» деб ёзилди. Аммо қани ўша воқеа бўлган асар? Нурали Қобулнинг қайси асари янгилик? Уша-ўша эски, даққиюнсудан қолган воқеабандликдан бошқа нарса эмас. Бу асарлар ҳар қанча яхши дейилгани билан қарама-қарши мунозаралар, баҳслар кўзгамайди. Ҳақиқий санъат асарлари эса ҳамма замонларда ҳам илғор ғоялар тўғилишига, баҳсларга сабаб бўлган.

Масалан, Шукур Холмировнинг «Қимсасиз ҳовли» сарлавҳали ҳикоясини олайлик. Уни мунаққид Иброҳим Ғафуров чуқур таҳлил қилиб, «ҳикоя ҳаромга, маънавий разолатга қарши даҳшатли айбнома» сифатида талқин этади.

Бу фикрга қўшилмай иложингиз йўқ, бироқ ҳикояни қайта ўқиб чиқинг-чи, Иброҳим Ғафуровдан ўзгачароқ талқинни тақлиф этиш ёки у билан мунозарара қиришиш учун бирон янги фикр уйғотармикин? Шахсан мен ҳикояни икки-уч қайта ўқидим. Аммо бошқачароқ, мана бундай — бундай тушунди, дейиш учун бир эътироз тополмадим. Сабабми? Сабаби, ҳикоянинг ўзи бундай қарама-қарши мунозарали талқинларга туртки бермайди. Таъбир жоиз бўлса, уни «бир фикрли ҳикоя» дейиш мумкин. Қолаверса, Иброҳим Ғафуров бу ҳикояни яхши, чуқур англаган ҳолда таҳлил қилиб, мазкур ҳикоя ҳақидаги мулоҳазалар дафтарини ёлган.

Ваҳоланки, том маънодаги ҳақиқий бадий асарлар, қайси жанрда ёзилганлигидан қатъий назар, турли-туман фикрлар кўзгаши, кучли мунозараларга сабаб бўлиши, хилма-хил таҳлилларга изн беражagini адабиёт тарихидан яхши биламиз. Аргентиналик ёзувчи Хулио Кортасарнинг «Ишғол қилинган уй» номли ҳикояси ёзилганига ўттиз йилдан ошди. Икки варақ ҳам келмайдиган бу ҳикояда одамлардан йироқда, ҳеч кимга қўшилмай, ота-оналаридан мерос қолган дангиллама уйда тинч-тотув яшаётган ака-сингилнинг ҳаёти қаламга олинади. Улар жуда аҳил, тотув яшайдилар. Ўқимишли, ўз қарашларига эга бу одамларнинг кундалик ташвишлари нонушта қилиш, тушлик тайёрлаш, китоб ўқишу кийим-кечак тўқишдан иборат, холос. Муаллиф уларнинг хатти-ҳаракатларини холисанлилло, совуққонлик билан тасвирлайдики, гўё ака-сингилнинг бу тахлит турмушини ҳеч қандай куч издан чиқариб юборолмайдигандек туюлади. Бироқ, кунларнинг бирида, акаси ошхонага бора туриб уйининг нариги қисмидаги хоналарда сирли ғовур-ғовур товушни эшитиб қоладию дарҳол ўзлари яшаётган уй билан ўша кимлардир эгаллаб олган хоналарни ажратиб турувчи эшикни қулфлаб қўяди. Сингилсига калитларни бера турба:

— Даҳлизнинг эшигини ёпиб қўйишга тўғри келади. У ерни эгаллаб олишибди, — дейди.

Сингилси Ирена ҳам мутлақо ажабланмай бундан буён уйнинг бу қисмида яшайвериш керак, деган тақлиф киритади. Оқибат ўша сирли, номаълум кучлар бирин-сирин бошқа хоналарни ҳам эгаллаб олади-да, ака-сингил биров қувиб юборгандек, бошпанасиз қолишади. Ҳикоянинг воқеаси шундан иборат. Унда фикрни чалғитадиган тафсилотлару қаҳрамонларнинг ўтмиши, ўй-кечинмалари тасвирланган эпизодлар йўқ. Аммо қизиғи шундаки, бу ҳикоя ўз вақтида ҳам, ҳозир ҳам турлича фикрлар кўзгайди. Лотин Америкаси мамлакатларидаги мунаққидлар Кортасарнинг «Ишғол қилинган уй» ҳикоясида ўша кезлар Аргентинада ҳукм сурган мустабид тузум тарзда мажозий-кинояли акс этган, деб талқин этадилар. Бу фикрнинг нечоғлик тўғри эканлигини мулоҳаза қилиб кўрган одам осуда ва осойишта умр кечираётган ака-сингилни уйдан ҳайдаб чиқарган жамятдаги номаълум, шафқатсиз ва бераҳм кучларнинг рамзий маъносини англайди. Бироқ худди шу ҳикоя Европада ўзгача баҳсларга сабаб бўлди. Европа адабиётчилари ҳикояни соф фантастик асар сифатида талқин этадилар. Уларнинг таъкидлашича, ҳикоя замирида бир кунмас бир кун ўзга сайёраликлар мана шундай йўл билан бизнинг планетамизни маҳв этадилар, деган машъум ғоя ётади. Инсоф билан айтганда, илмий фантастика ўта ривожланган минтақада бундай ғоянинг илгари сурилиши ҳам бежиз эмас. Ака-сингилни таъқиб этган ва пировардида уларни уйдан қувиб чиқарган кучларнинг номаълумлиги, сирлилиги ушбу талқиннинг объектив эканини тасдиқлайди.

Совет олимлари, жумладан, И. Тертерян, В. Земсков, Д. Балашовлар эса «Бизнинг фикримизча «Ишғол қилинган уй» яланғоч символикадан қанчалик йироқ бўлса, сиёсий аллегориядан ҳам шунча йироқ. Кортасар фантастикасининг фазилати ўз-ўзидан кўриниб турибди, яъни ҳикоянинг ғояси бу дангиллама уйда умр кечириётган ишламай, қийналмай текинхўрлик билан, яъни ўзгалар меҳнати эвазига (гарчи уларга катта мерос қолган бўлса ҳам) яшаётганларида яширинган. Ҳикоядаги кўринмас кучлар ака-сингил тимсолида одамзоднинг табиат кучлари олдида ожизлигини кўрсатиш учун эмас, балки уларга ўшанган кимсаларнинг тарихан ҳалокатга маҳкумлигини кўрсатувчи шартли белгидир», деган хулосага келадилар.

Энди фикримни далиллаш учун ўзбек адабиётидан мисол келтирай. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясини эслайлик.

Озод Шарафиддинов «Истеъдод жилolari» номли мақоласида «Ўғри» ҳикоясини чиройли таҳлил қилиб, уни «кичик эпик формаларда реализмнинг тантанасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолганини ишонарли далиллайди ва ҳикоядан шундай хулоса чиқаради: «Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнггида биз бу мақолнинг маъносини аниқ билиб оламиз. Қобил бобо оғир фожиани бошидан кечирди, бироқ бу фожа ҳўқизнинг ўғирланишигина эмас. Қобил бобони ҳақиқий фожага дучор қилганлар — Эллиқбоши, Амин, тилмоқ, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузғундек ёпирилиб, сўнгги томчи қонига сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни мазах қилишади, хўрлашади, тупроққа қоришади, унинг инсонлик қадр-қимматини таҳқирлашади. Қобил бобо эса буни тушунмайди. Унинг фожиаси шунда. Қобилбобонинг аянчли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволи умумлаштирилган».

Фикр яхши. Хулоса теран, аммо бу бир нуқтаи назар, холос. Агар ҳикоя шундан бўлак, бундан ўзгачароқ, теранроқ фикрга изн бермас экан, у ҳолда одатдаги дуруст ҳикоялардан фарқи қолмасди.

Умарали Норматов ҳам ҳикояни ўзгача тарзда таҳлил этади ва яна бошқа фикрни ўртага ташлайди. Шунга қарамай, мазкур ҳикояни яна ўзга нигоҳ билан таҳлил қилиш мумкин.

Ҳикоя сарлавҳасини «Ўғри» деб қўйиш билан Абдулла Қаҳҳор кимни назарда тутган, деган савол туғилиши табиий. Чиндан ҳам ким ўғри? Агар юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб жавоб қайтарилса, бу маълум — элликбоши, пристав, ҳоким ўғри, аммо Абдулла Қаҳҳор нима сабабдан бу ўғрилар тўдасини фош этиш баробарида ҳикоя номини «Ўғрилар» деб қўймади. Ўғри билан ўғрилар ўртасида катта фарқ бор. Абдулла Қаҳҳор бунга шунчаки эътибор бермаганми? Бўлиши мумкин эмас. Чунки Абдулла Қаҳҳор ҳар бир детални тарозига солиб, ҳар бир сўзни чамалаб, вазнини ҳис қилиб, ишлатадиган санъаткор. Менимча, ҳикояда яна бошқа бир ўғри бор. Замон ўғрими, бировнинг охириги илинжи — хўкизигача ўғирлаб олиш даражасида тубанлашган?

Менимча, асосий ўғри... Қобил бобо. У ўз юрагидаги шижоатни, кураш туйғусини, зулмга исён руҳини ўғирлаган шахс. У узоқ йиллар давомида муттасил шу иш билан шуғулланиб келган. Шунга кўниккан ва шундан бошқача яшашга ожиз. Нега бўлмасам, ҳикоянинг бирон ерида у норозилик билдирмайди. Ахир ҳар қандай тирик инсонга хос қаршилиқ кайфиятлари мавжуд-ку. Нега аламзадалик, фиғон унинг хатти-ҳаракатларида сезилмайди. Чунки у — қул. Узининг қуллигини англамаган қул. Аммо у бирдан қул бўлмаган. Илгари, ёшлигида, йигитлигида, ниҳоят, катта умидлар билан оила қурган чоқларида унинг фикри-зикри нима билан банд бўлган? Бу руҳий абгорлик, ўзини-ўзи танимаслик даражасигача уни жамият зўрлаб келтирганми? Ундай десак Қобил бобо даврида яшаган, ундан-да ғариброқ одамлар-чи, улар нега охир-оқибат зулм-истибдодга қарши кўзғолон кўтаришгача бордилар?

Мана шу саволларга жавоб излаш жараёнида жуда кўп кашфиётларга дуч келиш мумкин. Оддий реалистик ҳикоя инсон ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар устига қурилганлиги учун шундай кашфиётлар эшиги очилади.

Маълумки, Қобил бобо сингари одамлар, жамиятга, тараққиётга, элликбоши, мингбоши, приставлардан кўра ўз жабрдийдалиги, хокисорлиги, ғариблиги билан кўпроқ зарар келтиради. Эзувчи синф вакиллари ниҳоятда қийинчилик билан бўлмасин, синф сифатида тугатиш мумкин эканини давр амалда исботлади. Зеро, ҳаётга, жўшқин фаолиятга, ўзлигини танишга, қадр-қимматини ҳимоя қилишга ноқобил Қобил боболарни тарбиялаб, онгли граждандарга айлантириш ундан юз карра қийин экани ҳам маълум бўлди. Бироқ бу Қобил бобо ёмон, улардан юз ўгириш керак, элликбошилар яхши деган гап эмас.

Қаерда фаол ҳаёт йўқ экан, ўша ерда турғунлик — чириш бошланади. Муҳаббат йўқ ерни нафрат эгаллаши турган гап.

Токи Қобил боболар мавжуд экан, уларнинг кўрқуви, ғариблиги, ожизлиги, зўравонлик, зўрлик идора усулларини ёки шуларга қулай шароит яратади. Мутелик, тобелик, ҳукмдорни, зўравонни

● РЕДАКЦИЯДАН: ●

Олим Отахонов — изланаётган, ўз йўлини топиб олишга уринаётган ёш ёзувчиларимиздан. Унинг тажрибалари жиддий баҳсларга сабаб бўлмаса-да, ҳар қалай, танқидчиларимизнинг назарига тушиб турибди. Олим Отахонов жуда кўп ўқийди, Ватан адабиётининг келажагини ўйлаб кўп қайғуради. Хорижий халқларнинг прогрессив адабиётларига ҳам меҳри баланд. Автор мақолани азбаройи кўюниб ёзгани сезилади. У ёзувчиларимизни кўпроқ ўқишга, ўзи тилга олган ажойиб асарлардан тезроқ баҳраманд бўлишга чорлайди. Унинг айнаи қақриғига қўшилмасдан бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам, ёзувчи кўп ўқиши, муайян халқ ёки мамлакат адабиёти ютуқлари билан чекланиб қолмаслиги керак. Айрим ёзувчиларимизнинг Олим Отахонов мақтаган ёзувчиларни ўқимагани рости. Бу — уларнинг айби, деб айтиш анча қийин, лекин, улар ўқишга тузук, деб истак билдириш мумкин.

Олим Отахоновнинг, ўзбек ҳикоячилигида турғунлик ҳукм суряпти, деган фикри анча баҳсли. Ҳикоячилигимизда ўзгаришлар бўляпти. Хусусан, О. Отахоновнинг ўзи ҳам янгича ёзишга интиляпти. У ўзини мақтаб-тилга ололмаслиги табиий, лекин автор турғунлиқни, эскича ёзишни танқид қилар экан, ўзига ўхшаб янгича ёзишга уринаётган бошқа ҳикоя-нависларнинг номларини тилга олса, уларнинг меҳнатига муносиб баҳо берса зиён қилмасди. Ёки аксинча — ҳикоячилиқдаги турғунликка сабаб бўлаётган асарларни чуқур таҳлил этиш, жуда бўлмаганда, уларнинг номларини санашни жонз эди.

Олим Отахонов бир нарсада ҳақ: ёзувчиларимиз кўпроқ ўрганишлари, алмисокдан қолган шаблонлардан қочиб, янги шакллари излаб кўришлари зарур. Лекин айнаи ҳақли талабдан сўнг олға сурилган тақлифларда изчиллик етишмайди. Автор бизга мисол қилиб келтирган андозалар — эстон адабиёти, Лотин Америкаси халқлари адабиёти тўплаган тажрибалар — ўзбек адабиётига тўғри келармикан! Балки биз янги услуб ва шакллари миллий заминнинг ўзидан излаганимиз маъқулроқдир! Ҳозир тилга тушган барча шаклий янгилликлар аслида эски аъналарнинг ривожини экани маълум. Дейлик, Лотин Америкасида яратилган ва О. Отахонов тилга олган барча асарлар эски афсона ва чўпчакларни янгича талқин қилиш туйфайли вужудга келганини ўша авторларнинг ўзлари ҳам кўп марта таъкид этишган. Модомки шундай экан, биз улардан нуса кўчирсак ўзбек китобхони тушунармикан! Қуруқ тақлиддан қочиб, ўша биз ҳавас қилган ажойиб ёзувчиларнинг ажойиб тажрибасини ижодий қўлласак — миллий оғзаки ва ёзма адабиётнинг энг зўр аъналарига

дунёга келтиради. Қобил бобо образи инсонлик шаъни, номуси ва одамлигини билмаган, худди бунга ҳуқуқи йўқдек, аранг, афтоҳол мусичадай беозорлиги билан аввал ўзи, қолаверса, атрофидагиларга мутелик, қуллик психологиясини юқтирувчи ожиз одамлар тимсолидир. Қобил боболар кўпайган юртда маданият устидан тупроқ тортилади, инсоннинг шаъни-шавкати хароб қилинади, жаҳолат туғи баланд кўтарилади, ҳар қандай инқилобий кайфият сўнади. Мана энди ҳулоса чиқарайлик. Ким ўғри — битта ҳўкизни ўғирлаб кетган номаълум одамми ёки ўғирлик баҳонасида куппа-кундузи — ҳамманинг кўз олдида Қобил бобони шилишдан ор қилмаганларми? Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояси анъанавий услубда ёзилганига қарамай, турли-туман фикрлар уйғотишга қодир ва китобхонни чуқур мушоҳида юритишга имкон берадиган асар эканлиги маълум бўлди.

Ҳўш, кейинги 25 йил ичида яратилган ҳикоялардан қай бири мана шундай кучга эга? Бунга дабдурустдан жавоб бериш қийин. Чунки бундай ҳикоянинг ўзи йўқ. Бу умидсизлик туғдирувчи эътироф эмас, балки бунинг сабабларини излаш, бу ҳақда қайғуриб бирон хулосага келиш керак деганидир. Бир мақолада қандай қилса, нима қилса яхши натижаларга эришиш мумкинлиги ҳақида мулоҳазалар айтиш қийин. Аммо бу муаммога олимлар, ёзувчилар жалб қилинса, баҳс, мунозаралар уюштирилса, умумий жонланишга туртки бўлади деб ўйлайман. Менимча, бу иллатларнинг барчаси бир нарсага — ҳали номаълум бўлган янгиликни излаб топиш масаласига бориб тақалади. Биз осон йўллардан юрмаслигимиз, бой маданий меросимиздан ялқовлик билан фойдаланмаслигимиз зарур. Бу ҳамма нарсадан воз кечиш керак дегани эмас, мутлақо. Балки адабиёт хазинасига ўша авлодлар қўшган бойликлар баробарида ўзимизнинг дурру жавоҳиротни кўшишимиз керак деганидир.

Халқ эртақларининг қаҳрамонлари хазинами, шифобахш гиёҳми, тириклик сувиними излаб йўлга чиққанларида уларнинг олдидан уч йўл келади: борса келар, борса хатар, борса келмас. Зотан, хазинани ҳамиша борса келмасга жўнаган ўғил топади ва муродига етади. Менимча, ўзбек ҳикоячилигидаги муаммоларнинг ҳал қилинишида ёзувчиларимиз энг аввало мана шу эртақлардаги тўнғич фарзандлар сингари янглишмаслиги муқаррар бўлган манзилларга эмас, балки кенжа ўғил сингари хазина яширинган борса келмасдаги йўлга равона бўлишлари лозим. Борса келмасдаги хазина ҳамон кенжа ботирларни кутмоқда.

суянсақ, уларни янгича талқин этсак тузукроқ эмасми! Баъзи ёзувчиларимизнинг ўзбек тилида ёзган ҳикоя ёки қиссалари нўноқ таржимага ўхшаб қолаётганининг сабаби ҳам айна қуруқ тақлидда эмасми! Дарвоқе, О. Отахоновнинг мақоласида ҳам росмана ўзбекча сўзлаш тарзи бузилган жойлар учрайди.

Китобхони йўқ айрим авторлар жуда осон йўлга ўтиб олиб: «бизнинг асаримизни тушуниш учун юксак савия керак, ўзбек китобхони ҳали ўша савияга етгани йўқ», деб даъво қилишади. Ҳўп, майли, улар айтганча бўлсин. Ўзбек китобхонининг савияси ҳали қониқарли эмас, деб тан ола қолайлик. Лекин бир нарсани унутмайликки, ўзбек китобхони — савияси бундайроғи ҳам, савияси ғовлаб кетгани ҳам — фақат ўзи билган, фақат ўзи тушунган воқелик тасвиринигина ҳазм эта олади.

Олим Отахонов ортиқча ҳаяжонга берилиб, бўёқларни андак қуюқлаштириб юборгандай туюлади. Ўзбек ҳикоячилигининг бугунги аҳволи у ўйлаганчалик кризис ҳолатида эмас. Жанрнинг орзу этилмиш камолоти ҳақида «борса келмас» деб киноя қилишга ҳам асос йўқ. «Борса келмас» йўлида кўплаб тўсиқлар учрайди, шум кампирлар, оғзидан олов пуркайдиган юз бошли аждарҳолар учрайди. Сарлавахдаги мажознинг суствлиги шундан ҳам билинадикки, ҳеч ким, яхши ёзма, деб ёзувчининг кўлидан тутиб тургани йўқ. Яхши ёзиш учун тўнғичу ўртанчаю кенжа ботир бўлиш ҳам шарт эмас. Ёзувчидан талаб этиладигани — талантли бўлиш, мафкурали бўлиш, халқнинг дардини ёзиш. Унинг обрўси ёшига қараб эмас, ижодига қараб белгиланади.

Олим Отахоновнинг қуюнчақлигини қутлаган ҳолда, ибратни четдан излаганига қўшилиб бўлмайди. Айни эътироз туғилишини унинг ўзи ҳам сезган, шу сабабдан, жилла курса Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари ҳақида илиқроқ сўзлашни лозим топган. Лекин Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясининг «янгича талқини» ўта сунъий, зўраки. Бизнинг фикримизча, ҳикоянинг мақолада зикр этилмиш бошқа бир таҳлили — Озод Шарафиддиновнинг Қобил бобога берган таърифи ҳақиқатга яқин.

Ижод изланишсиз бўлмайди. Бу борада О. Отахонов ҳақ. Лекин кўп нарса айна изланишларнинг қай йўналишда бўлишига боғлиқ.

Мақола мунозара тарзида босилди. Энди ўзбек ҳикоячилигининг бугунги аҳволи, қийинчиликлари, ютуқ ва камчиликлари, энг муҳими — унинг келажаги ҳақида ёзувчиларнинг, танқидчиларнинг ва китобхонларнинг фикрларини билишни истаймиз.

Жўра Алимардон

Масал-эпиграммалар

Уроқ билан Пойтеша
Сира билмас андиша.
Ўзимга деб тартади,
Ўзгага юк ортади.

* * *

Арра билан Болтавой
Сирлашиб қолди.
Зўрни қулатмоқ учун
Бирлашиб олди.

* * *

Чарх чархлайди барчасини
Беларво, беҳис.
Фақат чархланганлар қилар
Зарб захрини ҳис.

Акбар Юнусов

ТАҲРИР

Муҳаррир ҳикоя таҳрирга муҳтожлигини айтди.
— Қаери? Тўғрилаймиз.
— Иморатнинг тасвирдан бошлайлик. Меҳмонхона яхши. Халқимизнинг меҳмондўстлигини ифодалайди. Лекин ётоқхона қалтисроқ. Эротик ҳисларни уйғотади.
— Усталик билан бузиб ташлаймиз.
— Ия, болалар хонасига тегманг.
— Ётоқхона бўлмаса, болалар қаердан...
— Халқимиз — болажон халқ, қолдираверинг. Хўш, ошхона? Яхши. Ваннахона покизалик, саломатлик гарови, яхши-ку, лекин ичидаги одамларни яланғоч тасвирлаш...
— Устки кийимда чўмилади.
— Ҳаётий эмас.
— Китобдан бошини кўтарган дамда тез ечиниб, ювиниб олса-чи?
— Йўқ, адабиётда ҳамма воқеаларни тасвирлаш шарт эмас. Давом этамиз. Ҳожатхона... — муҳаррирнинг юзи буришди. — Адабиёт — муқаддас даргоҳ, ўчиринг...
Ҳикоям босилиб чиққач, ўзим ўқиб илҳомланиб кетиб, шу кунлари кураётган иморатимнинг бир квартирасини ҳикоямдагидек «таҳрир» қилиб ташладим.
Муҳаррирга миннатдорчилик изҳор этиш учун уйига борсам, худди «таҳрир»га тушган квартира унга теккан экан.
Қўнғироқни босиб-босмай ичкаридан югуриб чиқди. Қорнини чангаллаган, кўзлари ола-кула.
— Қайси фаҳм-фаросат билан буни қурдингиз?
— Адабиёт — ҳаётнинг акси дейишади, баъзан ҳаёт ҳам адабиётнинг...
Муҳаррир қорнини баттар чангаллаганича кўшни квартирага томон отилди.
Одамларнинг талабини инобатга олмай уй қурганим учун мени ишдан бўшатишди. Муҳаррир эса ҳамон ишлаб юрганига ҳайронман...

Пародиялар

«Шамол хомуш еляпти,
Ла-ла-лай...
Қўшиқ айтгим келяпти,
Ла-ла-лай...»

Анвар Обиджоннинг «Шамол хомуш
еляпти...» шеърідан

Почтальон тез келяпти,
Ла-ла-лай.
Гонорар обкеляпти,
Ла-ла-лай.
Қўшиқ айтаман хурсанд,
До-ла-лай.
Шеъримдан кулманг фақат,
Болалай!

* * *

«Тўйчи бошлайди ялла:
Таралла-ю, таралла.
Та-та,
Таралла».

«Таралла».

«Энг севган созим найим,
Қувнаб-қувнаб чалайин.
Дуд-дуд-дуд».

«Най».

«— Боғимда яйрар какку,
Янғроқ, ҳур сайра какку.
— Как-ку
— Как-ку!»

«Какку-какку».

«Кичкинтой шўх сингилчам,
Чақа-чум.
Армони йўқ сингилчам
Чақа-чум.»

«Чақа-чум».

Ҳамидулла Ёқубовнинг «Кўркам ўлкам»
китобидан

Ишим зўр. Шеър ёзаман,
Та-та, таралла.
Ҳамма «дид-дуд» овозим,
Тинглар баралла.
— Шуям шеърми? — деб сўрган,
Чур-чур-чур, Ким у?
— Чақа-чум. Бу шеър бўлмай,
Нимадир? Как-ку?

ИНҚИЛОБНОМА

Сўфизода. Октябрь таронаси 3

ЛЕНИН ҲАҚИДА ҲИКОЯЛАР

Алекс Ла Гума. Меҳмонхонадаги портрет. Бела Иллеш, Мате Залка. Дожодорж. Утовимнинг бойлиги 4

ШЕЪРИЯТ

Навбахор очилди гуллар. Муқимий, У. Темур, О. Тоҳиров, Э. Абдуллаев 8
 Жуманиёз Жабборов. Ҳаёт — оқиб ётган буюк бир дарё 38
 Абдулла Шер. Бизни чорлар жанговар ҳаёт 76
 Юсуф Жумаев. Илдизларни бошингга кўтар 88
 Қадам Саидмуродов. Ҳақиқатга, юракка ишон 91
 Нурилла Остонов. Ғалаба нони. Баллада 99
 Мақсуд Бекжон. Кундалик эҳтирослар 103
 Зоя Туманова. Садо берар олис-олислар 156

НАСР

Шойим Бўтаев. Кунботардаги боғ. Қисса 10
 Муҳаммад Салом. Муҳораба. Ҳикоя 81
 Аҳад Ҳасан. Қоплон. Ҳикоя 94
 Анвар Обиджон. Ялтироқ тугма. Қисса-ҳангома 106

ОКТАБРЬ — 70

Анатолий Иванов. Мангу давват. Роман 42

БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ

Менга бахш эт ўзингни. Г. Эмин, С. Капутикян, И. Абашидзе, Ж. Чарквиани, П. Боцу. 140

Г. Виеру

ОЧЕРК

Мамадали Маҳмудов. Бугун ва эрта 144

ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ

Асқад Мухтор, Тоҳир Қаҳҳор. Инсоният биниси 158

ПУБЛИЦИСТИКА

Маҳмуджон Нурматов. Конституция ва эстетика 167

НАВОИЙХОНЛИК

Малик Муродов. Қамал кунларида ҳам 176
 Луи Арагон. Навоий 180
 Юсуф Турсунов. Навоий муншаотлари 181

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Озод Шарафиддинов. Иккинчи чўққи. Охири 183

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Энвер Хуршут. Абдулла Қодирий ва тарихчи Ҳакимхон 198

БАҲС

Олим Отахонов. «Борса келмас»даги хазина 201

ГУЛҲАЙЧИ

Жўра Алимардон. Масал-эпиграммалар 206
 Акбар Юнусов. Таҳрир 206
 Уткир Саидов. Пародиялар 207

На узбекском языке
 «ШАРҚ ЮЛДУЗИ
 [Звезда Востока]
 № 4

Орган Союза писателей Узбекской ССР
 Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
 ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров.**

Корректор **М. Имомов**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
 Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб курсатилиши шарт.
 Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 03.02.87 й. Босишга рўхсат этилди 17.03.87 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
 Р-08636. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
 ҳисоб листи 20,2. Тиражи 170332. Заказ 101.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
 босмахонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.